

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

INDL 1504.5

HARVARD COLLEGE
LIBRARY

FROM THE FUND OF
CHARLES MINOT
CLASS OF 1828

THE
VICRAMORVAŚĪYA
 OF
KĀLIDĀSA
 WITH
 THE COMMENTARY STYLED 'ARTHAPRAKĀSIKA'

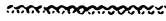
EDITED

WITH AN ENGLISH TRANSLATION, CRITICAL AND
 EXPLANATORY NOTES, AND VARIOUS READINGS.

BY

M. R. KA'LE. B. A.

Author of Higher Sanskrit Grammar &c.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

THE PROPRIETOR OF
 THE S'ARADA'KRIDAN PRESS.

BOMBAY.

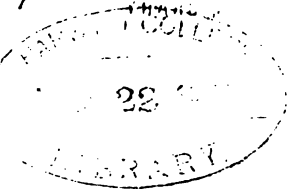
1898.

PRICE 2 RUPEES.

Khan Bahadur G. M. Munshi & Sons,
 ANGLO-ORIENTAL BOOK-DEPOT,
 KALKADEVI ROAD; BOMBAY

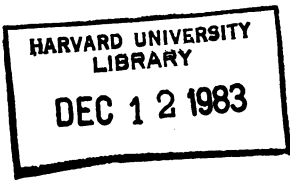
~~..6548~~

Ind L 1504.5

Minot fund

Registered under Act XXV of 1867.

शारदाक्रीडनग्रन्थमाला पु० १

महाकविश्रीकालिदासविरचितं
विक्रमोर्वशीयम्.

मयूरेश्वरकृतयार्थप्रकाशिकयोद्भासितम् ।

मोरेश्वर रामचन्द्र काळे इत्यनेन त्रिषमपदविमशि-
टिपण्यादिभिः पाठान्तरैश्च संयोज्य संस्कृतम्

तच्च

मुंबय्यां

शारदाक्रीडनमुद्रालयाधिपतिना

स्वकीये मुद्रणागारे मुद्रापितम्

शकाब्दाः १८२०

मूल्यं रूपकद्वयम्.

11. 11. 11.

11. 11. 11.

INTRODUCTION.

• I THE SANSKRIT DRAMA.

We shall begin with a brief outline of the general structure and arrangement of the Sanskrit Drama without a knowledge of which the technical remarks on the construction of the present play here as well as those made in the notes will not be intelligible to the general reader. † Poetry in Sanskrit, from its inherent nature as apart from its intrinsic merit, is divided into two kinds—दृश्य 'what is capable of being seen or exhibited' and श्रव्य 'what can only be heard or chanted'. The drama falls under the first division. 'Rûpaka' is the general term in Sanskrit for all dramatic compositions, which also comprises a subordinate class called *Uparûpaka*. The Rûpaka ‡ which has Rasa or sentiment for its substratum is divided into ten classes, viz. नाटकं सप्तकरणं भागः प्रहसनं द्वयः । श्यायोगसमवकर्तुं वीर्यकुण्ड-
हायुग इति ॥ Of the Uparûpakas or minor dramas there are eighteen species, the most important of which are 'Nâṭikâs' such as the Ratnâvali, Viddhas'alabhanjikâ &c., *Trotukas* such as the Vicramorvas'ya, and *Sattakas*, such as the Karpûramaujari,—all differing very little from the general features of a *Nâṭika*.

Having thus disposed of the divisions into which the whole of the scenic art is capable of falling we turn to the principle of division among the *Rûpakas* themselves, which is threefold. ‡ (1) वस्तु (*Res-business*) or the Plot of the play, (2) नेता or the Hero, (3) and रस or the Sentiment. These three are the essential constituents, nay, the very life-blood, of every dramatic piece. Each of these we shall succinctly deal with in its order.

• The first two sections are the same as those prefixed to the S'ak.

† The information given here is mainly culled from the *Das'arûpaka*. The minor particulars not noticed here will be found in my *Sâhityasârasaṅgraha* (Nir. Ed.).

‡ अबस्थानुकृतिर्नाट्यं रूपं दृश्यतयोच्यते । रूपकं तत्समावेशारसैव रसाभयम् ।
D. R.; रूप्यतेऽभिनयैर्ध्वं वस्तु तद्रूपकं विष्टुः । नाटकापैर्दशविधम् ।

Nâṭya is another and perhaps a wider term for the drama or the dramatic art and is so called because it represents the different situations in (the scenes presented by) life. The sage Bharata is the founder of the science of music and dramaturgy and his work is styled *Nâṭya Sâ'stra*. *Nâṭya* is also called *Rûpa* in as much as it has *dṛśyâtâ* or the capability of being seen, and *Rûpaka* in as much as its subject-matter is represented by actors assuming particular characters.

‡ वस्तु नेता रसस्तेषां भेदकः ।

1 VASTU OR PLOT

Vastu is primarily of two kinds: आधिकारिक or principal and प्रासंगिक or 'accessory'. The principal is that which relates to the chief characters or the persons concerned with the essential interest of the piece, and pervades the whole arrangement. The accessory is that which appears in furtherance of the main topic and is concerned with characters other than the Hero or the Heroine. This latter is of two kinds, viz. *Patākā* and *Prakarī*. *Patākā* or 'banner' is an episode by which the progress of the plot is illustrated, furthered or hindered (so as to give additional interest to it). It is of a considerable length and sometimes extends to the very end of a play. The *Prakarī* is also an episodical incident—of limited duration and minor importance—one in which the principal characters take no part. Besides these two, there are three other elements requisite for the development of the plot. These are बीज or the seed, बिन्दु or the drop, and कार्य or the final issue. *Bīja* is the circumstance leading to the ultimate end briefly stated, which, as the plot develops, bears multifarious results* and which is as it were the seed of the plot. *Bindu* is what cements a break in the plot caused by the introduction of some other incident.† *Kārya* is the final object of the plot which being attained the whole is finished. These five are technically called *Arthaprakṛtis* (अर्थप्रकृतयः).

The *Vastu* which is thus divided into five classes may again be divided into three classes according to the source of its derivation. It may be borrowed from history or tradition, or it may be fictitious, or mixed i. e. partly drawn from history and partly the creation of the poet's fancy. A *Nāṭaka* belongs to the first class, a *Prakaraṇa* to the second.

As regards its development a dramatic plot has five stages or conditions called *Avasthās*. They are (1) आरम्भ beginning or setting on foot of the enterprise, (2) यत्न effort, (3) प्राप्तयाशा prospect of success, (4) नियन्तानि certain attainment through the removal of obstacles, and (5) क्लृप्तगम्य obtainment of the desired object. While these five stages are in progress there must be some links to connect them with the principal and subordinate parts of the main action (the episodes and incidents). These are called the *Sandhis*. They are five in number, answering to the five *Arthaprakṛtis* each

* स्वस्वोद्दिष्टस्तु तत्रेतुर्बीजं विस्तान्यनेकधा । † भवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेद-
का ।

of which they join with its corresponding stage, viz. *पुत्र-गर्भे, अवयवैः*, and *निर्वहण* (also called *दासहति* or *उपलहार*). Thus *sandhi* is the combination of the *Bija* and *Ārambha* i. e. when the seed is sown, so to speak, with all its *Rasas*. In the *Pratimulha* there is the means (*yatna*) to the chief end as originally implied by the *Bija* in the *Mukha* which herein sprouts up. In the *Garbha* there is attainment and non-attainment of the desired end implying a further sprouting up of the original *Bija*. There are impediments but the main plot gains ground under resistance. The *Avamarshasandhi* is that in which the seed attains a more luxuriant growth than in the *Garbha*, being accompanied by *Niyatāpti* of the end but whose final result is postponed further off by fresh impediments of various sorts, as in the *S'ākuntala* the king's forgetting *S'āk*, after marriage owing to *Durvāsas'* curse. The *Nirvahaṇa* or consummation is the harmonious combination of all the afore-said parts in the final catastrophe.

The subject-matter, whether historical, fictitious or mixed, is, from its inherent nature, capable of a twofold division. It is divided into (1) सूच्य deserving to be suggested or implied only, as being of a dry and otherwise unfit character; and (2) दृश्यम्भवेत् fit to be represented and heard as being highly sentimental and pleasing. The suggestions or implications are made in five ways—*विश्वम्भूलिकाङ्गाद्याङ्गावतारप्रवेशकैः* | (1) For *Viś'kambha* see notes, Act III. (2) *Chū'likā* is the suggestion of some incident from behind the scenes (नेपथ्ये). (3) An *अङ्कस्य** is one wherein is suggested by the actors at the time of their *exit* the connection between the act finished and the one to be commenced, which otherwise would look disconnected, as the speech of *Kāmandakī* and others at the end of the 3rd Act of the *Māl. Mād.* (4) *अङ्गावतार†* consists in implanting the seed of the subject-matter of an act in the previous act before it has drawn to its close, so that the act following is a continuation of the one preceding; e. g. the sixth act of *S'āk*, the germ of which is cast at the end of the fifth act. *Māl. II* and *Māl. Mād. II* are other instances. (5) *अप्रवेशक* or 'Introducer' is one which being interposed between any two acts suggests like the *Vishkambhika* some

* अङ्कान्तपश्चैरङ्कस्यै छिन्नाङ्कस्यार्थसूचनात् ।

† अङ्गावतारस्त्वंकान्ते पातोङ्कस्याविभागतः ।

The distinction, however, between an *Anka'sya* and an *Anka'vata'ra* is considered by some as merely imaginary. *Viś'vanātha* actually supplants the latter by *Ankamukha* which he defines as that where in one act the substance of all the other acts is suggested.

future event to show the connection between the parts of the through the conversation of *low* characters. It can never produce the first act. According to Jaggaddhara the language of a Pra. is generally S'auraseni or any similar dialect, as opposed to the Sanskrit found in a S'uddhavishikaumliaka.

The subject-matter is further divided into three kinds—सर्वभाष्यं or प्रकाशं, अभाष्यं or स्वगतं and निबलभाष्यम्. The terms are explanatory of themselves. The last is of two kinds, जनान्तिकं and अपवर्णितक (which are explained in the notes). Independent of these divisions there is one called आकाशभाषित (आकाशे) or speech from the void (explained in the notes).

2 NETA' OR THE HERO.

The Hero is required to be modest, decorous, comely, munificent civil, of sweet address, eloquent, sprung from a noble family, &c.* Heroes are mentioned to be of four kinds, *viz.* धीरोदान, धीरललित, धीरिदान्त and धीरोद्धत. *Dhīrodatta* or the Hero of sublime qualities is one who is magnanimous, very profound, patient, not given to boasting, self-possessed, of firm resolve, whose high-spirit is concealed and who is true to his engagements. We are not concerned with the other three classes of Heroes here. Each of these Heroes may be of one or other of four sorts. He may be दक्षिण or gallant *i. e.* equally devoted to many women though principally attached to one; or झट 'sly' *i. e.* one who being attached to one lady covertly acts in a way unpleasant to her; or he may be धृष्ट 'bold' openly making his professions to another, and not ashamed even when reproached; or lastly he may be अनुकूल 'favourable' devoted to one Heroine only. The धीरोदान hero has eight manly qualities—शोभा, विलास, माधुर्यं, गाम्भीर्यं, धैर्यं, तेजस्, लालित्य and औदार्यं

Among the assistants of the Hero the principal is पटिमर्द the hero of the Patākā or episode, clever in discourse, devoted to his master, and a little inferior to him in qualities. Next comes the Vidūs'aka, his constant companion, whose business consists in the repartees of wit, in helping his friend in his love intrigues, and thus assisting in the general *denouement* of the play. The third, and of equal rank with the Vidūs'aka, is Vita who knows one art only and is thereby useful to the Hero. The Hero thus equipped may still

* नेता विनीतो मधुरस्वामी दक्षः प्रियंवदः । रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रुढवंशः स्थितो युष्म । उरुशुन्साहस्मृतिप्रसाकलामानसमन्वितः । शूरो दृढश्च तेजस्वी शाल-चक्रुश्च धार्मिकः । भेदैश्चतुर्धा कलितशान्तोदाचोद्धतैरयम् ॥

take into his service ministers of state and ministers of religion, ascetics, allies &c. as well as eunuchs, mutes, barbarians (Yavanas) &c. Sometimes there may be a Rival-Hero called प्रतिनायक who is avaricious, bold, impetuous, criminal and of evil conduct.

Nāyikā or the Heroine who must be possessed of qualities similar to those of the Hero is of three kinds*. She may be the wife of the hero (स्वीया) as Sitā in the Uttar; or one belonging to another (अन्या or परकीया), or a common woman (सामान्या or साधारणस्त्री) as Vasantasenā in the Mṛch. The परकीया may be a maiden (so called because she is in the power of her guardian) or the wife of another. But the latter must not be introduced as the Heroine in a play†. The maiden's love, however, better helps the *Rasa* and is therefore the most favourite theme with many of the Sanskrit poets. Further divisions and subdivisions of the *Nāyikā* are not introduced here as they have very little to do with the construction of the drama. For her assistants the Heroine may have a सखी, दासी, धात्रेयी, प्रतिवेशिका and others, possessing qualities corresponding to those of the friends of the Hero.

3 RASA OR SENTIMENT.

Rasa is that lasting impression or feeling produced to his overwhelming delight in a man of poetic sensibility by the proper action of the *Vibhāvas* and *Anubhāvas*, as well as the *Sātrika* and the *Vyabichāribhāvas*‡. *Bhāva* (भाव) or feeling is the complete pervasion of the heart by any emotions, whether of pleasure or pain, arising from the object under sight. *Vibhāva* (विभाव) or an Excitant is that which being perceived nourishes the main sentiment. It is divided into *Ālambana*, that which is as it were the support or substratum of the *Rasa*—the person or thing with reference to which a sentiment arises—such as the Hero or the Heroine, and *Udāipana* or what enhances (adds to the development of) the sentiment, such

* स्वान्या साधारणस्त्रीति तदुक्ता नायिका त्रिधा ।

† अन्यास्त्री कन्यकोटा च नाप्योदाहरिते कश्चित् ।

‘We may observe, however, to the honour of the Hindu drama, that the *Parakīya*’ or she who is the wife of another person is never to be made the object of dramatic intrigue; a prohibition that would have sadly cooled the imagination, and curbed the wit of Dryden and Congreve. Wilson. Select Specimens &c Vol. I P. 45.

‡ विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्भौतिकैरिति । आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥ सुखदुःखादिकैर्भावैर्विभावस्तद्भावभावनं । ज्ञायमानतया तत्र विभावो भावोपकृतः । आलम्बनोदापनत्वप्रभेदेन स च द्विधा ॥ अनुभावो विकारस्तु भावसंसृजनान्तकः ।

as the moon, the beauties of the vernal season &c., beauty, decorations &c. of the principal characters, in the case of Śṛṅgāra. *Anubhāva* is the outward manifestation of the internal feeling through the eyes, face &c. The Sātvika or natural *bhāvas* are a subdivision of the *Anubhāva*. They are usually mentioned as eight in number—स्तम्भप्रत्ययरोमाञ्जाः स्वेदो वैशर्ग्यवेपथू । अभुवैस्वयोमेत्यष्टौ । The *Vyabhichāris* or the Accessaries are those *bhāvas* which are not strictly confined to any *Rasa*, but appearing and disappearing, like waves in the ocean, they serve as feeders to the prevailing sentiment and strengthen it in different ways. °*Sthāyibhāva* (स्थायीभाव) or the Permanent Sentiment of a composition is one—the ocean melting all salt into water—which not being interrupted by any sentiment contrary or akin to its nature occurring at intervals converts all of them into its own nature. Now a *Rāsa* would prove contrary to another if the *Āśraya* or substratum of both were the same. B it as अङ्गी (principal) and अङ्ग (subordinate) a *रस* may be mixed with one or more of others.

There are eight *Sthāyibhāvas*. रति, हास, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा, and विस्मय on which are based respectively the eight sentiments शृङ्गार, The Erotic, हास्य The Comic, क्लृप्त The Pathetic, रौद्र The Furious, वीर The Heroic, भयानक The Terrible, बीभत्स The Loathsome, and अद्भुत The Marvellous. There is a ninth sentiment, that of शान्त The Quietistic, having शान्ति tranquillity for its *Sthāyibhāva*. But it is not suited to dramatic purposes and rarely occurs as a main sentiment in a drama. Of these eight sentiments शृङ्गार and हास्य, वीर and अद्भुत, बीभत्स, and भयानक, and रौद्र and क्लृप्त are akin to each other as they proceed from the same condition of the mind. As we are concerned with the Erotic alone, that being the prevailing sentiment in Kālidāsa's plays, we will say something about it here. शृङ्गार is mainly divided into विप्रलम्भ or Love in separation, and संभोग or Love in union. The former, the *Das'arūpaka* subdivides into two kinds, अयोग the Non-consummation of marriage, and विप्रयोग the Separation of the lovers deep in love (after marriage). The former which arises from the dependent position of one or the other of the parties or through distance or through the intervention of averse fate, has ten stages, अभिलाष, चिन्ता &c. mentioned in the com.; the latter occurs through मान, प्रवास or some such cause. मान jealous anger, arises from a breach in the duties of love (प्रणयभंग) and may be on both sides (rarely, however, the *Nāyaka* is *mānī*).

* विदुर्द्वैरविदुर्द्वैर्वा भवैर्विच्छिद्यते न यः । आत्मभावं जयत्यन्यान्स स्थायी लवणाकरः ॥

This *maṅ* has several varieties, such as the ईर्ष्यामान, आनुमानिकमान &c. It is capable of being dispelled in six ways—सास्त्रा भेदेन दानेन नृत्ये-
क्षारसात्तरैः—and is called *गुरु*, *लघु* or *मध्यम* according to the greatness
or the smallness of the effort required to make the *Nayikā* give
it up. *संभोग* is when the two lovers are in the enjoyment of each
other's company engaged in looking at each other, kissing each
other &c.

4 THE GENERAL CONDUCT OF THE NĀTAKA.

Every dramatic piece opens with a prelude or prologue (*प्रस्तावना*)
itself introduced by what is called the *Nāndi*. This *Nāndi* according
to some must suggest the gist of the whole plot. The *Sutrādhāra*
may sometimes retire after the recital of the *Nāndi*, in which case
another actor called *व्यापक* (for he establishes as it were the topic of
the play) takes his place. In the prelude, which may begin with
a brief allusion to the poet's literary attainments, his genealogy &c.,
the *Sutrādhāra* or the *Sthāpaka* suggests the subject in the form
of the *Bija*, or by a simple beginning, or by naming the character just
to enter as in the *S'ākuntala*. He must please the audience with
sweet songs descriptive of some season and couched in the *Bhāra-*
tivr̥tti. The *प्रस्तावना* is of two kinds—(1) *परिचय* as in the *Rat.*,
and (2) *आमुख* in which the *Sutrādhāra* holds conversation with the
actress or his assistants bearing on the subject to be introduced.
This latter is of three kinds of which one is *प्रयोगान्तराय*. When the
entry of a character is directly indicated by the *Sutrādhāra* saying
'here he enters' that is *Prayogatis'aya*.

The prelude being over the piece is commenced being hereafter
arranged and exhibited in the manner indicated in the three fore-
going sections. The whole matter should be well determined and
divided into Acts and Scenes. A *Nātika* may consist of from five
to ten acts. The Hero should be *Dhīrodātta*. The prevailing
sentiment should be *शुद्धर* or *वीर* (or sometimes *कृष्ण*) others being
introduced as conducive to its development. Nothing should be
introduced in the play which either misbeseems the Hero or is dis-
cordant with the main sentiment. An act must not be tiresomely
long, should be full of *Rasa* and introduced by *Viśkambhaka* &c.
according to necessity. Its close is marked by the exit of all
characters. Such incidents as journeys, massacres, wars &c. should
not be represented in a play; they may only be indicated. The
death of the Hero must never be exhibited. This accounts for
the some what monotonous character of Sanskr̥t plays and the

absence of tragedies in Sanskr̥t.* The play should end, as it began with a benediction or prayer, called the Bharatavākya, which is repeated by the principal personages and contains an expression of their wishes for general prosperity and happiness. The Unity of interest or action must be maintained throughout. As regards the language to be used in a piece, the Hero and the higher characters speak in Classical Sanskr̥t, while female and other minor characters speak in the different Prakṛt dialects. The student will see from the foregoing sketch, that the characteristic peculiarities of the Indian drama are mainly three (1) its peculiar structure; (2) absence of the distinction between Comedy and Tragedy; and (3) the diversity of language to be spoken by the characters.

The above mentioned general characteristics of a Na'taka belong with certain modifications to the other divisions of the Rūpaka as well. Of these we may notice the Prakaraṇa and the Trotaka. The plot of a प्रकरण should be fictitious and drawn from real life in a reputable class of society. The Hero who must be धर्मपरायण may be of ministerial rank, or a Brāhmaṇa or a merchant (Vaiśya). The Heroine may be a maiden of a noble family, or a courtesan. The most appropriate sentiment is the Erotic. Gamblers and other low characters should be introduced. There should be ten acts. The Māl, Mād. and the Mṛch, belong to this species. A Trc-taka may consist of 5, 7, 8 or 9 acts. The characters to be represented should be celestial as well as human, as in the Vic. The Vidus'aka should take a prominent part in it and be present in every act. The prevailing sentiment should be शृङ्गार. In other particulars it does not differ from the Nātaka.

* Wilson observes—They (the Hindu plays) never offer a calamitous conclusion, which, as Johnson remarks, was enough to constitute a Tragedy in Shakespear's days; and although they propose to excite all the emotions of the human breast, terror and pity included, they never effect this object by leaving a painful impression upon the mind of the spectator. The Hindus in fact have no Tragedy,..... The absence of tragic catastrophe in the Hindu dramas is not merely an unconscious omission; such catastrophe is prohibited by a positive rule. The conduct of what may be termed the classical drama of the Hindus is exemplary and dignified. Nor is its moral purport neglected; and one of their writers declares, in an illustration familiar to ancient and modern poetry, that the chief end of the Theatre is to disguise, by the insidious sweet, the unpalatable, but salutary bitter, of the cup.

II THE POET

1 HIS LIFE, WORKS AND POETRY.

At the outset it must be admitted that we have absolutely no trustworthy information regarding the personal history of Kālidāsa, the brightest jewel of the mine of Indian poets. The curiosity of the querist who would ask—'Where and when was he born?' 'Who were his parents?' 'When did he die? &c.'—must ever remain unsatisfied. The poet has studiously observed utter silence about himself in his works. Read them howsoever we may we find no allusion, no incident mentioned that may directly shed any light either on his person or any remarkable event of his life. In the words of Hazlitt 'he was the least of an egotist that it was possible to be.' His poetical productions alone stand as an immortal monument of his surpassing poetic excellence. And we must content ourselves with gathering what little information we can about a poet of such world-wide repute from external sources and a few incidents found here and there in his works which have a distant bearing upon the history of his life. Reserving for a future section the question about the date of the poet, we proceed here to state the few facts that can thus be known about him. A time-honoured tradition supported by internal and external evidence associates the name of Kālidāsa with that of the epoch-making king Vikramāditya of Ujjayini. The keen interest and the filial love with which the poet describes the Mahākālā, the Sipurā, and the other beauties of Ujjayini unmistakably point to the conclusion that he must have been a native of that city. And the various covert references to the name of Vikrama in fully eulogistic terms which are doubtless meant to immortalise king Vikramāditya are inexplicable if that monarch be not regarded as the poet's patron. Kālidāsa also betrays considerable acquaintance with court-life in his works. This circumstance coupled with the fact that there is no allusion in his writings to the Goddess of Wealth having ever frowned upon him shows that he was in affluent circumstances and had not the misfortune ever to drink the bitter cup of poverty. He was a Brāhmaṇa by caste and was a devout worshipper of Śiva though by no means a sectarian. He seems to have travelled a good deal, at least in Northern India. For, as Dr. Bühn Dāji remarks he is the only poet who describes a living saffron flower the plant of which grows in Kās'ūira. His graphic description of the Himālayan scenes looks very much like

that of one who was an eye-witness. Unlike Bhavabhūti and many another brother poet he appears to have enjoyed great popularity during his life-time. He was 'an admirer of field-sports and describes their beneficial effects with the exactness of a true sportsman'. Though fond of pleasures he was not the unscrupulous voluptuary he is supposed to be by some critics* as is clear from the many noble sentiments expressed in the *S'ākuntala* (*cf.* अनिर्वर्णनीयं परकलनं &c. *S'a k. V.* and our note *ad loc.*). It also appears from the same play that he was against love marriages though always actuated with the most generous sentiments towards the fair sex. His works bear further testimony to his considerable acquaintance with the Vedas, the philosophy taught by the Upanishads, the Bhagavatgītā, the Purāṇas, the systems of the Sāṅkhya, Yoga, and Veda'nta as propounded by Bādarāyaṇa, medicine and the rudiments of astronomy. Beyond these few facts nothing is known for certain about our poet at present. A few conjectures have been advanced as to some other particulars but to test their correctness or otherwise falls within the province of the antiquary.

His Works The poet's silence about himself in his works gave an opportunity to many unscrupulous inferior poets to father their own works upon him. The following are notable among the works attributed to him:—(1) ऋतुसंहार. (2) कुमारसंभव, (3) रघुवंश. (4) मेघदूत, (5) शाकुन्तल, (6) विक्रमोर्वशीय (7) मालविकाग्निमित्र, (8) भुतबोध (9) शृङ्गारतिलक (10), शृङ्गाररसाटक, (11) सेतुकान्य, (12) कर्पूरमञ्जरी, (13) पुष्पवाणविलास, (14) इयमल्यदण्डक, (15) प्रभातरमाला, and (16) ज्योतिर्विदामरण. Of these the first seven are acknowledged by all critics to be his. The authorship of 8—11 is doubtful† (though opinion has been drifting to the conclusion that they are not his) while the rest are to be dismissed as the productions of some inferior hands. Here therefore we are concerned with the first seven alone. The most convenient and reliable method of studying the development of the poet's mind and its relation to his productions would be to read his works in their chronological order. But we have no external evidence whatsoever to ascertain the chronology of Kālidāsa's works. It must therefore be based wholly on internal evidence. Judged as such the works would stand in this order—Poems—ऋतु०, कुमार०, मेघदूत and रघुवंश.—Plays—माल०, विक्रमो० and शाकुन्तल; or both indiscrimi-

*As remarked by a writer in Marāṭhi who has of late displayed a great desire for writing much that is nonsensical and thoughtless.

† See Mr. Chiplunkar's essay on Kāli. in Marāṭhi. p. p. 28-29.

nately as—कृत०, कुमार०, मालविका०, विक्रम०, मेघदूत, साकुन्तल and रघुर्विजय. Space will not permit us even to refer to these briefly. We will only remark in passing that the last three are the outcome of the poet's matured poetic faculties and riper years. Of course we shall deal fully with the Vic. in a separate section.

His Poetry Kālidāsa, the immortal bard of the land of Bharata is indisputably the greatest master mind in Sanskr̥t poetry. His genius has been recognised in India from very early times.* He has been and will ever be enshrined in the hearts of his countrymen as the prince of Indian poets. That his countrymen place him at the head of all the Sanskr̥t poets unparallelled and unsurpassed by those who have preceded or followed him is natural enough; but he has evoked spontaneous outpourings of praise and manifestations of admiration from the foreign scholars and poets who had access to his works either directly or through the translations. Goethe has voluntarily bestowed the highest meed of praise on him—so much was he enraptured by the charms of Kālidāsa's Muse and struck with his poetic genius. This is what he says about the S'ākuntala—

“ Would'st thou the young year's blossom and the fruits of its decline,

And all by which the soul is charmed, enraptured, feasted, fed ?

Would'st thou the earth and heaven itself in one sole name combine ?

I name thee, O S'akuntala, and all at once is said. † ”

When we remember that Goethe himself was the greatest poet of Germany and one of the greatest of the world, we realise the importance of his estimate of our poet. The well-known philosopher and traveller Humboldt pronounces the following judgment—“Kālidāsa, the celebrated author of the S'ākuntala, is a masterly describer of the influence which nature exercises upon the minds of lovers; * * * Tenderness in the expression of feeling and richness of creative fancy have assigned to him his lofty place among the poets of all nations”. The celebrated critic Schlegel has also assigned him a very high position amongst the glorious company of the 'Sons of Song'.

Several eminent orientalisks have also offered their tribute of

* For the opinions of the Native Pandits and critics see our introduction to Raghv. and the Sanskr̥t introduction to this play.

† As translated from the German by E. B. Eastwick.

praise to our Indian Shakespeare, as Sir William Jones was the first to call him—the very comparison of Kālidāsa to Shakespeare is the highest form of eulogy that could be bestowed upon him by foreign critics. Sir Monier Williams while writing about the *S'ākuntala* thus expresses himself—“No composition of Kālidāsa displays more the richness of his poetical genius, the exuberance of his imagination, the warmth and play of his fancy, his profound knowledge of the human heart, his delicate appreciation of its most refined and tender emotions, his familiarity with the workings and counter-workings of its conflicting feelings—in short more entitles him to rank as the Shakespeare of India’. Prof. Lassen—we are sorry for want of space we cannot quote him fully—calls him ‘the brightest star in the firmament of Indian (artificial?) poetry’.* We thus find that Kālidāsa has established his sovereignty in the hearts of all alike. Now it may be asked ‘what is there in Kālidāsa which establishes his undisputed claim to the highest honour which is thus bestowed upon him?’ Unless this question is answered satisfactorily Kālidāsa’s merits as a poet cannot be said to be determined. We have discussed this question in the last section of our introduction to the *S'ākuntala* to which the student is referred.

Now we shall briefly consider Kālidāsa’s poetry, his style and diction in general. His poetic genius has brought Sanskr̥t poetry to the highest elegance and refinement. His style is peculiarly pure and chaste. It has neither the laxity of the Purāṇas nor the extravagant colouring of later poems. It is unartificial and characterised by brevity consistent with perspicuity. An unaffected simplicity of expression and an easy flowing language mark his writings which are embellished with similes unparalleled for their beauty and appropriateness, and pithy general sayings. His diction is marked by absence of long compounds, involved constructions, and overwrought rhetoric, and by very few puns. Kālidāsa excels other poets in his description of the sublime and the beautiful. It is a principle recognised by all modern critics that ‘Nature must be the life and essence of poetry’; and in respect of this Kālidāsa may be said to be essentially a poet of Nature (of course in the limited sense of the term which it is possible to attach to it in those times of gay luxury and general prosperity). He describes with most effective touches the gorgeous scenery of the mountain Himālaya—its snow-clad and mineral-covered summits, the peaks where sunshine

* Lassen’s *Alterthumskunde*, Band ii. p. 458. For the quotation see Dr. Bhau Dāji’s *Literary remains* p. 2,

ever reigns, the fragrant and cool breeze; blowing there, the wilds with the hunters, the musk deer, the potent herbs shedding lustre at night, the *Chamara* deer, the *Mānasa* lake &c.; and his description of the Ganges and the peaceful hermitage life is very striking and life-like. His descriptive powers are great and some of the scenes in the *S'ak.* the *Meg.* and the *Rag.* are so enchanting as to hold his readers spell-bound.

2 KA'LIDA'SA AND BHAVABHŪTI.

The only dramatic poet whom we can compare with Kālidāsa is Bhavabhūti; and although as a poet on the whole we may place Kālidāsa above Bhavabhūti, as a dramatic poet the palm is certainly disputed with him by the latter. Nay, the tide of opinion among the Pandits once ran so high as to decidedly declare in favour of Bhavabhūti, as the author of the *Uttar**. These two poets are justly regarded as the leading dramatists in Sanskr̥t. Both are most original poets gifted with genius of the highest order. Both are masters of the natural style of poetry and both are equally happy in their choice of words. True that Bhavabhūti's style is rather elaborate and in a few places marked by long compounds, but in that the poet was unconsciously yielding to the tendency of his age. If Kālidāsa has more fancy and imagination Bhavabhūti is more sentimental and passionate. Kālidāsa excels in depicting the sentiment of Love (सङ्गतर) while Bhavabhūti is in his element when depicting the sentiments of Pathos (कृष्ण) and Heroism (वीर). Neither, however, is much inferior to the other in depicting what may be called the other's *forte*. As Dr. Bhāndārkar remarks, 'the former *suggests* or *indicates* the sentiment which the latter *expresses* in forcible language. In the words of Sanskr̥t critics Kālidāsa's *Rasa* is conveyed or *Abhivyakta* by the *lakshya* or *vyangya* sense of words while Bhavabhūti's is conveyed by the *Vac'hya* sense'. Kālidāsa's may be described as the synthetical method of poetry as opposed to Bhavabhūti's which is analytical. We shall give a few quotations in illustration of what we have said above. When Dushyanta sees S'akuntalā after love has wounded his heart, he simply says—'अये लक्ष्मिं नेत्रनिर्माणम्' p. 70 (see also our note on this); but compare Bhavabhūti. (*Mal. Ma'd.* III. 16)

* Cf. the memorable line उज्जरे रामचरिते भवभूतिविशिष्यते । For an interesting anecdote which makes the two poets exist contemporaneously with each other see Dr. Bhāndārkar's preface to *Mal. Mād.* p. p. 6-7.

अविरलमिव राज्ञा षोडशरीक्रेण नन्दः
 स्नपित इव च दुग्धकोतसा निर्भरेण ॥
 कवलित इव कूरजश्छुषास्कारितेन
 प्रसभमसूतवेगेनेव सान्द्रेण सिक्तः ॥

Here the feeling is the same but the different forms of it are described. Comp. the scene between Dushyanta and S'akuntala' when left alone with what Mād. says when Mālātī embraces him in the disguise of her friend लज्जिका.

एकीकृतस्वस्मि निषिक्त इवावपीड्य
 निर्भ्रमपीनकुचकुम्भलवानव मे ।
 कर्पूरहारहरिचन्दनचन्द्रकान्त-
 निष्यन्दस्त्रैवलसुपालहिमादिवर्गः ॥

Cf. also and as an instance of Bhavabhūti's forcible style the first effect produced on Mādhyava on seeing Mālātī. He says,

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
 पुनर्जन्मन्वास्मिन्ननुभवपर्यं यो न गतवान् ।
 विवेकप्रभ्रंसादुपाधिवनहामोहगहनो
 विकारः कोप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥

Compare further the meeting of Dushyanta and S'akuntalā (p. 86. भवतु । मोक्षयामि &c.) with that of Mādhyava and Mālātī—(ततः प्रवि-
 सतः &c.) माधवः—(सानन्दम्) इलयति परिशुष्यन् &c., निश्चोतन्ते सुतनु &c.
 VIII. 1, 2. Again he says—अपि निरनुरोधे—

जीवज्जिव समुदसाभ्रसस्त्रेद्विन्दुरधिकण्ठमर्ष्यताम् ।
 बाहुरेन्दवमयूखसुम्बितस्वन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥

and

दग्धं शिराव मलयानिलचन्द्रपादे-
 निर्वापितं तु परिरभ्य वपुर्न नाम ।
 आमत्तकोकिलरुतव्ययिता तु हृद्या-
 मय श्रुतिः पिबतु किन्नरकण्ठि वाचम् ॥

We have drawn upon the Māl. Mād. because like the S'ak. it is a love play*. It may be, as Dr. Bhānda'rkar remarks, that Bhavabhūti has modelled the love of Mādhyava and Mālātī upon that of Dushyanta and S'akuntalā. But the love of Mādhyava is more ætherial than that of Dushyanta and perhaps Bhavabhūti as a poet is more ætherial than Kālidāsa. Bhavabhūti's delineation of

* Marāṭhi students will do well to read Mr. Chiplūnkar's essays on the two poets.

the sentiment of pathos is simply unparalleled (cf. कादम्बरं यवयुक्ति-
रेव तनुते). As a poet of nature and as a describer of the picturesque
he is not inferior to Kālidāsa. The plays of Kālidāsa on the whole
do not much aim at giving a realistic picture of the life of the
society of his times; Bhavabhūti's do. The characters of Kālidāsa
are more romantic and idealistic in their conception, those of
Bhavabhūti more realistic and varied.

3 THE DATE OF THE POET.

We turn now to the much vexed question about the date of Kāli-
dāsa and thanks to the labours of Prof. R. N. Apte and Mr. Nan-
dargikar, it may now be said to have been finally established. But
we have neither the time nor space at our disposal even to fully
quote their arguments on the point. We shall therefore give a brief
summary of the main arguments on which they (and especially
the former) have based their conclusions. Tradition mentions Kāli-
dāsa as a contemporary of king Vikramāditya, as one of the nine
gems at his Court. King Vikramāditya, who was an epoch-maker,
founded the era known after him, which is almost universally
accepted as commencing with 56 B. C. A few antiquarians,* how-
ever, do not accept this as the correct date of that monarch but
bring him down to A. D. 544 propounding a theory of their
own which is known as

THE KORUR THEORY.

544. A. D. The battle of Korur† marks a turning point in
Indian history, Vikramāditya having defeated in it
the Mlecchas. Mr. Fergusson held that to commemorate this
important event an era was invented and that its beginning was
placed back six hundred years. So he supposed the true date of
Vikramāditya to be A. D. 544; and this theory for a time held
sway; for, for a long time after the researches of scholars had com-
menced in the field of ancient Indian chronology, no inscription was
discovered bearing a date prior to 600 of the Vikrama era. Such

* Kālidāsa was once unscrupulously dragged to the 11th century
A. D. by some Western scholars. But the discovery of the *Athole* in-
scription at once furnished the 7th century A. D. as the downward limit
of the poet's date.

† About this battle there is no evidence other than of Albiruni; but
Dr. Max Müller says Albiruni does not invent battles, but tells us what
he was told.

an inscription however has been lately discovered,* viz, the Mandasor Inscription' dated in the year 494 of the Vikrama era. Its great support being thus taken away the Korur Theory collapses and the time-honoured authority of the traditionary account remains unshaken. Then there is

THE THEORY OF THE NINE GEMS.

Nine eminent men called 'the nine gems' adorned the Court of Vikramāditya. Of these Amaradeva or Amarasinha is said to have lived between the visits to this country of Fa Hian and Hiouen Thsang in 414 A. D. and 642. A. D. respectively. For in Fa Hian's time the great shrine at Gayā, which an inscription says was built by Amaradeva, was not in existence while it has been referred to in the account of the travels of the second Chinese pilgrim. Varāhamihira is supposed to have died in 587. On the evidence of these dates of the contemporaries of the poet Dr. Kern who is a strong supporter of this theory places Kālidāsa in the latter half of the sixth century. Next there is

THE THEORY OF RENAISSANCE.

proounded by Dr. Max Müller. He divides the whole Sanskr̥t literary period into two parts, the first beginning with the Vedas and ending with the first century of the Christian era. Then comes what the great Doctor calls 'an *interregnum*' a period during which foreigners invaded India and so the literary genius was dormant. Dr. Max Müller places the Renaissance of Sanskr̥t learning in the 6th century A. D. with the reign of Vikramāditya. The period called '*Interregnum*' was really speaking not destitute of literary productivity, as has been shown by Drs. Peterson and G. Buhler, and therefore if Kālidāsa is to be considered as the first poet of the new school he must be placed considerably earlier than Dr. Max Müller does. This theory also is weakened by the fall of the Korur theory. Thus these two theories cannot be regarded as perfectly sound, whereas the theory of the nine gems is but imperfectly put forth, and not without many *a priori* conclusions and speculations as to probabilities. If the tradition about the nine gems proves any thing beyond doubt it proves the connection of Kālidāsa with king Vikramāditya, being corroborated by other kind of evidence, such as the covert allusions to that king in the Vic. &c. As for the contemporaneity of the nine gems the tradition cannot be true.

* Dr. Peterson's Essay on Pāpini.

There are some minor things which have been pushed into the controversy.* These are the alleged covert references to Dingnāga and Nichula in the Meghadūta, the former a foe and the latter a friend of Kālidāsa, the identity of Matṛgupta, a king of Ka'shmīr and Kālidāsa (for, names in Sanskrit are often titles and Matṛgupta lit. 'protected by the mother' may also be taken as Kāligupta or Kālidāsa), and the supposed astronomical references in the works of Kālidāsa to the astronomical theories of A'ryabhatta who lived in 476 A. D. Prof. Apte has examined all these at some length and on the first point he comes to the conclusion that Dingnāga and Nichula were not contemporaries of the great Kālidāsa, but must have been contemporaries of some other Kālidāsa. On the second point he observes that Matṛgupta and Ka'lida'sa were two different persons, since they are differently quoted by Kshemendra and other writers and commentators (and among them Ra'ghavabhatta). The supposed astronomical references have really no astronomical significance at all and it cannot be said that Ka'lida'sa was acquainted with the astronomical works of A'ryabhatta. Mr. K. B. Pa'thak, the latest exponent of the 6th century theory repeats the argument given above but principally grounds his conclusion on his theory about the Hu'na kings allusion to whom is made by the poet in the Raghuvams'a. He argues that since there is no mention made of the Hunas in the Rāmāyaṇa, the conclusion follows that Kālidāsa unconsciously refers to the Hu'na kings of his own time who held sway over the Punjab and Ka'shmīr, and especially to Mihirakūla who about the year 532-533 retired to the Punjab after his overthrow by Yas'odharman and Bala'ditya. But this rests merely on assumption; for there are references to the Hūnas even in Mah. Bha'. Prof. Apte has also shown that just beyond Bactria or the threshold of ancient India, the Hūnas had constituted a powerful empire from the middle of the 3rd century B. C. to the end of the 1st or the 2nd century A. D.

Vatsabhūti, the author of the Mandesor inscription copies several ideas from Kālidāsa, the latter must therefore have lived prior to

* For some of the anecdotes referring to Kālidāsa in connection with this point see intro. to Rāghu. p. 11.

† Notable among these is छाया हि भूमेः शशिनो मलम्बेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः, where छाया is wrongly translated as 'the shadow of the earth' its correct significance being 'a reflection' as clearly interpreted by Malli. The word छाया is similarly used in S'ak. VII. 32.

472 A. D. Again Asvaghosha the author of a life of the great Buddha in Sanskrit has numerous passages similar to those occurring in the works of Ka'lida'sa. Now Ka'lida'sa was an original poet borrowing his subjects from Vālmiki and other ancient authors. Asvagosha was more of a philosopher than a poet and may with greater probability be supposed to have borrowed his ideas from Ka'lida'sa. The date of Asvagosha is given as 78 A. D., and if we suppose him to have borrowed from Ka'lida'sa the latter will have to be placed earlier than 78 A. D. And in this view Dr. Peterson also concurs when he says 'Ka'lida'sa stands near the beginning of the Christian era, if indeed he does not overtop it.'

There is also internal evidence pointing to the same conclusion. We have first the evidence obtained from the state of the law of inheritance and the penalty for theft as they are indicated in passages in S'a'ku. The passage in the sixth Act of the drama announcing the death of the merchant Dhanamitra and his dying heirless, seems to Prof. Apte to refer to a period when the widow of a deceased person could not inherit his estate. Such a period is to be found only before the Christian era, when Manu, Āpastambha and Vasishṭha held sway, and Bṛhaspati S'ankha, Likhita and Ya'jñavalkya had not yet written their codes. The penalty for theft as indicated in the prologue to the sixth act seems to have been the extreme one, it being the theft of a jewel. There is also a passage of similar import in the Vic. (आत्मनो वधमाहर्ता &c. V. 1.) in which the feathery thief that had stolen away the king's favourite gem is referred to. The penalty for theft has been from time to time mitigated with the progress of civilisation. Manu and Āpastambha lay down the extreme penalty, the option of fine being introduced later on as we find it in the Smṛti of Bṛhaspati. These two circumstances tend to show that Ka'lida'sa flourished at a period which is anterior to Bṛhaspati, the latter being generally placed in the first century A. D.

Prof. Apte further calls attention to the fact that there is no reference to the Nya'ya philosophy in the works of Kālidāsa (except perhaps is Rag. XIII 1 in which the word सन्दग्ध (आकाश) occurs but which the poet might have borrowed from the Sa'nkhya) and concludes that he must have lived before the development of that philosophy. Then again we have the evidence of style. The artificiality of diction and the fondness for long compounds and double meaning words which mark the writings of Dandin (who in his Ka'vyādar'sa says that an abundance of compounds forms the very

strength of poetry), Bāṇa, Bhavabūti (7th centur A. D.) and other mediæval writers, are entirely absent in Kālidāsa, a fact which shows that he must be placed some six or seven centuries before them—a period necessary to cause such a revolution in the art of literary composition considering the scanty means of the propagation of learning in those times. From the above mentioned few facts it is abundantly clear that Ka'lidā'sa lived in the 1st century B. C. at the latest (the upward limit of his date being 300 B. C. according to some writers).

III THE PLAY.

1 GENERAL REMARK.

The Vikramorvas'īya is the second of the three dramas attributed to Kālidā'sa. That the play is an emanation from the same hand as the Abhijñā'na ś'akuntala is doubted by no critic. It is a love drama and belongs according to the Sa'hityadarpaṇa to that subdivision of dramatic compositions which are known as 'Trotakas' (a division not perhaps known to the poet himself). The language employed in it displays all the elegance and the beauties of Kālidāsa's style and is second but to that in the Ś'akuntala. H. H. Wilson thus compares the two plays—"The subject of each is taken from heroic mythology, and a royal demi-god and nymph of more than human mould are the hero and heroine of either; there is the same vivacity of description and tenderness of feeling in both, the like delicate beauty in the thoughts and extreme elegance in the style. It may be difficult to decide to which the palm belongs (that it belongs to Sak. no body now doubts—Ed.); but the story of the present play is perhaps more skilfully woven and the events rise out of each other more naturally than in Ś'akuntala, while on the other hand, there is no one personage in it so interesting as the heroine of that drama." We may further observe that we notice in both almost the same elevation of the poet's genius, the same richness of imagery, the same chaste style of composition and the absence of any forced construction or offensive conceit, the same command over language and felicity of expression, the same ardent love of the beautiful and the same power of penetration into the inmost recesses of the human heart and its conflicting feelings. The Vikramorvas'īya abounds in beautiful descriptions especially of scenery. Popular saying and pithy maxims season the conversational portion, and its language though less refined and elaborate

than in the S'ak. is neither tumid nor low. The metres which are mostly of the shorter kind are very musical and full of variety.

The mastery of Kālidāsa in the choice of comparisons* is conspicuously seen in this play. Among the most striking passages are to be noted his comparison between the king and the sun as to their work and midday rest (II. 1), further between the king and the leader of the elephant herd (IV. 25), between Urvas'ī carried away by anger and the foaming torrent (IV. 28) and between Urv. and the creeper (IV. 38). Other similes of exquisite taste and gracefulness are those with which he illustrates the recovery of Urv. from the swoon (I. 7), the anxious waiting of her friends (I. 10), and her expected meeting with them (I. 12), the aspect of the East at moon-rise (III. 6), the approach of Nārada (V. 19) and others too numerous to note here but which we have taken care to point out in the notes. We cannot however close these remarks without referring to the passage in which the royal dignity shared by father and son is compared with the Ganges dividing her waters between the Himalaya and the ocean.

Technical
Remarks

It would be found that the Vikramors'īya satisfies most of the conditions laid down in the first section of the introduction. The play opens with a benediction which also suggests the subject matter and closes with the usual *Bharatarāḍya*. The *मुखसन्धि* introduces the heroine to the hero and love germinates between them. The final object is their union in wedlock. The ground for the seed was prepared, in the case of the king, when the Apsarases gave him a lively description of Urvas'ī's charms. The seed is cast when the king and Urvas'ī see each other (see p. 16). It takes up the whole of the first Act and the prologue to the second Act. The *प्रतिमुखसन्धि* fills up the whole of the second Act and a portion of the third Act, as far as p. 76. The seed sprouts up in this which is marked by the Vidus'aka and Chitraklāhā, and by the *Chetī* and the queen. The effort or *prayatna* is implied in आदर्शनत् &c. II. 2 The search for means to the desired end, Urvas'ī's departure at the summons from her lord and the queen's interference notwithstanding forms the *Bināu*. The *गर्भसन्धि* begins from where the *Pratimukha* closes and ends with the departure of the queen (p. 87). The seed is shown to grow further in as much as the king has from Urvas'ī an actual

* The similes of Kālidāsa are considered to be the happiest in the language. Cf. the traditional opinion of the Sa'tris—

उपना कालिदासस्य भारवेरथेगोत्रम् । दण्डिनः पदस्मालिस्थं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

confession of her love. There is hope of success (वामनाशा) as the obstacle from the queen is removed. This Sandhi, however, is characterised by the absence of the Patākā. The अङ्गवर्षसन्धि actually begins with Urvas'ī's entrance (p. 88) and extends to the close of the fourth Act. There is नियन्ति or certain attainment but it is obstructed by Urvas'ī's metamorphosis. The निर्वहणसन्धि occupies the last Act of our play. In it all the fore-going arrangements terminate in the happy union of the husband, wife and son.

The action which is less varied than that of the S'āk. is progressive in its main parts and sustains the interest to the last although not with the same degree of intensity throughout. The introduction of a rival wife, and the love-meetings and their interruptions which form a necessary ingredient of love plays excepting in a few cases, the description of female beauty and of the feelings of the two lovers, the contrivance of making one party overhear the conversation or the soliloquy of the other, are much the same in this as in other plays. In making the queen give up her jealousy apparently without any adequate cause the poet has perhaps counted a little too much on the nobility of her mind and the good sense of the audience. A curious feature of Kalidāsa's plays is that the Vidūshaka plays a conspicuous part in the Māl., is a mediocre in this play and an almost nonentity in the S'ākuntala.

With regard to the extraordinary number of the Prākṛta passages found in the fourth Act in some editions, it must be observed that they are not genuine. We have shown these to be interpolations (see notes to परिशिष्ट. p. 151). It is a strange coincidence that both, the third Act of the S'āk and the fourth Act of the present play, should have been tampered with by meddling scribes or poets.

2 THE PLOT.

Purūravas, the son of Budha and Ilā and king of Pratissthāna is the hero of the play. His queen is Aus'inārī, daughter of Kās'irāja. Urvas'ī, a nymph of heaven is the heroine.

Prelude—After the Nānāī and the announcement of the play the shrieks of heavenly nymphs crying for help are heard.

ACT I.

SCENE—Peak of the HEMAKU'TA Mountain.

King Purūravas while driving back to the earth after having

paid his respects to the divine Sun hears the shrieks of the nymphs and asks them what kind of help they need. Learning from them that the seizure of their friend Urvas'î along with Chitralkhâ by Kesiin was the cause of their distress he sets out against the demon the nymphs promising to wait for him on the peak of the Hemakuta mountain. Presently the king returns successfully with Urvas'î and Chitralkhâ. On their way back Urvas'î recovers from her swoon; the king is captivated with her peerless charms; she with his nobility; neither however, knows the real feeling of the other. They meet the other nymphs. Chitraratha, the Gandharva king who was deputed by Indra to rescue the nymph, arrives, congratulates the king and invites him and Urvas'î to heaven. The king very courteously excuses himself; the nymphs depart. Urvas'î pretends to be caught by a creeper and casts a longing glance at the king which the latter returns with equal affection.

ACT II.

SCENE I. *Environ of the VIMA'NAPATIÇÇHANDA Palace.*

The king returns to his city but his heart is wounded by Love. His queen marks the altered state of his mind and asks one of her maids to learn the king's secret from his intimate friend Maṇavaka. The foolish Vidûs'ka betrays the love of his friend.

SCENE II. *The private garden of the palace of PURU'RAVAS at Prayâgâ.*

The king on his part pining after Urvas'î seeks with Vidûshaka rest in the pleasure garden. There he unbosoms the real state of his mind to his friend. At about the same time Urvas'î irresistibly drawn by her own heart comes accompanied by Chitralkhâ to the garden, where the two remaining invisible by their divine power overhear the conversation between the king and Vidûs'haka. Urvas'î discovering that the king is uncertain as to her own feeling avows her love to him by means of a birch-leaf and then delights him with her presence. She is, however, suddenly called away by a summons from the lord of the gods about to witness a performance. In the meanwhile the queen being apprised of the king's love for the heavenly courtesan by her maid Nipujikâ comes accompanied by her in search of the king in order to ascertain the fact herself. Through Maṇavaka's carelessness the birch-leaf which was committed to his care falls into her hands and she enters

burning with jealous anger. The king endeavours in vain to pacify her; but hopes that she may soon relent as she has openly slighted his prostration.

ACT III.

SCENE I.—*The Hermitage of BHARATA.*

In the performance exhibited by the sage Bharata before the heavenly assembly Urvas'î who played Lakshmi stumbles in her speech. For, when questioned by Menakâ who acted the part of Varuni (on whom hast thou set thy heart) the words 'on Puru'ravas' instead of 'on Purushottama' escape her lips. Enraged at this the sage denounces a curse upon her depriving her thereby of her residence in the upper world. She, however, finds favour with Indra who graciously allows her to repair to the monarch, his ally in battles, and remain with him till he beholds the offspring she shall bear him. Some time after this Urvas'î dressed as an *abhisârikâ* comes, with Chitralkhâ to the Mañiharmya palace to pay a visit to the king but remaining invisible watches the business going on there.

SCENE II.—*Part of the garden of the PALACE.*

The queen as was anticipated by the king feels remorse and wishes to make amends for her conduct under the pretext of a religious performance which she names 'Priyânuprasâdana'. She sends word to the king requesting him to be present at the Mañiharmya palace where she wishes to worship the moon. The king consents and repairs to the terrace of the palace accompanied by the Vidûs'aka. The queen duly appears, performs the ceremony and at its conclusion gives her consent to the king's marriage with Urvas'î. The king assures her that he will be ever true to her. But the queen departs to take her meal after a whole day's fast.

Urvas'î who was a witness of the whole scene now steps forward visibly and is happily united with the king. Thereupon Chitralkhâ requesting the king to treat her friend kindly returns to *swarga*. Vidûs'aka too withdraws under some plea and the king and Urvas'î retire to rest.

ACT IV.

This act is a kind of melodrama and is quite exceptional in dramatic plays.

SCENE—*The groves of GANDHAMA'DANA mountain.*

After years are gone in happy union Urvas'î goes with the king

to the Gandhamàdana-forest to sport. There the king happens to fix his glance for a moment upon a *Vidyàdhara*-girl. This rouses the jealous wrath of *Urvas'î*, who disdainng the king's apologies leaves him and unmindfully enters the proscribed environs of the grove sacred to *Kàrtikeya*. The curse of the deity at once takes effect and she is transformed into a creeper. Ignorant of this the king mad with grief roams through the forest asking every object he meets with, animate or inanimate, to give him some tidings of his beloved or to restore her to him. In the course of his rambles he finds the gem *Sangamaniya* (the uniter of separated lovers) With that jewel in hand he embraces a certain creeper which he fancies to be his beloved, and oh wonder! the very instant the metamorphosis is undone and the creeper retransformed into the lovely nymph. With eyes closed the king enjoys the touch and when he opens them after some time whom should he behold but the darling of his heart! *Urvas'î* excuses herself in suitable terms and then they go back to *Pratishtàna* riding a cloud which *Urvas'î* changes into a balloon by her superhuman power.

ACT V.

SCENE.—*Palace of PURU'RAVAS.*

The king was hailed back to the city with rejoicings by the citizens. He ruled peacefully over his subjects securing their affections and loyalty; and excepting a son there was nothing wanting to complete his happiness; and even this blessing he was soon to have. A few days after the king's return the jewel of renown is carried away by a vulture. The king tries to shoot the bird but it escapes. Soon after report is brought to the king sitting in company with the *Vid.* of the bird's being shot by an arrow from an unknown hand. The gem and the arrow are produced and from the inscription on the arrow the shooter is found to be none but the king's own son *A'yus*. The king is lost in wonder mingled with joy, but does not know how to account for the fact. He, however, remembers that on one occasion, when he performed a sacrifice in the *Nimisha* forest, he was separated from *Urvas'î* before which time she had betrayed some faint marks of pregnancy. The *Vid.* attributes the fact to the mystic nature of divine beings. Just at the time the arrival of a female ascetic with a boy from the hermitage of the sage *Chyavana* is announced, they are immediately admitted to the royal presence. At the sight of the boy

the king feels a strange emotion rise within him. Urvas'ī is sent for. When she arrives the female ascetic hands over the boy to her and repairs to the forest. Urvas'ī then explains to the king how she was commanded by Indra to stay with him till he should see the face of a son born of her, and how, afraid of early separation she handed over the boy to sage Chyavana for being educated, and adds 'now that you have seen the face of your son separation is inevitable; I must go back to my master.' The revelation plunges all into sorrow. In his heaviness of heart the king determines upon leading a forest life after putting his son in his place. At this crisis Nārada arrives from Indra with a message to the king that he should not lay down the sceptre so soon and that Urvas'ī should bear him company till death. The message is received with heart-felt thanks. After the delivery of the message Nārada in accordance with Indra's wishes installs the young prince a *yuvārāja* and unmixed joy crowns the whole business. The usual *Bharatarāṅga* terminates the drama.

The chief points in the development of the plot are:—(1) The Rescue of Urvas'ī and the agitated state of the hearts of the two lovers; (2) the obstruction in the nymph's upward passage which deepens the feeling of love; (3) Vidūśaka's betrayal of the king's love; (4) the curse of Bharata; (5) the interference and permission of Indra; (6) Urvas'ī's avowal of her love; (7) The falling of the birch-leaf into the hands of the queen; (7) the queen's indignant scorning of her husband's prostration and her consequent remorse; (9) the consent of the queen; (10) Kārtikeya's curse and Urvas'ī's transformation into a vine; (11) the gem of union and Urvas'ī's restoration; (12) the vulture; (13) the Tāṅasi's arrival with the boy; (14) and the final favour shown by Indra.

It is very difficult to determine the exact time required by the events represented in the play. The approximate age of Time. the king's son is given in the fifth Act which is about twelve years, so that the whole action spreads over a period of about fourteen years. The business in the first three Acts each of which describes a day's events is accomplished in about twenty days. From the many references to the spring season in these three Acts (*विष्णुसमीपगत इव अद्भः* &c. p. 19. II. 4, 6; III. *वसन्तःनन्दरे उदयसन्धेः* &c. p. 91, &c.) the events in the first Act seem to refer to the first or second day of Chaitra as the creepers have not yet fully resumed

their vernal beauty (कन्याभिः परिवातं १. १२.). The description of moonrise in the third Act evidently refers to the fourth day of the dark half of a month (probably Chaitra) which is a fasting day and on which the moon appears like a *khandamodaka*. About a fortnight's interval seems to have gone between Urvas'ī's first meeting with the king and her second visit to him. The events in the third Act immediately succeed those related in the previous Act. A very long period—about thirteen years—seems to separate the fourth Act from the third. The incidents mentioned in the fifth Act follow closely upon the king's return to his capital.

3. THE SOURCES OF THE PLOT

AND THE CHANGES EFFECTED BY KA'LIDĀ'SA.

Purūravas is mentioned for the first time along with Manu in R̥gveda I. 31. 4, where he is called 'beneficent (सुक्ते)' and a friend of Agni. His love with the Apsaras Urvas'ī is described in language very obscure in R̥g. X. 95 in which he requests the nymph once more to bless him with her company thus implying his previous separation. In the 18th verse the gods address him as the son of Idā (Ilā) and promise him happiness in heaven and their company if he would propitiate them with oblations. See Muir, Sanskrit Texts vol. V. p. p. 286, 421. In the Ś'atapatha Brāhmana II. 5. 1, an interpretation of hymn 95 is given which is itself not much clear either. The student will get an idea of the Vedic version of the story from Śāyanāchārya's introduction to the hymn above referred to given in the Sanskrit introduction which follows.

The account of the love of Purūravas and Urvas'ī is differently given in different Purāṇas based more or less on the Vedic version. According to the Maha'bha'rata, Adip. Purūravas had a contest with the Brāhmaṇas, fetched the three fires from the world of the Gandharvas and had six sons from Urvas'ī the eldest of whom was A'yus. Nothing is mentioned there of his separation from Urvas'ī and reunion with her.

The story is very fully and connectedly given in the Vishṇu P. as also in the Padma. We give in brief the story as related in the former Purāṇa, which in its first part closely follows the vedic version. Urvas'ī a nymph of Indra's court incurred the anger of Mitra and Varuṇa who cursed her to become the consort of a mortal forfeiting the pleasures of heaven. On beholding her descended to the earth in a human form of exquisite beauty Purūravas, a king of the lunar race, was inspired by fervent love. She became his wife after exacting

from him his consent to two conditions. These were--(1) that he should take under his charge her two pet rams and keep them safe; (2) that she should never see him divested of his raiment. The denizens of heaven deprived of the enlivening society of Urvas'ī felt their pleasures stale in heaven and attempted to recover her as soon as the curse ended. Some Gandharvas undertook to effect this object. They cut red the sleeping chamber of the monarch and carried off the goats. Their bleat woke Urvas'ī and the king. The latter fancying that the darkness of the night would screen him from the eyes of his wife leaped naked out of his bed in order to pursue the ravishers. Thereupon the Gandharvas produced a flash of lightning which revealed him to Urvas'ī's view, who, her stipulations being broken at once disappeared accompanying the Gandharvas to the heaven of Indra.

When Purúravas came to know his loss, his grief was intense and his intellect being affected he wandered over the world for several years in quest of his wife until he came to a lake in Kurukshetra where he saw Urvaa'ī sporting along with other nymphs. Recognising her he implored her return. She refused to return but promised to pay him a yearly visit provided he resumed his station and kingly duties. Her annual visits were regularly repeated and the fruit of their intercourse was the birth of six sons--A'yus, Dhī'man, Anávaśu, Viśwavasú, S'ata'yú, and S'ruta'yú. The king however sighed for the permanent enjoyment of the nymph's society and the Gandharvas at last pitying his distress gave him a brazier charged with fire to perform a sacrifice, as a means of attaining his wishes. He put the vessel in a thicket and went in search of Urvas'ī. Not finding her he came back to the spot where in the place of the brazier he found two trees grown up, a S'ami and As'vattha. Purúravas broke a branch from each and returning to his palace rubbed them together and generated fire.⁹ With this primeval fire he performed a series of sacrifices and getting the rank of a Gandharva and being elevated to the heavenly regions there enjoyed the eternal society of his beloved nymph.

The story of the two lovers is also told in the *Bṛhatkathā'* (see *Kathā. Taranga 17*), but in a manner totally different from both the play and the *Purāṇas*. Purúravas a great devotee of Viśṇu, while once taking a stroll in the *Nandana* grove chanced to see Urvas'ī when both were enamoured of each other. Knowing the state of the king's heart

⁹ The latter circumstances of this legend seem to indicate the introduction of fire worship into India by Purúravas, considered as a historical personage. Wilson.

Vishnu sent word by Nārada to Indra asking him to bestow the nymph on the monarch. They were then united and lived happily. Then there was war in the upper sphere in which the gods gained a victory mainly through the prowess of Purūravas. There were great festivities at Indra's court accompanied with music and dancing in celebration of the victory. Rambha' who was dancing there, while Tumburu the heavenly preceptor of dancing was superintending the affair, committed a mistake whereupon the king laughed at her. Angry at what seemed to him a piece of audacity on the king's part, Tumburu cursed him to be separated from Urvas'ī until he would propitiate Vishnu. When the king came down to the middle world he found Urvas'ī carried away by the Gandharvas. He then went to Badarika's'rana to gain the favour of Vishnu by penance. He succeeded in this and by the order of that deity Urvas'ī was restored to him by the Gandharvas.

According to Wilson the whole plot of Vicramorvas'īya is an allegory. The hero is the Sun and the heroine is the Dawn. They are together for a time and then they are separated. The sun alone wanders over hills and dales and rivers and then at the close of the day they are again united.

The account of the Matsyapurāṇa, however, comes nearest to the plot of the play. We therefore give it here in the words of Wilson:— Budha was the son of the royal Soma by Ta'rā. His father conferred upon him the dominion of the earth and inaugurated him supreme over the world. "The holy *Budha* begot by *Idā* a son, who performed by his own might a hundred *as'wamedhas*. He was named Purūravas, and was revered by all worlds. He worshipped *Vishnu* on the peaks of Himālaya, and thence became the monarch of the sevenfold earth. Kesi and myriads of *Daityas* fell before his prowess, and Urvas'ī, fascinated by his personal graces, became his bride.

"*Virtue*, *Wealth*, and *Desire*, once paid this monarch a visit, curious to ascertain which of them held the first place in his esteem. The king received them with respect, but paid to *Virtue* his profoundest homage. *Wealth* and *Desire* were offended by the preference shewn to their companion. *Wealth* denounced a curse upon him, that Avarice should occasion his fall; and *Desire* declared that he should be separated from his bride, and on that account suffer distraction in the forest of Kumāra on the Gandhamādana mountain; but *Virtue* declared he should enjoy a long and pious life, that his descendants should continue to multiply as long as the sun and moon endured, and should ever enjoy the dominion of the earth. After this the divinities disappeared.

“Purúravas was in the habit of paying a visit to *Indra* every day. Having ascended his car, accompanying the Sun in his southern course, he beheld on one occasion the demon *Kesi* seize and carry off the nymphs *Chitrakhā* and *Urvas'ī*. The king attacked the demon, and destroyed him with the shaft of *Vāyu*, by which he not only rescued the nymphs, but established *Indra* on his throne, which the Demon had endangered. For this service *Indra* repaid the monarch with his friendship, and gave him additional power, splendour, and glory.

“Having invited the king to a festival, at which was represented the celebrated story of *Lakshmi's* election of a husband, the invention of *Bharata*, *Indra* commanded *Menakā*, *Ram'hā*, and *Urvas'ī* to perform their respective parts. *Urvas'ī*, who represented *Lakshmi*, being engrossed by admiration of the king, forgot what she had to enact, and thereby incurred the high displeasure of the sage, who sentenced her to separation from the Prince on earth, and condemned her to pine fifty-five years transformed to a Vine, until restored to the regrets of *Purúravas*. *Urvas'ī* having made the king her lord, resided with him, and after the term of the curse had expired bore him eight sons: *A'yu*, *Dhri'dyu*, *Aswāyu*, *Dhanāyu*, *Dhritimān*, *Vasu*, *Dirijāta*, and *S'atāyu*, all endowed with more than human power”.

Thus it will be seen that the theme of the play claims a high antiquity and must have been well known among the educated classes of *Kālidāsa's* times. Whether we take one version or other of the story we find that the poet has introduced many changes into the story so as to give it a dramatic character and we think they are such as greatly heighten the stage effect. We will here mention the principal of them; they are (1) The king's marriage with *Aus'ināri* prior to his love for *Urvas'ī*. The *Mahābhārata* and the other sources of the plot mentioned above do not refer to his marriage with *Ausinari*. The *Hariwams'a* rather calls *Urvas'ī* his only wife. The rivalry of the queen thus forms the chief factor in the development of the plot in the second Act as also in the third, and seems to be entirely an invention of the poet. (2) The curse of *Bharata* and the favour of *Indra* which smoothen the further path of the lovers. (3) The reversing by *Indra* of his first decree as to *Urvas'ī's* residence with the king. The tale of the two lovers as told in the *Purānas* ends with their melancholy separation; such

a tragic end did not suit both the requirements of the Indian drama and the taste of the Hindu audience. Kālidāsa's genius at once found a way out of the difficulty. Just at the moment when separation is imminent Nārada arrives with the joyful news that lord Indra graciously allows the hero and heroine to live together until death would put an end to their mortal career. The other changes which are less important can be easily marked.

4 THE POETICAL MERITS OF THE PLAY.

As regards its poetical merits and artistic finish the *Vicramorvasīya* ranks but second to *S'ākuntala*. We shall give an estimate of the comparative merits of the two plays in a subsequent section, wherein also we mean to point out the defects of the present play. Considered by itself the *Vicra*, does ample credit to Kālidāsa's poetic powers. The love story is simple; the incidents are few and easily intelligible even to those not acquainted with the social life and the thoughts of the Hindus. From the foregoing section it is abundantly clear that in this play as in the other, with the exception of the central story of the Plot—the love of the hero and the heroine—every thing owes its birth to the creative imagination of our poet; and we may observe that in the construction of the plot of the present play the poet has shown greater originality of conception and imagination. All the acts of this drama are original in their conception and in the creation of some of the incidents the poet's imagination is at its best. Wilson (and also Bohnson) seems to see a special beauty in this that "both persons and events are subject to an awful control, whose interference invests them with a dignity superior to their natural level. Fate is the ruling principle of the narrative; and the monarch and the nymph, and the sovereign of the gods himself, are portrayed as subject to the inscrutable and inevitable decrees of destiny." And if by 'the decrees of destiny' he means the carrying away of *Urvas't* by *Keshi*, the curse of *Kumāra*, the conditional favour by *Indra* &c. the justice of his remark may be admitted. 'The chief charm of this piece' Wilson further remarks, 'is its poetry. The story, the situations, the characters, are all highly imaginative, and nothing can surpass the beauty and justice of many of the thoughts. To select one as an example were to disparage a number of other passages and they may be left to the critical acumen and taste of the reader'.

Most of the situations of this drama are highly dramatic and

picturesque; and comparatively the first and fourth Acts possess greater dramatic charms than the rest. The incidents in the first Act are most artistically arranged and managed with perfect dramatic skill. The poet's love to dwell on the beautiful scenes of the Hima'layas is apparent from the fact that he has laid the opening scene of the present drama on the peak of the snow-Hemaku'ta mountain on which the meeting of Dushyanta with his wife and son is arranged is the Śakuntala. At the very outset of the play the spectators are introduced to pleasing incidents, pleasing both on account of their tragic beginning and happy termination. The poet is extremely happy in thus bringing the two lovers together. The seed of love has been sown. Then follows the grief of the king caused by the heroine's temporary separation. But as she is a common woman (a courtesan) with superhuman powers the union of the lovers presents no difficulty. The poet then brings together the two lovers but only to be separated again. This doubles the pangs of the love-affected heart of the king. The expedient used by the poet does credit to his imagination and then we find in the third Act that the slip committed by Urvas'i in her excessive passion for the hero is a nice trick by which the poet has simply managed to make the union of the lovers lasting and unbroken. The second and third Acts, however, fail to create the expected interest in the audience. Their construction is rather imperfect and they do not fit in well with the other parts of the play. They are long but without proportionate dramatic effect. They help to lengthen the plot but the effect has been the diminution of dramatic interest on the whole. We shall however return to this point in the next section.

The fourth Act, is highly pathetic and in it the imagination of the poet is in full swing. Nothing could be more poet-like than the way in which Urvas'i has been made to undergo metamorphosis and the consequent lamentations of the hero are heart-rending and produce the greatest tragic effect on the mind. Throughout the Act the audience looks sympathetically to the king, shares in his sorrows and wishes him happy in the end. In delineating this part of the king's character the poet seems to have had before his mind's eye the great Valmiki's picture of the similarly situated Rāma after the kidnapping of Sitā by Ravana. The fifth Act is also charming by its very simplicity. It helps to bring together the parents and their child and the situation after the unexpected meeting threat-

ens to be tragic, but the poet exercises his imagination and brings Nāra'ā on the scene with a message from Indra which removes the difficulty and the lovers are happily united never to part again till death. The poet's sublimity of thought is visible throughout this drama. We have already offered our remarks on the language and diction of the play as well as on its general merits.

5 Ś'A'KUNTALA AND VICRAMORVAS'ĪYA.

THEIR RESPECTIVE MERITS &c.

These two dramas of the Indian Prince of Dramatists when compared, appear to bear analogy in certain features and to possess wide marks of difference as to the nature of their plots, their construction, their dramatic merits. We are of opinion that this is the second dramatic composition of Kālidāsa, the first being the Māl. and the third, the Ś'akuntalā. For this chronological order there is no historical evidence as such, but the development which the poets' mind and intellect undergo in the course of his active career furnish us with much reliable ground to try to establish a chronological order of his works. The Mālavikāgnimitra is evidently the first manifestation of that poetic and dramatic genius which shows decisive marks of development in the Vic. and which has reached its climax in the Ś'ak. We now proceed to compare the last two plays.

Both are, then, love dramas. The heroes are both kings of the lunar race, eminent for their kingly virtues, Purūravas the grandson of the Moon after whom is the race named. Dushyanta is the seventh descendant of the former king and is described by Kālidāsa as गुरुवंशप्रदत्त. The heroines are both peerless beauties, young and lovely. Urvas'ī is one of the celestial courtesans, while Ś'akuntalā is the daughter of Menakā another celestial courtesan and friend of the heroine Urvas'ī. Both strike the heroes with their charms and rouse in them the passion of love to which they themselves are alive. The first meeting of the lovers in each drama is sudden, the heroes being introduced to their loves as their protectors. But it is not gratitude which produces love, it is the blooming youth which is susceptible to such impressions. There is then separation for some time caused in both cases by a curse, during which the love-lorn state of the heroes makes them restless. After this period of separation and mental affliction on the parts of the lovers the lovers are happily united by equally strange and unexpected circumstances. Use is made in both the dramas of

superhuman power. In the विक्रमो we find greater latitude in these matters. The introduction of the sons of the heroes in the last Act is another noteworthy similarity. There is also analogy in the expression of feelings to a certain degree. These are we think the only points of likeness in the dramas; but the differences are many and important and at once establish the superiority of the साकु० over the विक्रमो०. The late Prof. Wilson seems to give the palm to the latter drama but with due deference to the learned scholar we demur to his opinion. Our remarks if properly considered will leave no doubt as to the determination of the comparative merits of the two dramas. We must not be understood to mean that the विक्र० is a failure as a drama. As the composition of Kālidāsa's genius it is highly interesting and possesses many merits which we have pointed out in their proper places, but comparatively it is less interesting. There is, we think, clumsiness about the plot, certain incidents seem unnecessary as they do not help to develop the *denouement*. The characters of the principal dramatic persons are not as fully developed as we find them in the S'ak. The hero of the विक्र० is less imposing and less scrupulous than Dushyanta, the heroine is decidedly less attractive and does not produce as much interest in her fate as does S'akuntalā. These points we make clear by somewhat enlarging on them.

As regards the two kings, Purūravas' love for a courtesan, however beautiful she may be, makes him a less interesting personage than Dushyanta. In the case of the former, no difficulties, based on moral considerations, are experienced since he knows that the object of his passion is a heavenly harlot whom such considerations do not hinder from satisfying her desires. The very fact that a साधारणस्त्री (साधारणस्त्री गणिका कलापामन्त्र्यधीन्युक्त) is made the heroine of the विक्रमो० drama detracts much from its merits. Technically there is no such objection (for which vide sec I. and com.) but on higher grounds a courtesan is decidedly inferior to a heroine like S'akuntalā and fails to evoke sympathy in the audience unless she presents some unique trait of character as in the case of Vasantasenā, the heroine of the 'Toy-Cart'. Such considerations therefore as for a time arose in the mind of Dushyanta are absent in Purūravas. The question of union presents no moral objections to him. Judged by the strict principles of monogamy both are culpable but the social condition of those days allowed polygamy in the case of kings which acquits them of this charge; but Purūravas is comparatively

more blamable than Dushyanta, since the former appears to have taken the utmost advantage of this social sanction. The whole situation therefore in the case of the hero and heroine of the *S'akuntala* is extremely charming and we feel drawn towards the heroine whose fate, we are on the tiptoe of expectation to know, and whose dismissal by the King and whose love-lorn condition irresistibly excite our sympathy, and we pray to see her ultimately happily joined to her husband. There is no such feeling roused in us by the heroine of the *Vic.*; we feel something for the king but we derive immense pleasure from the love story of the former. In the delineation of character the poet shows decided superiority in the *S'ak.* Purúravas shows some traits of his kingly character as a श्रीदेवता hero but the poet succeeds better in his picture of Dushyanta. The student who carefully reads the two dramas will not fail to mark that more kingly traits of character present themselves in Dushyanta. Dushyanta's moral sense, his solicitude for the welfare of his subjects &c. are distinctly shown in the *S'ak.*, while there is no such express allusion to these in the *Vic.* We are of opinion that a fair comparison of the two kings is in favour of Dushyanta. We cannot be more lengthy on this one point only.

Let us now turn to the two heroines. The picture of *S'akuntalā* is a thousand times more charming than that of *Urvas'ī*. In this matter this difference is palpably felt. From the beginning to the end of the plot, *S'akuntalā*'s character engages our attention and the various traits of her womanly character influenced by a life in the penance-grove are so masterly delineated that *Urvas'ī*'s picture is at once thrown into the back ground. The innocent and pure life, the modesty, the secret pangs of love, the sympathetic nature, the womanly sense of virtue, the life of resignation,—these features of perfect woman-hood, the poet has taken special pains to develop in the course of that play, of which there is conspicuous absence in *Urvas'ī*. She is a paragon of beauty but as a साधारणक्री the poet felt no necessity to make her character as noble and feminine as in the case of *S'akuntalā*. Her jealousy due to a slight cause makes no favourable impression on us, but who will not be affected by the picture of sadness and resignation, presented by the latter ever cherishing the image of her husband who has given sufficient cause for anger? When we look on this picture (*S'akuntalā*) and on that (*Urvas'ī*) we are forced to acknowledge that the former is infinitely more attractive and sympathy-inspiring than the latter.

In conclusion a few words on the execution of the two dramas. In the Vic. the play of fancy and imagination is at its work as in the other drama but the latter is a perfect type of dramatic construction. Though consisting of seven Acts it is so perfect in its execution and the development of the plot that not a single incident do we find which we may well desire to omit. All the incidents are so necessary for the completion of the plot that the execution is entirely faultless. But Vic. though shorter by two Acts, is faulty in its execution. The second and third Acts are to some extent encumbrances, the introduction of the queen, her jealousy and anger and her subsequent repentance help very little, if they do so at all, to develop the plot. These are a superfluous addition, which can be expunged from the drama without in the least spoiling the general effect. The fifth Act also seems to be somewhat disjointed from the main story of the drama and does not look to be a natural outcome. The tragic element is thoroughly sustained to the end in the S'ák. which thus produces greater stage effect than the Vic. The poet's imagination is decidedly at its highest and the dramatic genius is in its perfection in the S'ákuntala. In the other play the poet has given evidence of these marks of his master mind, but perfection is reached in the former. Goethe's words of admiration are so deservedly bestowed on the S'ákuntala that to apply them to the other drama would be scarcely justifiable. In this brief introduction we cannot dwell longer on this point. We have proved to our satisfaction that comparatively the Vieramovashiya is greatly inferior to the other drama which is the highest expression of Kálidása's genius.

6 CHARACTERS OF THE DRAMATIS PERSONÆ

PURU'RAVAS, the chief figure in the play, an expert bowman, chivalrous, bold and noble in his bearing, commanding the love of his subjects and the favour of Indra, unreserved and open towards his daily companion, reverent towards the gods and the Brâhmaṇas and gentle towards all, presents in many respects a pleasing picture of a Dhîrodâta hero. And if his picture as delineated by the poet is less interesting and noble than that of Dushyanta, it seems to be so intended. In Puru'ravas the poet perhaps wanted to present to us the picture of a king who having nothing else to engage his attention seriously naturally thinks of love matters. In the rescue of the heroine the king has shown his

proress. In attributing his success to Indra's power (I. 15) he shows his humility. In his treatment of the queen who is angry with him through womanly jealousy he is very courteous and shows his great regard for her though the other tie is too powerful. True that he is insincere in his professions to the queen; but having once given his heart to Urvas'î he could not have acted otherwise. In the expression of his feelings and in his general observations he shows refinement and culture.

URVAS'î, the heroine of the play, a mixture of the human and superhuman qualities, a perfect model of beauty, natural in her behaviour and hearty in her attachment to Chitralkhâ' and the other *apsarases* forms a worthy counterpart of the hero. Her character is especially marked by her tender and sincere love for Puru'ravas. The intensity of her ever growing affection is clearly proved by the sensibility displayed by her in the fourth Act which entailed so bitter a retribution upon her, and by the heroic self-denial with which she separated herself from her child in order to prolong her stay with the king. Another very important trait of her character is that she evinces no jealousy towards the queen, in proof of which we cite the following references—Act III. p. 81. she praises the queen; Chitralkhâ' praises her good disposition towards the queen; p. 86. the words of the queen console her; p. 88. she observes that the king loves his first wife and yet she does not withdraw her heart from him; p. 90. when approaching the king, she appeals for her conduct to the permission of the queen; Act V. p. 145. she asks her son on his coronation-day to pay his respects to his elder mother. No other traits of her character are clearly displayed. She is modest to a certain extent but her modesty cannot compare with that of S'akuntalâ. She is a *Sâdhârâṇastree* and as such her sense of honour is not very great in the visits she pays to the king before they are wedded. Her friends are all attached to her and are solicitous about her welfare.

The character of the queen though not marked with bold touches presents the picture of an unhappy wife who is painfully made aware of the fact that her husband's heart is alienated from her and whose only consolation therefore is a virtuous resignation in her fate. Though unable to suppress the feelings of anger and grief she comforts herself in a becoming way. Seeing

the king bent upon another marriage notwithstanding her indirect remonstrances she gives at last her consent to the match, though not without evident signs of anguish and displeasure. About other minor characters we may observe that the chamberlain is patient and dignified; Nipunikā faithful to her mistress, ever watchful of her interests and wily towards others; Vidūshaka, in keeping with the part assigned to him, ever ready with some witty remark, the confidant of the king, assisting him to the best of his ability and yet managing to be on good terms with the queen also.

THE PRESENT EDITION.

The text of the play now offered to the public is based on three of the original Mss. consulted by the late Mr. Paulit for his edition, and now in my possession, the variants given by him in the foot-notes, and the Nirṇayasāgar Ed. with the com. of Ranganāth. The text, together with the com., was published five years ago but owing to the pressure of other works then undertaken I was obliged to postpone the work of adding the translation and notes till the present time. An attempt has been made to write a new com. such as would suit the wants of the modern University students. The introduction and notes have been written with a proper regard to the tenor of the University Ex. questions so that their careful study will enable the student to answer all sorts of questions he may reasonably expect at the hands of the examiners. My object in editing the present work is to show to the student how to study a drama. It is not meant that he should cram the various questions discussed under different heads in the introduction, or in the notes, but that he should write his own notes on the model shown and so fit himself to answer similar questions independently. How far this object has been achieved I leave it to my readers to decide. The points touched upon in the com. have been omitted in the notes, references only being given.

In writing out the notes I have availed myself of the labours of my predecessors and to them I make due acknowledgements. But I must specially thank the Rev. Father A. Hegglin, S. J. Prof. of Sanskrit, at the St. Xavier's college who was kind enough not only to make some important suggestions but also to allow me to look into his own note-book containing some criticism on the play from which I got some useful hints, and my friend Mr. V. G. Pradhan B. A. who assisted me one way or another in expediting the work. In conclusion I have to add that I am quite conscious of the many shortcomings of the work: any suggestions, therefore, as to improvements or corrections will be joyfully accepted.

Girgaon, }
1st November 1898. }

M. R. K.

SANSKRIT INTRODUCTION.

THE VEDIC VERSION.

SA'YANA'S INTRODUCTION TO Rg. X. 95.

देवोर्वशीतिहासोत्र वैशद्यार्थं प्रवर्ण्यते । मिमन्थ वरुणभोभौ वीक्षितौ प्रेक्ष्य
 चोर्वशीम् ॥ रेतः सिसिचतुः सद्यस्तत्क्रुभ न्यदधुस्तदा । तां द्यसवन्तौ मनुज-
 भोग्वा भूमौ भवेति तौ ॥ अत्रान्तर इलो राजा मनोः पुत्रैश्च संयुतः । दृगर्वा
 संचरन् साधो देवीक्रीडं विवेश ह ॥ यत्र देवं गिरिसुता सर्वैर्भावैरतोषयत् ।
 भवाविद्यन्पुमान् स्त्री स्यादित्युक्त्वा, तत्र चाविद्यत् ॥ स्त्रीभूत्वा व्रीडितः
 सोगाच्छरणं दिवमञ्जसा । इयं प्रसाद्यतां राजमिच्छुक्तः शंभुना नृपः ॥ जगाम
 शरणं देवीमात्मनः पुंसुभसिद्धये । अकरोत्सा नृपं देवीं यन्मासात्प्राप्तपुंस्वर्क ॥
 ततः कशाचित्स्त्रीकाले बुधः सौन्दर्यमोहितः । अप्सरोभ्यो विशिष्टां तामिलां
 संगतवान्मुश ॥ तदेलायां सोमपुत्राज्जातो राजा पुरुरवाः । तमुर्वशीं तु
 चक्रेने प्रतिष्ठानपुरे स्थितं ॥ तत्पादन्वयनं नम्रं रथां इदृशं यामि बधायतं ।
 द्युतावुरणकौ रथं च समपि क्रुतु मे द्रुतं ॥ इति सा समर्थं कृत्वा रथनामास
 नं नृपं । चतुरब्दे गते राज्ञौ देवैररुणकहृयं ॥ हतं तस्व ध्वनिं श्रुत्वा नम्र
 एव स भूपतिः । उत्थाय जिस्वा तावागच्छेत्थेवं जल्पको नृपः ॥ विद्युत्ता
 र्घितोऽथै स नम्र एव पुरुरवाः । अथ साहटसमया द्युर्वशीं तु दिवं बधौ ॥
 तत उन्मत्तवज्राजा विद्वृष्टस्तामितस्ततः । कुर्वन्नन्वेषणं तीरे सरसो मानसरथ
 तां ॥ विहरन्तीमप्सरारोभिः सहापद्वयत्पुरुरवाः । पुनः स चक्रेने भोक्तुमुर्वशीं
 च पुरुरवाः । साभ्रं सापद्वयदुक्त्वा च प्रत्याचट व्रजेति तं ॥ इरुर्वद्वयैल-
 संवाद्मिममेषोऽप्यसूचयत् ॥ इति । अत्र वाजसनेयकं-उर्वशीं हाप्सरः पुर-
 रवसमैले चक्रेने तत् हाविन्दमानोवाच त्रिः स्म माह्वो वेतसेन वण्डेन हताएका-
 मात्म मा निपद्यासे मा स्म र्वा नम्रं इशमेव वै नः स्त्रीणामुपचार इति । साहा-
 स्मिन् ज्योगुवासापि हास्नाग्निष्यास तावज्ज्योग्वास्मिन्नुवास । ततो ह
 गंधर्वाः समुदरे ज्योग्वा इयमुर्वशीं मनुष्येष्वत्रास्तीरुपजानीत वयेयं पुनरा
 गच्छेदिति । तस्यै हाविर्हर्षुरणा दायने उपबद्धास । ततो ह गन्धर्वा अन्य-
 तरमुरणं प्रमेथुः । सा होवाचावीरं इव बत मे जन इव पुत्रं हरन्तीति ।
 द्वितीयं प्रमेथुः साह तथैवोवाचाथहायमीक्षांचक्रे कथं न तद्वीरं कथ-
 मजन ॥ स्याद्यत्राह ॥ स्वाभिति । स नम्र एवानुस्पपात चिरं तन्मेने बद्धासः
 पर्यधास्यत । ततो ह गन्धर्वा विद्युत्तं जनयांचक्रुस्तं यथा दिवेवं नम्रं इदं
 ततो ह वैर्यं तितोबभूव । पुनरैनमीत्येत्तिरोभूता ॥ स आभ्याजल्पन्क्रुक्तेन ॥ समया
 चचारान्वयतः व्रजेति त्रिसयती तस्यैहाभ्यन्तेन वज्राज तद्धता अप्सरस
 आतयो भूम्वा परिपुष्टविरं । त् हेयं ज्ञात्वावाचायं वै स मनुष्यो बस्मिन्न-
 हमवान्समिति । ता होनुस्तस्मै वा आविरसामेति । तथेति तस्मै हाविरासुस्ता-
 हावं ज्ञात्वाभिपरोवाह—हवे जाये मनसा (sū. 95) इति ।

उपोद्घातः

निर्गनासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसाद्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥

वाणः ।

साकृतमधुरकोमलविलासिनीकंठकजितप्राये ।
शिक्षासमयेपि मुदे रतलीलाकालिदासोक्ती ॥

गोवर्धनाचार्यः ।

इह खलु सकलविद्याकलाकलापादिपीठे श्रीसरस्वत्योरेकत्र संगतत्वाग्निभुवन-
ललामभूतेऽस्मिन्भारते वर्षे निजकीर्त्याऽभितः सुरभीकृतदिगन्ता एकरसा-
मृतलामृथागावैतनिर्जरासूत्रयेव साहित्यपाथोनिधिमन्यनेन नवरसमपूर्वं कर्णा-
मृतं निष्पाद्य भृतिविवरं पूरयन्तो वैदभ्याविरितीकृतादराः प्रतिभाशालिनः
परःशता महाकविपदमारूढाः कवीश्वराः स्वकृतिमण्डनैर्वाग्बधूं परम्परया म-
ण्डयन्ति स्म । तेषां सुधांशुरिरोडुपुत्रमध्यगतः कालिदासोऽप्यपदमारोहतीति
सर्वेषां प्राकृतनावक्तनानां पाण्डितानामभ्युपगमः । 'पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे
कनिष्ठिकाधिति कालिदासा । अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादानामिका सार्थवती
बभूवा' इति सुभाषितमेवात्र निदर्शनम् । अयं कविकुलमुकुटमणिमालविकाभि-
मित्रविक्रमोर्वशीयशाकुन्तलरूपं सर्वोत्तमं परस्परापेक्षयावरमध्यमोत्तमगुणं द-
श्यकाव्यत्रयं रघुवंशकुमारसंभवरूपं सर्वोत्तमं महाकाव्यद्वयं ऋतुसंहारमेषदूता-
दिरूपं चोत्कृष्टं खण्डकाव्यद्वयं निबबन्ध । नलोदयादिरूपं यमककाव्यं श्रुतबो-
धादिरूपं छन्दःशास्त्रं ज्योतिर्वेदाभरणादिरूपं ज्योतिःशास्त्रमन्ये च बहवो
ग्रन्था अनेनैव निर्माता इति नामसादृश्यविप्रलब्धाः केचिन्मन्यन्ते । तत्पाण्डिता
न सहन्ते तेषु कालिदासीयकाव्यलक्षणानुपलम्भात् । अनेन कविनोपनिबद्धाः
केचिदन्य उत्कृष्टग्रन्थाः कालवशमित्वा विनष्टाः स्युरित्येदपि कल्पयितुं शक्यम् ।

एवं सत्यप्ययं महाकविः कं देशं स्वजनुपालं चकार, कस्य महात्मनोयं
तनूजः का धन्यास्य जनयित्री, कस्नात्क वा विद्यावगाहनं कृतवानित्यादि
याथातथ्येन नैव ज्ञातुं शक्यते । केवलमयं कृतविद्यो लब्धमहाकवियशा विक्र-
मादित्यस्य सदसमलं च हारोति सम्प्रदायविदो मन्यन्ते । महाप्रभावस्य विक्रमा-
दित्यस्य सदसि कालिदासप्रभृतीनि नवरत्नान्यासन्निति सुप्रसिद्धमेतत् । ए-
तानि नवरत्नानि केनाप्येकस्मिन्पद्ये प्रथितान्युपलभ्यन्ते । तत्पद्यं यथा-धन्व-
न्तरिः क्षपणकोऽभरसिंहशङ्कुत्रेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः । ख्यातो बराहमि-
हिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिनैव विक्रमस्य ॥' इति । तथैव
कविरस्मिन्नाटके विक्रममेव वर्णयितुं सयत्न आसीदिति 'महेन्द्रोपकारपर्योतं

विक्रमाद्देव्या वर्धते भवान् । 'अनुत्सेकः खलु विक्रमालंकारः' इत्यादिवाक्ये-
भ्योऽवर्षी यते । अस्य नाटकस्य च विक्रमोर्वशीयमिति नामाकरोत् । विक्रमा-
दित्यथ सा लेखाहनशकात्प्राक् १३५ मिते वर्षे राज्यपदमारोहति निश्चितप्रा-
यम् । तथाऽप्यस्मिन्निर्णये पण्डितध्वनैकमलं वर्तते ।

कालिदासेनात्मनो ग्रन्था वैदर्भीरितिमाश्रित्य लिखिताः । वैदर्भीरिति च
विह्वगो विक्रमाद्देवचरिते इत्थं वर्णयति 'अनघ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य सर-
स्वतीविभ्रमजन्मभूमिः । वैदर्भीरितिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलाभप्रतिभूः प-
दानाम् ॥' ईदृश्यस्य कवेर्गोविणवाणीवशंवदता यन् 'श्लेषः प्रसादः समता मा-
धुर्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥' इति दण्ड्युक्ताः
सर्वे काव्यगुणा अस्य ग्रन्थेषु सुमुञ्चयन्ति । तत्र प्रसादाद्येवरः । तथा च का-
लिदासीयकाव्येषु शृङ्गाररसो हि प्राधान्येन स्फुरति । अन्ये च कव्यादयोद्भा-
वेनोपलभ्यन्ते । मुनिद्वयं वर्जयित्त्रोपमाचातुर्ये कल्पनाया विशालत्वे च न
कोप्यन्त्यः कविरस्य तुलामारोहति । एतत्सर्वमाङ्गलभाषाप्रस्तावनायां विस्तरश
उक्तमित्यत्र विरम्यतेऽस्माभिः ।

एतद्विक्रमोर्वशीयं नाटकं शाकुन्तलापेक्षया हीनगुणामेत्युक्तं प्राक् । अस्य
पद्याङ्गः । तत्र प्रथमचतुर्थौ यथाक्रममुत्कृष्टतमोत्कृष्टतरौ । शाकुन्तलोक्तार्थानां
केनाचित्पुनरुदाहरणात्पुनरुक्तिदोषः काचित्सहृदयानां वैरस्यापादकः । अस्मि-
न्नाटके शृङ्गाररसः प्राधान्येन, कवणस्तदङ्गत्वेन धीराद्भूतो च छटाभात्रेणोपल-
भ्यन्ते । अस्य वस्तुभूता कथा प्रायो मत्स्यपुराणादुद्धृता । अत्र वर्णिता नायिका-
नायकानुर्वशीपुरूरवसावृषासासुर्योवेव रूपकविन्यस्तावत्रोपनिबद्धाविति च विल्स-
नाख्यः पाश्चात्यपण्डितो मन्यते । अस्मिन्नाटके वर्णिता विषयाः क्रमेण यथा—

प्रथमोऽङ्कः—पुरा किल सोमकुलावतंसः पुरूरवा नाम राजा बभूव ।
तस्योपगङ्गायमुनासङ्गमं प्रतिष्ठानं नामद्विमत्पुरं राजधान्यासीत् । स राजै-
कदा सूर्योपस्थानात्प्रतिनिवर्तमानः कमप्यार्तरवश्रुत्वा बहिशि प्रहितेक्षणोऽसरसो
दर्श । ताभिश्च 'स्वर्गस्थालंकारभूता नः प्रियसख्युर्वशी समापत्तिदृष्टेन केशिना
बन्दिप्राहं गृहीतेत्यमुराबलेपाद्भयं परित्रातव्याः' इति निवेदिताक्रन्दनकारणस्ता
आश्रास्य प्रतिपालनस्थलसंकेतं विधाय तं मघोनोपकारिणमेव जवेनानुससार ।
ताश्च यावत्संकेतस्थानं हेमकूटशिखरं गच्छन्ति तावदुर्वशीं दैत्यहस्तान्मोच-
यित्वा राजा प्रत्याययौ । रथस्थोर्वशीं चित्रलेखया प्रतिबोध्यमाना शनैः शनैः
संज्ञां प्रतिपेदे । प्रकृतिस्थायास्तस्या अतिमलावप्यं दृष्ट्वा राजा मोहितोऽभूत् ।
उर्वश्यपि राजानं दृष्ट्वात्मानं कृतार्थममन्यत । अथ हेमकूटशिखरमवतरताश्च-
क्रोद्धातेनांससंघटनं जातं । येनोभयोः कामो लब्धाङ्कुरो बभूव । अनन्तरमु-
र्वश्यात्मनः सखीजनं सस्वजे ताभिश्च पारिष्वङ्गेनाभिननन्दे । अत्रान्तरे मघ-
वतोर्वशीप्रस्थानयनार्थमादिष्टो गन्धर्वराजाक्षित्रयः पुरूरवसमेत्याह—'महत्खलु
मघेनः प्रियमनुष्ठितं भवता । स भवानुर्वशीं पुरस्कृत्य सहास्माभिर्भगवन्तं मघवन्तं

द्रष्टुमर्हति' इति । ततो राजा 'सखे नायं ममावसरः शनकतुं द्रष्टुम्' इत्युक्त्वा न ययौ । पश्चात्स्वर्गं गच्छन्त्युर्वेशपि सव्याजं विलम्ब्य राजानं सस्पृहं बिलो-
कयन्ती सखीभिः सह प्रस्थिता । गतासु तासु राजापि मारमार्गणविद्बहूदयः
स्वं नगरमियाय ।

द्वितीयोऽङ्कः—स्वपुरं निवृत्तो राजानङ्गरवश उर्वशीमेवानुदित्रसं ध्यावन्न
कुत्रापि निवृत्तिं लेभे । एकदा मदनशरविधुरः स पर्युत्सुकत्वविनोदनार्थं प्रम-
दवनं गतः । क्रितु वसन्ताभिनवावतारसूचकं प्रमदवनस्याभिरामत्वं पश्यतस्तस्य
कामस्य संधुक्षणमेव जातम् । ततोतिमुकलतामण्डप आसीत् राजा 'वयस्य
उपायश्चिन्त्यतां येन सफलप्रार्थनो भवेयम्' इति माणत्रकमादिदेश । उपायचि-
न्तापरे माणत्रके निमित्तं सूचयित्वा स्वयं जाताशो बभूव । अत्रान्तरे मद्नेन
तरलतां नीतोवर्षां चित्रलेखाद्वितीया तिरस्करिणीप्रतिच्छन्ना भूत्वा राजान-
मभिसरन्ती तदेवोद्यानं प्रविवेश । प्रविश्य च तिरस्करिणीप्रतिच्छन्नैव पार्श्व-
तिना वयस्येन सह राज्ञो विश्रम्भामन्त्रितानि श्रोतुकामा पार्श्वगतास्य भूत्वा
स्थिता । तत आत्मनो मदनकृतां दुस्वप्नां भिवेद्यतो राज्ञो मुखात् 'वयस्य सा
[उर्वशी] मम मानसो नितान्तकठिनां वृजं न वेद, प्रभावविदेतानुरागमपि
मामवमन्यते वा । अतो मम मनोरथानलन्ध्रफलनीरसान्विधाय पञ्चबाणः सुखी
भवतु' इति निर्वेदाक्षराणि ध्रुत्वा प्रभावनिर्मितं भूर्जपत्रमादाय तुल्यानुराग-
पिशुनेनोदाहरणेन संपादितोत्तराभवत् । तेनाश्वासितो राजा 'भार्यतामबं प्रि-
यायाः स्वहस्तः' इति तद्विद्वषकस्य हस्ते ददौ । अनन्तरं तिरस्करिण्यपनयनेन
राज्ञः पुरत आभिर्भूय तं जयशब्दोच्चारणेन वर्धयन्तीमुर्वशीं यावद्वाजा हस्ते
गृहीत्वा स्वासन उपवेशयति तावदाकाशे कस्याचिद्देवदूतस्य वचनमश्रावि-
चित्र-
लेखे, भरतेन भवतीषु नियुक्तं प्रयोगमद्य महतां भर्ता द्रष्टुमना वर्ततेऽतो त्व-
रयोर्वशीमिति । तद्देवदूतवचनमाकर्ण्य राजानं सखीमुखेनामन्त्र्योर्वशी वियोग-
दुःखं बहन्ती दिवं प्रस्थिता । गतायां तस्यां पर्युत्सुको राजा भूर्जपत्रेण दृष्टिबि-
लोभनं कर्तुमिच्छन्विद्वषकप्रमादात्प्रभ्रष्टस्य तस्यान्वेपणव्यग्रोऽभवत् । अत्रान्तरे
राजानं विचिन्वती देव्यौशीनरी मारुतेन नीयमानं तद्भूर्जपत्रमासाद्य तदेवोपा-
यनं कृत्वा राजानमुपेत्य 'आर्यपुत्र अलमावगेनेद् तद्भूर्जपत्रम्' इत्यभिदधाना
तत्समाथर्षयत् । ततो नयोर्वशीव्यतिकरो ज्ञातः स्यादिति मन्यमानो राजा
तस्याः पादयोः पपात । तथा पादपतितमपि तं विधूय कुपिता राज्ञी सपरि-
वारा निश्चकाम । ततः स्त्रियो राजापि दिवसार्थं गतमत्रलोक्य ज्ञानभोजनं
सेवितुं गृहाभ्यन्तरं प्रविवेश ।

तृतीयोऽङ्कः—भर्तुः प्रतिपातलंघनाज्जातपश्चात्तापा राज्ञी चन्द्रसाक्षिकं
प्रियानुप्रसादनं नाम व्रतं चचार प्रतिजज्ञे च 'अद्यप्रभृति यां स्त्रियमार्यपुत्रः
कामयते आर्यपुत्रसमागमप्रणयिनी तथा मया प्रीतिबन्धेन वार्तितव्यम्' इति ।

एवं च भर्तारं प्रसाद्य मा मेति वदस्वैव तस्मिन्सपरिजना निरगात् । अत्रान्तरे कृताभिशारिकावेशी चित्रलेखा च राश्यागमनात्प्रागेव तत्रोपस्थिते तद्राज्ञी-बचनं श्रुत्वा मुमुदाते । यातायां राश्यामुर्वेश्यात्मनः समागमायोत्कृष्टमानस्य राज्ञो नयन उपगम्य हस्ताभ्यां पिहितवती । समनन्तरं च हस्तावपनीय पुरो भूत्वा जयशब्दमुदीरयामास । ततश्चित्रलेखा राजानमामन्थ्य स्वर्गलोकं प्रतस्थे । राज्ञापि लङ्घनप्रव्यूहप्रियासमागमो मुहूर्तं प्रदोषरमणीयांश्चन्द्रपा-दान्मेवित्वा प्रियया सहान्तःपुरं विवेश । ततःपरं तावभिमतान्योन्यसमा-गमोपाहितसुखावानन्देन कालं नयतः स्म ।

चतुर्थोऽङ्कः—एकदोर्वेशी रतिसहायं राजर्षिं गृहीत्वा गन्धमादनवनं विहृतुं गता । तत्र मन्दाकिन्यास्तीरे क्रीडन्ती काचिद्विद्याधरदारिका तेन राजर्षिणा निध्यातेति कुपिता सती भर्तुः प्रणयमप्रतिपद्यमाना स्त्रीजनपरिहरणीयं कुमारवनं प्रविष्टा । समनन्तरं च वासन्ती लता संवृता । प्रियया अर्तकितोपनतविनाशा-द्विस्मितो निश्चेतानामप्युत्कृष्टाकारिणा मेघोदयेनोन्मादितः पुरुरवा अपि तस्मि-न्नेव ज्ञाने प्रियतमां विचिन्वन्वनं प्रियोदन्तं याचमानोहोरात्राप्यत्यबाहयत् । एकदा मुनिप्रसादलङ्घनसंगमनीयमणिः प्रियानुकारिण्याः कस्याश्चिन्नतायाः परि-ष्वङ्गप्रणयी भूत्वा यावत्तामालिङ्गते तावत्तत्स्थान एशोर्वेशी प्रादुर्बभूव । अनन्तरं परं मुदितस्तथा सह प्रतिष्ठानं प्रति प्रतिनिवृत्ते ।

पञ्चमोऽङ्कः—नगरं प्रतिनिवृत्तो राजा प्रकृतिभिरनुरज्यमानो राज्यमक-रोत् । एवं बहूति काले केनापि परिजनेन तालवृन्ताधारे निक्षिप्य नीयमान उर्वशीलाभाद्राज्ञो बहुसंमतः स संगमनीयमणिरामिषशङ्किना गृध्रेणाक्षिप्या-नायि । परिगतार्थो राजा यावच्छरासनं गृहीत्वा तं हन्तुं गृहाद्बहिर्याति तावत्स विहगदस्युर्दृष्टिपथमतीत्य गतः । पश्चात्कृष्किनागत्य 'देव कस्यापि नामाङ्कितेन बाणेन विद्धः स विहगतस्करः समौलिरजो लब्धः' इत्यावेदिते नामाक्षराण्यनु-वाच्यात्मन एव पुत्रस्योर्वेशीसंभवस्य स बाण इति ज्ञात्वा विस्मयमाप । अत्रा-न्तरे च्यवनभ्रमात्कुमारं गृहीत्वा तापसी राजानमुपस्थिता । तदनुर्वेश्यपि तत्रागत्य महाराजवियोगपरिजिदीर्घैव पुत्रसंवरणे कारणमिति राज्ञे निवेदया-मास । तत उर्वशीविरहं सोढुमसमर्थः पुरुरवा वनगमनाय मातिं व्यधत् । इत्थं गतेऽकस्माद्भगवान्भारदस्तत्रागत्य 'न त्वया शस्त्रं संन्यस्तज्यम् । इयं चोर्वेशी यावदायुस्ते धर्मचारिणी भवतु' इति महेन्द्रसन्देशं राजानं श्रावितवान् । स्वयं च कुमारमायुषं यौवराज्येऽभिषिषेच । एवं यावदायुर्दोर्वशीलाभेन सम्पन्नमनो-रथः पुरुरवाः, अभिनतभर्तृलाभेनोर्वेशी, पुत्रस्य यौवराज्यलाभेन तावुभौ, मातापितृप्राप्त्या राजप्रलभेन चायुः—इति सर्वेषु ते आनन्दस्य परां कोटि-मध्यगच्छन् ।

ABBREVIATIONS.

(Common grammatical abbreviations are omitted).

<p>A. G.—Apte's Guide to Sanskrit Composition.</p> <p>Amara.—Amarakosha.</p> <p>Amaru.—Amaru's ataka.</p> <p>Bg.—Bhagavadgītā.</p> <p>Bh.—Bhartṛhari (Nitiśataka and Vairāgyas'ataka.)</p> <p>Bhav. P.—Bhavis'ya Pura'na.</p> <p>Bhā. D.—Bhānuji Dikshit.</p> <p>Bhatt.—Bhattikāvya.</p> <p>Bra. Su'.—Brahmasu'tras of Bādarāyaṇa.</p> <p>Chap.—Chapter.</p> <p>Com.—Commentator; com-commentary.</p> <p>Comp. Cf.—Compare.</p> <p>Das'. Kum.—Daśakunāracharita.</p> <p>D. R. or Das. Ru.—Daśaru'paka (Nirṇayasāgar Ed.)</p> <p>Git.—Gitagovinda.</p> <p>H.—Hitopadesha.*</p> <p>Hariv.—Harivamśa.</p> <p>Hem.—Hemādri (a commentator on Kalidāsa's Raghuvamśa).</p> <p>K. P.—Kāvya-Prakāśha.</p> <p>Kād.—Kādambari.*</p> <p>Kāt.—Kātayavema (The Commentator)</p> <p>Kathā.—Kathā'saritsāgar.</p> <p>Kāv.—Kāvya'dars'a of Dandi.</p>	<p>Kāv. Pr.—Kāvyaṣradīpa.</p> <p>Kir.—Kirāta'rjunya.</p> <p>Kum.—Kumārāsambhava.</p> <p>Mah. Bhā.—Mahā'bhārata.</p> <p>Māl.—Mālavikāgnimitra.</p> <p>Māl. Mād.—Mā'latīmāhava.</p> <p>Manu.—Manusmṛti.</p> <p>Meg.—Meghadūta.</p> <p>Mṛch.—Mṛcchakatika.</p> <p>Mud.—Mudrārā'kṣhasa.</p> <p>M. W.—Prof. Monier Williams.</p> <p>Nai. ch.—Naishadhacharita.</p> <p>Pa'n.—Pa'ṇini.</p> <p>Pt.—Panchatantra.</p> <p>Rag.—Raghuvamśa.</p> <p>Rang.—Rangana'th.</p> <p>Raghav.—Rā'ghavabhata, a commentator on the Śākuntala.</p> <p>Ratn.—Ratnāvalī.</p> <p>Rtu.—Rtusamhāra.</p> <p>Ruk.—Rukminiswayamvara.</p> <p>S'a.—The commentator Ś'ankara Ś'a'k—Ś'a'kuntala'.*</p> <p>Sah. Dar.—Sa'hityadarpaṇa.</p> <p>Sid. Kau.—Sidhā'nta-Kaumudi of Bhattoji Dikshita.</p> <p>Sk. P.—Skandapura'na.</p> <p>Vay. P.—Vāyu Pura'na.</p> <p>Vic.—Vicramorvaśīya.*</p> <p>Vish. P.—Viśṇu Purāṇa.</p>
---	--

Other abbreviations are easily intelligible.

* Ś'arada'krīdana Press Ed.

DRAMATIS PERSONÆ.

MEN.

- सूत्रधार—The chief manager of the play.
 पारिषार्थक—An actor.
 पुरुरवस्—King of Pratissthána, the Hero of the play
 माणवक—The Vidúshaka, confidential companion of the king.
 भादुस्—The son of Purúravas.
 नारद—The divine sage, son of Brahmá.
 चित्ररथ—King of the Gandharvas.
 कञ्चुकी—The chamberlain.
 पल्लव, गालव—Two disciples of the sage Bharata.

WOMEN.

- उर्वशी—A nymph of heaven, the Heroine of the play.
 चित्रलेखा—Another nymph, her friend.
 सहजम्बा, रम्भा, } Other nymphs, companions of Urvas'i.
 मेनका, अम्बरसः }
 देवी—The queen of Purúravas and daughter of the king of Kás'i
 निपुणिका—A maid in service of the queen.
 तापसी—A Female ascetic.
 परिजनः—Maid servants of the queen.
 बहनी—A female attendant of the King.

PERSONS SPOKEN OF.

- इन्द्रः—The lord of the gods and king of heaven.
 केशी—A demon.
 भरत—A holy sage, the father of the Indian drama.
-

अथ

विक्रमोर्वशीयम् ।

वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी

यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।

अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्भृग्यते

स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः ॥ १ ॥

निर्माणं जगतां करोति रजसा हीनं यदानन्दकं

सत्वेनापि न लिप्यते तदपि यद्रक्षामुदक्षं सदा ।

अस्पृष्टं तमसापि नाशयति यत्सर्वं च सार्वत्रिकम्

कस्मिंश्चिन्महसि स्ववासमद्युना धत्तां मदीयं मनः ॥ १ ॥

कृपासान्द्रं चक्षुर्भगवति पतेन्नैसव जडे

सकृत्प्रज्ञोन्मेषात्स भवति कवीनां कुलगुरुः ।

प्रवध्नन्काव्यार्थं सरसरुचिरालंकृतिजुषं

न कस्तद्वाणि त्वां स्तुतिभिरुपतिष्ठेत जडधीः ॥ २ ॥

अथ सकलकविकुलगुरुः सरस्वत्या देव्या विलास इव तत्रभवान् कालिदासः
“ काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्घृतये कान्ता-
सम्मिततयोपदेशयुजे ॥ ” “चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि । काव्यादेव
यतः ” इत्याद्यालंकारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्य प्रचुरश्रेयोहेतुकत्वमवधार्य ता-
त्पर्यतो धर्माधीदिपुमर्धेचतुष्टयसाधनोपदिदिक्षुः श्रव्यप्रबन्धेभ्यो दृश्यप्रबन्धानां
प्रकर्षं विभाव्य तत्राभ्यर्हितत्वात्नाटकं रिरचयिषुः विक्रमोर्वशीयं नाम त्रोटक-
मातेने । तत्र त्रोटकादीनां नाटकान्तःपातित्वादादौ नाटकलक्षणं साहित्यदर्पणोक्तं
दृश्यकाव्यप्रस्तावपूर्वकं—“दृश्यं तत्राभिनेयं तद्रूपारोपासु रूपकम् । तस्य भेदाः—
“नाटकमथप्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः । ईहामृगाङ्गवीथ्यः प्रहसन-
मिति रूपकाणि दश” ॥ किंच “नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम्” ।
इत्यादि । तत्र नाटकलक्षणं यथा—नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्पञ्चसंधिसमन्वितम् ।
विलासद्दर्थादिगुणवद्युक्तं नानाविभूतिभिः ॥ सुखदुःखसमुद्भूतिनानारसनिरन्तरम् ।

पशाधिका दशपरास्तत्राङ्गः परिकीर्तितः ॥ प्रख्यातवंशो राजर्षिर्षीरोदात्तः
प्रतापवान् । दिव्योष दिव्यादिव्यो वा गुणवाचायको मतः ॥ एक एव भवेदक्षी
शृङ्गारो वीर एव वा । अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्ये निर्वहणेद्भुतम् ॥ चत्वारः पक्ष वा मुख्याः
कार्यव्यापृतपुरुषाः । गोपुच्छाप्रसमाप्रं तु बन्धनं तस्य कीर्तितम् ॥ त्रोटकलक्षणं—
'सप्ताष्टनवपञ्चाङ्गं दिव्यमानुषसंश्रयम् । त्रोटकं नाम तत्प्राहुः प्रत्यङ्गं सविदूषकम्' ॥
इति । प्रत्यङ्गं सविदूषकत्वाच्छृङ्गारोत्राङ्गी । 'प्रत्यङ्गं सविदूषकम्' इति प्रायोवादं
ब्रह्मव्यम् । तेनात्र प्रथमाङ्गे विदूषकाभावेऽपि न लक्षणहानिः ।

तत्र प्रारिप्ततत्रन्थस्य निष्प्रत्यूहसमाप्तिकामनया शिष्टाचारपरिप्राप्तं मङ्गलं वि-
दधन्नाटकादौ पूर्वैरङ्गभूतामाशीरूपां चतुष्पदां नान्दीमवतारयति सूत्रधारमुखेन ।
वेदान्तेष्विति—स स्थाणुः शिवः । स्थाणुपदस्य शिवाभिधेयत्वं सुप्रसिद्धमेव ।
वः युष्माकं सामाजिकानामित्यर्थः । निश्रेयसाय मोक्षाय कल्याणाय वा अस्तु ।
मोक्षं वितरतु इति यावन् । 'स्थाणू रुद्र उमापतिः' इत्यमरः । नित्यमव्ययं एव ति-
ष्ठतीति स्थाणुः । स्थाणुवन्निश्चलावस्थानात्स्थाणुरिति वा । तथा च श्वेताश्वतरे 'वृक्ष
इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः' इति । पुराणेषु च—'ततः प्रभृति विश्वात्मा न प्रसूते
शुभाः प्रजाः । स्थाणुवन्निश्चलो यस्मात्तस्मात्स्थाणुरिति स्मृतः' ॥ इति । शिवस्य
मोक्षहेतुत्वं च सुप्रतीतमेव । तथाच "तमीशानं वरदं देवमीश्वं निचाप्येयां शा-
न्तिमत्यन्तमेति" । इति । 'य एनमेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति' इति च श्वेताश्वतरे ।
'नमो भवस्य हेत्यै जगतां पतये नमः' इति च तैत्तिरीये । 'तदेतत्सकलं विश्वं स हि
विश्वार्थिकः शिवः । स एव जगतां नाथः स हि संसारमोचकः' । इति पराशर-
स्मरणं च । स्थाणुश्चेत्किं तस्य सेवया इत्याकांक्षायामाह—स्थिरभक्तियोगसुलभः
स्थिरा चासौ भक्तिस्तस्या योगस्तेन सुलभः सुप्राप्यः । यद्वा स्थिरा भक्ति-
र्योगो ध्यानं च ताभ्यां सुलभः स्थिरभक्तियुक्तध्यानैकगम्य इत्यर्थः । योगः
चित्तवृत्तिनिरोधः पातञ्जलोक्तो वा प्राह्यः । भक्तिश्च योगश्च भक्तियोगौ स्थिरौ
भक्तियोगौ ताभ्यां सुलभः इति वा । तथा चोक्तं कैवल्योपनिषदि—'श्रद्धाभक्ति-
ध्यानयोगादवेहि' इति । योगस्वरूपं चोक्तं कठोपनिषदि पञ्चमवल्यां—'यदा पञ्चाव-
तिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम् । तां
योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ॥ इति । भगवद्गीतास्वपि—तत्रैकाग्रं मनः
कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः । उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये । इत्यादि ।
स क इत्यपेक्षायामाह—वेदान्तेषु यं रोदसी व्याप्य स्थितं एकपुरुषं आहुः । वे-
दान्ताः वेदानां अन्ताः अवसानभागाः उपनिषदः । ता एव वेदेषु ब्रह्मविद्या-
धिगमे अन्त्यं प्रमाणमिति वा वेदान्तसंज्ञाः स्युः । तेषु यं रोदसी द्यावापृथिव्यौ
व्याप्य आवृत्य स्थितं अतितिष्ठन्तं 'स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्'
इति श्रुतेः । एकं अन्यव्यावृत्यर्थमिदं । अद्वितीयं पुरुषं आहुः । अध्यात्मविद्या-
वेदिन इति शेषः । तथा हि—स एको य एकः स रुद्रो यो रुद्रः स ईशानो य

ईशानः स भगवान्महेश्वरः' । इति अर्धर्षशिरोपनिषदि । 'एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्युपर्य्य इर्मौल्लोकानीशत ईशानीभिः' । इति श्वेताश्वतरे च । पुरि शोते अस्मी पुरुषः । पृषोदरादित्वात्साधुः । 'स वायं पुरुषः सर्वासु पूर्बु पुरिचयो नैतेन किञ्चनानावृत् नैतेन किञ्चनासंभृतम्' । इति श्रुतेः । पुरुषत्वव्यापकत्वे चास्व- 'पुरुषो वै रुद्रः सन्महो नमः' । 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ सर्वाननश्विरो- प्रीवः सर्वभूतगुहाशयः । सर्वव्यापी स भगवोस्तस्मात्सर्वगतः शिवः ॥ महा- ग्प्रभुर्वै पुरुषः सर्वस्वैव प्रवर्तकः' ॥ 'पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः' । 'यो रुद्रो अमौ योऽप्यु य ओषधीषु । यो रुद्रो विश्वाभुवना विवेश' । इत्यादि श्रुतिभ्यः प्रतीयते । रोदसी इति रोदःशब्दस्य सान्तस्य द्विब- चनम् । 'भूर्धावौ रोदस्यौ रोदसी च ते' । इत्यमरः । यस्मिन्निति—यस्मिन् स्थायौ ईश्वर इति शब्दः अन्यस्य विषयः न भवतीति अनन्याविषयः तन्मात्र- वाचक इत्यर्थः । यथार्थाक्षरः यथार्थाणि अक्षराणि यस्य । यौगिक इत्यर्थः । लील्यैव ब्रह्माण्डकोटीः घञतः पालयतः प्रत्याहरतश्च तस्य सर्वशक्तिमत्त्वात् । ईष्टे असौ ईश्वरः । 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' इति वरच् प्रत्ययः । 'ईश्वरः सर्व ईशानः शङ्करश्चन्द्रशेखरः' । इत्यमरः । तथाच 'एष सर्वेश्वर एष भूतादिपतिः' 'ईशानः सर्वभूतानां' 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमञ्च दैवतम् । पति पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीश्वम्' ॥ इत्याद्यनेकश्रुतयोस्येश्वरत्वं दर्शयन्ति । अन्तरिति — चः पूर्वेण सह समुच्चयार्थः । यः नियमितप्राणादिभिः नियमिताः प्राणादयः । आदिशब्देन अपानसमानव्यानोदानानामपि प्रहः । यैस्तै- स्तथोक्तैः । 'अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेषानं तथापरे । प्राणापानगती रुध्वा प्राणा- यामपरायणाः' ॥ इति भगवद्ब्रह्मनात् पूरकाख्यं, रेचकाख्यं, कुम्भकाख्यं वा प्राणायामं कुर्वद्भिरिति यावत् मुमुक्षुभिः मोक्षुमिच्छुभिः । 'सनाशंस- भिक्ष उः' इति सन्नन्तान्मुचिवातोः उप्रत्ययः । अन्तः हृदये मृग्यते अन्वि- ष्यते । एतेन स्थिरप्रज्ञानां परिपक्वसमाधीनामेव तस्य साक्षात्कारयोग्यत्वं ध्वनितम् । अन्तरित्यनेन तस्य ह्यार्दाकाशान्तःस्थत्वं सूचितम् । तथा च श्रुतयः — 'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम दहरोऽस्मिन्नतराकाशस्तस्मि- न्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' । इ० छान्दोग्ये । 'हृत्पुण्डरीकं विरजं ... विचिन्त्य मध्ये विशदं विशोकम् । अचिन्त्यमव्यक्तमनेकरूपं शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम्' । इ० कैवल्ये । 'दहरं विपाप्यं परमेश्वरस्य यद्दे- श्मभूतं सकलं पुरस्थम् । तत्रापि दहं गगनं विशोकं तदेव नित्यं सकलैकपा- स्यम् ॥ इति तैत्तिरीये । ईश्वरगीतास्वपि 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृदेशेर्जुन तिष्ठति' । इति । एतेन वेदान्तेषु एकत्वपुरुषत्वेश्वरत्वान्तःस्थत्वनिश्रेय- सहेतुत्वादिधर्मैराप्नातः शिवो वः परं श्रेयो ददात्विति पिण्डतोर्थः । शार्दूलवि-

१ दहराधिकरणस्यशास्त्रीभाष्ये दहराकाशस्य ब्रह्मपरत्वं निर्णयितं तत्रैव दृष्टव्यम् । वे.सु. भ० १ पा० ३ सु० १९—१८

क्रीडितं छन्दः । तल्लक्षणं तु 'सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् ।'
इति । भूमिदेवताकस्य सर्वगुरोर्मगणस्य प्रयोगात् शुभलाभः सूचितः । 'क्षेमं सर्व-
गुरुर्दत्ते मगणो भूमिदेवतः' । इति भामहोक्तेः । 'शुभदो मो भूमिमयः' इत्यन्य-
त्रापि । नान्दीत्वादेवास्यादौ मगणः । वकारस्यामृतबीजत्वात्प्रचयगमनादिसिद्धिः ।

वक्ष्यमाणनान्दीलक्षणप्राप्तं काव्यार्थसूचनमप्यत्र प्रदर्श्यते "अत्र वेदान्तेषु
वमाहुरेकपुरुषं इत्यादिभिर्विशेषणैर्वक्ष्यमाणः कथानायकः पुरुरवा नाम राजा
सूच्यते । कुतः 'उर्वश्यसि पुरुरवा असि घृतेनाके वृषणं दधाधाम्' इत्यादिवे-
दवाक्येषु कथनाच्च जस्स वाम्बरतले गदी अध्मीत्यादिवाक्यप्रतीयमानरोदः-
संचारवत्वाच्चानन्यसाधारणैश्वर्यवत्वाच्चोर्वस्या मोक्षार्थिभिर्मृग्यमानत्वाच्च ।"
इति काट्यवेमः । 'अनन्यसामान्यप्रजापालनदयादाक्षिप्यादियोगाद्यं पुरुषमेकं
मुख्यमाहुर्वर्णयन्ति । बुधा इति शेषः । रोदसी द्यावाभूमी व्याप्य स्थितम् ।
निजक्रीर्येति शेषः । यस्मिन्राजनीश्वरशब्दो यथार्थाक्षरो निग्रहानुग्रहादिप्रभुस-
क्सि संपत्तेरिति भावः । चोऽप्यर्थे । तथा च नियमितप्राणादिभिर्मुमुक्षुभिरपि सम-
लोष्ठाश्मकाश्चनैरत्युदासीनैरपीत्यर्थः । यो राजा अन्तः अन्तःकरणे मृग्यत
चिन्त्यते । नैतादृशो धर्मशीलो जगति दृष्टपूर्वं इति सर्वदा चेतस्यनुसंधीयत
इति भावः । स्थाणुः स्थिरतरः । अतिधीर इति यावत् । यद्वा
स्थाणुं रुद्ररूपः । तदंशत्वात् । स्थिरा भक्तिर्यासां प्रजानां ताभिर्योगेन चित्ता-
नुसरणरूपेणोपायेन सुलभोऽभिगम्यः । यद्वा 'स्थाणुस्थिर-' इति निर्विसर्गान्तं
पाठमङ्गीकृत्य स्थाणुवत्स्थिरः केनाप्यनुच्छेद्यो भक्तियोगेन सुलभश्च । पश्चात्कर्म-
धारयः यद्वा भक्तिर्भागो राजप्राह्यस्तयोगो यस्य स चासौ सुलभश्च । भागरू-
पेण वा योगेनोपायेन सुलभः । यद्वा स्थिरा भक्तिरर्थाद्राजनि यस्या उर्वस्या-
स्तथा योगेनार्थात्संगमनीयाख्यमणिसंबन्धेन सुलभः सुप्रापः तस्या वा योगेन
पूर्वोक्तोपायेन सुलभः । एतेनास्योर्वशीकामुकत्वम्, लतारूपायाश्चास्याः संगम-
नीयद्वारा संगम इत्याद्यसूचि । 'योगश्चारे पूर्वलाभे सूत्रे विलम्बघातिनि ।
उपाये संगतौ ध्यानौषधसंनाहयुक्तिषु ॥' इति त्रिकाण्डीशेषः । एवं विशेषणगु-
णविशिष्टः स प्रसिद्धविभवो विशेषणमहिम्ना विशेष्यत्वाभात्पुरुरवा वो युष्माकं
सभासदां निःश्रेयसाय योगक्षेमादिरूपकल्याणायास्तु भवतु' इति रङ्गनाथः ।

सूत्रधारः पठेन्नान्दीमित्युक्तेः सूत्रधारलक्षणं मातृगुप्ताचार्योक्तं यथा—
'चतुरातोद्यनिष्णातोऽनेकभूषासमावृतः । नानाभाषणतत्त्वज्ञो नीतिशास्त्रार्थ-
तत्त्ववित् ॥ वेशोपचारचतुरः पौरुषणविचक्षणः । नानागतिप्रचारज्ञो रसभा-
षविशारदः ॥ नाट्यप्रयोगानिपुणो नानाशिल्पकलान्वितः । छन्देविधान-
तत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः ॥ तत्तद्गीतानुगलयकलातालावधारणः । अवधाय
प्रयोक्ता च योक्तृणामुपदेशकः ॥ एवं गुणगणोपेतः सुत्रधारोभिधीयते ॥ इति

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) मा-
रिष, इतस्तावत् ।

नान्द्यन्ते इति—नान्दीलक्षणं दशरूपके—आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मा-
त्प्रयुज्यते । देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥ मङ्गल्यशब्दचन्द्राञ्ज-
कोककैरवशंसिनी । पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टभिर्वा पदैरुत ॥ इति । तथा चादि-
भरते—‘आशीर्नमस्क्रियारूपः श्लोकः काव्यार्थसूचकः । नान्दीति कथ्यते’ इति ।
नान्दीपदव्युत्पत्तिरुक्ता नाट्यप्रदीपे—‘नन्दन्ति काव्यानि कवीन्द्रवर्गाः कुशी-
लवाः पारिषदाश्च सन्तः । यस्मादलं सञ्जनसिन्धुहंसी तस्मादियं सा कथितेह
नान्दी ॥’ इति । तत्र भरतः प्रथमाध्याये—‘पूर्वं कृता मया नान्दी आशीर्व-
चनसंयुता । अष्टाङ्गपदसंयुक्ता प्रशस्ता वेदसंमता ॥’ इति । पञ्चमाध्याये च—‘सू-
त्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमं स्वरमाश्रितः । नान्दीपदैर्द्वादशभिरष्टभिर्वाप्यलं-
कृताम् ॥’ इति । इदं पद्यमभिनवगुप्तपादाचार्यैर्भरतटीकायामभिनवभारत्यां व्या-
ख्यातम् । अनेन त्र्यस्रतालानुगता त्रिपदा षट्पदा द्वादशपदेति चतुरस्रताला-
नुगता चतुष्पदाष्टपदा षोडशपदेति पृथक्त्रिविधैव । नातःपरमपि भूयस्त्वादा-
दतेति । पदानि श्लोकावयवभूतानि तिङन्तानि सुबन्तानि वा श्लोकतुरीयांशरू-
पाणि वावान्तररूपाणि वेति व्याख्याय पुनरुक्तम् । आचार्यस्वरसस्त्व-
वान्तरवाक्येष्वेव पदत्वमिति । एतदभिप्रायेण नाट्यप्रदीपे—‘श्लोकपादः
पदं केचित्सुप्तिङन्तमथापारे । परे वान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमूचिरे ॥’ इति ।
संगीतकल्पतरावपि—‘हरोत्तमाङ्गस्थितवस्तुवर्णनैर्वाक्यार्थभूत्रार्थपदैस्त्रिसंह्यैः ।
षड्भिश्चतुर्भिर्नृपावप्रसंपत्समाशिषा संप्रवदन्ति नान्दीम् ॥’ इति । अत्र श्लोक-
तुरीयांशः पदम् । तेन चतुष्पदेयं नान्दी* । अत्र च समासोक्त्या पूर्वोक्तप्रकारेण
काव्यार्थप्रकाशनात्पत्रावलीसंज्ञेयं नान्दी । तदुक्तं नाट्यदर्पणे—‘यस्यां बीजस्य
विन्यासो ह्यभिधेयस्य वस्तुनः । श्लेषेण वा समासोक्त्या नाम्ना पत्रावलीति सा ॥’
इति । सूत्रधारपदनिर्हरुक्तिस्तावत्—सूत्रं सवीजकं नाट्यानुष्ठानं धारयति प्रवर्त-
यतीति सूत्रधारः । तदुक्तम्—‘नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत्सूत्रं स्यात्सवीजकम् ।

*यत्र च साहित्यदर्पणकूटाह-‘कालिदासादिमहाकविप्रबन्धेषु च वेदान्तेष्वित्यादौ नान्दी-
लक्षणायोगात्पूर्वरङ्गस्यैव रङ्गद्वाराख्यमङ्गमारभ्य कविः कुर्यादित्युक्तत्वाच्च रङ्गधारमेवेदं न
नान्दी’ इति तन्मूल्यादसंननिबन्धनम् । यतः ‘प्रत्याहारादिकान्यङ्गान्यस्य भूयांसि यद्यपि । तथा-
प्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विमोपज्ञा-तये ॥’ इत्यादि वचननास्या अवश्यकर्तव्यत्वात् । ‘भ्रष्टेर्द्वा-
दशभिः पदैरथ समैर्यद्वाष्टभिर्मिता’ इत्यादिना श्लोचनकारोक्तनान्दीलक्षणेऽस्याः समपदत्वे-
नाप्युक्तेरत्र च श्लोकपादपदाभिधाननयेऽवान्तरवाक्यपदाभिधाने च चतुष्पदान्वेन तत् पदमने-
स्थिरमनीति क्रियाविशेषणान्तपदाभिधानतः षड्विंशतिपदान्वेन चातिस्पष्टतया नान्द्याविद्यमान-
त्वात्नान्दीलक्षणायोगाभिधानं गज्जनिमीलिकया मौख्यमात्रमित्यास्तां विस्तरेण । इ०रङ्गनाथः

(प्रविश्य ।)

पारिपार्श्वकः—भाव, अयमस्मि ।

सूत्रधारः—मारिष बहुशस्तु परिषदा पूर्वेषां कवीनां दृष्टः प्र-
योगबन्धः । सोहऽमद्य विक्रमोर्वशीयं नाम नाटकमपूर्वं प्रयोक्ष्ये । तदु-
च्यतां पात्रवर्गः स्वेषु स्वेषु पाठेष्वसंमूढैर्भवितव्यमिति ।

रत्नदैवतपूजाकृतसूत्रधार उदीरितः ॥' इति । सागरोऽपि—' पूर्वरत्नो भवेदे-
षामादौ देवार्चनाविधिः । तद्विधाता स विज्ञेयः सूत्रधारश्च सूत्रभृत् ॥ अनुष्ठानं
प्रयोगश्च सूत्रमाहुः सबीजकम् ॥' इति । यत्र किञ्चिन्नतौ पादौ स्यातां मूल-
प्रसारितौ । वैष्णवं ततु निर्दिष्टं स्थानकं विष्णुदैवतम् ॥' इति ज्योतिरीशवच-
नोक्तवैष्णवस्थानकेन प्रथमप्रविष्टसूत्रधारसमः स्थापकाभिदोऽपरो नटः । ' दि-
व्यमर्त्यं स तद्द्रुपां मिश्रमन्यतरस्तयोः । सूचयेद्वस्तु बीजं वामुखं पात्रमथापि
वा ॥' इत्यभिधानात् ' रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः । ऋतुं कञ्चि-
दुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥ भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रयः ।
पदैः प्ररोचनायुक्तैर्वीचीप्रहसनामुखैः ॥' इत्युक्तलक्षणवाग्व्यापारात्मकभारती-
रूपाम् ' अलमतिविस्तरेण ' इत्यारभ्य ' प्रस्तावना ' इत्यन्तां
प्रस्तावनामवतारयति अलमित्यादिना— अति विस्तरेण पूर्वरत्नज्ञाना-
मित्यर्थः । अलं आस्तां स इत्यर्थः । अन्यथा प्रयोगदर्शनसमुत्सुकानां सामा-
जिकानामौत्कण्ठ्यं विहतं स्यादितिभावः । नेपथ्याभिमुखामिति — नेपथ्यं
जवनिका यदन्ताहंता नटा वेषप्रहं प्रसाधनं च कुर्वन्ति । तदभिमुखमवलोकयेति
कविवचनम् । ' नेपथ्यं स्याज्जवनिका रङ्गभूमिः प्रसाधनम् । ' इत्यजयः । मा-
रिषेति—मारिषः सूत्रधारादीषड्यूनः पारिपार्श्वकाभिधो नटविशेषः । तद्वक्षणं
भरते— " सूत्रधारस्व पार्श्वे यः प्रवचन्कुहतेर्थनाम् । काव्यार्थसूचनालापं सभ-
वेत्पारिपार्श्वकः " इति ॥ ' मान्यो भावेति वक्तव्यः किञ्चिद्भूतस्तु मारिषः ' ॥
इत्यमरः । मारिष एव मर्षणान्मार्शः । सूत्रधारोक्तनिर्वाहसाहिष्णुरित्यर्थः । इत-
स्तावत् [आगम्यतां] इति कालक्षेपासहमानस्याक्तिः । भाव मान्यनट इति सूत्र-
ं प्रति पारिपार्श्वकस्योक्तिः । तदुक्तं—सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपार्श्वकः ।
सूत्रं ते मारिषेति । " इति । परिषदा—परिषत्सभा । ' समज्या परिषद्गोष्ठी
।।संमितिंसंसदः । ' इत्यमरः । प्रयोगबन्धः—प्रयोगोऽभिनयो बध्यतेऽस्मि-
न्ने प्रयं न्धः [। सोहम् एतज्जानामित्यर्थः । विक्रमोर्वशीयं विक्र-
मि उरं । तांमधिकृत्य कृतं नाटकं । ' अधिकृत्य कृते प्रन्ये'
इ । य त्रोटकत्वेऽपि नाटकान्तःपातित्वात् नाटकसंज्ञायाः सर्वैः
१ । त्रोटकमित्युक्तिः । यद्वा नटवृत्तावित्यस्य घमि स्वार्थे कनि
ते । तन नाटकं नाट्यामित्यर्थः । अथवा त्रोटकमिति पठनीयम् ।
। प्रयोक्ष्ये प्रयोगेणाभिनेष्यामि । पात्रवर्गः नटमेलकः । पाठेषु—भू-

पारिपार्श्वकः—यथाज्ञापयति भावः (इति निष्कान्तः ।)

मूत्रधारः—यावदिदानीमार्यमिश्रान्विज्ञापयामि ।

(प्रणिपत्य)

प्रणयिषु वा दाक्षिण्यादथवा सद्भस्तुपुरुषबहुमानात् ।

गृणुत मनोभिरवहितैःक्रियामिमां कालिदासस्य ॥ २ ॥

(नेपथ्ये ।)

मिकाभिनयेषु । असंमूढैः सावधानैः कर्तव्यदक्षैः । यथाज्ञापयति भवदाहाम-
नुवर्ते इत्यर्थः । आर्यमिश्रान्—आर्याश्च ते मिश्राश्च तान् । आर्याः अभ्याहृताः
साध्वाचारा इति वा । तदुक्तम्—‘कर्तव्यमाचरन् कार्यमकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति
प्रकृताचारे स वै आर्य इति स्मृतः’ ॥ यद्वा सत्कुलादिसम्पन्ना यदाह भरतः—‘कुलं
शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता । अद्रोह इति येष्वेतत्तानार्यान्संप्रचक्षते’ ॥
मिश्राः पूज्याः । पूज्ये मिश्रवचनं नित्यं बहुवचनान्तम् । ‘मरीचिमिश्रैर्दक्षेण’ इति वि-
ष्णुपुराणात्, लोकेपि व्यवहारदर्शनाच्च । आरायाताः दूरं गता प्राम्यत्वादिदोषेभ्य
इति आर्याः । इति मालतीमाधवटीकायां जगद्धरः । आयाता दूरं गता भ्रान्त-
त्वादिदोषेभ्यः इति आर्याः । इति रङ्गनाथः । प्रणयिष्विति—प्रणयः प्रीतिः
नम्रता वा सोस्त्येषामिति प्रणयिनः । ‘अत इनि ठनौ’ इति इनिप्रत्ययः । तेषु यु-
ष्माकं नम्रसेवकेषु । अस्माकमभिनयो दृष्टव्य इति प्रार्थयमानेषु वास्मासु । दाक्षिण्या-
दानुकुल्याद्धेतोः । अथवा पक्षान्तर इत्युक्तहेतोरस्य प्राशस्त्यं दर्शयति । शोभनं य-
द्भस्तु इतिवृत्तं तस्य पुरुषो नायकः तस्यादरातिशयात्प्रशस्तकथानायकगौरवात् ।
वस्तु च पुरुषश्च तयोरादरातिशयादिति वा । इमामधुनैव प्रयोगेऽधिक्रियमाणां
कालिदासस्य क्रियां त्रोटकरूपामवहितैरनन्यासकैर्मनोभिः श्रुणुत । कालि-
दासेति नामनिर्देशः कविप्रशंसायै । सद्भस्त्विति रूपकप्रशंसा । उक्तं च भावप्रका-
शिकायाम्—इत्थं रङ्गविधानस्य सम्बन्धादिप्रसिद्धये । गोत्रं नाम च बन्नीयात्पूजा-
वाक्यं सभासदाम् ॥ इति । काव्यलिङ्गमलंकारः । तदुक्तं ‘काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्य-
पदार्थता’ इति । आर्या छन्दः । तल्लक्षणम्—यस्याः प्रथमे पादेद्वादश मात्रा-
स्तथातृतीयेषु । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या । इति । इह
वस्तुतदुपकारकसन्ध्यायज्ञानां लक्षणानि विस्तरभयान्नोच्यन्ते । तानि दशरू-
पकादौ द्रष्टव्यानि । नेपथ्ये । सुरपक्षपाती पक्षे पातः अस्यास्तीति पक्षपाती
सुराणां पक्षपाती सुरपक्षपाती देवकार्यकारीत्यर्थः । यो वाकाशे संचरितुं
समर्थः । अत्र प्रसङ्गादिदमुच्यते—इतिवृत्तं द्विविधम् ‘सूच्यमेवभवेत्किंचिद् दृश्यभ्र-
व्यमथापि वा’ ॥ इति भेदात् । तत्र ‘अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् ।
विष्कम्भचूलिकाङ्गास्त्याङ्गावतारप्रवेशकैः’ ॥ एतन्मध्ये ‘अन्तर्जवनिकासं

परित्ताअदु परित्ताअदु । जो सुरपक्षवादी, जस्स वा अम्बर-
अले गदी अत्थि ।

सूत्रधारः—(कर्ण दत्त्वा ।) अये, किं नु खलु मद्विज्ञापना-
नन्तरं कुररीणामिवाकाशे शब्दः श्रूयते ।

(विचिन्त्य ।) भवतु । ज्ञातम् ।

ऊरुद्भवा नरसखस्य मुनेः सुरस्त्री

कैलासनाथमुपसृत्य निवर्तमाना ।

१ परित्रायतां परित्रायताम् । यः सुरपक्षपाती, यस्य वाम्बरतले गतिरस्ति ।

लिकार्थस्य सूचना' । इति लक्षणात् 'नेपथ्ये' इत्यारभ्य 'अम्बरतले गदी अध्य' इत्यन्तेन कुबेरभवनाश्रितवर्तमानायाश्चित्रलेखाद्वितीयाया उर्वश्या दानवापहरण-
रूपनाटकीयार्थस्य सूचनात्प्रस्तावनान्तर्गतैव चूलिका कृतेति बोध्यम् । एवं यत्र यत्र 'नेपथ्ये' इत्यादिना यद्यत्सूच्यते सा चूलिकेति ज्ञेयम् । मद्विज्ञापना०—
'प्रणयिषु'...इत्यादि विज्ञापनानन्तरम् । कुररीणां—कुररस्त्रीणां । 'उत्क्रोशकुररी समौ' इत्यमरः । 'टिटवी' इतिख्यातानाम् । ऊरुद्भवोति—नरस्य तदाख्यस्यर्षेः

१ शब्दः श्रूयते इत्यनन्तरम् ।

मत्तानां कुसुमरसेन षट्पदानां शब्दोऽयं परभुतनाद एष धीरः ॥

आकाशे सुरगणसेविते समन्तार्तिक नार्यः कलमधुराक्षरं प्रगीताः ॥ ३ ॥

इत्यधिकं श्लोकं रङ्गनाथः पठति व्याचष्टे च ।

किमिति वितर्कं । स च सर्वत्र षट्पदादिशब्दादिष्वन्वेति । कलान्यव्यक्तानि मधुराणि चाक्षराणि यस्यां क्रियायामिति यथा तथा । यद्यपि कलशब्दोऽव्यक्तमधुरवाचकः, तथापि मधुरपदस्य वर्तमानत्वात्केवलान्यक्तपरो ब्राह्मः । यद्वा कं शिब्रं लान्तीति कलानि आश्चर्य-
कारिणि मधुराणि अक्षराणि यत्र यस्यां क्रियायाम् । यद्वा कं शूर्तिं लान्ति तानि । अनुभासा-
दिघटनाच्छोभमानानीति यावत् । तेन च 'प्रसिद्धार्थपदत्वं यत्स प्रसादो निगद्यते' इति ल-
क्षणोक्तप्रसादाख्यगुणवत्त्वा ध्वनिता । यद्वा कं स्मरं लान्ति । यच्छ्रवणमात्रेण स्मृतिरिति मदनो-
द्भवो भवतीति भावः । यद्वा कं मयूरं लान्ति वशीकुर्वन्ति तद्विधानि । यदाकर्षणेन तिर्यञ्चोऽपि हर्षकालिता वशीभवन्ति, किमुतान्ये सचेतस इति हृदयम् । 'को ब्रह्मानिलसूर्या-
ग्निश्चरारियमकेतुषु । विष्णुवाहनशर्षेऽम्भौ सितकर्णे वसौ सुतौ ॥ स्वर्गे चक्रे तथा मित्रे
सुन्देऽर्थे स्मरकालयोः ॥' इत्येकाक्षरः । 'को ब्रह्मानिलसूर्याग्निमात्मघोतबहिषु ।' इति
विश्लेषचनः । प्रगीता गानुपुत्रकान्ताः प्रगीता इत्यत्र कर्मणि (कर्तारि) क्तः । 'किनर्यः' इ-
त्यपि क्वाचित्पाठे किनरवनिता इत्यर्थः । परं त्वनुपादेयोऽयं पाठः । वितर्कार्थेककिपदस्या-
त्रातीवावयवकत्वात् । विगताभिर्षं चेदं वीध्यङ्गम् । तल्लक्षणं दशरूपके—'भृतिसाम्यादने-
कार्ययोजनं विगतं मतम् ।' इति । अत्राकाशे भूतः शब्दः भृतिसाम्यतः स्वरावयवीभूतसू-
क्ष्मशब्दसाम्यतः षट्पदानां किमित्यादिभिरनेकार्थयोजितः । 'प्रथमभ्रवणाच्छब्दः श्रूयते
इत्यत्राचकः । सा भृतिः संपरिज्ञेया स्वरावयवलक्षणा ॥' इति संगीति ॥

वन्दीकृता विबुधशत्रुभिरर्धमार्गे

ऋन्दत्यतः शरणमप्सरसां गणोऽयम् ॥ ३ ॥

(इति निष्क्रान्तः ।)

प्रस्तावना ।

सखा नरसखः 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्प्रत्ययः' मुनिनारायणस्तस्य ऊ-
रोरुद्धवो यस्याः सा सक्थ्युत्पन्ना । 'सक्थि क्लीबे पुमान्ठः' इत्यमरः । सुरर्षी
दिव्याङ्गना उर्वशी । तदुक्तं हरिवंशे—'नारायणोऽहं निभिद्य संभूता वरवाणिनी ।
ऐलस्य दयिता देवी योषिद्रत्नं किमुर्वशी' ॥ कैलासनाथं कुबेरं उपसृत्य सेवार्थं-
मुपगम्य । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीया । 'उपनृत्य' इति पाठे
तत्समीपे नृत्यं कृत्वेत्यर्थः । 'विवक्षतः कारकविभक्तयो नाना भवन्ति' इति
शाब्दिकोक्त्यनुसारेणाधिकरणविवक्षायां कर्मत्वम् । निवर्तमाना प्रत्यागच्छन्ती
सती अर्धमार्गे मार्गस्थार्धमर्धमार्गः तस्मिन् मार्गान्तराले इत्यम् । विबुधशत्रुभिः
विशेषेण बुध्यन्ते इति विबुधा देवास्तेषां शत्रुभिः दानवैर्वन्दीकृता बलात्कारेण
गृहीता । अतोऽस्मात्कारणादयमप्सरसां गणः शरणं रक्षितारं 'शरणं गृहर-
क्षित्रोः' इत्यमरः । ऋन्दति आक्रोशति । अद्भ्यः सरन्तीत्यप्सरसः । तथा च
रामायणम्—'अप्सु निर्मथनादेव रसात्तस्माद्द्वरस्त्रियः । उत्पेतुर्मुजश्रेष्ठ तस्मादप्स-
रसोऽभवन्' ॥ इति । अयं शब्दः प्रायो बहुवचनान्तः । तदुक्तममरसिंहेन
'त्रियां बहुष्वप्सरसः' इति । एकस्यामपि राजदन्तादिवाद्बहुवचनमस्तीति
ज्ञापयितुं बहुष्वित्युक्तं न नियमार्थम् । अप्सरा इत्येकवचनान्तस्यापि प्रयोगद-
र्शनादिति सुबोधनीकारः । यथा नलोदये "तुल्योप्सरसा देहि प्रभवो भग्ना-
प्सरः प्रसरसा देहि" । इति । उक्तं चान्यत्र 'आपः सुमनसो वर्षा अप्सरःसिकताः
समाः । एते त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वेप्युत्तरत्रिकम्' ॥ इति । आबन्तोपि क्वचिद्य
थाग्रे "अनप्सरेव प्रतिभासि" इत्यत्र । वसन्ततिलका वृत्तं, तल्लक्षणम्—उक्ता वस-
न्ततिलका तमजा जगौ गः । इति । प्रस्तावना—तल्लक्षणं भावप्रकाशे—नटी विदू-
षको वापि पारिपार्श्वक एव वा । सूत्रधारेणसहिताः संलापं यत्र कुर्वते । चित्रै-
र्वाक्त्रैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः । आमुखं तत्तु । वज्ञेयं नाम्ना प्रस्ताव-
नापि सा' । अत्र सुधाकरः—'विधेयैव सङ्कल्पो मुखतां प्रतिपद्यते । प्रधानस्य
प्रबन्धस्य तथा प्रस्तावना मता ॥ अर्थस्य प्रतिपाद्यस्य तीर्थं प्रस्तावना मता ।'
इति । दशरूपके च—'सूत्रधारो नटी व्रूते मार्षं वाय विदूषकम् । स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि
चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् । प्रस्तावना वा' इति । 'एषामन्यतमेनार्थे पात्रं
वाक्षिष्य सूत्रभृत् । प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रपश्येत्' । इयं च प्रस्ता-
वना भारत्यङ्गमेव । अस्याः पश्चात्त्वमुक्तं साहित्यदर्पणे—'उद्धातकः कथोद्धातः
प्रयोगातिशयस्तथा । प्रवर्तकावगलिते पञ्च प्रस्तावनाभिदः' ॥ इति । तत्र
'यदि प्रयोग एकस्मिन्प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते । तेन पात्रप्रवेशश्चेत्प्रयोगाति-

(ततःप्रविशन्त्यप्सरसः)

अप्सरसः—परित्ताअदु परिताअदु जो सुरपक्खवादी, जस्स वा अम्बरअले गदी अत्थि ।

(ततः प्रविशत्यपटीक्षेपेण राजा पुरुरवा रथेन सूतश्च ।)

राजा—अलमाक्रन्दितेन । सूर्योपस्थानात् प्रतिनिवृत्तं पुरुरवसं मामुपेत्य कथ्यतां कुतो भवत्यः परित्रातव्या इति ।

रम्भा—असुरावलेवादो ।

राजा—किं पुनरसुरावलेपेन भवतीनामपराद्धम् ।

रम्भा—सुणादु महाराओ । जा तवोविसेसपरिसङ्किंदस्स सुउमारं पहरणं महिन्दस्स, पच्चादेसो रूवगव्विदाए सिरीए, अलंकारो सग्गस्स सा णो पिअसही उव्वसी कुबेरभवणादो पडिणिवुत्तमाणा समावत्ति-दिट्ठेण हिरण्णउरवासिणा केसिणा दाणवेण चित्तलेहादुदीआ अद्ध-पथं ज्जेव्व बन्दिग्गाहं गिहीदा ।

१ परित्रायतां परित्रायतां । यः सुरपक्षपाती यस्य बाम्बरतले गतिरस्ति ।

२ असुरावलेपात् ।

३ शृणोतु महाराजः । या तपोविशेषपरिशुद्धितस्य सुकुमारं प्रहरणं महेन्द्रस्य, प्रत्यादेशो रूपगर्वितायाः प्रियः अलंकारः स्वर्गस्य, सा नः प्रियसंख्युर्वशी कुबेरभवनात्प्रतिनिवर्तमाना समापत्तिदृष्टेन हिरण्यपुरवासिना केशिना दानवेन चित्रलेखाद्वितीया अर्धपथ एव बन्दिग्गाहं गृहीता ।

शयस्तदा ॥ इत्युक्तलक्षणक्रमेण सूत्रधारिणेहाप्सरसां प्रवेशसूचनात्प्रयोगा-
तिशयनामात्र प्रस्तावनाङ्गम् । ततः प्रविशति—अपटीक्षेपेण ' नासूचितस्य
पात्रस्य प्रवेशो नाटकं मतः ' । इति वचनाद्यत्रासूचितस्य पात्रस्याक-
स्मिकः प्रवेशो भवति तत्र स ' अपटीक्षेपेण ' इति वचनेन विशिष्यते ।
राजा—सूर्योपस्थानात् सूर्यमुपास्य । पुरुरवसमिति नामनिर्देशः प्रतिपन्नकार्य-
निर्वाहताव्यञ्जनार्थः । कुतः कस्माद्गथाद्भव्यहेतोर्वा । रम्भा—असुराणामव-
लेपात् गर्वात् दर्पोदिति यावत् । ' अवलेपस्तु गर्वं स्याद्वेपने द्वेषणेपि च ' इति
वि । [अवलेपशब्दः तत्कार्यस्योर्वशीहरणरूपाधिक्षेपस्य लक्षकः । यथा
ः अर्धं 'ददक्षे पवनावलेपजम्' इत्यत्र । राजा—भवतीनामपराद्धमपराधः
ः । रम्भा—तपोविशेषपरिशुद्धितस्य कस्यापि तपःप्रकर्षेण जातस्वपदाप-
त्य । इन्द्रस्यान्यसमाधिभीरुत्वं हि पुराणप्रसिद्धम् । सुकुमारं ज्ञात्वात्

राजा—अपि ज्ञायते कतमेन दिग्विभागेन गतःस जास्म इति ।

सहजन्या—पुंल्लुत्तरेण ।

राजा—तेन हि मुच्यतां विषादः । यतिष्ये वः सखीप्रत्यान-
यनाय ।

सर्वाः—सैरिसं खु सोमादो एकन्दरस्स ।

राजा—क पुनर्मा भवत्यः प्रतिपालयिष्यन्ति ।

अप्सरसः—इमैस्सि हेमकूडसिहरे ।

राजा—सूत, ऐशानी दिशं प्रति चोदयाश्वानाशुगमनाय ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (इति यथोक्तं करोति ।)

राजा—(रथवेगं निरूपयन् ।) साधु साधु । अनेन रथवेगेन पूर्व-
प्रस्थितं वैनतेयमप्यासादयेयम्, किं पुनस्तमपकारिणं मघोनः । तथाहि
अग्ने यान्ति रथस्य रेणुवदमी चूर्णीभवन्तो घना-
श्रक्रभ्रान्तिररान्तरेषु जनयत्यन्यामिवारावलीम् ।

१ पूर्वोत्तरेण ।

२ सदृशं खलु सोमादेकान्तरस्य ।

३ एतस्मिन्देमकूटाशिखरे ।

प्रहरणं आयुधं । प्रन्हियतेऽनेन इति प्रहरणं । “करणा०” इति ल्युट् । प्रत्यादेशः
प्रत्यादिशतीति निराकर्त्री । ‘प्रत्यादेशो निराकृतिः’ इत्यमरः । रूपेति-ग-
र्बोःस्थाः संजातासौ गर्विता रूपेण गर्विता रूपगर्विता तस्याः । या लक्ष्मीमपि
सौन्दर्येणातिशयानोपहसतीवेत्यर्थः । अलंकारः ललामभूता दिव्यलोकस्य ।
समापत्तिदृष्टेन अकस्माद्दृष्टेन यदृच्छयोपस्थितेनेत्यर्थः । हिरण्यपुरवासिना
हिरण्यपुरे वस्तुं शीलमस्य । ताच्छील्ये णिनिः । अर्धपथे-पथोर्धमर्धपथस्त-
स्मिन् । बन्दीव गृहीत्वा बन्दिप्राहम् । “उपमाने कर्मणि च” इति णमुल् अ-
प्सरसः—पूर्वोत्तरेण—पूर्वस्या उत्तरस्याश्च दिशोरन्तरालं दिग्विभागः पूर्वोत्तरस्ते-
नैशान्या दिशोऽयं । राजा—विषादः—खेदः, मनोभङ्गो वा । तदुक्तम्—“विषाद-
श्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशयोः” । इ० । अप्सरसः—सोमादेकान्तरस्य
सोमादेकोन्तरं व्यवधानं यस्य सोमादेकेन बुधेन व्यवहितस्य । ब्रह्मपुत्रादग्नेः
सोमोजायत । तस्य पुत्रो बुधस्तस्य च पुरुरवाः । इति वंशः । राजा—
प्रतिपालयिष्यन्ति प्रतीक्षन्ते । आशुगमनाय—शीघ्रं गमिष्यन्तीति । पूर्वप्रस्थितं
पूर्वं प्रस्थितः तम् । वैनतेयं—विनताया अपत्यं पुमान् वैनतेयः तं गरुडम् । अपकारिणं
सुराङ्गारलस्योर्वदया अपहरणादिति भावः । अग्ने यान्तीति । अमी चूर्णा-

(ततःप्रविशन्त्यप्सरसः)

अप्सरसः—परित्ताअदु परित्ताअदु जो सुरपक्षवादी, जस्त वा अम्बरअले गदी अत्थि ।

(ततः प्रविशत्यपटीक्षेपेण राजा पुरुरवा रयेन सूतश्च ।)

राजा—अलमाक्रन्दितेन । सूर्योपस्थानात् प्रतिनिवृत्तं पुरुरवसं मामुपेत्य कथ्यतां कुतो भवत्यः परित्रातव्या इति ।

रम्भा—असुरावलेवादो ।

राजा—किं पुनरसुरावलेपेन भवतीनामपराद्धम् ।

रम्भा—सुणादु महाराओ । जा तवोविसेसपरिसङ्किदस्स सुउमारं पहरणं महिन्द्रस्स, पच्चादेसो रूवगब्बिदाए सिरीए, अलंकारो सग्गस्स सा णो पिअसही उव्वसी कुबेरभवणादो पडिणिवुत्तमाणा समावत्ति-दिट्ठेण हिरण्णउरवासिणा केसिणा दाणवेण चित्तलेहादुदीआ अद्ध-पथं ज्जेव्व बन्दिग्गाहं गिहीदा ।

१ परित्रायतां परित्रायतां । यः सुरपक्षपाती यस्य बाम्बरतले गतिरस्ति ।

२ असुरावलेपात् ।

३ शृणोतु महाराजः । या तपोविशेषपरिशुद्धितस्य सुकुमारं प्रहरणं महेन्द्रस्य, प्रत्यादेशो रूपगर्वितायाः प्रियः अलंकारः स्वर्गस्य, सा नः प्रियसंख्युर्वशी कुबेरभवनात्प्रतिनिवर्तमाना समापत्तिदृष्टेन हिरण्यपुरवासिना केशिना दानवेन चित्रलेखाद्वितीया अर्धपथ एव बन्दिग्गाहं गृहीता ।

शयस्तदा ॥ इत्युक्तलक्षणक्रमेण सूत्रधारेणहाप्सरसां प्रवेशसूचनात्प्रयोगा-तिशयनामात्रं प्रस्तावनाङ्गम् । ततः प्रविशति—अपटीक्षेपेण ' नासूचितस्य पात्रस्य प्रवेशो नाटके मतः ' । इति वचनाद्यत्रासूचितस्य पात्रस्याक-स्मिकः प्रवेशो भवति तत्र स ' अपटीक्षेपेण ' इति वचनेन विशिष्यते । राजा—सूर्योपस्थानात् सूर्यमुपास्य । पुरुरवसमिति नामनिर्देशः प्रतिपन्नकार्य-निर्वाहताव्यञ्जनार्थः । कुतः कस्माद्भयाद्भयहेतोर्वा । रम्भा—असुराणामव-लेपात् गर्वात् दर्पोदितियावत् । ' अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपेन द्वेषणोपि च ' इति विश्वः । अत्र अवलेपशब्दः तत्कार्यस्योर्वशीहरणरूपाधिक्षेपस्य लक्षकः । यथा रघुवंशोऽयमसर्गो ' ददक्षे पवनावलेपजम् ' इत्यत्र । राजा—भवतीनामपराद्धमपराधः कृतः । रम्भा—तपोविशेषपरिशुद्धितस्य कस्यापि तपःप्रकर्षेण जातस्वपदाप-हारश्चकृत्य । इन्द्रत्वान्यसमाधिभीरुत्वं हि पुराणप्रसिद्धम् । सुकुमारं स्त्रीत्वात्

राजा—अपि ज्ञायते कतमेन दिग्विभागेन गतःस जास्म इति ।

सहजन्या—पुंल्लुत्तरेण ।

राजा—तेन हि मुच्यतां विषादः । यतिष्ये वः सखीप्रत्यान-
यनाय ।

सर्वाः—सैरिसं खु सोमादो एक्कन्दरस्स ।

राजा—क पुनर्मा भवत्यः प्रतिपालयिष्यन्ति ।

अप्सरसः—इमैस्सि हेमकूडसिहरे ।

राजा—सूत, ऐशानी दिशं प्रति चोदयाश्वानाशुगमनाय ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (इति यथोक्तं करोति ।)

राजा—(रथवेगं निरूपयन् ।) साधु साधु । अनेन रथवेगेन पूर्व-
प्रस्थितं वैनतेयमप्यासादयेयम्, किं पुनस्तमपकारिणं मघोनः । तथाहि
अग्रे यान्ति रथस्य रेणुवदमी चूर्णीभवन्तो घना-
श्चक्रभ्रान्तिररान्तरेषु जनयत्यन्यामिवारावलीम् ।

१ पूर्वोत्तरेण ।

२ सदृशं खलु सोमादेकान्तरस्य ।

३ एतस्मिन्हेमकूटाशिखरे ।

प्रहरणं आयुधं । प्रन्हियतेऽनेन इति प्रहरणं । “करणा०” इति ल्युट् । प्रत्यादेशः
प्रत्यादिशतीति निराकर्त्री । ‘प्रत्यादेशो निराकृतिः’ इत्यमरः । रूपेति-ग-
र्वोऽस्याः संजातासौ गर्विता रूपेण गर्विता रूपगर्विता तस्याः । या लक्ष्मीमपि
सौन्दर्येणातिशयानोपहसतीवेत्यर्थः । अलंकारः ललामभूता दिव्यलोकस्य ।
समापत्तिदृष्टेन अकस्माद्दृष्टेन यदृच्छयोपस्थितेनेत्यर्थः । हिरण्यपुरवासिना
हिरण्यपुरे वस्तुं शीलमस्य । ताच्छील्ये णिनिः । अर्धपथे-पथोर्धमर्धपथस्त-
स्मिन् । बन्दीव गृहीत्वा बन्दिप्राहम् । “उपमाने कर्मणि च” इति णमुल् अ-
प्सरसः—पूर्वोत्तरेण—पूर्वस्या उत्तरस्याश्च दिशोरन्तरालं दिग्विभागः पूर्वोत्तरस्ते-
नैशान्या दिशेय० । राजा—विषादः—खेदः, मनोभङ्गो वा । तदुक्तम्—“विषाद-
श्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशयोः” । इ० । अप्सरसः—सोमादेकान्तरस्य
सोमादेकोन्तरं व्यवधानं यस्य सोमादेकेन बुधेन व्यवहितस्य । ब्रह्मपुत्रादग्रेः
सोमोजायत । तस्य पुत्रो बुधस्तस्य च पुरुरवाः । इति वंशः । राजा—
प्रतिपालयिष्यन्ति प्रतीक्षन्ते । आशुगमनाय—शीघ्रं गमिष्यन्तीति । पूर्वप्रस्थितं
पूर्वं प्रस्थितः तम् । वैनतेयं—विनताया अपत्यं पुमान् वैनतेयः तं गरुडम् । अपकारिणं
सुरारुणारलस्थीर्वदया अपहरणादिति भावः । अग्रे यान्तीति । अमी चूर्णां-

चित्रन्यस्तामिवाचलं ह्यशिरस्यायामवच्चामरं

यष्ट्यग्रे च समं स्थितो ध्वजपटः प्रान्ते च वेगानिलात् ॥ ४ ॥

(निष्कान्तो रथेन राजा सुतश्च ।)

रम्भा—हंला, गदो राएसी । ता अह्मेवि जथासंदिष्टं पदेशं संक्रमामो ।

(शेषास्तथेति शैलाधिरोहणं रूपयित्वा स्थिताः)

रम्भा—अवि णाम सो राएसी उद्धरे णो हिअअसल्लम् ।

१ हला, गतो राजर्षिः । तद्वयमपि यथासंदिष्टं प्रदेशं संक्रमामहे ।

२ अपि नाम स राजर्षिद्वारेभ्यो हृदयशल्यम् ।

भवन्तः चक्राघातैः क्षुण्णा इत्यर्थः घना वेगानिलात् वेगस्य रथजवस्य अनिलः वायुस्तस्माद्धेतो रथस्याग्रे रेणुवद्भ्रजांसीव यान्ति । रङ्गनाथस्तु 'रेणुपदवी' इति पाठं गृहीत्वैवं व्याख्याति "चूर्णीभवन्तो घना मम रथस्याग्रे रेणुपदवी रेणुमार्गं यान्त्यनुसरन्ति । जलगुरवोऽपि जलदाश्चक्रधारया पिष्टीकृताः मत्स्यन्दनाग्रतः पांसुवदुत्सर्पन्तीत्यर्थः । यद्वा रथस्याग्रेऽश्वखुरैश्चूर्णीभवन्तो मेघा रेणुपदवी यान्ति । रेणवो यथाश्वोद्धृताः पाश्चात्यवातेनाग्रे नीयमाना अपि रथस्य वेगातिशयेन पश्चाद्भवन्ति, तथैतेऽपि रथरयात्पश्चाद्गच्छन्तीति भावः ।" आर्थी उपमा । वेगानिलात् चक्रभ्रान्तिश्चक्रस्य रथाङ्गस्य भ्रमणमरान्तरेषु अराणां नेम्यवष्टम्भकदण्डाकारचक्रावयवानामन्तरेषु अन्तरावकाशेष्वन्यामारावलांमरपाकिं जनयतीव । रयातिशयात्तथा भासत इत्य० । 'अरः शांघ्रे च चक्राङ्गे' इति विश्वः । भ्रान्तिमानलंकारः । वेगानिलात् ह्यशिरसि भूषणार्थं निविष्टं आयामवत् दैर्घ्यवच्चामरं चित्रन्यस्तामिवालेख्यानिवेशितमिवाचलं तिष्ठति । उत्प्रेक्षा । वेगाविलात् ध्वजपटः केतनं यष्ट्यग्रे दण्डाग्रे च प्रान्ते अन्यतरस्मिन् समं उभयपार्श्वयोः समरेखं स्थितः । 'यन्मध्ये' इति पाठोर्थतो न सम्यक्संगच्छते । एतद्रथवेगानिरूपणं "मुक्तेषु रश्मिषु" इत्यादिशाकुन्तलगातेन रथवेगवर्णनेन तुल्यितव्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । तल्लक्षणं तूक्तम् । रम्भा—'हला' इति वचनेन सखी संबोध्या । "हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति" इत्यमरः । रूपयित्वा नाटयित्वा । रम्भा—अपि नाम इति संभावनायाम् । राजर्षिः—राजा ऋषिरिव । तथा च शाकुन्तलम् 'अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये । रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति ॥ इत्यादि । हृदये शल्यमिव दुःखकरं हृदय-

मेनका—मां दे संसभो होतु । उषाष्टिदसंपराओ महिन्दो वि मज्जमलोआदो सवहुमाणं आणाविअ तं एव्व विअअसेणामुहे णिओजेदि ।

रम्भा—सर्वेहा इह विअई भोटु ।

सहजन्त्या— (क्षणमात्रं स्थित्वा ।) हैला, समस्ससध समस्ससध । एसो उच्चलिदहरिणकेदणो तस्स राएसिणो सोमदत्तो रहो दीसदि । ण खु एसो अकिदत्थो णिवत्तिस्सदि ।

(सर्वा उच्चक्षुषो विलोकयन्ति ।)

(ततः प्रविशति रषारूढो राजा सूतश्च चित्रलेखाबलम्बिता भयनिमीलिताक्षी चोर्वशी ।)

चित्रलेखा—समस्ससदु समस्ससदु पिअसहि ।

राजा—सुन्दरि, समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

१ इला, मा ते संशयो भवतु । उपस्थितसंपरायो महेन्द्रोपि मध्यमलोकात्सबहुमानमानाय्य तमेव विजयसेनामुखे नियुङ्क्ते ।

२ सर्वथा इह विजयी भवतु ।

३ इला, समाश्वसित समाश्वसित । एष उच्चलितहरिणकेतनस्तस्य राजर्षेः सोमदत्तो रथो दृश्यते । न खलु एषोऽकृतार्थो निवार्तेष्यते ।

४ समाश्वसितु समाश्वसितु प्रियसखी ।

शल्यं उर्वशीबन्दिग्रहरूपम् । मेनका—उपस्थितसंपरायः—उपस्थितः संपरायो यस्य । 'युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्राविदारणम् । मृषमास्कन्दनं संख्यं समीकं सम्परायकम्' । इत्यमरः । मध्यमलोकात् मर्त्यलोकात् । विजयसेनामुखे विजययुक्ता सेना तस्या मुखे । नियुङ्क्ते तमेव सेनान्यं करोतीत्य० । अनेन राज्ञोऽसुरविजयित्वं सूचितम् । संख्यातिगैर्दानवैः सहोपस्थितसंपरायो महेन्द्रोप्यनेन सेनान्या तान् घातयतीत्येकं दानवं विजेतुमलं स्याद्वा नेति कोत्र शाङ्गावसरः इति भावः । सहजन्त्या—उच्चलि०—हरिणेन लाञ्छितं केतनं हरिणकेतनं उच्चलितं हरिणकेतनं यस्य । यद्वा हरिणः केतनं चिन्हं यस्य स हरिणकेतनः ध्वजः उच्चलितः हरिणकेतनः यस्य । सोमदत्तः "सोमेन चन्द्रेण दत्तः । चन्द्रीयत्वादेव च हरिणध्वजत्वमपि युक्तम्" इति रत्ननाथः । अकृतार्थः न कृतोर्थ उर्वशीप्रत्याहरणरूपो येन । भयेन निमीलिते अक्षिणी यस्याः सा भयनिमीलिताक्षी । 'बहुव्रीहौ सकथ्यस्णोः स्वाङ्गात्वच्' इति षच् समासान्तः 'विद्वीरादिभ्यश्च' इति ङीष् । राज्ञा—हे सुन्दरि सुरारिसंभवं असुरोत्पन्नं भयं गतं । हि यस्मात्कार-

(प्रविश्य ।)

पारिपार्श्वकः—भाव, अयमस्मि ।

सूत्रधारः—मारिष बहुशस्तु परिषदा पूर्वेषां कवीनां दृष्टः प्र-
योगबन्धः । सोहऽमद्य विक्रमोर्वशीयं नाम नाटकमपूर्वं प्रयोक्ष्ये । तदु-
च्यतां पात्रवर्गः स्वेषु स्वेषु पाठेष्वसंमूढैर्भवितव्यमिति ।

रङ्गदैवतपूजाकृतसूत्रधार उदीरितः ॥' इति । सागरोऽपि—' पूर्वरङ्गे भवेदे-
षामादौ देवार्चनाविधिः । तद्विधाता स विज्ञेयः सूत्रधारश्च सूत्रभृत् ॥ अनुष्ठानं
प्रयोगश्च सूत्रमाहुः सवीजकम् ॥' इति । यत्र किञ्चिन्नतौ पादौ स्यातां मूल-
प्रसारितौ । वैष्णवं तनु निर्दिष्टं स्थानकं विष्णुदैवतम् ॥' इति ज्योतिरीशवच-
नोक्तवैष्णवस्थानकेन प्रथमप्रविष्टसूत्रधारसमः स्थापकामिदोऽपरो नटः । ' दि-
न्यमर्त्ये स तद्रूपा मिश्रमन्यतरस्तयोः । सूचयेद्वस्तु बीजं वामुखं पात्रमथापि
वा ॥' इत्यभिधानात् ' रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः कान्यार्थसूचकैः । ऋतुं कञ्चि-
दुपादाय भारतीं श्रुतिमाश्रयेत् ॥ भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रयः ।
पदैः प्ररोचनायुक्तैर्वीथीग्रहसनामुखैः ॥' इत्युक्तलक्षणवाग्व्यापारालम्भभारती-
रूपाम् ' अलमतिविस्तरेण ' इत्यारभ्य ' प्रस्तावना ' इत्यन्तां
प्रस्तावनामवतारयति अलमित्यादिना— अति विस्तरेण पूर्वरङ्गाङ्गना-
मित्यर्थः । अलं आस्तां स इत्यर्थः । अन्यथा प्रयोगदर्शनसमुत्सुकानां सामा-
जिकनामौत्कण्ठ्यं विद्वत् स्यादितिभावः । नेपथ्याभिमुखमिति — नेपथ्यं
जवनिका यदन्ताहंता नटा वेषग्रहं प्रसाधनं च कुर्वन्ति । तदभिमुखमवलोक्येति
कविवचनम् । ' नेपथ्यं स्याज्जवनिका रङ्गभूमिः प्रसाधनम् । ' इत्यजयः । मा-
रिषेति—मारिषः सूत्रधारादीषण्यूनः पारिपार्श्वकामिधो नटविशेषः । तल्लक्षणं
भरते— " सूत्रधारस्व पार्श्वे यः प्रवचन्कुर्वतेर्थनाम् । कान्यार्थसूचनालापं सम्-
वेत्पारिपार्श्वकः " इति ॥ ' मान्यो भावेति वक्तव्यः किञ्चिद्गूनस्तु मारिषः ' ॥
इत्यमरः । मारिष एव मर्षणान्मार्षः । सूत्रधारोक्तनिर्वाहसाहिष्णुरित्यर्थः । इत-
स्तावत् [आगम्यतां] इति कालक्षेपासहमानस्याक्तिः । भाव मान्यनट इति सूत्र-
धारं प्रति पारिपार्श्वकस्योक्तिः । तदुक्तं—सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपार्श्वकः ।
सूत्रधारो मारिषेति । " इति । परिषदा—परिषत्सभा । ' समज्या परिषद्गोष्ठी
समासमिति संसदः । ' इत्यमरः । प्रयोगबन्धः—प्रयोगोऽभिनयो बध्यतेऽस्मि-
न्निति प्रयोगबन्धः नाटकम् । सोहम् एतज्जानामित्यर्थः । विक्रमोर्वशीयं विक्र-
मेण लब्धा उर्वशी विक्रमोर्वशी तामधिकृत्य कृतं नाटकं । ' अधिकृत्य कृते ग्रन्थे'
इति छ । अस्य त्रोटकत्वेऽपि नाटकान्तःपातित्वात् नाटकसंज्ञायाः सर्वैः
सौलभ्येन प्राकृत्यानाटकमित्युक्तिः । यद्वा नटवृत्तावित्यस्य घञि स्वार्थे कनि
नाटकमिति । तेन नाटकं नाट्यमित्यर्थः । अथवा त्रोटकमिति पठनीयम् ।
अपूर्व—नूतनं । प्रयोक्ष्ये प्रयोगेणाभिनेष्यामि । पात्रवर्गः नटमेलकः । पाठेषु—भू-

पारिपार्श्वकः—यथाज्ञापयति भावः (इति निष्कान्तः ।)

सूत्रधारः—यावदिदानीमार्यमिश्रान्विज्ञापयामि ।

(प्रणिपत्य)

प्रणयिषु वा दाक्षिण्यादथवा सद्बस्तुपुरुषबहुमानात् ।

शृणुत मनोभिरवहितैःक्रियामिमां कालिदासस्य ॥ २ ॥

(नेपथ्ये ।)

मिकाभिनयेषु । असंमूढैः सावधानैः कर्तव्यदक्षैः । यथाज्ञापयति भवदाज्ञामनुवर्ते इत्यर्थः । आर्यमिश्रान्—आर्याश्च ते मिश्राश्च तान् । आर्याः अभ्याहृताः साध्वाचारा इति वा । तदुक्तम्—‘कर्तव्यमाचरन् कार्यमकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स वै आर्य इति स्मृतः’ ॥ यद्वा सत्कुलादिसम्पन्ना यदाह भरतः—‘कुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता । अद्रोह इति येष्वेतत्तानार्यान्संप्रचक्षते’ ॥ मिश्राः पूज्याः । पूज्ये मिश्रवचनं नित्यं बहुवचनान्तम् । ‘मरीचिमिश्रैर्दक्षेण’ इति विष्णुपुराणात्, लोकेपि व्यवहारदर्शनाच्च । आराध्याताः दूरं गता ग्राम्यत्वादिदोषेभ्य इति आर्याः । इति मालतीमाधवटीकायां जगद्धरः । आयाता दूरं गता भ्रान्तत्वादिदोषेभ्यः इति आर्याः । इति रङ्गनाथः । प्रणयिष्विति—प्रणयः प्रीतिः नम्रता वा सोस्त्येषामिति प्रणयिनः । ‘अत इनि ठनौ’ इति इनिप्रत्ययः । तेषु युष्माकं नम्रसेवकेषु । अस्माकमभिनयो दृष्टव्य इति प्रार्थयमानेषु वास्मासु । दाक्षिण्यादानुकुल्याद्धेतोः । अथवा पक्षान्तर इत्युक्तहेतोरस्य प्राशस्त्यं दर्शयति । शोभनं यद्बस्तु इतिवृत्तं तस्य पुरुषो नायकः तस्यादरातिशयात्प्रशस्तकथानायकगौरवात् । वस्तु च पुरुषश्च तयोरादरातिशयादिति वा । इमामधुनैव प्रयोगेऽधिक्रियमाणां कालिदासस्य क्रियां त्रोटकरूपामवहितैरनन्यासकैर्मनोभिः श्रुणुत । कालिदासेति नामनिर्देशः कविप्रशंसायै । सद्बस्त्विति रूपकप्रशंसा । उक्तं च भावप्रकाशिकायाम्—इत्थं रङ्गविधानस्य सम्बन्धादिप्रसिद्धये । गोत्रं नाम च बन्धुव्याप्त्या वाक्यं सभासदाम् ॥ इति । काव्यलिङ्गमलंकारः । तदुक्तं ‘काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता’ इति । आर्या छन्दः । तल्लक्षणम्—यस्याः प्रथमे पादेद्वादश मात्रास्तथातृतीयेपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या । इति । इह वस्तुतदुपकारकसन्ध्यायज्ञानां लक्षणानि विस्तरभयान्नोच्यन्ते । तानि दशरूपकादौ द्रष्टव्यानि । नेपथ्ये । सुरपक्षपाती पक्षे पातः अस्यास्तीति पक्षपाती सुराणां पक्षपाती सुरपक्षपाती देवकार्यकारीत्यर्थः । यो वाकाशे संचरितुं समर्थः । अत्र प्रसङ्गादिदमुच्यते—इतिवृत्तं द्विविधम् ‘सूच्यमेवभवेत्किंचिद् दृश्यभ्रव्यमथापि वा’ ॥ इति भेदात् । तत्र ‘अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् । विष्कम्भचूलिकाङ्गास्याङ्गावतारप्रवेशकैः’ ॥ एतन्मध्ये ‘अन्तर्जवनिकासं

परित्ताअद्दु परित्ताअद्दु । जो सुरपक्खवादी, जस्स वा अम्बर-
अले गदी अत्थि ।

सूत्रधारः—(कर्ण दत्त्वा ।) अये, किं नु खलु मद्भिज्ञापना-
नन्तरं कुररीणामिवाकाशे शब्दः श्रूयते ।

(विचिन्त्य ।) भवतु । ज्ञातम् ।

ऊरुद्भवा नरसखस्य मुनेः सुरस्त्री
कैलासनाथमुपमृत्य निवर्तमाना ।

१ परित्रायतां परित्रायताम् । यः सुरपक्षपाती, यस्य वाम्बरतले गतिरस्ति ।

लिकार्थस्य सूचना' । इति लक्षणात् 'नेपथ्ये' इत्यारभ्य 'अम्बरतले गदी अत्थि'
इत्यन्तेन कुबेरभवनान्निवर्तमानायाश्चित्रलेखाद्वितीयाया उर्वश्या दानवापहरण-
रूपनाटकीयार्थस्य सूचनात्प्रस्तावनान्तर्गतैव चूलिका कृतेति बोध्यम् । एवं यत्र
यत्र 'नेपथ्ये' इत्यादिना यद्यत्सूच्यते सा चूलिकेति ज्ञेयम् । मद्भिज्ञापना०-
'प्रणयिषु'...इत्यादि विज्ञापनानन्तरम् । कुररीणां—कुररस्त्रीणां । 'उत्क्रोशकुररौ
समौ' इत्यमरः । 'टिटवी' इतिख्यातानाम् । ऊरुद्भवोति—नरस्य तदाख्यस्यर्षेः

१ शब्दः श्रूयते इत्यनन्तरम् ।

मत्तानां कुसुमरसेन षट्पदानां शब्दोऽयं परभृतनाद एष धीरः ॥

आकाशे सुरगणसेविते समन्तार्तिक नार्यः कलमधुराक्षरं प्रगीताः ॥ ३ ॥

इत्यधिकं श्लोकं रङ्गनाथः पठाति व्याचष्टे च ।

किमिति वितर्कं । स च सर्वत्र षट्पदादिशब्दादिष्वन्वेति । कलान्यभ्यक्तानि मधुराणि
आक्षराणि यस्यां क्रियायामिति यथा तथा । यद्यपि कलशब्दोऽभ्यक्तमधुरवाचकः, तथापि
मधुरपदस्य वर्तमानत्वात्केवलमभ्यक्तपरो प्राप्तः । यद्वा कं शिवं लान्तीति कलानि आश्चर्य-
कारीणि मधुराणि अक्षराणि यत्र यस्यां क्रियायाम् । यद्वा कं श्रुतिं लान्ति तानि । अनुभासा-
दिषट्पदाच्छोभमानानीति यावत् । तेन च 'प्रसिद्धार्थपदत्वं यत्स प्रसादो निगद्यते' इति ल-
क्षणोक्तप्रसादाख्यगुणवशा ध्वनिता । यद्वा कं स्मरं लान्ति । यच्छ्रवणमात्रेण स्मृतिरिति मदनो-
द्भवो भवतीति भावः । यद्वा कं मयूरं लान्ति वशीकुर्वन्ति तद्विधानि । यदाकर्णनेन
तिर्यञ्चोऽपि हर्षकलिता वशीभवन्ति, किमुतान्ये सषेतस इति हृदयम् । 'को ब्रह्मानिलसूर्या-
मिषिचचारियमकेतुषु । विष्णुवाहनसर्वेऽभ्यौ सितकर्णे वसौ पुतौ ॥ स्वर्गे चक्रे तथा मित्रे
शब्देऽर्थे स्मरकालयोः ॥' इत्येकाक्षरः । 'को ब्रह्मानिलसूर्याभियमात्ममथोतर्बाह्विषु ।' इति
विश्वलोचनः । प्रगीता गातुमुपक्रान्ताः प्रगीता इत्यत्र कर्मणि (कर्तरि) क्तः । 'किनर्यः' इ-
त्यपि कश्चित्पाठे किनरवनिता इत्यर्थः । परं त्वनुपादेयोऽयं प्राठः । वितर्कार्थकर्मिपदस्या-
त्रातीवावश्यकत्वात् । विगताभिधं चेदं वीथ्यङ्गम् । तन्नक्षणं दशरूपके—'श्रुतिसाम्यादने-
कार्थयोजनं विगतं मतम् ।' इति । अत्राकाशे श्रुतः शब्दः श्रुतिसाम्यतः स्वरावयवीभूतसु-
क्ष्मशब्दसाम्यतः षट्पदानां किमित्यादिभिरनेकार्थयोजितः । 'प्रथमभ्रवणाच्छब्दः श्रूयते
इत्स्वमात्रकः । सा श्रुतिः संपरिज्ञेया स्वरावयवलक्षणा ॥' इति संगीते ॥

बन्दीकृता विबुधशत्रुभिरर्धमार्गं

क्रन्दत्यतः शरणमप्सरसां गणोऽयम् ॥ ३ ॥

(इति निष्क्रान्तः ।)

प्रस्तावना ।

सखा नरसखः 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्प्रत्ययः' मुनिनारायणस्तस्य ऊ-
रोरुद्धवो यस्याः सा सकथ्युत्पन्ना । 'सक्थि क्लीबे पुमानूहः' इत्यमरः । सुरर्षी
दिव्याङ्गना उर्वशी । तदुक्तं हरिवंशे—'नारायणोहं निभिद्य संभूता वरवर्णिनी ।
ऐलस्य दयिता देवी योषिद्रत्नं किमुर्वशी" ॥ केलासनाथं कुबेरं उपसृत्य सेवार्थं
मुपगम्य । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीया । 'उपनृत्य' इति पाठे
तरसमीपे नृत्यं कृत्वेल्यर्थः । 'विवक्षातः कारकविभक्तयो नाना भवन्ति' इति
शाब्दिकोक्त्यनुसारेणाधिकरणविवक्षायां कर्मत्वम् । निवर्तमाना प्रत्यागच्छन्ती
सती अर्धमार्गं मार्गस्यार्धमर्धमार्गः तस्मिन् मार्गान्तराले इत्य० । विबुधशत्रुभिः
विशेषेण बुध्यन्ते इति विबुधा देवास्तेषां शत्रुभिः दानवैर्बन्दीकृता बलात्कारेण
गृहीता । अतोऽस्मात्कारणादयमप्सरसां गणः शरणं रक्षितारं 'शरणं गृह्य-
क्षित्रोः' इत्यमरः । क्रन्दति आक्रोशति । अद्भ्यः सरन्तीत्यप्सरसः । तथा च
रामायणम्—'अप्सु निर्मेथनादेव रसात्तस्माद्भ्ररत्रियः । उत्पेतुर्मुनजश्रेष्ठ तस्मादप्सर-
रसोऽभवन्' ॥ इति । अयं शब्दः प्रायो बहुवचनान्तः । तदुक्तममरसिंहेन
'त्रियां बहुष्वप्सरसः' इति । एकस्यामपि राजदन्तादित्वादबहुवचनमस्तीति
ज्ञापयितुं बहुष्वित्युक्तं न नियमार्थम् । अप्सरा इत्येकवचनान्तस्यापि प्रयोगदर्श-
नादिति सुबोधनीकारः । यथा नलोदये "तुल्योप्सरसा देहि प्रभवो भग्ना-
प्सरः प्रसरसा देहि" इति । उक्तं चान्यत्र 'आपः सुमनसो वर्षा अपसरःसिकताः
समाः । एते त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वेप्युत्तरत्रिकम्' ॥ इति । आबन्तोपि काचिय
थाग्रे "अनप्सरेव प्रतिभासि" इत्यत्र । वसन्ततिलका वृत्तं, तल्लक्षणम्—उक्ता वस-
न्ततिलका तभजा जगौ गः । इति । प्रस्तावना—तल्लक्षणं भावप्रकाशे—नटी विदू-
षको वापि पारिपार्थक्य एव वा । सूत्रधारेणसहिताः संलापं यत्र कुर्वते । चित्रै-
र्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः । आमुखं तच्चु । वज्ञेयं नाम्ना प्रस्ताव-
नापि सा' । अत्र सुधाकरः—'विधेर्यथैव सङ्कल्पो मुखतां प्रतिपद्यते । प्रधानस्य
प्रबन्धस्य तथा प्रस्तावना मता ॥ अर्थस्य प्रतिपाद्यस्य तीर्थं प्रस्तावना मता ।'
इति । दशरूपके च—'सूत्रधारो नटीं ब्रूते मार्षं वाथ विदूषकम् । स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि
चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् । प्रस्तावना वा' इति । 'एषामन्यतमेनार्थं पात्रं
वाक्षिष्य सूत्रभृत् । प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रपञ्चयेत्' । इयं च प्रस्ता-
वना भारत्यङ्गमेव । अस्याः पश्चात्त्वमुक्तं साहित्यदर्पणे—'उद्धातकः कथोद्धातः
प्रयोगातिशयस्तथा । प्रवर्तकावगलिते पञ्च प्रस्तावनाभिदः' ॥ इति । तत्र
'यदि प्रयोग एकस्मिन्प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते । तेन पात्रप्रवेशश्चेत्प्रयोगाति-

(ततःप्रविशन्त्यप्सरसः)

अप्सरसः—परित्ताअदु परित्ताअदु जो सुरपक्षवादी, जस्त वा अम्बरअले गदी अत्थि ।

(ततः प्रविशत्यपटीक्षेपेण राजा पुरुरवा रयेन सूतश्च ।)

राजा—अलमाक्रन्दितेन । सूर्योपस्थानात् प्रतिनिवृत्तं पुरुरवसं मामुपेत्य कथ्यतां कुतो भवत्यः परित्रातव्या इति ।

रम्भा—असुरावलेवादो ।

राजा—किं पुनरसुरावलेपेन भवतीनामपराद्धम् ।

रम्भा—सुण्डादु महाराओ । जा तवोविसेसपरिसङ्किदस्स सुउमारं पहरणं महिन्दस्स, पञ्चदेसो रूवगब्बिदाए सिरीए, अलंकारो सम्गस्स सा णो पिअसही उव्वसी कुबेरभवणादो पडिणितुत्तमाणा समावत्ति-दिट्ठेण हिरण्णउरवासिणा केसिणा दाणवेण चित्तलेहादुदीआ अद्ध-पथं ज्जेव्व बन्दिग्गाहं गिहीदा ।

१ परित्रायतां परित्रायतां । यः सुरपक्षपाती यस्य बाम्बरतले गतिरस्ति ।

२ असुरावलेपात् ।

३ शृणोतु महाराजः । या तपोविशेषपरिसङ्कितस्य सुकुमारं प्रहरणं महेन्द्रस्य, प्रत्यादेशो रूपगर्वितायाः श्रियः अलंकारः स्वर्गस्य, सा नः श्रियसंख्युर्वशी कुबेरभवनात्प्रतिनिवर्तमाना समापत्तिदृष्टेन हिरण्यपुरवासिना केशिना दानवेन चित्रलेखाद्वितीया अर्धपथ एव बन्दिग्गाहं गृहीता ।

शयस्तदा ॥ इत्युक्तलक्षणक्रमेण सूत्रधारेणेहाप्सरसां प्रवेशसूचनात्प्रयोगा-
तिशयनामात्रं प्रस्तावनाङ्गम् । ततः प्रविशति—अपटीक्षेपेण ' नासूचितस्य
पात्रस्य प्रवेशो नाटके मतः ' । इति वचनाद्यत्रासूचितस्य पात्रस्याक-
स्मिकः प्रवेशो भवति तत्र स ' अपटीक्षेपेण ' इति वचनेन विशिष्यते ।
राजा—सूर्योपस्थानात् सूर्यमुपास्य । पुरुरवसमिति नामनिर्देशः प्रतिपन्नकार्य-
निर्वाहान्यान्यजनार्थः । कुतः कस्माद्भयान्द्रयहेतोर्वा । रम्भा—असुराणामव-
लेपात् गर्वात् दर्पोदितियावत् । ' अवलेपस्तु गर्वं स्थालेपने द्वेषणोपि च ' इति
विश्वः । अत्र अवलेपशब्दः तत्कार्यस्योर्वशीहरणरूपाधिसेपस्य लक्षकः । यथा
रघुवशेष्टमसर्गे ' ददशे पवनावलेपजम् ' इत्यत्र । राजा—भवतीनामपराद्धमपराधः
कृतः । रम्भा—तपोविशेषपरिसङ्कितस्य कस्यापि तपःप्रकर्षेण जातस्वपदाप-
हारसङ्घस्य । इन्द्रत्वान्यसमाधिभीरुत्वं हि पुराणप्रसिद्धम् । सुकुमारं स्त्रीत्वात्

राजा—अपि ज्ञायते कतमेन दिग्बिभागेन गतःस जास्म इति ।

सहजन्या—पुंलुत्तरेण ।

राजा—तेन हि मुच्यतां विषादः । यतिष्ये वः सखीप्रत्यान-
यनाय ।

सर्वाः—सैरिसं खु सोमादो एक्कन्दरस्स ।

राजा—क पुनर्मा भवत्यः प्रतिपालयिष्यन्ति ।

अप्सरसः—इमैस्सि हेमकूडसिहरे ।

राजा—सूत, ऐशानी दिशं प्रति चोदयाश्वानाशुगमनाय ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुप्मान् । (इति यथोक्तं करोति ।)

राजा—(रथवेगं निरूपयन् ।) साधु साधु । अनेन रथवेगेन पूर्व-
प्रस्थितं वैनतेयमप्यासादयेयम्, किं पुनस्तमपकारिणं मधेनः । तथाहि

अग्रे यान्ति रथस्य रेणुवदमी चूर्णीभवन्तो घना-

श्चक्रभ्रान्तिररान्तरेषु जनयत्यन्यामिवारावलीम् ।

१ पूर्वोत्तरेण ।

२ सदृशं खलु सोमादेकान्तरस्य ।

३ एतस्मिन्हेमकूटाशिखरे ।

प्रहरणं आयुधं । प्रन्हियतेऽनेन इति प्रहरणं । “करणा०” इति ल्युट् । प्रत्यादेशः
प्रत्यादिशतीति निराकर्त्री । ‘प्रत्यादेशो निराकृतिः’ इत्यमरः । रूपेति-ग-
र्वोऽस्याः संजातासौ गर्विता रूपेण गर्विता रूपगर्विता तस्याः । या लक्ष्मीमपि
सौन्दर्येणातिशयानोपहसतीवेत्यर्थः । अलंकारः ललामभूता दिव्यलोकस्य ।
समापत्तिदृष्टेन अकस्माद्दृष्टेन बहच्छयोपस्थितेनेत्यर्थः । हिरण्यपुरवासिना
हिरण्यपुरे वस्तुं शीलमस्य । ताच्छील्ये णिनिः । अर्धपथे-पथोर्धमर्धपथस्त-
स्मिन् । बन्दीव गृहीत्वा बन्दिप्राहम् । “उपमाने कर्मणि च” इति णमुल् अ-
प्सरसः-पूर्वोत्तरेण-पूर्वस्या उत्तरस्याश्च दिशोरन्तरालं दिग्बिभागः पूर्वोत्तरस्ते-
नैशान्या दिशेऽप्य० । राजा-विषादः-खेदः, मनोभङ्गो वा । तदुक्तम्-“विषाद-
श्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशयोः” । इ० । अप्सरसः-सोमादेकान्तरस्य
सोमादेकोन्तरं व्यवधानं यस्य सोमादेकेन बुधेन व्यवहितस्य । ब्रह्मपुत्रादत्रेः
सोमोजायत । तस्य पुत्रो बुधस्तस्य च पुरुरवाः । इति वंशः । राजा—
प्रतिपालयिष्यन्ति प्रतीक्षन्ते । आशुगमनाय-शीघ्रं गमिष्यन्तीति । पूर्वप्रस्थितं
पूर्वं प्रस्थितः तम् । वैनतेयं-विनताया अपत्यं पुमान् वैनतेयः तं गरुडम् । अपकारिणं
सुराङ्गनारत्नस्थीवदस्या अपहरणादिति भावः । अग्रे यान्तीति । अमी चूर्णां-

चित्रन्यस्तमिवाचलं ह्यशिरस्यायामवञ्चामरं

यष्ट्यग्रे च समं स्थितो ध्वजपटः प्रान्ते च वेगानिलात् ॥ ४ ॥

(निष्कान्तो रथेन राजा सूतश्च ।)

रम्भा—हला, गदो राएसी । ता अहोवि जथासंदिष्टं पदेशं
संकमामो ।

(शेषास्तथेति शैलधिरोहणं रूपयित्वा स्थिताः)

रम्भा—अवि णाम सो राएसी उद्धरे णो हिअअसल्लम् ।

१ हला, गतो राजर्षिः । तद्वयमपि यथासंदिष्टं प्रदेशं संकमामहे ।

२ अपि नाम स राजर्षिद्वरेभ्यो हृदयशल्यम् ।

भवन्तः चक्राघातैः क्षुण्णा इत्यर्थः घना वेगानिलात् वेगस्य रथजवस्य
अनिलः वायुस्तस्माद्धृतो रथस्याग्रे रेणुवद्भ्रजांसीव यान्ति । रङ्गनाथस्तु
'रेणुपदवी' इति पाठं गृहीत्वैवं व्याख्याति "चूर्णीभवन्तो घना मम रथस्याग्रे
रेणुपदवीं रेणुमार्गं यान्त्यनुसरन्ति । जलगुरवोऽपि जलदाश्चक्रधारया पिष्टी-
कृताः मत्स्यन्दनाग्रतः पांसुवदुत्सर्पन्तीत्यर्थः । यद्वा रथस्याग्रेऽश्वखुरैश्चूर्णीभ-
वन्तो मेघा रेणुपदवीं यान्ति । रेणवो यथाश्वोद्धृताः पाश्चात्यवातेनाग्रे नीचमाना
अपि रथस्य वेगातिशयेन पश्चाद्भवन्ति, तथैतेऽपि रथरयात्पश्चाद्गच्छन्तीति
भावः ।" आर्थो उपमा । वेगानिलात् चक्रभ्रान्तिश्चक्रस्य रथाङ्गस्य भ्रमणमरा-
न्तरेषु अराणां नेम्यवष्टम्भकदण्डाकारचक्रावयवानामन्तरेषु अन्तरावकाशेष्व-
न्यामारावलोमरपाके जनयतीव । रयातिशयात्तथा भासत इत्य० । 'अरः
शांघ्रे च चक्राङ्गे' इति विश्वः । भ्रान्तिमानलंकारः । वेगानिलात् ह्यशिरसि भू-
षणार्थं निविष्टं आयामवत् दैर्घ्यवञ्चामरं चित्रन्यस्तमिवालेख्यनिवेशितामिवा-
चलं तिष्ठति । उत्प्रेक्षा । वेगाविलात् ध्वजपटः केतनं यष्ट्यग्रे दण्डाग्रे च प्रान्ते
अन्यतरस्मिन् समं उभयपार्श्वयोः समरेखं स्थितः । 'यन्मध्ये' इति पाठोर्थतो
न सम्यक्संगच्छते । एतद्रथवेगानिरूपणं "मुक्तेषु रश्मिषु" इत्यादिशाकुन्त-
ल्लातेन रथवेगवर्णनेन तुल्यितव्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । तल्लक्षणं
तूक्तम् । रम्भा—'हला' इति वचनेन सखी संबोध्या । "हण्डे हञ्जे हलाह्वाने
नीचां चेटीं सखीं प्रति" इत्यमरः । रूपयित्वा नाटयित्वा । रम्भा—
अपि नाम इति संभावनायाम् । राजर्षिः—राजा ऋषिरिव । तथा च
शाकुन्तलम् 'अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये । रक्षायोगा-
दयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति ॥ इत्यादि । हृदये शल्यमिव दुःखकरं हृदय-

मेनका—मां दे संसओ होदु । उषड्ठिदसंपराओ महिन्दो वि मज्झमलोआदो सबहुमाणं आणाविअ तं एव्व विअअसेणामुहे णिओजेदि ।

रम्भा—सँवहा इह विअई भोदु ।

सहज्या— (क्षणमात्रं स्थित्वा ।) हैला, समस्ससध समस्ससध । एसो उच्चलिदहरिणकेदणो तस्स राएसिणो सोमदत्तो रहो दीसदि । ण खु एसो अकिदत्थो णिवत्तिस्सदि ।

(सर्वा उच्चक्षुषो विलोकयन्ति ।)

(ततः प्रविशति रथारूढो राजा सूतश्च चित्रलेखावलम्बिता भयनिमीलिताक्षी चोर्वशी ।)

चित्रलेखा—समस्ससदु समस्ससदु पिअसहि ।

राजा—सुन्दरि, समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

१ इला, मा ते संशयो भवतु । उपस्थितसंपरायो महेन्द्रोपि मध्यमलोकात्सबहुमानमानाभ्य तमेव विजयसेनामुखे नियुङ्क्ते ।

२ सर्वथा इह विजयी भवतु ।

३ इला, समाश्वसित समाश्वसित । एष उच्चलितहरिणकेतनस्तस्य राजर्षेः सोमदत्तो रथो दृश्यते । न खलु एषोऽकृतार्थो निवर्तिष्यते ।

४ समाश्वसितु समाश्वसितु प्रियसखी ।

शल्यं उर्वशीबन्दिप्रहणरूपम् । मेनका—उपस्थितसंपरायः—उपस्थितः संपरायो यस्य । 'युद्धमायोधनं जन्वं प्रधनं प्राविदारणम् । मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं सम्परायकम्' । इत्यमरः । मध्यमलोकात् मर्त्यलोकात् । विजयसेनामुखे विजययुक्ता सेना तस्या मुखे । नियुङ्क्ते तमेव सेनान्यं करोतीत्य० । अनेन राज्ञोऽसुरविजयित्वं सूचितम् । संख्यातिगैर्दानवैः सहोपस्थितसंपरायो महेन्द्रोप्यनेन सेनान्या तान् घातयतीत्येकं दानवं विजेतुमलं स्याद्वा नेति कोत्र शङ्कावसरः इति भावः । सहज्या—उच्चलि०—हरिणेन लाञ्छितं केतनं हरिणकेतनं उच्चलितं हरिणकेतनं यस्य । यद्वा हरिणः केतनं चिन्हं यस्य स हरिणकेतनः ध्वजः उच्चलितः हरिणकेतनः यस्य । सोमदत्तः "सोमेन चन्द्रेण दत्तः । चन्द्रीयत्वादेव च हरिणध्वजत्वमपि युक्तम्" इति रङ्गनाथः । अकृतार्थः न कृतोर्थ उर्वशीप्रत्याहरणरूपो येन । भयेन निमीलिते अक्षिणी यस्याः सा भयनिमीलिताक्षी । 'बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' इति षच् समासान्तः 'षिद्वौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । राजा—हे सुन्दरि सुरारिसंभवं असुरोत्पन्नं भयं गतं । हि यस्मात्कार-

गतं भयं मीरु सुरारिसंभवं

त्रिलोकरक्षी महिमा हि ब्रजिणः ।

तदेतदुन्मीलय चक्षुरायतं

महोत्पलं प्रत्युषसीव पद्मिनी ॥ ९ ॥

चित्रलेखा—अर्भहे, कहां उस्ससिदमेत्तसंभाविदजीविदा अज्ज वि सण्णं ण पडिक्कदि ।

राजा—बलवदन्नभवती पारित्रस्ता । तथा हि^१ ।

मुञ्चति न तावदस्याः कम्पं कुसुमसमबन्धनं हृदयम् ।

पश्य हरिचन्दनेन स्तनमध्योच्छ्वासिना कथितम् ॥ ६ ॥

चित्रलेखा—हैल उव्वसि, पज्जवत्यावेहि अत्ताणं । अण्हुरा विअ पडिहासि मे ।

१ अहो, कश्चमुच्छ्वसितमात्रसंभावितजीविता अद्यापि संज्ञां न प्रतिपद्यते ।

२ सखि उर्वशि, पर्यवस्थापयात्मानम् । अनप्सरेव प्रतिभासि मे ।

णान् ब्रजिणः महेन्द्रस्य महिमा त्रिलोकरक्षी त्रैलोक्यरक्षणशीलः । तत्तस्मात्कारणादायतं दीर्घं चक्षुःशून्योन्मेषय । प्रत्युषि प्रभाते पद्मानि अस्याः सन्तीति पद्मिनी कमलिनी महोत्पलमिव । पूर्णयमुपमा । चित्रलेखा-उच्छ्वसितमेवोच्छ्वसितमात्रं तेन संभावितं अनुमेयं सूचितं वा जीवितं यस्याः सा संज्ञां न प्रतिपद्यते चेतनां न प्राप्नोति । राजा-बलवदत्यन्तम् । मुञ्चतीति-पश्य अस्याः कुसुमसमबन्धनं कुसुमेन पुष्पेण समं तुल्यं बन्धनं यस्यातिसुकुमारं हृदयं स्तनमध्योच्छ्वासिना स्तनयोर्मध्ये कञ्चुक्यनावृतस्तनान्तरालावकाशे प्रस्पन्दमानेन हरिचन्दनेन दिव्यचन्दनोत्थानुलेपनेन । 'हरिचन्दनमल्ली स्यान्नदिशानां महीरुहे । नपुंसकं तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि' इति मेदिनी । कथितं सूचितं कम्पं न तावन्मुञ्चति नाद्यां जहाति । 'पश्य हरिचन्दनेन' इत्यस्य स्थाने 'सिचयान्तेन कथंचिद्' इति केचित्पठन्ति । तत्र सिचयः वल्लम् । 'वल्लं सिचयः पटः पोतः' इति हलायुधः । तस्यान्तेनाश्लेन । अयं पाठो नातिसमीचीनः सिचयस्य स्तनद्वयावरकत्वात्स्तनमध्योच्छ्वासिना इत्यनेनासंगतित्वापत्तेः । चित्रलेखा-पर्यव-

१ निश्चावसाने नलिनीव पङ्कजम् । इ० पा०

२ मन्दारकुसुमदाया गृहरस्थाः सूच्यते हृदयकम्पः ।

मुहुरुच्छ्वसता मध्ये परिणाहवतोः पयोधरयोः ॥ इत्यधिकं रङ्गनाथः पठति ।

३ मुञ्चति न तावदस्या मयकम्पः कुसुमकोमलं हृदयम्

सिचयान्तेन कथंचित्सतनमध्योच्छ्वासिना कथितः ॥ इ. पा.

(उर्वशी प्रत्यागच्छति)

राजा—(सहर्षम् ।) अयि । प्रकृतिमापद्यते ते प्रियसखी । पश्य ।

आविर्भूते शशिनि तमसा मुच्यमानेव रात्रि-

नैशस्यार्चिर्हुतभुज इव च्छिन्नभूयिष्ठधूमा ।

मोहेनान्तर्वरतनुरियं लक्ष्यते मुक्तकल्पा

गङ्गा रोधःपतनकलुषा गृह्णीव प्रसादम् ॥ ७ ॥

चित्रलेखा—संहि विस्सद्धा होहि । 'पराभूदा खु तिदसपरिप-
न्यिणो हदासा ।

१ सखि, विश्रब्धा भव । पराभूताः खलु त्रिदशपरिपन्यिनो हताशाः ।

स्थापय—स्थिरीकुरु धैर्यावलम्बं कुरु इत्यर्थः । अनप्सरेव—धैर्यलोपो हि मानु-
षाणामुच्यते न देवतानामिति भावः । अत्र अप्सराशब्द आबन्तः । तदुक्तं
प्राक् । प्रत्यागच्छति—संज्ञां लभते । आविर्भूत इति—शशिनि चन्द्रमसि आ-
विर्भूते उदिते तमसा तिमिरेण मुच्यमाना । अनेनासंपूर्णप्रकाशनेन नाद्यापि सक-
लध्वान्तक्षतिरिति सूचितं । रात्रिरिव । नैशस्य निशासम्बन्धिनः हुतं भुङ्क्ते
इति हुतभुग् अमिस्तस्य छिन्नभूयिष्ठधूमा छिन्नो नाशितो भूयिष्ठो बहुलो धूमो
यस्याः सा तथोक्तार्चिर्ज्वालेव । भूयिष्ठ इत्यत्र 'अतिशयने तमविष्टनौ' इति बहु-
शब्दात् इष्टन् प्रत्ययः । 'इष्टस्य यिद्च' इति यिङागमः । बहुशब्दस्य भूरादेशश्च ।
रोधःपतनकलुषा रोधसस्तटस्य । 'कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिभु'
इत्यमरः । पतनेन कलुषा आविला भूत्वा प्रसादं प्रसन्नतां गृह्णीति आददाना
गङ्गेव इयं वरतनुषारुगात्री अन्तर्हृदये मोहेन मूर्च्छया मुक्तकल्पा त्वक्क-
प्राया । 'ईषदसमाप्तौ कल्पन्देयदेशीयरः' इति कल्पप्रत्ययः । सती
प्रसादं गृह्णीति लक्ष्यते । एकस्य बहूपमानत्वेन मालोपमा ॥ चित्रलेखा—
विश्रब्धा विश्वस्ता भव । त्रिदशपरिपन्यिनः—तृतीया यौवनाख्या दशा सदा
येषां ते त्रिदशाः देवाः । दश दशद्वर्गाः । 'अत्रियं विन्दति सौमित्रे पञ्चविंश-
तिवर्षवत्' । इति रामायणवाक्येन सदा देवानां पञ्चविंशत्सप्तमकत्वेन
तृतीयदशायामेव वर्तमानत्वात् । त्रिरावृत्ता दश परिमाणं येषां ते त्रि-
दशा इति वा । जन्मसत्ताविनाशाख्यास्तिस्रः दशा येषां निर्जरत्वात्
इति वा । तेषां परिपन्यिनः शत्रवः । परि दोषाख्यानं पन्थयितुं शीलं
येषां ते परिपन्यिनः । 'पथि गती' चुरादिः । णिनिः । परिशब्दश्च 'दोषा-
ख्याने निरसने पूजाव्याप्तयोश्च भूषणे' । इति मेदिनी । हताशाः नीचाः दान-

आवण्णाणुकम्पिणा महारापण पडिहदा दाणवा । इत्यधिकं रङ्गनाथः पठति ।

उर्वशी— (चक्षुषी उन्मील्य ।) 'किं पहावदंसिणा महिन्देण ।

चित्रलेखा— णं महिन्देण । महिन्दसरिसाणुभावेण इमिणा राष्ट्र-
सिणा पुरुरवसेण ।

उर्वशी—(राजानमवलोक्य । आत्मगतम् ।) उैवकिदं क्सु दाणवेहिं ।

राजा—(प्रकृतिस्थामुर्वशीं निर्वर्ष्य । आत्मगतम्) स्थाने खलु नारायण-
शृषिं विलोभयन्त्यस्तदूरुसंभवामिमां दृष्ट्वा व्रीडिताः सर्वा अप्सरस
इति । अथवा नेयं तपस्विनः सृष्टिर्भवितुमर्हति ।

१ किं प्रभावदर्शिना महिन्द्रेण ।

२ न महिन्द्रेण । महिन्द्रसदृशानुभावेन अनेन राजर्षिणा पुरुरवसा ।

३ उपकृतं खलु दानवैः ।

वापसदाः । अत्र केचित् 'आपन्नानुकम्पिना महाराजेन' इत्यधिकं पठन्ति ।
किंतु तथा कृते 'किं पहावदंसिणा महिन्द्रेण' इति प्रश्नोपपन्नो भवति । अत-
एव हेयोयं पाठः । उर्वशी-प्रभावदर्शिना प्रभावेन दैव्या शक्त्या द्रष्टुं भूतं
भविष्यद्दूर्तमानं च पर्यालोचयितुं शीलमस्य तेन । चित्रलेखा-महेन्द्र-महेन्द्रेण
सदृशः तुल्यः अनुभावः प्रभावः पराक्रम इति यावत् यस्य तेन । 'अनुभावः
प्रभावे स्यान्निश्चये भावबोधने' इति विश्वः । उर्वशी-आत्मगतम्-तल्लक्षणं
साहित्यदर्पणे "अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तादिह स्वगतं मतम्" इति । 'अश्राव्यं
स्वगतं मतम्' इति दशरूपके च । उपकृतं इ०—येन मयायं नयनानन्दजननो
नृपो दृष्ट इति शेषः । अत्रोर्वशीया अभिलाषो गम्यते । स च तस्याः प्रथमाव-
स्येति ज्ञेयम् । तथा च 'प्रकृतिस्थां उर्वशीं विलोक्यात्मगतमित्यादिना राज्ञो-
भिलाषो गम्यते । स च तस्य प्रथमावस्था । नायकनायिकालम्बनस्य शृङ्गारस्य
दशावस्था वीणता दशरूपकादौ । दशावस्थः स तत्रादावभिलाषोय चिन्तनम् ।
स्मृतिगुणकथोद्वेगप्रलापोन्मादसंज्वराः । जडता मरणं चेति दुरवस्थं यथोत्त-
रम् ॥ इति । केचित्तु 'नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोय संकल्पः । निद्राच्छे-
दस्तनुता विषयनिवृत्तिरूपानाशः । उन्मादो मूर्च्छास्मृतिरिलेताः स्मरदशा
दशैव स्युः ॥ इत्याहुः । अयं चोभयोरभिलाषोऽस्मिन्नादके बीजम् । तदुक्तं दश-
रूपके-बीजविन्दुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणाः । अर्थप्रकृतयः पञ्च ता एताः
परिकीर्तिताः । स्वल्पोद्दिष्टस्तु तद्वेतुर्बीजं विस्तान्यनेकधा' इति । राजा—स्थाने
इत्यव्ययं युक्तार्थं । 'स्थाने तु कारणार्थं स्याद्युक्तसादृश्ययोरपि' इति मेदिनी ।
व्रीडिताः व्रीडा आसां संजाता । पुरा किल हिमाचले तपश्चरतो नारायणस्य
प्रलेभनार्थं गता अप्सरसस्तत्समाधिभेदं कर्तुं न शक्नुः । पश्चात्ता विनेषुमिच्छता

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तप्रभः

शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ ८ ॥

उर्वशी—हंला सो सहीजणो कहिं खु दाणीं भवे ।

१ हला स सखाजनः कुत्र खलु इदानीं भवेत् ।

भगवता नारायणेन आत्मन ऊरुतः काचिदप्रतिमलावण्यवती कन्यका निरमायि तासामुपायनीकृता च । अद्भुतरूपसम्पन्नां तां दृष्ट्वा वस्योरुत ईदृशी सुन्दरी निःछता किं तस्य प्रलोभनमस्माभिः कर्तव्यमिति लब्धितास्ताः स्वर्गलोकं प्रति- निवृत्याखिलं वृत्तान्तं महेन्द्राय निवेदयांचकुरिति पौराणिकी कथाप्रानुसंधेया । अस्या इति—अस्याः सर्गविधौ निर्माणकर्मणि कान्तप्रभश्चन्द्रः प्रजापतिः । स्रष्टाऽभूत् आसीत्किम् । 'नु' इति वितर्के । अनेनोर्वद्या लावण्यातिशयो ध्व- नितः । अथवा शृङ्गारो रतिपोष एको मुख्यो रसो यस्य स शृङ्गारैकरसो मदनः कामः स्वयं प्रजापतिरभूत् । अनेनास्याः सौभाग्यातिशयः सूचितः । पुष्पाकरः पुष्पोद्भवो मासो वसन्तः अस्याः प्रजापतिरभूत् । अनेनास्याः सौकुमार्यातिशयो व्यञ्जितः । सति नारायणे मुख्यस्रष्टरि किमनेन वितर्केण- त्याकांक्षायामेवंविधरूपनिर्माणे तस्यासामर्थ्यं दर्शयति—वेदाभ्यासजडः वेदा- भ्यासेन जडो मन्दो मलिन इति यावत् । न तु चन्द्रवत्कान्तप्रभः । विषय- व्यावृत्तकौतूहलो विषयेभ्यः शब्दादिभ्यः व्यावृत्तं निवृत्तं कौतूहलं स्पृहा यस्य । न तु मदनवच्छृङ्गाराचार्यः । पुराणो जीर्णः । न तु वसन्तवत्सौकुमा- र्यैकशाली । मुनिमौनशीलस्तपस्वी नारायण इदं प्रसिद्धं मनोहरं लावण्यादि- गुणैर्हृदयंगमं रूपं निर्मातुं कथं नु प्रभवेत् । न प्रभवेदेव इत्यर्थः । ससंदेहालंकारः । तल्लक्षणं काव्यप्रकाशे—“ससंदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ।” अत्र सू- चितस्य राजामिलाषरूपबीजस्य विन्यासाद् ‘उपक्षेपः’ नाम मुखसन्ध्यङ्गुफुक्म् । ‘काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृतः’ इति तल्लक्षणम् । अत्र मुनिर- त्यस्य ब्रह्मा इत्येवार्थः । न तु नारायण इति । नारायणस्योत्पादकत्वेपि निर्मा- तृत्वाभावात्प्रकृते तु मुनिनिष्ठनिर्मातृत्वव्यवच्छेदस्यैव विवक्षित्वात् । अत एव प्रजापतिपदस्वारस्यमपि । इत्यालंकारिकाः । तच्चिन्त्यम् । भगवतो नारायणस्य सर्वशक्तिमत्वात्तन्निष्ठनिर्मातृत्वस्य प्रकरणप्राप्तत्वाच्च मुनिरित्यस्य ब्रह्मेत्यर्थे कृते विधातृ रूपातिशयनिर्माणसामर्थ्यं विहन्येत । तच्च कवेरनभिमतमिति “ञीरत्न-

१ कान्तिप्रदः इति काव्यप्रकाशकृतः पाठः ।

चित्रलेखा—अभयदाई महाराजो जाणादि ।

राजा— (उर्वशीमवलोकयन् ।) महति विषादे वर्तते । पश्यतु भवती ।

यदृच्छया त्वं सकृदप्यवन्ध्ययोः

पथि स्थिता सुन्दरि यस्य नेत्रयोः ।

त्वया विना सोऽपि समुत्सुको भवे-

त्सखीजनस्ते किमुतार्द्रसौहृदः ॥ ९ ॥

उर्वशी—(अपवार्य) अहिर्जादं खु से वअणं । अहवा चन्दादो अ-
मिअं ति किं एथ्य अच्चरीअं । (प्रकाशम्) अदो एव्व णं पेक्खिदुं
तुवरदि मे हिअअं ।

राजा—(हस्तेन दर्शयन् ।)

एताः सुतनु मुखं ते सख्यः पश्यन्ति हेमकूटगताः ।

प्रत्यागतप्रसादं चन्द्रमिवोपप्लवान्मुक्तम् ॥ १० ॥

१ अभयदायी महाराजो जानाति ।

२ अभिजातं खलु अस्य वचनम् । अथवा चन्द्रादमृतमिति किमत्रार्थम् ।
अत एवैनं प्रेक्षितुं त्वरते मे हृदयम् ।

छट्टिरपरा प्रतिभाति सा मे । धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः” ॥ इति शाकुन्त-
लोकेर्भाति । अस्य श्लोकस्य स्फुटत्वे त्वालंकारिकसंमतोर्थः साधुरेव । चित्रलेखा-
अभयदायी हेतुगर्भे विशेषणं । राज्ञोऽभयदानशीलत्वात्तेन सखीजनायाभयं
दत्तं स्यादेवेति मन्वानाया इयमुक्तिः । यदृच्छयेति—हे सुन्दरि त्वं यदृच्छया
स्वेच्छया दैववशाद्वा सकृदपि एकवारमपि यस्यावन्ध्ययोः द्रष्टव्यसीमां त्वां दृष्ट्वा
सफलयोः यस्य नेत्रयोः पथि स्थिता यस्य दृष्टिगोचरतां याता सोपि त्वया विना
समुत्सुकः सौत्कण्ठः भवेत् । किमुत आर्द्रसौहृदः आर्द्रं निरन्तरसहवासेन उपाचितरसं
सान्द्रं सौहृदं स्नेहो यस्य स ते सखीजनः पर्युत्सुको भवेदिति किं वक्तव्यम् । अत्र
‘त्वया विना सोपि समुत्सुको भवेत्’ इति सामान्योक्त्या अहमपि त्वया विना पर्युत्सु-
को भविष्यामीति तदर्थमात्मन औत्सुक्यं सूचयता आरम्भः’ नाम कार्यस्य प्रथ-
मावस्थापन्यस्ता । तेन चात्र बीजारम्भयोः समन्वयाद् मुखसन्धिरिति बो-
ध्यम् । तदुक्तं दशरूपके ‘अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारम्भस्य फलार्थिभिः ।
आरम्भयत्नप्राप्त्याशानिवृताप्तिफलागमाः ॥ अर्थेप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासम-
न्विताः । यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्च सन्धयः ॥’ इति । उर्वशी—अभिजातं
अभिजनोचितम् । प्रकाशम् । ‘सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्’ इति साहित्यदर्पणे ।
एता इति । हे सुतनु चारुगात्रि एता हेमकूटगता हेमकूटस्थास्ते सख्यः प्र-

१ उत्सुकनयना लोकाः । इ. पा.

चित्रलेखा—हेला, पेकल ।

उर्वशी—(राजानं ससृष्टं पश्यन्ती) पिबेईव मं णयणोर्हे ।

चित्रलेखा—(साकृतम् ।) अइ, को ।

उर्वशी—णं सहिअणो ।

रम्भा—(सहर्षम् ।) ऐसो, चित्तलेहादुदिअं पिअसही उव्वसीं
गेण्हिअ विसाहासमीवगदो विअ भअवं चन्दो उवठ्ठिदो राएसी ।

मेनका—(निर्वर्ष्य ।) हुँवे वि णो प्पिआणि उवणदाणि । इअं
पच्चाणीदा पिअसही, अअं च अपरिक्खदसरीरो राएसी ।

सहजन्या—सैहि, सुहु भणासि । दुज्जआ खु दाणवा ।

राजा—सूत, इदं तच्छैलशिखरम् । अवतार्यतां रथः ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (इति तथा करोति ।)

१ सखि पश्य ।

२ समदुःखः पिबतीव मां नयनाभ्याम् ।

२ अयि, कः ।

४ ननु सखीजनः ।

५ एष चित्रलेखाद्वितीयां प्रियसखीमुर्वशीं गृहीत्वा विशाखासमीपगत इव
भगवांश्चन्द्र उपस्थितो राजर्षिः ।

६ द्वेऽपि नः प्रिये उपनते । इयं प्रत्यानीता प्रियसखी, अयं चापरिक्षतश-
रीरो राजर्षिः ।

७ सखि, सुष्ठु भणसि । दुर्जयाः खलु दानवाः ।

त्यागतप्रसादं मूर्च्छापगमात्पुनरपि प्रसन्नं तव मुखं पश्यन्ति । उपप्लवादुपरागा-
न्मुक्तमत एव प्रत्यागतप्रसादं चन्द्रमिव । उर्वशी—समदुःखः पिबति—राजा
सखीजनश्च । इयमात्मनो मनोभावं चित्रलेखां प्रति व्यञ्जयितुमिच्छन्त्या उ-
र्वश्या श्लेषोक्तिः । चित्रलेखोर्वश्योः सव्याजं प्रश्नोत्तरे च । रम्भा—‘चित्रले-
खाद्वितीयां’ अनेन चित्राया नातिविप्रकृष्टश्चन्द्र इति गम्यते । चित्राचन्द्रम-
सोः विशाखाचन्द्रमसोश्च योगः कामप्यभिख्यां जनयतीति कविसमयवर्णनम् ।
तथाहि ‘कामप्यभिख्या तयोरासीद् व्रजतोः शुद्धवेषयोः । हिमनिर्मुक्तयोर्योगे-
चित्राचन्द्रमसोरिव ॥’ इति रघुवंशे । ‘किमत्र चित्रं यदि विशाखे शशाङ्कले-
खामनुवर्तते’ । इति शाकुन्तले । अपरिक्षतशरीरः—अपरिक्षतं आविद्धं अजा-

राजा—(चक्रोद्धातं रूपयित्वा आत्मगतम् ।) हन्त, दत्तफलो मे
विषमावतारः ।

यदयं रथसंक्षोभादंसेनांसो रथोपमश्रोण्याः ।

स्पृष्टः सरोमविक्रियमङ्कुरितं मनसिजेनेव ॥ ११ ॥

उर्वशी—(सप्तमिम् ।) हला, किं वि परदो ओसर ।

चित्रलेखा—णोहं सक्का ।

१ सखि, किमपि परतोऽपसर ।

२ नाहं शक्का ।

तापायं इत्यर्थः शरीरं यस्य । राजा—चक्रोद्धातं—उद्धातः संक्षोभः ।
रूपयित्वा—अभिनीय । विषमावतारः—विषमे नतोन्नतभूमिभागे अवतारः ।
यदयमिति—यद् यस्मात्कारणाद् अयं ममांसो भुजशिरः रथसंक्षोभात् स्वन्दनो-
पघाताद् रथोपमश्रोण्याः रथेन रथाङ्गेन उपमा यस्याः सा रथोपमा चक्रवद्गुला
पृथ्वी च श्रोणी यस्याः सा । वक्ष्यति च चतुर्थेऽङ्के 'रथाङ्गश्रोणीविम्बया' इति । तस्या
अंसेन सरोमविक्रियं रोम्णां विक्रिया रोमविक्रिया तथा सहितं यथा स्यात्तथेति
क्रियाविशेषणं सरोमोद्गमं स्पृष्टस्तस्माद् दत्तफल इति पूर्वेण सम्बन्धः । अत्र
केचिदङ्गेनाङ्गमिति पठन्ति । तन्न युक्तं 'अयं तस्या रथक्षोभादंसेनांसो निपी-
डितः । एकः कृती शरीरेस्मिन्' इति वक्ष्यमाणत्वादङ्गशब्दस्य मुख्यया वृत्त्यां-
सावाचिकत्वात् । रोमविक्रियामुत्प्रेक्षते—मनसिजेन कामेन अङ्कुरितमिव पल्ल-
वितमिव । अत्र स्पृष्टः सरोमविक्रियमित्यनेनाभिलाषरूपबीजस्य बहुलीभवनात्
'परिकरः' नाम मुख्यसन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । 'अङ्कुरितमनोभवेनेव' इति पाठस्त्वसाधु-
रेव । तस्य वाक्येऽसंगतत्वापत्तेः । अङ्कुरितः मनोभवो येन इति व्युत्पत्त्या भव-
दपीदं विशेषणमसत्यैव स्यात् । तदप्यनुपपन्नमसाङ्कुरयोः कार्यकारणसम्बन्धा-
भावात् । नहि रोमाशोद्गमोसकार्यम् । स्पर्शकार्यं हि सः । कामिनोर्हं प्रथम-
स्पर्शं रोमोद्गमो नाम सात्त्विकभाव आविर्भवतीति प्रसिद्धमेव । तदुक्तं वात्स्या-
यनेन—'कन्या तु प्रथमसमागमे स्विन्नाङ्गुली स्विन्नमुखी च भवति । पुरुषस्तु
रोमाश्रितो भवति । एभिरनयोर्भावं परीक्षत' इति । अत्र स्वेदरोमाश्चाभिधानं सा-
त्त्विकभावोपलक्षणमात्रम् । न तु नियमो विवक्षितः । एभिरिति बहुवचनसाम-
र्थ्यात् । तथाहि—रघुवंशे 'आसीद्वरः कष्टकितप्रकोष्ठः' इत्यादि । कुमारसंभवेऽपि

१ यदिदं रथसंक्षोभादङ्गेनाङ्गं ममायतेक्षणया ।

स्पृष्टं सरोमकण्टकमङ्कुरितं मनसिजेनेव ॥ १० पा०

रम्भा—हला, एत्वं पिअआरिणं संभावेन्ह राएसिम् । (सर्वा उपसर्पन्ति ।)

राजा—सूत, स्थापय तावद् रथम् ।

यावत्पुनरियं सुभ्रूल्लसुकाभिः समुत्सुका ।

सखीभिर्याति संपर्कं लताभिः श्रीरिवार्तवी ॥ १२ ॥

(सूतस्तथा करोति)

अप्सरसः—दिष्टिर्ओ महाराओ विजएण वडूदि ।

राजा—भवत्यश्च सखीसमागमेन ।

उर्वशी— (चित्रलेखादत्तहस्ता रथादवतीर्य ।) हैला, एष पीडितं मं परिस्सजध । ण ख्वु मे आसी आसा भूओ वि सहीअणं दक्खिस्सं त्ति ।

(सख्यस्त्वरिताः परिष्वजन्ते ।)

रम्भा—सँव्वहा महाराओ कप्पसदाइं पुहविं पालअन्तो होडु ।

सूतः—आयुष्मन् , पूर्वस्यां दिशि महता रथवेगेनोपदर्शितः शब्दः ।

१ एत प्रियकारिणं संभावयामो राजर्षिम् ।

२ दिष्टया महाराजो विजयेन वर्धते ।

३ सख्यः, एत पीडितं मां परिष्वजध्वम् । न खलु ममासीदाशा भूयोपि सखीजनं द्रक्ष्यामीति ।

४ सर्वथा महाराजः कल्पशतानि पृथिवीं पालयन्भवतु ।

‘रोमोद्गमः प्रादुरभूदुभावाः’ इत्यादि । सात्विकभावाश्च भरतोक्ताः—स्तम्भः प्रलयरोमाञ्चौ त्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अभ्रु वैस्वर्चमित्यष्टौ स्तम्भोस्मिन्निष्क्रिया-
ङ्गता । प्रलयो नष्टसङ्गत्वं शोभाः सुव्यफलक्षणाः । इति । रम्भा—संभावयामः पूज-
यामः, सत्कुर्मः । यावदिति—शोभने भ्रुवौ यस्याः सा सुभ्रुः । संपर्कं याति—
समागच्छति । ऋतुरस्याः संप्राप्त भार्तावी ऋतुसम्बन्धिनी वासंतिक्ती इति या-
वत् श्रीः शोभा लताभिरिव । अनेन तासामङ्कत्रिमसौहार्दमुर्वशीसमागमे मु-
खम्लानतानिरासञ्च सूचितः । दिष्टया—इति आनन्दे । ‘दिष्टया समुपजोषं
चेत्यानन्दे’ इत्यमरः । ‘दिष्टयेत्यानन्दने दिष्टयापूर्वो वर्धतिरुत्सवे’ । इति सा-
गरः । उर्वशी—चित्रलेखादत्तहस्ता चित्रलेखया दत्ता हस्तो यस्याः । पीडितं—
सुदृढं, अशिथिलम् । सूतः—पूर्वस्यां दिशि—यतः सैव देवाधिष्ठानं । तदुक्तं
भुवनकोशे ‘सद्गलकाशनमयं शिखरत्रयं च मेरौ मुरारिकपुरारिपुराणि तेषु ।

अयं च गगनात्कोऽपि तप्तचामीकराङ्गदः ।

अवरोहति शैलाग्रं तडित्वानिव तोयदः ॥ १३ ॥

(पश्यन्त्यप्सरसः)

सर्वाः—अम्मो, चित्तरहो ।

(ततः प्रविशति चित्ररथः ।)

चित्ररथः—(राजानं दृष्ट्वा सबहुमानम्) दिष्ट्या महेन्द्रोपकार-
पर्याप्तेन विक्रममहिम्ना वर्धते भवान् ।

राजा—अये गन्धर्वराजः । (रथादवतीर्य) । स्वागतं प्रियसुहृदे ।

(परस्परं हस्तौ स्पृशतः)

चित्ररथः—वयस्य केशिना हतामुर्वशीं नारदादुपश्रुत्य प्रत्या-
हरणार्थमस्याः शतक्रतुना गन्धर्वसेना समादिष्टा । ततो वयमन्तरा
चारणेभ्यस्त्वदीयं जयोदाहरणं श्रुत्वा त्वाभिहस्यमुपागताः । स म-
वानिमां पुरस्कृत्य सहास्माभिर्मघवन्तं द्रष्टुमर्हति । महत्त्वलु तत्रम-
वतो मघोनः प्रियमनुष्ठितं भवता । पश्य ।

१ अहो, चित्ररथः ।

तेषामघः शतमखज्वलनान्तकानां रक्षोम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ ॥' अय-
मिति—गगनादाकाशात् । तप्तं भासुरं चामीकरं सुवर्णं तस्याङ्गदे बाहुभूषणे यस्य ।
'चामीकरं जातरूपं महारजतकाक्षने' इत्यमरः । अतएव तडित्वान्वियुत्स-
नायस्तोयदो मेघ इव कोपि शैलाग्रं अवरोहति अवतरति । सर्वाः—'अम्मो'
इत्याश्रये । 'अम्मो अम्मह इत्येतद्विस्मयद्योतनाविधौ ।' इति सागरोक्तः ।
चित्ररथः—महेन्द्रोपकाराय पर्याप्तेन समर्थेन विक्रममहिम्ना पराक्रमातिशयेन ।
राजा—स्वागतं प्रियसुहृदे इत्यत्र 'चतुर्थी चाशिष्य—'इति चतुर्थी । हस्तौ
स्पृशतः—हस्तग्रहो हि मित्रादिसंमीलेन समुच्चिताचारः । तथा च भागवते—
भगवांस्तत्र बन्धुनां....सर्वेषां मानमादधे ॥ प्रह्लाभिवादान्श्लेषकरस्पर्शस्मिते-
क्षणैः । इति प्रथमस्कन्धे [अ. ११] समुपेत्याथ गोपाला हास्यहस्तग्रहादिभिः ।
विभ्रान्तं सुखमासीनं पप्रच्छुः पर्युपागताः ॥ इति । दशमस्कन्धे च [अ. ६५]
चित्ररथः—शतक्रतुना—इन्द्रेण । शतं क्रतवो यस्य । अश्वमेधशतानुष्ठानादिन्द्रः
शतक्रतुरित्युच्यते । अन्तरा—मध्ये । चारणेभ्यः कुशीलवास्येभ्यः स्तुतिपा-
ठकेभ्यः । 'चारणास्तु कुशीलवाः' इत्यमरः । जयोदाहरणम्—जयख्यापकं प्र-

पुरा नारायणेनेयमतिमृष्टा मरुत्वते ।

दैत्यहस्तादपाच्छिद्य मुह्यदा संप्रति त्वया ॥ १४ ॥

राजा—मा मैवम् ।

ननु वज्रिण एव वीर्यमेत-

द्विजयन्ते द्विषदो यदस्य पक्ष्याः ।

वसुधाधरकंदराभिसर्पी

प्रतिशब्दो हि हरोर्भिनत्ति नागान् ॥ १५ ॥

चित्ररथः—युक्तमेतत् । अनुत्सेकः खलु विक्रमालंकारः ।

राजा—सखे, नायमवसरो मम शतक्रतुं द्रष्टुम् । अतस्त्व-
मेवात्रभवतीं प्रभोरान्तिकं प्रापय ।

बन्धाविशेषं । यशः इति केचित् । 'यशो जयोदाहरणम्' इति हैमः । प्रतापरु-
द्रस्तु 'येन केनापि तालेन गद्यपद्यसमन्वितम् । जयत्युपक्रमं मालिन्यादिप्रा-
सविचित्रितम् । तदुदाहरणं नाम विभक्त्यष्टाङ्गसंयुतम् ॥' इति उदाहरणल-
क्षणमाह । 'जयोदाहरणं बाह्योर्गापयामास किन्नरान्' । इति रघुवंशे । अतिस्रष्टा-
दत्ता । मरुद्वते—इन्द्राय । अपाच्छिद्य—बलाद्गृहीत्वा । नान्विति—ननुरवधारणे ।
'ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे' । इति विश्वः । अस्य महेन्द्रस्य पक्षे
भवाः पक्ष्याः सपक्षा अनुसंगिनः शत्रून् विजयन्ते इति यत्तद्वज्रिण एव वीर्यं
पराक्रमफलम् । अस्माकं तदनुयायिनां कोपि गुणो नास्ति । अत्रात्मनो महे-
न्द्रानुयायित्वसूचनेन विनयातिशयद्योतनादुदात्तालंकारो व्यज्यते । अस्य समा-
नार्थः श्लोकः शाकुन्तले—सिद्धयन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः सम्भावना-
गुणमवेहि तमीश्वराणांम् । किंवाऽभविष्यदरुणस्तमसां विभेता तं चेत्सहस्रकि-
रणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ इति । उक्तं दृष्टान्तेन द्रढयति—वसुधाधरकंदराभि-
सर्पी वसुधाधरस्य पर्वतस्य कन्दरा दरी तस्यामभिसर्पितुं शीलमस्यासाव-
भिसर्पी प्रसरणशीलः । हरेः सिंहस्य प्रतिशब्दः प्रतिध्वनिर्हि नागान् इस्तिनो
भिनत्ति विद्रावयति इति यत्तद्दरेरेव वीर्यम् । हिरवधारणे । 'हि पादपूरणे हेतौ
विशेषेऽप्यवधारणे' । इति मेदिनी । हिरवस्तीति पाठे मारयति । उपजातिस्छन्दः ।
तल्लक्षणम्—स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।
अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥ इति । चित्ररथः—
अनुत्सेकः—निरभिमानः, अनवलेपः । विक्रमालंकारः—पराक्रमभूषणम् । अत्र
सर्वत्र पराक्रमशौर्योदीर्णान् स्थाने विक्रमशब्दस्यैव ध्वजनाल्लक्षणवर्णभाषिण्यमादिस्यः

चित्ररथः—यथा भवान्मन्यते । इत इतो भवत्यः ।

(अप्सरसः प्रस्थिताः ।)

उर्वशी—(जनान्तिकम् ।) हँला चित्तलेहे, उवआरिणंपि रा-
एसि ण सकुणोमि आमन्तेदुं । ता तुमं मे मुहं होहि ।

चित्रलेखा—(राजानमुपेत्य ।) महाराअ, उवसी विण्णवेदि—
महाराएण अब्भणुण्णादा इच्छामि पिअसहिं विअ महाराअस्स किंति
सुरलोअं णेदुं ।

राजा—गम्यतां पुनर्दर्शनाय ।

(सर्वाः सगन्धर्वा आकाशोत्पतनं रूपयन्ति ।)

उर्वशी—(उत्पतनभङ्गं रूपयित्वा ।) अँमो, लदाविडवे एआवली
वैअअन्तिआ मे लग्गा । (सव्याजं परिवृत्त्य राजानं पश्यन्ती ।) चित्तलेहे,
मोआवेहि दाव णं ।

१ सखि चित्रलेखे, उपकारिणमपि राजर्षिं न शक्नोम्यामन्त्रयितुम् । तत्त्वं
मे मुखं भव ।

२ महाराज, उर्वशी विज्ञापयति—महाराजेनाभ्यनुज्ञातेच्छामि प्रियसखीमिव
महाराजस्य कीर्तिं सुरलोकं नेतुम् ।

३ अहो, लताविटप एकावली वैजयन्तिका मे लग्गा । चित्रलेखे, मोचय
तावदेनाम् ।

सापह्वं स्तुतः स्यादिति गम्यते । कालिदासश्च विक्रमादित्येनानुष्टुप्हीतस्तस्य
संसदमलंचकारोति सुप्रसिद्धो जनवादः । कित्त्वयं प्रश्नो वादप्रस्तोद्यापि न सम्यङ्
निर्णीतः । राजा—अवसरः—समयः । उर्वशी—जनान्तिकम्—तल्लक्षणं दशरूपके—
त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् । अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्यान्नान्ते त-
न्नान्तिकम् ॥ त्रिपताककरेण ऊर्ध्वसर्वाङ्गुलं वक्रानामिकं त्रिपताकालक्षणं
करं कृत्वा इत्यर्थः । 'वक्षयित्वैवमन्योन्यं द्वाभ्यां यत्स्व लु पठ्यते । जनान्तिकं
तु तत्कार्यं त्रिपताकेन पाणिना ॥ इति सागरोपि तल्लक्षणं व्याचष्टे । आमन्त्र-
वितुं आप्रष्टुम् । मुखं भव मदर्थं तमापृच्छस्व । चित्रलेखा—अभ्यनुज्ञाता—अ-
नुमोदिता । उर्वशी—उत्पतनभङ्गम्—उत्पतनस्खलितम् । लताविटपे—लताशा-
खावाम् । एकावली वैजयन्तिका—आपादलम्बिनी एकसूत्रा मौक्तिकावली ।
लग्गा—आसफा । अत्र सव्याजविलम्बेनात्मनोऽनुरागमाविष्कुर्वन्त्योर्वश्या 'चिरा-
सङ्गः' नाम द्वितीयावस्था सूचिता । तथा चोक्तं रतिविलासे अनुराग-
विक्रमिल्लभिकृत्य 'विलम्बस्तु पथि न्याजात्परावृत्त्यापि दर्शनम्' । इति ।

१ चित्रलेखा—(सस्मितम् ।) दिवं सु लम्बा । दुर्मोआ विअ मे पडिहादि । होदु जदिस्सं दाव ।

२ उर्वशी—(स्मितं कृत्वा) सहि सुमरेहि दाव एदं अत्तणो वअणं ।

चित्रलेखा—(मोचनं नाटयति ।)

राजा—(स्वगतम् ।)

प्रियमाचरितं लते त्वया मे

गमनेस्याः क्षणविघ्नमाचरन्त्या ।

यदियं पुनरप्यपाङ्गनेत्रा

परिवृत्तार्धमुखी मया हि दृष्टा ॥ १६ ॥

सूतः—आयुष्मन्

अदः सुरेन्द्रस्य कृतापराधा-

न्प्रसिष्य दैत्यान् लवणाम्बुराशौ ।

वायव्यमखं शरधिं पुनस्ते

महोरगः श्वभ्रमिव प्रविष्टम् ॥ १७ ॥

१ दृढं खलु लम्बा । दुर्मोचनीयेव मम प्रतिभाति । भवतु यतिष्ये तावत् ।

२ सखि स्मर तावदेतदात्मनो वचनम् ।

१ चित्रलेखा—दृढं खलु लम्बा इत्यादि परिहासभाषितम् । दुर्मोचनीया मोचयितुं अशक्या । अनेन ' त्वं पुरुरवसि बद्धभावासीति मया ज्ञातं ' इति सूचितम् । यतिष्ये मोचयितुं यत्नं करिष्यामि । उर्वशी— स्मर तावदात्मनो वचनं ' यतिष्ये तावद् ' इति । अनेनास्मिन्व्यतिकरे त्वया मम सहाय्यं करणीयमिति सूचितम् । मोचनं नाटयति इति नटमाधिकृत्योक्तिः । चित्रलेखा तु मोचयत्येव । प्रियमिति—हे लते अस्या गमने क्षणविघ्नं क्षणमात्रं विघ्नं प्रतिबन्धमाचरन्त्या कुर्वन्त्या त्वया मम प्रियमिष्टमेवाचरितमनुष्ठितं । यद्यत इयमपाङ्गनेत्रा प्रशस्तापाङ्गक्षणवती यद्वाऽपगतमङ्गं यस्वासावपाङ्गो मदनस्त-बनके नेत्रे यस्यास्तादृशी परिवृत्तार्धमुखी परिवृत्तमर्धं मुखं यस्यास्तथा सर्ती मया दृष्टा । यद्वा परिवृत्तार्धमुख्यपाङ्गनेत्राऽपाङ्गयोः प्रेरिते नेत्रे यया साक्षी-कृतलोचनाभ्यां पश्यन्ती दृष्टा । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । अत्र राज्ञो दृढानुरागो ध्वन्यते । तेनात्र बहुलीभूतबीजस्य निश्चयापत्तिरूपतया परितो हृदये न्यसनात् 'परिन्यासः' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तम् । अत्रैव गम्यमानसुखोदयस्य स्फुरणात् "प्राप्तिः" नाम सन्ध्यङ्गमप्युपाक्षेप्तम् । अद् इति—अद् इदं वायुदेवतास्येति वायव्यं ते अखं सुरेन्द्रस्य कृतापराधान् दैत्यान् केशिनं तदनुयायेनश्च लवणाम्बुराशौ

राजा तेन ह्युपश्लेषय रथं यावदारोहामि ।

(सूतस्तथेति रथमुपश्लेषयति । राजा नाट्येन रथमा आरोहति ॥ उर्वशी सनिश्वासं राजानमवलोकयन्ती सह सखीभिर्निष्कान्ता चित्ररथश्च ।)

राजा—(उर्वशीमार्गोन्मुखः ।) अहो नु सल्लु दुर्लभाभिनिवेशी मदनः ।

एषा मनो मे प्रसभं शरीरा-
त्पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती ।
सुराङ्गना कर्षति खण्डिताप्रा-
त्सूत्रं मृणालादिव राजहंसी ॥ १८ ॥

(इति निष्कान्ताः सर्वे ।)

इति विक्रमोर्वशीये नाटके प्रथमोद्गः ।

प्रक्षिप्य शरा धीकृन्तेऽस्मिन्निति शरधिर्निषङ्गस्तं प्रविष्टम् ॥ महोरगौ महाभुजङ्ग आत्मनः श्वभ्रं विलम्बिव । उपजातिश्छन्दः । राजा—उपश्लेषय—समीक्ष्यानय । दुर्लभाभिनिवेशी दुर्लभ उर्वशीरूपवस्तुनि अभिनिवेशोऽस्याग्रहोऽस्यास्तीति । अप्राप्यवस्तुप्रयत्नैकशील इत्यर्थः । एषोति—एषा सुराङ्गनोर्वशी पितृर्नारायणा-
ख्यस्व विष्णोर्मध्यमं पदमाकाशम् ॥ 'वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशश्चिहायसी' इत्यमरः । उत्पतन्त्युद्गच्छन्ती सती मे शरीरात्प्रसभं हृदात् । 'प्र-
सभं तु बलात्करो हृद्' इत्यमरः । कर्षत्युद्वृत्त्यापहरति । अप्रार्थ उपमाग्राह—राजहंसी हंसान्नां राजा राजहंसः । राजहन्तादित्वात्पूर्वनिपातः । तद्वधुः खण्डिताप्राङ्गनाग्रान्मृणालाद्विस्रसूत्रं तुन्तुमिक । अत्र खण्डिताप्रा-
दित्यनेन राज्ञो मनसो मदनशरविद्धत्वं सूचितं तेन च 'चित्तसङ्गः' नाम द्वितीयावस्थापि सूचितेत्यनुसंधेयम् । 'मनः कर्षति' इत्यनेन राजोत्कण्ठा देव्यास्तत्परिज्ञानं चेत्याद्यग्रिमाङ्गवस्तुबीजसूचनाद् 'अङ्गावतारः' नामार्थो-
पक्षेपकोयम् । तल्लक्षणम्—'अङ्गावसाने यत्रैव भाविनोद्गस्य सूच्यते । वस्तुबी-
जमुपोद्गतैः सोङ्गावतार इच्यते' इति । अत्र केषांचित्संध्यज्ञानामनु-
कल्पे न कापि क्षतिः । तदुक्तम् 'न्यूनमप्यत्र यैः कैश्चिददकैर्नाट्यं न
दुष्यति । यद्युपात्तेषु सम्पत्तिराराधयति ताद्विदः ॥' इति । अयं पुरुरवा धीरो-
दात्तो नायकः । तल्लक्षणमाह दशरूपपकृद्—महासत्वोतिगंभीरः क्षम्यभानवि-
कथनः । स्थिरो निगूढाहंकारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ॥' इति । तस्य साधा-
रणनायिकायामुर्वश्यामभिलाषो न दोषार्थोर्वश्या दिव्यत्वात् । यथोक्तं वसन्त-
राजीवे 'या काचिन्नायिका राज्ञः सा दिव्या स्यान्न भौमिका ॥' इति । साधा-

रणे नायिकालक्षणं दशरूपके—साधारणस्त्री गणिका कलाप्रागल्भ्यचौर्त्ययुक् ।
 इति । इममेव विषयमधिकृत्योक्तं भरतसूत्रे—‘दिव्यवेश्याङ्गनायाश्च राज्ञा भवति
 संगमः । वाच्यापि वेश्या साप्सत्र बधैव कुलजा तथा । यदा मानुषसंयोगो
 दिव्यानां योषितां भवेत् । तदा सर्वत्र कर्तव्या ये भावा मानुषाश्रयाः ॥
 श्लापश्रंशासु दिव्यानामङ्गनानां यदा भवेत् । मानुषैः सह संबोगस्तदेवमुप-
 सर्पेणम् ॥ पुष्यैर्भूषणजैः शब्दैरदृश्या सा विलोभयेत् । पुनः संदर्शनं दत्त्वा
 क्षणादन्तर्हिता भवेत् ॥ दिव्याभरणमाल्याद्यैर्लेखसंप्रेषणैरपि । ईदृशैरभ्युपगमैः
 समुन्माद्यस्तु नायकः ॥ उन्मादनात्समुत्पन्नः कासो रतिकरो भवेत् । स्वभा-
 वोपगतो लोके नात्यर्थं भ्रूवितस्तथा ॥ ये भावा मानुषाणां तु यद्गतं यच्च
 चेष्टितम् । तत्सर्वं मानुषान्प्राप्य कर्तव्यं देवतैरपि ॥’ इति । एतत्सर्वं पर-
 स्ताद्यथायथमहनीयम् ॥ इति निष्कान्तराः सर्वे—बीजार्य युक्तियुक्तं कृत्वा
 निष्कमो भवति । बदाह—बीजार्य युक्तियुक्तं च कृत्वा कार्यं यथारसम् ।
 निष्कमं तत्र कुर्वीत श्रवेषां रङ्गवर्तिनाम् ॥’ इति । प्रथमोऽङ्कः—अङ्कलक्षणमादि-
 भरते—‘अङ्क इति रुडेऽशब्दो धावैश्च रसैश्च रोहचत्यर्थान् । नानाविधानयुक्तो
 यस्मात्तस्माद्भवेदङ्कः । यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति संहारः । किञ्चि-
 दवलम्बविन्दुः सोऽङ्क इति सदावगन्तव्यः ॥ ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्यक्ष-
 चरितसंयुक्तः । नातावस्थान्तरितः कार्यस्त्वङ्को यथार्थरसः ॥’ इति ॥
 साहित्यदर्पणे च—‘प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुज्ज्वलः । भवेद्गूढशब्दार्थः
 क्षुद्रचूर्णकसंयुतः ॥ विच्छिन्नावान्तरैकार्थः किञ्चित्संलम्बविन्दुकः । युक्तो न
 बहुभिः कार्यैर्बीजसंहतिमान् च ॥ नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान् ।
 आवश्यकानां कार्याणामविरोधाद्दिनिर्मितः ॥ नानेकदिननिर्बर्त्यकथया संप्रयो-
 जितः । आसन्नमयकः पात्रैर्युक्तस्त्रिचतुरैस्तथा ॥ दूराह्वानं बधो युद्धं राज्य-
 देशादिविप्लवः । त्रिवाहो भोजनं शापोत्सर्गो मृत्यू रत्नं तथा ॥ दन्तच्छेद्यं
 नखच्छेद्यमन्यद् व्रीडाकरं च यत् । शयनाधरपात्रादि नगरायुपरोधनम् ॥
 स्नानानुलेपने चैभिर्वाजितो नातिविस्तरः । देवीपरिजनादीनाममाल्यवणिजामपि ॥
 प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोत्तरैः । अन्ते निष्कान्तनिसिलपात्रोऽङ्क इति
 कीर्तितः ॥’ इति श्रीमद्विक्रमोर्वशीयटीकायामर्थप्रकाशिकायां प्रथमोऽङ्कः ॥

द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति विदूषकः ।)

१ विदू० । ही ही भो णिमन्त्रणिओ परमण्णेण विअ राअ रहस्सेण फुट्टमाणो ण सक्कुणोमि आइण्णे अत्तणो जीहं रक्खिदुं । ता जाव तत्तभवं वअस्सो कज्जासणादो उट्ठेदि दाव इमस्सि विरलजणसंवादे विमाणपाडेच्छन्दपरिसरे चिट्ठिस्सम् । (परिक्रम्य तत्र स्थितः ।)

१ ही ही भोः निमन्त्रणिकः परमाणेनेव राजरहस्येन स्फुटमानो न शक्नो-
म्याकीर्ण आत्मनो जिह्वां रक्षितुम् । तथावत् तत्रभवान्वयस्यः कार्यासनादु-
त्तिष्ठति तावदेतास्मिन्विरलजनसंपाते विमानपारेच्छन्दपरिसरे स्थास्यामि ।

कविरिदानीमङ्गान्तरमारभमाणो भाव्यर्थसूचनार्थमर्थोपक्षेपकं प्रवेशकं ता-
वत्प्रस्तौति-ततः इति । प्रवेशकलक्षणमग्रे । विदूषकः-विदूषकलक्षणं सुधा-
करे-‘ विक्रताङ्गवचोवेषैर्हास्यकारी विदूषकः ।’ इति । साहित्यदर्पणकारोप्याह-
‘ कुसुमवसन्ताद्यभिवः कर्मवपुर्वेषभाषाथैः । हास्यकरः कलहरतिविदूषकः
स्यात्त्वकर्मज्ञः ॥’ इति । ‘वयस्यकथादुपदुः स एव च विदूषकः । अन्तः पुरचरो
राज्ञां नर्माभात्यः प्रकीर्ततः ॥’ इति सागरोपि तद्वक्षणं जगाद । अस्य प्राकृतं
पाठ्यम् । उक्तं च-‘विदूषकविद्यादीनां पाठ्यं तु प्राकृतं भवेत् ।’ इति । हीहीति
विदूषकहर्षसूचको निपातः । ‘हीही वैदूषकः’ इत्युक्तत्वात् । रङ्गनाथस्तु ‘अ-
विदाविद भोः’ इति पठित्वा ‘अदृष्टाश्रुतसंप्राप्तावविदाविदभोःपदम्’ । इति
सागरमुदाहरति । निमन्त्रणिको भोजनायामन्त्रितो ब्राह्मणादिः परमाणेन
मिश्राग्नेन पायसादिनेव । स यथाकण्ठक्षीरभोजनेन स्फुटदुदर इव लक्ष्यते
त्येति हास्योत्पादनार्थमुक्तिः । आकीर्णे जनसंमर्दे । ‘णिमन्तणेकपरवसो ब-
ह्मणो विअ’ [निमन्त्रणैकपरवशो ब्राह्मण इव] इति पाठो न साधुः । तस्य
हास्यानुत्पादकत्वात् । अस्यायमर्थः-परस्य वशः परवशो निमन्त्रणमेवैकं मुख्यं
तस्य परवशः निमन्त्रणैकपरवशः । यथा कश्चिद्ब्राह्मण एकत्र भोजनामन्त्रणं
गृहीत्वान्यत्र स्वादुतरमिश्राग्नेसंभवं दृष्ट्वा तदाकृष्टोपि गृहीतामन्त्रणपारत-
न्त्यादन्यत्रगन्तुं न शक्नोति तथाहमपि राजरहस्यगोपनैकपरवशः सन्ना-
कीर्णे जिह्वां रक्षितुमपारयन्नपि तद्रहस्यं वक्तुं न शक्नोमि । अन्यथा-
न्द्याख्याने ‘परवश’ शब्दस्यास्वारस्यापत्तेः । यत्तु केनचिदाधुनिकेन बुद्धिपू-
र्वमिममेव पाठं गृहीत्वा ब्राह्मणानुद्दिश्यास्थाने जिह्वाचापलं कृतं [आङ्गलभा-
षाटिप्पणीषु] तदात्मनः पाण्डित्यद्योतनार्थमेव । कार्यासनात् । व्यवहारा-
सनात् । विमानपरिच्छन्द इति प्रासादनाम । परिसरः-पर्यन्तम् ।

१ ‘अविदाविद भोः’ इति ‘णिमन्तणेकपरवसो ब्रह्मणो । इ. च पा.

(ततः प्रविशति चेटी ।)

१ चेटी । आणत्तास्मि देवीए कासिराअपुत्तीए नधा हञ्जे णिउणिए नदोपहुदि भअवदो मुज्जस्स उवत्थाणं करिअ पडिणिवुत्तो अज्जउत्तो तदो आरहिअ मुण्णहिअओ विअ लक्खीअदि । ता तस्स पिअ वअस्सादो अज्जमाणवआदो जाणाहि दाव से उक्कण्ठाकारणं त्ति । कहं खु म- एसो बह्मबन्धू अदिसंधेओ । अहवा विरलतणगगलगं विअ अव- स्साअसल्लिलं चिरं ण तस्सि राअरहस्सं चिट्ठदि । जाव णं अण्णे- सामि । (परिक्कम्य अवलोक्य च ।) एसो क्खु आलिहिदो वाणरो विअ किपि तुण्हिभूदो अज्जमाणवओ चिट्ठदि । जाव णं उवसप्पामि । (उपसृत्य ।) अज्ज वन्दामि ।

१ आणत्तास्मि देव्या कासीराजपुत्र्या यथा-हञ्जे निपुणिके यतःप्रवृत्ति भग- वतः सूर्यस्थोपस्थानं कृत्वा प्रतिनिवृत्त आर्यपुत्रस्तत आरभ्य शून्यहृदय इव लक्ष्यते । ततस्तत्र प्रियवच्यस्यादार्यमाणवकावार्त्ताहि तावदस्योक्कण्ठाकारणमिति । तत्कथं खलु मया स ब्रह्मबन्धुरतिसंधयः । अथ वा विरलतृणाप्रलम्भिव अव- श्यायसलिलं चिरं न तस्मिन् राजरहस्यं तिष्ठति । यावदेनमन्विष्यामि । एष खलु आलिखितो वानर इव किमापि तूर्णीभूत आर्यमाणवकास्तिष्ठति । य- वदेनमुपसर्पामि । आर्य वन्दे ।

‘पर्यन्तम्ः परिसरः’ इत्यमरः । चेटी—देव्या—देवी कृताभिषेकाप्रमाहिषी । ‘देवी कृताभिषेकायाम्’ इत्यमरहेमचन्द्रौ । ‘प्रेष्यभावेन नामेयं देवीशब्दसमा सती । स्नानीयवस्त्रक्रियया पत्रोर्णे बोपयुज्यते ॥’ इति मालविकाभिभिन्नम् । हञ्जे—इत्यनेन प्रेष्या वाच्या । ‘समा हलेति प्रेष्या च हञ्जे वेश्याब्जुका तथा’ इति दशरूपकम् । ‘हण्डे हञ्जे हलाद्दाने नीचां चेटीं सखीं प्रति ।’ इत्यमरश्च । आर्यपुत्र आर्यस्य श्वशुरस्य पुत्र इति भर्ताभिधीयते । शून्यहृदयः शून्यं कस्यापि विषयस्य चिंतापरतया स्वविषयपरिच्छेदासमर्थं हृदयं चित्तं यस्य । माणवक इति विदूषकनाम । उक्कण्ठाकारणम्—उत्कण्ठा उत्कलिका कामादि- जन्या स्मृतेरिति यावत् । ‘चिन्ता तु स्मृतिराध्यायानं स्मरणं ससृष्टे पुनः । उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्नाभिध्या तूभयोरपि ॥’ इति शब्दार्णवः । अत्रोत्कण्ठा- स्वरूपं तदनुभावाश्च भावप्रकाशिकायाम्—‘सर्वेन्द्रियमुखास्वादो यत्रास्ते हि मनः स्त्रियाम् । तत्राप्तीच्छां ससङ्कल्पासुत्कण्ठां कवयो विदुः ॥ अन्तःसंभोग- सङ्कल्पस्ततदाशावलोकनम् । अङ्गुलानिर्मनोरकिर्मनोरथविचिन्तनम् ॥ अधि- जानुभुजालम्बिकपोलतलमासनम् । प्रसन्नमुखरागश्च स्वेदोष्मा गद्गदा च वाक् ॥

१ विदूषकः—संस्थि भोदीए । (आत्मगतम् ।) इमं दुष्टचेडिअं पेक्खिअ तं राअरहस्सं हिअअं भिन्दिअ णिक्कमदिविअ । (प्रकाशम्)
णिउणिए संगीदवावारं उज्झिअ कहिं पत्थिंदा सि ।

२ निपुणिका—देवीए वअणेण अज्जं एव्व पेक्खिदुं ।

३ विदूषकः—किं तत्तहोदी आणवेदि ।

४ निपुणिका—देवी भणादि सदावि अज्जो मह पक्खवादी ण मं
अणुइदवेअणादुक्खिदं उवेक्खदित्ति ।

५ विदूषकः—(सवितर्कम् ।) किं वा पिअवअस्सेण तत्तभोदीए
पाडिउलं आचरिदं ।

१ स्वस्ति भवत्यै । इमां दुष्टचेटिकां दृष्ट्वा तद्वाजरहस्यं हृदयं भित्त्वा
निष्कामतीव । निपुणिके संगीतव्यापारमुज्झित्वा क्व प्रस्थितासि ।

२ देव्या वचनेनार्यमेव द्रष्टुम् ।

३ किं तत्र भवत्याज्ञापयति ।

४ देवी भणति सदाप्यार्यो मयि पक्षपाती न मामनुचितवेदनादुःखिता-
मुपेक्षत इति ।

५ किं वा प्रियवयस्येन तत्र भवत्याः प्रतिकूलमाचरितम् ।

उत्कण्ठानुभवा भावाः कथ्यन्ते भावकोविदैः ॥' इति । ब्रह्मबन्धुरिति साधि-
क्षेपं वचः । 'ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशे च द्विजन्मनाम् ।' इति विश्वः । ब्रह्म-
ब्राह्मणजातिर्वन्दुरस्य केवलं जालैव ब्राह्मण इत्यर्थः । अतिसंधेयो वञ्चनीयः ।
अवश्यायसलिलमिव नीहारवारीव 'अवश्यायो हिमे दर्पे सततार्जनकर्मणि ।'
इति विश्वलोचनः । हिमजलबिन्दुर्यथा क्षणं तृणाग्रे स्थित्वा तस्मात्प्रच्युतो
भवति तथा इत्यर्थः । आलिखिताशित्रे निवेशितः । किमपि केनापि कारणेन ।
विदूषकः—स्वस्ति भवत्यै 'नमःस्वस्ति'—इत्यादिना चतुर्थ्यां । संगीतव्यापारं
संगीते व्यवसायम् । निपुणिका—मयि पक्षपाती ममानुकूलकारी इत्यर्थः । अनुचिता
या वेदना तथा दुःखिताम् । यद्वाऽनुचितस्य श्रोतुमयुक्तस्य या वेदना ज्ञानं तेन दुः-
खिताम् । इयं साभिप्राया चाटुक्विदूषकप्रतारणायैवेति श्लेष्यम् । 'अनुभूत-
वेदनां सुदुःखिताम्' इति काट्यवेमः पठति । रङ्गनायस्तु 'आर्यस्य ममोपरि अदा-

१ देवी भणादि जभा—अज्जस्य मय उअरि अदक्खण्णं ण मं अणुइदवेअणा दुक्खिदं
भवलोअदित्ति । इ. रङ्गनायः पठति

१ निपुणिका—अज्ज जंणिमित्तं भट्टा उक्कण्ठिदो ताए इत्थिआए
आमघेएण मट्टिणा देवी आलविदा ।

२ विदूषकः—(स्वगतम् ।) कहं सअंएव्व तत्तभवदा रहस्सभेदो किदो ।
किं दारिणि अहं जीहाजन्तणेण दुक्खम् अणुहवामि । (प्रकाशम् ।) किं
आमन्तिदा तत्तहोदी उव्वसित्ति । ताए अलराए दंसणेण उम्मादिदो
तत्तभवं ण केवलं तत्तभोदिं मंपि विणोदविमुखो दिदं पीडेदि ।

३ निपुणिका—(आत्मगतम् ।) किदं मए भेअणं मट्टिणो रहस्सदु-
ग्गस्स । (प्रकाशम् ।) अज्ज किं दाव देवीए णिवेदेमि ।

४ विदूषकः—णिउणिए विण्णवेहि तत्तभोदिं । जदामि दाव मिअ-
तिण्हिआदो णिवत्तेदुं वअस्सं । तदो देवीए मुहं पेक्खिस्संति ।

१ आर्यं यन्निमित्तं भर्तृत्कण्ठितस्तस्याः स्त्रिया नामधेयेन भर्त्रा देव्यालपिता ।

२ कथं स्वयमेव तत्रभवता रहस्वभेदः कृतः । किमिदानीमहं जिह्वायन्त्रणेन
दुःखमनुभवामि । किम्, आमन्तिता तत्रभवती उर्वशीति । तस्या अप्स-
रसो दर्शनेन उन्मादिस्तत्रभवान् न केवलं तत्रभवती मामपि विनोदविमुखो
दृढं पीडयति ।

३ कृतं मया भेदनं भर्तृ रहस्वदुर्गत्वं । आर्यं किं तावदेव्या निवेदयामि ।

४ निपुणिके विज्ञापय तत्रभवतीम् । यते तावन्मृगतृष्णिकाया निवर्तयितुं
वयस्यं । ततो देव्या मुखं द्रक्ष्यामीति ।

क्षिप्यं' इति पाठं गृहीत्वा 'अदाक्षिप्यमननुकूलता' इति व्याख्याति । निपु-
णिका—यन्निमित्तं यस्याः कारणात् । उत्कण्ठा अस्य संजाता स उत्कण्ठितः ।
नामधेयेन—नाम्ना । 'रूपनाममागेभ्यो घेयः' इति घेयप्रत्ययः । आलपिता—
सम्बोधिता । विदूषकः—जिह्वायन्त्रणेन—यन्त्रणं निग्रहः । वाक्संघमेन
इत्य० । कथनौत्सुक्येपि रहस्यरक्षाया आवश्यकत्वाद्दुःखम् । उन्मादितो मत्तः ।
यद्वा कामादिमूढचित्तः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे 'चित्तसंमोह उन्मादः कामशो-
कभयादिभिः ।' इति । विनोदविमुखः विनोदस्य विहारस्व विमुखः पसाद्मुखः ।
कुत्रापि रतिमकुर्वन्नित्यर्थः । 'विनोदपराद्मुखः' इत्यत्र 'अशितव्यविमुखं' इति
रङ्गनाथः पठति । तत्र अशितव्यस्य स्वाद्यस्य विमुखो यथा तथैत्यव्ययी-
भावः । 'अशितव्यविमुखः' इत्यपि रङ्गनाथोद्धृतः पाठः । निपुणिका—रहस्यमेव दु-
र्गं तस्य । दुरवगमं भर्तृ रहस्यं ज्ञातमिति यावत् । विदूषकः तावत् प्रथमम् । यद्वा

१ णिवणिए विण्णवेहे मम वअणेण कासिराअदुहिदरम् परिस्सन्तास्सि इमाए मिअति-
ण्हिआए वअस्सं णिअचावेदुम् । जइ भोदीए मुहकमलं पेक्खिस्सदि तदोणिअसिस्सदिणि ।
निपुणिके विज्ञापय मम वचनेन कासिराज्जदुहितरम् । परिआन्तोस्स्येतस्या मृगनुष्णि-
काया वयस्यं निवर्तयितुम् । यदि भवत्या मुखकमलं मेक्षिष्यते ततो निर्वातिष्यतः इति । इ.पा.

१ निपुणिका—जं अज्जो आणवेदि ।

[इति निष्कान्ता ।

(नेपथ्ये वैतालिकः)

जयतु जयतु देवः ।

आलोकान्तात्प्रतिहततमोवृत्तिरासां प्रजानां

तुल्योद्योगस्तव दिनकृतश्चाधिकारो मतो नः ।

तिष्ठत्येष क्षणमधिपतिर्ज्योतिषां व्योममध्ये

षष्ठे भागे त्वमपि दिवसस्यात्मनश्छन्दवर्ती ॥ १ ॥

१ यदार्यं आज्ञापयति ।

सकलेन सामर्थ्येन । 'यावत्तावच्च साकल्ये' इत्यमरः । मृगतृष्णिकायाः । दुःस-
म्पायादर्यात् । 'परिस्सन्तास्मि' इत्यादिपाठस्त्वसाधुः । ममपक्षपाती भवान्मदर्श-
यतेतेत्याशंसे इति चेटीमुखेन ब्रुवत्यै राश्वै नाहकिमपि कर्तुं शक्य इत्यापर्थ-
कस्य विदूषकप्रतिसंदेशस्यासमञ्जसत्वात् । नेपथ्ये—वैतालिकः विविधेन
तालेन चरतीति । 'चरति' इति ठक् । विविधस्तालः प्रयोजनमस्य इति वा
ठक् । बोधकरः । जयतु विजयेन वर्धताम् [आलोकान्तादिति—सोक-
स्य भुवनस्यान्तो लोकान्तस्तस्मादात्मभिव्याप्य । राज्ञो दिनकृतश्च दिगन्तव्या-
पिप्रतापवत्वात् । आसां प्रजानां जनानां प्राणिनां च प्रतिहृता निरस्ता तमसस्त-
मोगुणस्य ध्वान्तस्व च वृत्तिर्व्यापारो येन स तथोक्तः । राज्ञः पक्षे विनयादि-
शिक्षया दिनकृत्यक्षे तेजोव्यापारेण च । यद्वा आलोकान्तादर्शनेनमात्रात् ।
'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः' इति हेमचन्द्रः । राज्ञोतिधर्म-
शीलत्वादिनकरस्य देवतात्मकत्वादुभयोरपि पावकत्वम् । स्मर्यते च 'अभि-
चित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः । दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत्सदा
बुधः ॥' इति । तथा च रघुवंशे सप्तद. स.—'दुरितं दर्शनेन ब्रंस्तत्कार्येन
नुदंस्तमः । प्रजाः स्वतन्त्रयांचके शश्वत्सूर्य इवोदितः ॥' इति । तव दिनकृत-
श्चाधिकारो नियोगस्तुल्यः समान उद्योगो व्यापारो यस्य तादृशः नो मतः ।
नयाहि । एष ज्योतिषामधिपतिः सूर्यः क्षणं व्योममध्ये आकाशमध्यदेशे
तिष्ठति विश्राम्यति । मध्याह्नसमय इत्यर्थात्पुं त्वमपि दिवसस्याष्टधा विभक्तस्व
षष्ठे भागे आत्मनश्छन्दवर्ती खेच्छानुसारतस्तिष्ठसि । तत्कालव्ययस्य शास्त्रनि-
चमातन्त्रत्वात् । अत्रेयं व्यवस्था—राज्ञा दिवसमष्टधा विभज्य तत्र प्रथमे भागे-
ऽग्निहोत्रब्राह्मणतर्पणादि कर्तव्यम् । अनन्तरं व्यवहारसमा प्रवेष्टव्या । तदुक्तं

१ षष्ठे काले त्वमपि लभसे देव विश्रान्तिमहः । इ. पा.

१ विदूषकः—(कर्ण दत्त्वा ।) एसो कज्जासणीदो उट्टिदो इदो एव्
आअच्छदि वअस्सो । जाव से पासवत्ती होमि ।

[इति निष्कान्तः ।

(प्रवेशकः ।)

१ एष कार्यासनादुत्थित इत एवागच्छति वयस्यः । यावदस्य पार्श्ववर्ती भवामि ।
मनुना—‘उत्थाय चरमे यामे कृतशौचः समाहितः । हुताभिर्ब्राह्मणांश्चार्य्यं प्रवि-
शेत्स शुभां सभाम् ॥’ तदनन्तरं भागत्रयं व्यवहारकालः । तदुक्तम् ‘दिवस-
स्याष्टमं भागं मुक्त्वा भागत्रयं तु चत् । स काले व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः
परः स्मृतः ॥’ इति । व्यवहारदर्शनानन्तरं ज्ञानभोजनादि कर्तव्यम् ।
यदाह याज्ञवल्क्यः—‘व्यवहारोस्ततो दृष्ट्वा ज्ञात्वा भुञ्जीत कामतः ।’ इति ।
अनन्तरकालकर्तव्यमाह मनुः—‘भुक्त्वान्विहरेष्वेव क्षीभिरन्तः पुरे सह । विहृत्य
तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥’ इति । षष्ठे स्वैरविहारो मन्त्रो वा
सेव्यः । सोऽस्यैतावान्स्वैरविहारकाले यस्य तिस्रस्त्रिपादोत्तरा नादिकाः । इति
जीतिविदम् । मन्दाक्रान्ताछन्दः । तल्लक्षणम्—‘मन्दाक्रान्ता जलधिषड्यौर्मौ नती
ताद्रुक् चेत् ।’ इति । प्रवेशकः—वफव्यस्य बाहुल्याप्रसभङ्गप्रसङ्गेनाधमपात्रो-
क्त्या प्रवेशकः क्रियते । यदाह ‘वस्तु प्रयोगबाहुल्यादङ्गैर्धी न समाप्यते । बहुवृत्ता-
न्तोल्पकथैः स विधेयः प्रवेशकैः । अज्ञानामन्तरालेषु संक्षिप्तार्थप्रयोजनैः । भृत्यवर्गे
कथाबद्धो विज्ञेयोऽयं प्रवेशकः ॥’ इति । प्रवेशके बाहुल्यात्स्वीरसेनी प्रयोक्त-
व्येति ‘हीनाभ्यामेव पात्राभ्यामङ्गादौ यः प्रवर्तते । प्रवेशकः स विज्ञेयः सौरसे-
न्यादिभाषया ॥’ इति वेणीसंहारटीकायां जगद्गुरोर्द्व्युत्तरतस्तोकाद्भवति ।
प्रवेशकलक्षणं सुधाकरे—‘वक्षीवैः केवलं पात्रैर्भाविभूतार्थसूचनम् । अङ्ग्यो-
रुभयोर्मध्ये स विज्ञेयः प्रवेशकः ॥’ इति । अत्र रङ्गनाथव्याख्या यथा—‘उक्तं
च धनिकेन—‘तद्वदेवानुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः । अङ्गद्वयान्तवि-
ज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥’ इति । तद्वदेवेति विष्कम्भकलक्षणोक्तं भूत-
भाविव्यदर्थज्ञापकत्वं संक्षिप्तार्थत्वं चात्रातिदेशवते । अङ्गद्वयस्यान्तरिति प्रथ-
माङ्केऽस्य निषेधः । यद्यपि चात्राङ्गद्वयस्यान्तरित्वविशेषेण प्रथमान्त्याङ्गयोः
प्रवेशकानिषेधोऽवगम्यते, तथापि शेषाङ्के सर्वत्र तद्दर्शनात्प्रथमाङ्क एव केवलमस्य
निषेधः एतल्लक्षणकृतामभिप्रेतः । तथा च देवपाणिक्विरचितदशरूपकटीकायां
साहसार्णवटीकासंघतिरपि—‘नासूचितस्य पात्रस्य प्रवेशः क्वचिद्विध्यते ।
प्रवेशं सूचयेत्तस्मादमुख्याङ्के प्रवेशकात् ॥ मुख्याङ्कः प्रथमाङ्कः । एतेन मुख्या-
ङ्केतराङ्के प्रवेशको बोद्धव्य इति । वस्तुतस्तु प्रवेशकोत्तरभाविनो प्रथमस्याङ्क-
शब्दवाच्यत्वादन्याङ्केऽप्यस्याङ्गद्वयान्तवर्तित्वं घटत एवेति युक्तः प्रथमाङ्क-

(ततः प्रविशति उत्कण्ठितो राजा विदूषकश्च ।)

राजा—

आ दर्शनात्प्रविष्टा सा मे सुरलोकसुन्दरी हृदयम् ।

बाणेन मकरकेतोः कृतमार्गमवन्ध्यपातेन ॥

१ विदूषकः—(आत्मगतम् ।) संपीडिता खु दाव तवस्सिणी कासि-
राअउत्ती ।

राजा—अपि रक्षयते रहस्यनिक्षेपः ।

२ विदूषकः—(सविषादमात्मगतम् ।) हृध्वी हृध्वी अहिसंधिदो
स्मि दुडु दासीए । अण्णधा ण खु वअस्सो एव्वं पुच्छदि ।

राजा—(साशङ्गम् ।) किं भवांस्तूष्णीमास्ते ।

१ संपीडिता खलु तावत्तपस्विनी काशीराजपुत्री ।

२ हा धिक् हा धिक् अभिसंहितोस्मि दुष्टदास्या । अन्यथा न वयस्व
एवं पृच्छेत् ।

मात्रेऽस्य निषेध इत्यलं पल्लवलीलया ॥” इति । उत्कण्ठितः—विरहवेदनाविधुर
इत्यर्थः । उत्कण्ठालक्षणमुक्तं प्राक् । आदर्शनादिति—सा सुरलोकसु-
न्दर्यप्रतिमलाकण्यवती दिव्याङ्गवाऽवन्ध्यपातेनावन्ध्यः सफलो लक्ष्यभेदक
इति यावत् पातः पतनं यस्य तेन । मकरः केतौ केतुर्वा यस्य तस्य मकरकेतोः
क्रामस्य बाणेन कृतमार्गं विद्धं मे हृदयमा दर्शनात्प्रविष्टास्ति । तत्र चिरबासं
करोतीति यावत् । अत्र शृङ्गारालम्बनस्य राज्ञः स्मृत्याद्यवस्थास्तत्र तत्र यथा-
वधमूढाः । इत आरभ्य बिन्दुप्रयत्नयोः समन्वयरूपः प्रतिमुखसन्धिः । त-
ल्लक्षणं साहित्यदर्पणे—‘फलप्रधानोपास्य मुखसन्धिनिवेशिनः । लक्ष्यालक्ष्य
इवोद्रेद्यो यत्र प्रबिमुखं च तत् ॥’ स चात्रोर्वशीपुरूरवःसमागमहेतोरनुराग-
बीजस्य पूर्वाङ्गोपाक्षिप्तस्य चित्रलेखाविदूषकाभ्यां ज्ञायमानतया किञ्चिल्लक्ष्यस्य
देव्या च चेटीद्वारा किञ्चिदुन्नीयमानस्योद्रेदरूपः । बिन्दुप्रयत्नयोर्लक्षणे यथा-
दिभरते—‘प्रयोजनानां विच्छेदे यदविच्छेदकारणम् । यावत्समाप्तिं बन्धस्य
स बिन्दुरिति संज्ञितः ॥’ इति । यथात्रोर्वश्यादिगमनेन विच्छेदे सति ‘आद-
र्शनात्प्रविष्टा’ इत्यादिना । ‘अपश्यद्गः फलप्राप्तिं यो व्यापारः फलं प्रति । परं
चौत्सुक्यगमनं प्रयत्नः स प्रकीर्तितः ॥’ इति । यथात्र ‘राजा—तदुपाय-
श्चिन्त्यतां येन सफलप्रार्थनो भवेन्नम् ।’ इति । विदूषकः—तपस्विनी बराकी-
खनुकम्पावचनम् । राजा—रहस्यनिक्षेपो रहस्यमेव निक्षेपः । विदूषकः—अ-

१ विदूषकः—एवं मए णिअन्तिद्व जहा जं मवदोकिः सहसा पड्विअणं ण देमि ।

राजा—युक्तम् । अथ केदानीमात्मार्णं विनोदयेयम् ।

२ विदूषकः—महाणसं गच्छह ।

राजा—किं तत्र ।

३ विदूषकः—तहिं पञ्चविहसस अढभवहारसस उवणदसंभारसस जोअणं पेक्खमाणोहिं सक्कं उक्कण्ठा विणोदेदुं ।

राजा—(सस्मितम् ।) तत्रेप्सितसंनिधानाद्भवान्नस्यते । मया खलु दुर्लभप्रार्थनः कथमात्मा विनोदयितव्यः ।

४ विदूषकः—णं भवं तत्तहोदीए उव्वसीए दंसणं पहं मदो

राजा—ततः किम् ।

५ विदूषकः—ण खु सा दुल्लहत्ति समत्थेमि ।

१ एवं मया नियन्त्रिता जिह्वा यद्भवतोपि सहस्रा प्रतिबचनं न ददामि ।

२ महानसं गच्छावः ।

३ तत्र पञ्चविधस्याभ्यवहारस्योपनतसंभारस्य योजनां प्रेक्षमाणान्भवां शक्यमुत्कण्ठा विनोदयितुम् ।

४ ननु भवान्स्तत्रभवत्या उर्वत्या दर्शनपथं गतः ।

५ न खलु सा दुर्लभेति समर्थये ।

भिसंहितः प्रतारितः । महानसं पाकस्थानम् । विदूषकः—पञ्चविधस्य पञ्च विधाः प्रकारा शक्यभोज्यलेखचोष्यपेयभेदाद्यस्य तस्य । अभ्यवहारस्याग्नस्य । उपनताः संभाराः सामग्री यस्य । योजनां संविधानमुत्कण्ठाद्वयैः संयोगमिति वा । 'शक्यं च श्रमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम्' इति महाभाष्यकारप्रयोगादुत्कण्ठा विनोदयितुं शक्यमित्यत्र शक्यमित्यनेनोत्कण्ठया भिन्नलिङ्गस्य सामानाधिकरण्यात्साधु । तथा च वामनसूत्रम् 'शक्यमिति रूपं विलिङ्गत्रचनस्यापि कर्माभिधायी सामान्योपक्रमात् ।' इति । 'शक्या' इति च पाठः । 'कन्व-तीमुत्कण्ठाम्' इत्यपि पाठः । राजा—ईप्सितस्य इष्टस्य मिष्टानस्य दुर्लभ-प्रार्थनो दुर्लभं प्रार्थनं यस्य । विदूषकः—ननु भवानित्यादि—त्वादशोनुपमसौ-न्दर्यवान्पुरुषस्तस्या दर्शनपथं गतश्चेद्भुवं तयापि त्वयि बद्धभावया मथितव्यमिति

राजा—पक्षपातोपमवधार्यताम् ।

१ विदूषकः—एत्तिअं मन्तअन्नेण भवदा वड्ढिदं मे कोदूहलं ।
किं तत्तभोदी उव्वसी अहं विअ मुरुवदाए अदुदीआ रूवेण ।

राजा—माणवक प्रत्यवयवमशीक्यवर्णनां तामवेहि । समासतः
श्रूयताम् ।

२ विदूषकः—अवहिदे? छि ।

राजा—

आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।

उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः ॥ ३ ॥

३ विदूषकः—अदो खु भवदा दिव्वरसाहिलासिणा चादंअव्वदं
गहिदं ।

१ एतावन्मन्त्रवभाषेन भवता वार्धितं मम कौतूहलम् । किं तत्रभवत्युर्वश्य-
हमिव सुरूपतयाद्वितीया रूपेण ।

२ अवहितोस्मि ।

३ अतः खलु भवता दिव्यरसामिलाषिणा चातकप्रतं गृहीतम् ।

विदूषकस्य भावः । ननुरत्रप्रसन्नार्थकोऽवधारणार्थको वा । राजा—पक्षपातोप-
मात्माकं वस्त्वामेवं बादयस्वन्ययोर्वश्येवानुपमलावण्यवती नाहं तस्वः षोडशी-
मपि कलां दृशाम्यतः सा मयि बद्धभावा भविष्यति दूरापेतमित्ति शब्दो भक्तः ।
अत्र समानार्थे वचनं शाकुन्तले 'सखेः कान्तमात्मीयं पश्यति' इति । विदूषकः—
अहमिव सुरूपतया विदूषकस्य कुरूपत्वेपि ह्यस्यजननार्थमिदं वचनं । तदुक्तं-
'हास्यकृच्च विदूषकः' इति । राजा—'माणवक' इति विदूषकनाम । प्रत्यवयव-
वमवयवशः । अशक्यवर्णनां तस्या रूपं वर्णयितुं न शक्यम् । अतः सम्मसतः
संक्षेपतः । आभरणस्येति—सखे, तस्या उर्वश्या वपुराभरणस्य मुक्ताहार-
देराभरणं मण्डनम् । तस्या वपुःप्रकर्षोऽलंकारणामपि शोभां पुष्यतीति भावः ।
प्रसाधनं प्रतिकर्मं कुङ्कुमतिलकचन्दनचर्चादिना शरीरसौभाग्यम्पादनं तस्य
विधिः कर्णं तस्य प्रसाधनविशेष उक्तुष्टं प्रसाधनम् । प्रसाधनं तस्य वपुः-
शोभां न सम्पादयति किंतु स्वयमेव तच्छरीरसम्पर्काभिरतिशयां श्रियं लभत
इति भावः । उपमानस्य चन्द्रादिरपि प्रत्युपमानम् । वपुःशब्देनात्रमुख्यवयवक-
ल्पन्ते । उपमानं श्रुपमेयापेक्षयाधिकगुणं भवति । तस्या मुखाद्यपेक्षया हीन-
गुमाश्चन्द्रादय उपमानमात्रं जहत् उपमेयतां प्रपद्यन्त इति भावः । विदूषकः—
दिव्यरसामिलाषिणा दिव्याङ्गानुरागप्रणयिना । चातकप्रक्षे दिव्यरसो वृष्टि-

१ 'ता दाव ठुमं काहं पत्थितो ' 'काहं दापि भवं पत्थितो' इत्यधिकम् ।

राजा—विविक्कादृते नान्यदुत्सुकस्य शरणमस्ति । तद्भवान्प्र-
मदवनमार्गमादेशयतु ।

१ विदूषकः—(आत्मगतम् ।) का गदी । (प्रकाशम् ।) इदो
इदो भवं । (परिक्रम्य ।) एदेण पमदवणनोदिदेण विअ पच्चुग्गदो भवं
आअन्तुओ दक्खिणमारुदेण ।

राजा—(विलोक्य ।) उपपन्नमिदं विशेषणमस्य बायोः । अयं हि
निषिञ्चन् माधवीमेतां लतां कौन्दीं च नैर्तयन् ।
स्नेहदाक्षिण्ययोर्योगात् कामीव प्रतिभाति मे ॥ ४ ॥

१ का गतिः । इत इतो भवान् । एतेन प्रमदवननोदिदेनेव प्रत्युद्गतो भवाना-
गन्तुको दक्षिणमारुतेन ।

जलम् । चातको यथा श्लेषवारि विहाय नान्बन्धुं पिबति तथा भवानपि
तामेवानदिवसं ध्यायन्न कुत्रापि निर्वृतिं लभत इति भावः । 'रसो गन्धरसे
स्वादे तिक्कादौ विषराम्बोः । शृङ्गारादौ इवे वीर्यं देहभावम्बुपारदे' ॥ इति
विश्वः । 'दावाघाटोऽथ शारङ्गः स्तोकफश्चात्कः समाः ।' इत्यमरः । अतः परं
'तत्तावत्त्वं कुत्र प्रस्थितः' इत्यधिकं केचित्पठन्ति । राजा—विविक्काद्विजनात् ।
'विविक्कां पूतविजनौ' इत्यमरः । 'विविधशिशिरोपचारात्' इत्यपि पाठः ।
'शिशिरोपचारः शीतलवस्तुपरिशीलनम्' । इति रङ्गनाथः । उत्सुकस्य—विर-
होत्कण्ठितस्य । विरहबेदनापीडितस्य वा । 'कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं मनस्ताप-
ञ्चरादिकृत' । इत्यलंकारे । वक्ष्यति च 'पर्युत्सुकां कथयसि प्रियदर्शनां तामार्तं
न पश्यसि पुरुवरसं तदर्थे' इति । शरणमाश्रयः, रक्षित् । 'शरणं
गृहरक्षित्रोर्वधरक्षणयोरपि' । इति मेदिनी । प्रमदवनं यत्र प्रमदाभी राजा
क्रीडति तद्वनम् । 'स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम्' । इत्यमरः । प्रमद-
वनलक्षणं वृक्षारोपे—'उद्यानोपवनारामा वनं प्रमदपूर्वकम् । पद्मधा निष्कुटं चेति
वृक्षवाटी प्रशस्यते ।... अथ वनं प्रमदपूर्वकम् । अन्तःपुरैकभोग्यं स्यात्' इति ।
विदूषकः—का गतिः क उपायः । मार्गदेशनमवश्यं कर्तव्यमितिभावः । वयस्त्वं
मृगतृष्णिकाया निवर्तयितुं बतिष्व इति राश्यै दत्तवचसो राजाज्ञाकरणावश्यक-
तया निर्विण्णस्येवमुक्तिः । नोदितेन प्रेरितेन । प्रत्युद्गतोभिमुख्यागमनेन संभा-
वितः । दक्षिणमारुतेन दक्षिणाशागतेन वायुना स्त्रीणामनुवृत्तिपरेण च ।
राजा—उपपन्नं युक्तम् । विशेषणं 'दक्षिणः' इति । राज्ञा तावत्स्त्रीणामनुवृत्त्युत्सुक
इत्येवार्यो गृहीतः । निषिञ्चन्निति—एतां पुरस्ताद्दृश्यमानां माधवीं वासन्तीं
लतां निषिञ्चन् निषेकेण मधुनो रेतसश्च मधुसम्पन्नां प्रसवाधानवतीं च कुर्वन्

१ लक्ष्मी, बर्णा, इति, इति इ. पा. १ लासयन्, कुन्दश्लेषं च नर्तयन् । इ. पा.

१ विदूषकः—ईरिसो एव दे अहिणिवेसो होदुं । (परिक्रामित-
केन ।) एदं पमदवणनुवारं । पविसदु भवं ।

राजा—प्रविशाग्रतः ।

(उभौ प्रविशतः ।)

राजा—(अग्रतो विलोक्य ।) वयस्य न मया साधु समर्थितमा-
पत्प्रतीकारः किल प्रमदवनोद्यानप्रवेश इति ।

विविक्षुर्यदहं तूर्णमुद्यानं तापशान्तये ।

स्रोतैस्सैवोह्यमानस्य प्रतीपतरणं हि तैत् ॥ ५ ॥

२ विदूषकः—कहं विअ ।

१ ईदृश एव तवाभिनिवेशो भवतु । एतत्प्रमदवनद्वारम् । प्रविशतु भवान् ।

२ कथमिव ।

कौन्दी लतां नर्तयन् लस्यं कारयन् । 'वासन्ती माधवी लता' इत्यमरः ।
'माध्यः कुन्दः कुरण्टकः' इति रत्नकोषः । स्नेहदाक्षिण्ययोर्माधव्यां स्नेहः
कौन्द्यां च दाक्षिण्यं तयोर्योगादेकत्रसम्बन्धादयं वायुमं कामी कामुक इव
प्रतिभाति । स्नेहशब्दः श्लिष्टः । मदप्रसेकः प्रेम्माविर्भावश्चेति तस्यार्थः ।
दाक्षिण्यं कामिनीचित्तानुवर्तनम् । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—'दाक्षिण्यं चेष्टया
वाचा परचित्तानुवर्तनम् ।' इति । 'माधव्या हि वासन्तिक्या नववयविविशेष-
शालिन्या भागिन्या इव निषेको माध्याश्च कौन्द्या भ्रमरविसरापीतायाः प्रग-
ल्भाया नर्तनमग्नमित्यहो कामिन इवास्य युक्तकारितेति भावः । एवं च
माधवीमाध्योर्ज्येष्ठाकनिष्ठाख्यनायिकाविशेषत्वं प्राकाशे ।' इत्यत्र रङ्गनाथटीका ।
ज्येष्ठा कनिष्ठेत्यत्र व्यत्यासेन योजना । विदूषकः—ईदृशो वायोरिव । अभि-
निवेश आग्रहश्चित्तासङ्गो वा । उर्वशीसंक्रान्तरगोणापि भवता राश्यां दाक्षिण्य-
माचरितव्यमिति भावः । राजा—समर्थितं चिन्तितम् । आपत्प्रतीकारो मन-
स्तापदूरीकरगोपायः । उद्यानमुपवनम् । विविक्षुरिति—अहं तापशान्तये
आतङ्गनिवृत्त्यर्थं यदुद्यानं तूर्णं स्मरति विविक्षुः प्रवेष्टुमिच्छुरस्मि तत् स्रोतसा नदी-
रयेगोह्यमानस्य प्रतीपतरणं प्रतिकूलप्रवनामिव जातमिति शेषः । स्रोतै-
ज्वस्य प्रतीपं तरतो यथाधस्तादेव गतिर्जायते तथा संतापनिवृत्त्यर्थमुद्यानं

१ सरिसो एव से अहिणिवेसो [सदृश एवस्याभिनिवेशः] इति पाठः ।

२ तत्र शान्तये इति, विविक्षोर्यदिदं नूनमुद्यानं नाघशान्तये । इ. च पा. ३ स्रोतैर्गोह्य-
मानस्य । इ. पा. ४ महत् । इ. पा.

राजा—

इदमसुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारं

प्रथममपि मनो मे पञ्चबाणः क्षिणोति ।

किमुत मलयवातोन्मूलितापाण्डुपत्रै-

रुपवनसहकारैर्दक्षितेष्वङ्कुरेषु ॥ ६ ॥

१ विदूषकः—अलं परिदेविदेण । अदरेण दे इच्छिअसंपादइ-
त्तओ अणङ्को एव्व सुहदो भविस्सदि ।

राजा—प्रतिगृहीतं ब्राह्मणवचनम् ।

(परिक्रामतः ।)

२ विदूषकः—पेक्खदु भवं वसन्तोदारसूअअं अहिरामत्तणं प-
मदवणस्स ।

१ अलं परिदेवितेन । अचिरेण तवेष्टसंपादयिताऽनङ्क एव सुखदो भविष्यति ।

२ पश्यतु भवान् वसन्तावतारसूचकमभिरामत्वं प्रमदवनस्य ।

प्रविद्विषोर्मेम संतापवृद्धिरेव जायत इति भावः । इदमिति—न सुलभं सुखेन
लब्धुं शक्यमसुलभं यदुर्वशीरूपं वस्तु तस्मिन्त्या प्रार्थना तस्या दुर्निवारं निवार-
यितुमशक्यं मे मनः प्रथममपि प्रथमं तावत्पञ्चबाणः कामः क्षिणोति कृशीकरोति ।
अनवरतशरनिकरवर्षणेन पीडयन्निति शेषः । मलयवातेन मलयपर्वतादागतेन ।
दक्षिणमास्तेनेत्यर्थः । वायुनोन्मूलितानि निःशेषमपहतानि पाण्डुपत्राणि येषां
तैः । उपवनसहकारैरुद्यानाभ्रैरतिसौरभाख्यैः । ‘आम्रश्चतो रसालोऽसौ सह-
कारोति सौरभः ।’ इत्यमरः । अङ्कुरेषु किसलयेषु । कामोद्दीपकेष्विति यावत् ।
दक्षितेषु सत्सु मदनो मां क्षीणतरं कुर्यादिति किमु वक्तव्यम् । मालिनीवृत्तम् ।
‘ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।’ इति तल्लक्षणम् । ४. विदूषकः—परि-
देवितेन विलपनेन । इष्टसम्पादयिता इष्टस्योर्वशीसमागमस्य सम्पादयिता
घटयिता । सुखदो योऽधुना संतापदः सः । ‘सुखदः’ इत्यत्र ‘सहायः’
इत्यपि पाठः । राजा—प्रतिगृहीतं स्वीकृतम् । ब्राह्मणवचनं तस्यामोघतये-
ति भावः । यद्विधिवद्दीयते तस्य स्वीकारः प्रतिग्रहः । ‘प्रतिग्रहः स्वीकरणे
सैन्यपृष्ठे पतद्ब्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्देये तद्ब्रहे च ग्रहान्तरे ॥ इति मेदिनी ।
ब्राह्मणाशीर्गृहीता तेन मे मनोरथसिद्धिः स्यादिति राज्ञोभिप्रायः । ‘अमोघाः
प्रतिगृह्णन्तावर्ध्यानुपदमाशिवः ।’ इति रघुवशे । विदूषकः—वसन्तस्यतोरव-
तारस्यागमनस्य सूचकं पिशुनम् । अभिरामत्वं—रमणीयत्वम् । राजा—प्रतिपदं

राजा—ननु प्रतिपदमेवावलोकयामि । अत्र हि
 अग्रे स्त्रीनखपाटलं कुरबकं श्यामं द्वयोर्भागयो-
 र्बालाशोकमुपोदरागमुभगं भेदोन्मुखं तिष्ठति ।
 ईषद्बद्धरजःकणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी
 मुग्धत्वस्य च यौवनस्य च सखे मध्ये मधुश्रीः स्थिता ॥

१ विदूषकः—एसो मणिसिलापट्टअसणाहो अदिमुत्तलदा-
 मण्डवो भमरसंघट्टपडिदेहिं कुसुमेहिं सअं विअ किदोवआरो भव-
 न्तं पडिच्छदि । ता अणुगेण्हीअडु दाव एसो ।

राजा—यथा भवते रोचते ।

(परिक्रम्य उपाविष्टौ ।)

१ एष मणिसिलापट्टसनाथोतिमुकलतामण्डपो भ्रमरसंघट्टपातितैः कुसुमैः
 स्त्रयमिव कृतोपचारो भवन्तं प्रतीच्छति । तदनुगृह्यतां तावदेषः ।

पदे पदे सर्वत्रेत्यर्थः । अग्र इति । अग्रेऽग्रभागे स्त्रीनखवत्पाटलं श्वेतरक्तं द्वयो-
 र्भागयोरुभयप्रान्तयोः श्यामं कुरबकं कुरबकपुष्पम् । अस्य सदृशवर्णनं मालविका-
 भिमित्रे—‘प्रत्याख्याताविशेषकं कुरबकं श्यामावदातारुणम् ।’ इति । दृश्यते इति
 शेषः । यद्वा भेदोन्मुखं तिष्ठतीत्यनेनास्यान्वयः । भेदोन्मुखा मुकुला एव क्वचित्कचि-
 द्दृश्यन्ते न तु सर्वत उपचितमधून्युत्फुल्लानि पुष्पाणि । अत एव मधुपानशौण्डानां
 मधुपानां रवोपि न श्रूयत इति भावः । तदुक्तं रघुवंशे—‘विरचिता मधुनोपवन-
 श्रियामभिनवा इव पत्रविशेषकाः । मधुलिहां मधुदानविशारदाः कुरबका
 रवकारणतां ययुः ॥’ इति । तथाच—उपोढ उपचितो यो रागो रक्तिमा तेन
 सुभगं रम्यं बालाशोकं नवमशोकमुकुलं भेदोन्मुखं विक्रसोत्सुकं तिष्ठति ।
 विशेषणद्वयेन मधुश्रियो मुग्धदशाप्रान्त उक्तः । ईषद्बद्धाः किञ्चित्संबद्धा ये
 रजसः कणास्तैरग्रे कपिशा कृष्णपीता मञ्जरी चूत आग्रवृक्षे तिष्ठति । अनेन
 यौवनारम्भ उक्तः । इत्थं सखे मधुश्रीर्वसन्तलक्ष्मीमुग्धत्वस्य बाल्यस्य यौव-
 नस्य च मध्येऽन्तरे स्थिता । वसन्तावतारस्य क्रम उक्तः कविनैवान्यत्र—कुसु-
 मजन्म ततो नवपल्लवास्तदनु षट्शकिकिलकूजितामित्यादिना । शार्दूलविक्रीडितं
 छन्दः । लक्षणमुक्तम् । विदूषकः—मणिसिला स्फटिकाशिला तस्याः पट्ट आस-
 नार्थपट्टिका तेन सनाथो युक्तः । अतिमुकलता माधवीलता । ‘अतिमुक्तः
 पुण्ड्रकः स्याद्वासन्तो माधवी लता ।’ इति त्रिकाण्डी । भ्रमरसंघट्टपातितैः
 षट्शकिकीवैगलैः । कृतोपचारः—समाहृतपूजासामग्रिः । प्रतीच्छति संभाव-
 यति । एवं शाकुन्तलेऽपि—एष मणिसिलापट्टकसनाथो माधवीसण्डपः.....

१ विदूषकः—इह मुहासीणो भवं ललिदलदाविलोहीअमाण-
णअणो उव्वसीमदं उक्कण्ठं विणोदेदु ।

राजा— (निःश्वस्य ।)

मम कुसुमितास्वपि सखे नोपवनलतासु नम्रविटपासु ।

चक्षुर्बध्नाति धृतिं तद्रूपालोकदुर्ललितम् ॥ ८ ॥

तदुपायाश्चिन्त्यतां यथा सफलप्रार्थनो भवेयम् ।

२ विदूषकः—(विहस्य ।) भो अहल्लाकामुअस्स महिन्दस्स
बज्जो उव्वसीपज्जुच्चुअस्स भवदो अहंवि दुवे एत्थ उम्मत्तआ ।

१ इह सुखासीनो भवान् ललितलताविलोभ्यमाननवन उर्वशीगतामुत्कण्ठां
विनोदयतु ।

२ भो अहल्याकामुकस्य महेन्द्रस्य वैद्य उर्वशीपर्युत्सुकस्य भवतोहमापि
द्वावत्रोन्मत्तौ ।

स्वामतेनेव नौ प्रतीच्छति । इति । विदूषकः—ललिता रमणीया लतास्ता-
भिविलोभ्यमाने आकृष्यमाणे नयने यस्य । उर्वशीगतामुर्वशीसम्बन्धिनीम् । विनो-
दयत्वपनयतु । मनोहरनेपथ्या ललना इव पुष्पगुच्छादिशोभिता लोचनलो-
भनीया एता लताः पश्यतस्तबोत्कण्ठाविनोदनं भवेदिति विदूषकस्य भावः ।
राजा—सखे कुसुमितासु कुसुमान्यासां संजातानि ताः कुसुमितास्तासु ।
अनेन तासामाभरणवत्त्वं तेन च नयनाभिरामत्वं सूचितम् । नम्रा अवनता
विटपाः क्षुद्रशाखा यासां तासु । अनेन स्त्रीसाधारणं विनयशालित्वं ध्वनितम् ।
एतादृशीस्त्र्युपवनलतासु मम चक्षुर्धृतिं प्राति न बध्नाति तास्वासक्तं न भव-
तीत्यर्थः । तत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह यतस्तद्रूपालोकदुर्ललितं तस्या रूपं तद्रूपं
तस्यालोको दर्शनं तेन तत्र वा दुर्ललितं दुराम्रहि । तद्रूपैकदर्शनामिनिब-
शीति यावत् । सत्यपि लतानां सामान्यस्त्रीसादृश्ये न्यकृताशेषरूपसम्पत्तेर-
वश्याः सौभाग्यसादृश्याभावात्प्रीत्यभाव इत्यभिप्रायः । अत्र 'मम' इत्यस्य स्थाने
'बहु' इति, 'तद्रूपालोक' इत्यत्र 'तदङ्गनालोक' इति रङ्गनाथः पठति ।
तद्वयाख्या यथा—“बहुकुसुमितास्वित्यादिभिर्विशेषणैरखन्तार्तववतीषु । 'अतिप-
रिचयादवज्ञा, इत्युक्तीस्वीपवनस्थित्या सर्वदासम्रवातत्वेनानादराविषयीभूतासु ।
नम्राः सौन्दर्यातिशयाद्विलोकनावनता विटपाः खिन्ना यासु । नम्रान्विटान्यातीति
वा । परपुरुषलोचनादिगोचरास्वित्यर्थः प्रासूचि । तदङ्गनेत्यनेन च सा प्रसिद्धा सौ-
न्दर्यादिगुणगणशालिनी देवीभावाच्च निखिलमर्त्यदोषाभाववती याङ्गना तस्यां म-
नोऽभिरतम् । बहुदोषदूषितासु च लतासु चक्षुर्न सक्तमिति सांप्रतमेवैतदिति र-
हस्यम् । 'विटपःपल्लवे खिन्ने इति विश्वः' ॥” सफलप्रार्थनः—सफला प्रार्थना यस्य
सिद्धमनोरथः । तदुपायश्चिन्त्यतामित्यादिना 'प्रयत्नः' नाम कार्यस्य द्वितीयावस्था
सूचिता । तदुक्तं प्राक् । विदूषकः—कामयतेऽसौ कामुकः । अहल्याया गौतमप-

राजा—मां मैवम् अतिक्रोहः खलु कार्यदर्शी ।

१ विदूषकः—एसो चिन्तेमि । मा उण तुमं परिदेविदेण मम समाधिं भिन्धि । (चिन्तां नाटयति ।)

राजा—(निमित्तं सूचयित्वा । आत्मगतम् ।)

न सुलभा सकलेन्दुमुखी च सा किमपि चेदमनङ्गविचेष्टितम् ।

अभिमुखीष्विव काङ्क्षितासिद्धिषु व्रजति निर्वृतिमेकपदे मनः ॥ ९ ॥

(जाताशस्तिष्ठति ।)

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन उर्वशी चित्रलेखा च ।)

२ चित्रलेखा—हला कर्हि अणिदिष्टकालणं गच्छीअदि ।

१ एष चिन्तयामि । मा पुनस्त्वं परिदेवितेन मम समाधिं भिन्दि ।

२ हला कानिदिष्टकारणं गम्यते ।

ल्याः कामुको महेन्द्रस्तस्य । वैद्यः सहाय्यकर्ता चन्द्रः । पुरा किल चन्द्रो-
इत्याकामनावशात्पारदार्यप्रवृत्तस्य महेन्द्रस्य सहाय्यमङ्गीकृत्य कुक्कुटरूपं धृत्वा
गौतमाश्रमसविधे निशीथ एव रावं चकार । तेन प्रबुद्धो गौतमः ज्ञानार्थं
नदीतीरं जगाम । अत्रान्तरे लब्धावसर इन्द्रोपि गौतमरूपधारी तच्छयनं
भेजे । इत्यादि पौराणिकी कथात्रानुसंधेया । स चन्द्रो यथा गौतमस्य कोपपात्रं
बभूव तथाहमपि देव्या भवेयम् । अतो द्वावप्यावामत्रास्मिन्मदनव्यातिकरे व्य-
बस्यन्तौ भ्रान्तावेवेति विदूषकस्याशयः । राजा—कार्यदर्शी कार्यं कर्तव्यमिष्टसि-
द्धयुपायमिति यावत्पश्यतीति । विदूषकः—परिदेवितेन विलापनेन । 'विलापः
पारिदेवनम्' इत्यमरः । समाधिं चित्तैकाग्र्येण ध्यानं । भिन्दे छिन्दे । ध्यानवि-
च्छेदं मा कुरु । राजा—निमित्तं शुभसूचकं चिह्नं दक्षिणबाहुसगन्दनादि । 'नि-
मित्तं हेतुलक्षणेः' इत्यमरः । न सुलभेति—कलाभिः सहितः सकलः पूर्णो
य इन्दुस्तद्वन्मुखं यस्याः सोर्वशी सुलभा सुखलभ्या न च । किमपि च कुतोप्य-
निर्वचनीयात्कारणादिदमनङ्गविचेष्टितमनङ्गचेष्टा दक्षिणाक्षिस्फुरणादिः । चका-
रद्वयमुभयोर्विरोधं दर्शयति । तथाहि । मनः काङ्क्षितासिद्धिषु मनोरथपूरणेष्व-
भिमुखीष्वुदयोन्मुखीषु सतीष्वैकपदे सपदि निर्वृतिं व्रजति सुखमनुभवति ।
'तत्क्षणैकपदे तुल्ये सद्यः सपदि च स्मृतम्' इति हलायुधः । किमपि झटिति
ममान्तःसन्तापशान्तिर्जातेत्युर्वश्यागमनमचिरादेवोत्प्रेक्ष इति राज्ञोभिप्रायः ।
दुतविलम्बितं वृत्तम् । 'दुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ।' इति तल्लक्षणात् ।
जाताशस्तिष्ठतीत्यनेन नायिकासम्भोगविषयिणी स्पृहा प्रदर्शिता । तेन
'विलासो' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । आकाशयानेन—यानं गमनं मार्गो वा ।
'करणाधिकरणोश्च' इति करणे ल्युट् । चित्रलेखा—अनिदिष्टं कारणं यस्मिन्क-

१ न खलु चिन्तयति भवान् । इ. पा. २ मदनोत्सुकस्तिष्ठति । इ. पा.

- १ उर्वशी—सहि तदा हेमऊडसिहरे लदाविडवेण खणविग्निदा-
आसगमणं मं ओहसिअ किं दाणिं पुच्छसि ।
- २ चित्रलेखा—किं तस्स राएसिणो पुरुरवस्स सआसं पथिय-
दा सि ।
- ३ उर्वशी—अअं मे अवहथियदलज्जो ववसाओ ।
- ४ चित्रलेखा—को उण सहीए पुढमं पेसिदो ।
- ५ उर्वशी—हिअअं ।
- ६ चित्रलेखा—सअं एव्व साहु संपधारीअदु दाव ।
- ७ उर्वशी—मअणो खु मं णिओएठि । किं एथ्य संपधारी-
आदि ।

१ सखि तदा हेमकूटशिखरे लताविटपेन क्षणविघ्निताकाशगमनां मामुपहस्त्य
किमिदानीं पृच्छसि ।

२ किं तस्य राजर्षेः पुरुरवसः सकाशं प्रस्थितासि ।

३ अयं ममापहस्तितलज्जो व्यवसायः ।

४ कः पुनः सख्या पुरतः प्रेषितः ।

५ हृदयम् ।

६ स्वयमेव साधु संप्रधार्यतां तावत् ।

७ मदनः खलु मां निवोजयति । किमत्र संप्रधार्यते ।

मैणि तद्यथा तथा । उर्वशी-क्षणविघ्नित०—क्षणं क्षणपर्यन्तं विघ्नितमाका-
शगमनं यस्यास्तादृशीं माम् । मम मनोगतं जानतीत्यर्थः । अपहस्तितलज्जो-
पहस्तिताऽगणिता लज्जा त्रपा यस्मिन् । साहसमात्रमित्यर्थः । 'अत्र सङ्कल्प-
त्रपानाशाद्यवस्थाः सूचिताः । अष्टविधा नायिका । तदुक्तं दशरूपके—'तासामष्टा-
ववस्थाः स्युः दशाधीनपतिकादिकाः ।' इति । तत्रैत्र्यं विरहोत्कण्ठिताभिसारिका
च । तदुक्तं तत्रैव—'कामार्ताऽभिसरेत्कान्तं सारयेद्वाभिसारिका ।' इति । उक्तं च
वसन्तराजीये—मदेन मदनेनापि प्रेरिता शिथिलत्रपा । योत्सुकाभिसरेत्कान्तं सा
भवेदभिसारिका ॥' इति । येषां मतेऽन्योन्यसंकेतात्पूर्वं नाभिसरणं युक्तं तेषां
मते पूर्वैव । चित्रलेखा—पुरतः प्रेषितो दौल्येनेति शेषः । साधु सम्यक् सम्प्र-

१ (मदनवेदनामभिनीय सलज्जम् ।) सहि, हेमऊडसिहरे लदाविडवान्दरे लग्गा वैज्र-
न्तिआ मोआवेहि ति मए भणिदा उवहसिअ मं भणासि दिठं क्खु लग्गा ण सक्का मोआ-
विदम् । दाणीं पुच्छसि काहिं अण्णिदिट्ठकालणं गच्छीअदि ति ।

सखि, हेमकूटशिखरे लताविटपान्तरे लग्गां वैज्रयन्तिकां मोचयेति मया भणिता उपहस्त्य
मां भणसि द्ढं खलु लग्गा न सक्या मोचयितुम् । इदानीं पृच्छसि कुत्रनिर्दिष्टकारणं गम्य-
त इति । इ. पा. २ सहि तथावि संपधारीअदुदाव । को उण । इ. पा.

१ चित्रलेखा—इदो मुहुत्तादो जाणित्सं का कं उम्मित्तदिति ।
आआरं दाव पडिवज्ज ।

२ उर्वशी—(सखीम् ।) जेदु जेदु महाराओ ।

राजा—सुन्दरि

मया नाम जितं यस्य त्वयायं समुदीर्यते ।

जयशब्दः सहस्राक्षादगतः पुरुषान्तरम् ॥ १७ ॥

(हस्ते गृहीत्वैनामुपवेशयति ।)

३ विदूषकः—भोदि रण्णो पिअवअस्सो ब्रह्मणो किं ण वन्दीअदि ।

उर्वशी—(सस्मितं प्रणमति ।)

४ विदूषकः—सत्थि भोदीए ।

(नेपथ्ये ।)

१ इतो मुहूर्ताञ्छास्यामि का कामुञ्जिष्यतीति । आचारं तावत्प्रतिपद्यस्व ।

२ जयतु जयतु महाराजः ।

३ भवति राज्ञः प्रियवयस्यो ब्राह्मणः किं न वन्द्यते ।

४ स्वस्ति भवत्यै ।

मम सखी भूत्वापि मां त्यक्त्वा राजदौत्यमङ्गीकृतवत्यसीति साभिप्रायमुपालम्भगर्भं वचो नायकशृङ्गारवर्धनार्थम् । अत एवास्मात्प्राक् तिरस्कारिष्यपनयनमपि युक्तम् । चित्रलेखा—इतो मुहूर्तादिति—त्वमेवाचिराद्वाज्ञा संगता मां त्यक्षसीति त्वमेव ममोपालम्भार्हा नाहं तवेति भावः । आचारं समुचितोपचारं जयत्यादिशब्दै राज्ञो विजयवर्धनादिकम् । अत्र परिहासस्य गम्यमानत्वात् 'नर्म' नाम सन्ध्यङ्गमुपक्षिप्तम् । तदुक्तं 'परिहासवचो नर्म' इति । 'अग्राम्य इष्टजनावर्जनरूपः परिहासो नर्म' इति दशरूपकटीकाकृतम् । उर्वशी—जयतु जयतु विजयेन वर्धताम् । राजा—हे सुन्दरि, मया नाम जितं सर्वोत्कर्षशालिना भूतं खलु । यतः सहस्राक्षान्महेन्द्रात्पुरुषान्तरमन्यं पुरुषमगतोऽप्राप्तोऽयं जयशब्दस्त्वयोदीर्यमाणो 'जयतु जयतु महाराजः' इति शब्दो यस्य मम त्वया समुदीर्यते सम्पुगुच्छर्यते । अतो जितमिति सम्बन्धः । 'नाम' इत्यभ्युपगमे । 'नाम कोपेऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च ।' इति मेदिनी । अत्र 'प्रगमनं' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । तदुक्तं साहित्यदर्पणे 'प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरम् ।' इति । विदूषकः—भवति राज्ञ इति अत्र हास्यप्रतीतिः स्फुटैव । हासलक्षणं यथा—'भाषणाकृतिवेषाणां क्रियायाश्च विकारतः । कौल्यादेश्च परस्यानामेषामनुकृतेरिति । विकासथेतसो हासः ।' इति ।

देवदूतः—चित्रलेखे त्वरयोर्वशीम् ।
 मुनिना भरतेन यः प्रयोगो
 भवतीप्सहरसाश्रयो नियुक्तः ।
 ललिताभिनयं तमद्य भर्ता
 मरुतां द्रष्टुमनाः सलोकपालः ॥ १८ ॥
 (सर्वे कर्णे ददति ।)

१ उर्वशी—(विषादं नाटयति ।)

२ चित्रलेखा—सुदं पिअसहीए देवदूदस्स वअणं । अणुमाणी-
 अट्टु महाराओ ।

उर्वशी—णथिय मे वाआ ।

१ श्रुतं प्रियसख्या देवदूतस्य वचनम् । अनुमान्यतां महाराजः ।

२ नास्ति मे वाक् ।

मुनिनेति—भरतेन मुनिना । भरताख्यो मुनिर्नाट्यशास्त्रप्रणेता तेन ।
 अष्टरसाश्रयः—अष्टानां नाट्यशास्त्रोक्तानां रसानामाश्रयः स्थानम् । त-
 दुक्तं काव्यप्रकाशे “शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुतसंज्ञौ
 चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ” ॥ रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते इति रसाः । रसलक्षणं
 दशरूपके—‘ विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्वाद्यत्वं
 स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥ ’ इति । यः प्रयुज्यते इति प्रयोगो रूपकविशे-
 षो भवतीषु युष्मासु । अप्सरःस्वित्पर्यः । नियुक्तोऽभिनयशिक्षया प्रतिष्ठा-
 पितः । तं प्रयोगं ललिताभिनयं ललितो मनोहरोऽभिनयो मनोगतभावादि-
 व्यञ्जनं यस्मिस्तादृशं । लोकपालैः सहितः सलोकपालो मरुतां भर्ता देवेन्द्रोद्य
 द्रष्टुमना द्रष्टुं प्रेक्षितुं मनो यस्य स तथोक्तः । ‘ तुं काममनसोरपि ’ इति
 मन्कारलोपः । ‘ इन्द्रो बहिः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् । कुबेर ईशः । ’
 इत्यष्टौ लोकपालाः । ललिताभिनयमित्यनेन शृङ्गाररसप्रधानत्वं सूचितम् ।
 तदुक्तं दशरूपके—‘ एको रसाङ्गी कर्तव्यो वीरः शृङ्गार एव वा । अङ्गमन्ये
 रसाः सर्वे कुर्यान्निर्वहणेद्भुतम् ॥ ’ इति । उर्वशी—विषादं नाटयति—धुतेन
 शिरसा विषण्णया दृष्ट्या चेति ज्ञेयम् । तल्लक्षणे तु—पर्यायेण शनैस्तिर्यग्गतमुक्तं
 धुतं शिरः । विषादेऽनीप्सिते ज्ञेयम् ।’ इति । ‘ या दृष्टिः पतितापाङ्गा विस्ता-
 रितपुटद्वया । निमेषिष्यस्ततारा च विषण्णा सा विषादिनी ॥ ’ इति च ।
 चित्रलेखा—अनुमान्यतां गमनायानुज्ञां दाप्यतामित्यर्थः । उर्वशी—वागुच्चा-

१ चित्रलेखा—महाराज परवसो अअं जणो । ता महाराएण
अम्भगुण्णादा इच्छदि देवेमु अणवरद्धं अत्ताणअं कादुं ।

राजा—(कथंचिद्राचं व्यवस्थाप्य ।) नास्मि भवत्योरीश्वरनियो-
गप्रत्यर्थी । स्मर्तव्यस्त्वयं जनः ।

उर्वशी—(वियोगदुःखं रूपयन्ती सह सहया निष्कान्ता ।)

राजा—(सनिश्चासम् ।) सखे वैयर्थ्यमिव चक्षुषः संप्रति ।

२ विदूषकः—(पत्रं दर्शयितुकामः ।) णं एदं (इत्यर्षेके आत्मगतम् ।)
हद्धी हद्धी उव्वसीदंसणविद्धिदेण मए तं भुज्जवत्तअं पढभट्टंपि
हत्तादो पमादेण ण विण्णादं ।

राजा—भद्र किमसि वक्तुकाम इव ।

३ विदूषकः—मो भवं अङ्गाइं मुञ्चदु । दिदं खु तुइ बध्धभावा
उव्वसी । ण सा इदोगदं अणुराअं सिदिलेदि ।

१ महाराज परवसोऽयं जनः । तन्महाराजेनाभ्यनुज्ञातेच्छति देवेष्वनपरा-
द्धमात्मानं कर्तुम् ।

२ नन्वेतत्—हा धिक हा धिक्, उर्वशीदर्शनविस्मितेन मया तद्भूर्जपत्रं
प्रभ्रष्टमपि हस्तात्प्रमादेन न विज्ञातम् ।

३ मा भवानङ्गानि मुञ्चतु । दृढं खलु त्वयि बद्धभावोर्वशी । न सेतोगतमनु-
रागं शिथिलयति ।

रणसामर्थ्यम् । चित्रलेखा—परस्य वशे परवशः परार्थीनः । अयं जन उर्वशी-
लक्षणः । अनपराद्धं कर्तुं तेषां शासनं सम्यगनुष्ठायेत्यर्थः । अतस्तामनुज्ञातुमर्हति
भवानिति निष्कर्षः । राजा—व्यवस्थाप्य समाहितां कृत्वा । ईश्वरनियोगप्रत्यर्थी
ईश्वरस्य प्रभोर्महेन्द्रस्य नियोगस्याज्ञायाः प्रत्यर्थी विरोधी । प्रतिकूलमर्थयितुं
शीलमस्यासौ प्रत्यर्थी । उर्वशी—अयमुर्वश्या निष्कामो रतेः शृङ्गारस्यायिनः
पोषार्थमिति ज्ञेयम् । विप्रलम्भः शृङ्गारः । तदुक्तम्—‘यत्र तु रतेः प्रकृष्टा ना-
भीष्टमुपैति विप्रलम्भोसौ ।’ इति । ‘न विना विप्रलम्भेन शृङ्गारः पुष्टिमश्नुते ।
कषाथिते हि बलादौ भूयान्रागो विवर्धते ।’ इति च । राजा—वैयर्थ्यं
विगतोऽर्थो यस्य तदर्थं तस्य भावः विफलता । संप्रत्यसन्निहितायामुर्वश्या-
मित्यर्थः । विदूषकः—विस्मितेन विस्मयाकुलेन विस्मृतात्मभावेनेत्यर्थः ।
प्रमादेनानवधानतया । विदूषकः—अङ्गानि मुञ्चतु निराशो भवतिवत्यर्थः ।

१ उव्वसी विण्णवेदि [उर्वशीं विज्ञापयति] । इ. त्य. ए. पु. ।

२ बअस्स एदस्सि वक्तुकामो [वयस्य, एतदस्मि वक्तुकामः] । इ. त्य. ए. पु. ।

राजा—ममाप्येतदाशंसि मनः । तया खलु प्रस्थाने

अनीशया शरीरस्य हृदयं स्ववशं मयि ।

स्तनकम्पक्रियालक्ष्यैर्न्यस्तं निश्चसितैरिव ॥ १९ ॥

१ विदूषकः—(आत्मगतम् ।) वेवादि मे हिअअं ईमं वेळं तत्तम-
बदा तस्स भुज्जवत्तस्स णाम गेण्हिदव्वं भविस्सदित्ति ।

राजा—केनेदानां दृष्टिं विलोभयामि । (स्मृत्वा ।) आ उप-
नयतु भवान् भूर्जपत्रम् ।

२ विदूषकः—(विषादं नाटयति ।) हँन्त ण दिस्सदि । गदं उव्व-
सीएमग्गेण ।

राजा—सर्वत्र प्रमादी वैधेयः । ननु विचिनोतु भवान् ।

३ विदूषकः—(उत्थाय ।) णं इदो भवे इदो भवे । (शति विचेतव्यं
नाटयति ।)

(ततः प्रविशति सपरिवारा देवी काशीराजपुत्री ।)

१ वेपते मे हृदयमिमां वेलां तत्रभवता तस्य भूर्जपत्रस्य नाम प्रहीतव्यं
भविष्यतीति ।

२ हन्त न दृश्यते । गतमुर्वश्या मार्गेण ।

३ नन्वितो भवेत्, इतो भवेत् ।

खलु घुवम् । बद्धो भावोऽनुरागो यया । इतोगतं त्वयि प्रतिष्ठितमित्यर्थः ।
शिथिलयति शिथिलीकरोति । राजा—एतदाशंस्येतदाशावत् । अनीशयेति—
शरीरस्यानीशयाऽनीश्वरया । तस्येन्द्रायत्तत्वात् । तयोर्वश्या स्ववशं स्वायत्तं
हृदयं । स्तनयोः कम्पक्रिया तथा बक्षःस्थलोद्धननेनेत्यर्थः । लक्ष्यैरनुमेयैर्नि-
श्चसितैरिव न्यस्तं निक्षिप्तमिव । विवशमिति पाठे स्वतन्त्रं कस्याप्यनयत्त-
मित्यर्थः । यद्वा विवशं विशेषेण वशं स्वाधीनम् । विदूषकः—इमां वेलां मनया
वेल्या । राजा—विलोभयामि विनोदयामीत्यर्थः । प्रमादी प्रमत्तः ।
वैधेयो मूर्खः । 'मूर्खवैधेयबालिशाः । इत्यमरः । विचेतव्यं विचिन्तिः ।

१ विवशम् । इ. पा.

२ केचित्प वेलाए [कस्यां वेलायां] इ. पा.

३ मो दिव्वं खलु तं भुज्जवत्तं । इ. पा.

१ देवी—हञ्जे णिउणिए सच्चं तुए भणिदं इमं लदागेहं पविसन्तो
अज्जमाणवअसहाओ अज्जउत्तो दिट्ठोति ।

२ निपुणिका—किं अण्णहा भट्टिणी मए विण्णविदपुव्वा ।

३ देवी—तेण हि लदन्तरिदा सुणिस्सं दाव से विस्सद्धामन्ति-
दाणि । जं तुए कहिदं तं सच्चं ण वात्ति ।

४ निपुणिका—जं भट्टिणीए रूचदि ।

५ देवी—(परिक्रम्य ।) हञ्जे णिउणिए किं एदं जिण्णैचीवरं
विअ इदो मुहं दक्खिणमारुदेण आणीअदि ।

६ निपुणिका—(विभाव्य ।) भट्टिणि पडिवत्तणविभाविदक्खर
भुज्जवत्तं खु एदं । हन्त भट्टिणीए एव्व णेउरकोडीए लमं ।
(गृहीत्वा ।) कहं वाईअदु ।

१ हञ्जे निपुणिके सत्यं त्वया भणितामेदं लतागेहं प्रविशन्मार्थमाणवकसहाय
आर्यपुत्रो दृष्ट इति ।

२ किमन्यथा भट्टिनी मया विज्ञापितपूर्वा ।

३ तेन हि लतान्तरिता श्रोष्यामि तावदस्य विश्रब्धामन्त्रितानि । यत्
त्वया कथितं तत्सत्यं न वेति ।

४ यद् भट्टिन्यै रोचते ।

५ हञ्जे निपुणिके किमेतज्जीर्णचीवरमिवेतोमुखं दक्षिणमारुतेनानीयते ।

६ भट्टिनि परिवर्तनविभाविताक्षरं भूर्जपत्रं खल्वेतत् । हन्त भट्टिन्या एव
नूपुरकोट्या लभ्यं कथं वाच्यताम् ।

देवो—लतागेहं प्रमदवनान्तर्गतमेताद्विज्ञेयम् । निपुणिका—भट्टिनी राज-
महिषी । यत्तु 'देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी ।' इत्यमरसिंहेनोक्तं
तत्प्राथिकं मन्तव्यम् । अन्यथा विज्ञापितपूर्वा असत्यं देव्यै कदाचित्कथित-
मित्यर्थः । देवी—लतान्तरिता—लतान्ताहृता । विश्रब्धामन्त्रितानि विश्रम्भा-
लापान् । देवो—जीर्णचीवरं जीर्णं चीवरं बल्लखण्डम् । इतोमुखं इतः मुखं य-
स्यास्मत्सम्मुखमित्यर्थः । निपुणिका—विभाव्य निरूप्य, निपुणमालोच्य ।
परिवर्तनविभाविताक्षरं परिवर्तनेन व्यावर्तनेन विभावितानि प्रकटीकृतानि

१ हञ्जे णिउणिए, सच्चं किं लताघरं विसन्तो अज्जमाणवअसहाओ दिट्ठो तुए महा-
राओ । इ. पा.

२ जं भट्टिणी आणवेदी । इ. पा.

३ 'पजोण्णं' इति 'वत्तं नवचावरं' इति ७ पा.

१ देवी—अणुवाएहि दावं णं । जदि अविरुद्धं तदा सुणिस्से ।

२ निपुणिका—(तथा कृत्वा ।) भट्टिणि तं एव्व कोलीणं विअ पडिहादि । भट्टारअं उदिसिअ उव्वसीए कव्वबन्धोत्ति तक्केमि । अज्जमाणवअपमादेण अह्माणं हत्थं गदोत्ति ।

३ देवी—तेण हि से गहिदत्था होमि ।

निपुणिका—(राज्ञा पूर्ववाचितं वाचयति ।)

४ देवी—एत्थ इमिणा एव्व उवाअणेण अच्छराकामुअं पेक्खामि ।
(इति परिजनसाहिता लतागृहं परिक्रामति ।)

५ विदूषकः—भो वअस्स किं एदं पवणवसगामि पमदवणसमी-
बगदकीलापव्वइपज्जन्ते दीसदि ।

१ अनुवाचय तावदेतत् । यद्यविरुद्धं ततः श्रोष्यामि ।

२ भट्टिनि तदेव कौलीनमिव प्रतिभाति । भर्तारमुद्दिश्योर्वश्याः काव्यबन्ध इति तर्क्यामि । आर्यमाणवकप्रमादेनावयोर्हस्तं गत इति ।

३ तेन ह्यस्य गृहीतार्था भवामि ।

४ अत्रानेनैवोपायनेनाप्सरःकामुकं प्रेक्षे ।

५ भो वयस्य किमेतत्पवनवशगामि प्रमदवनसमीपगतक्रीडापर्वतपर्यन्ते दृश्यते ।

दृष्टानि वाक्षराणे यस्मिन् । नूपुरकोट्या मञ्जीराप्रेण । 'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् । इत्यमरः । कथमिति प्रश्ने । देवी—अनुवाचय तूष्णीं वाचय । अविरुद्धं श्रवणार्हमकौलीनपरमित्यर्थः । अन्यथात्वे तस्य मनोव्यथाजनकत्वादिति भावः । निपुणिका—कौलीनं कौ पृथिव्यां लीनं [अलुक्समासः] अपवादः । 'कौलीनं पशुभिर्बुद्धे कुलीनत्वापवादयोः ।' इति धराणि । अत्र राज्ञ आभिजात्यविरुद्धमाचरणमुर्वश्यनुरागरूपम् । भर्तारं स्वामिनम् । तदुक्तं दशरूपके—'देवः स्वामाति वृपतिर्भृत्यैर्भेतति चाधमैः ।' इति । यद्वा 'भट्टारकमिति छाया । 'राजा भट्टारको देवः' इत्यमरः । काव्यबन्धः पद्यरचना । मदनलेख इति यावत् । देवी—गृहीतार्था—गृहीतार्थो यया । ज्ञातविषयेत्यर्थः । देवी—अत्राधुना । उपायनेनोपहारेण । एतदेवोपहारस्थाने कृत्वेत्यर्थः । 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।' इत्यमरः । विदूषकः—पवनवशगामि—पवन-
। गच्छतीति वायुवशसंचारि । क्रीडापर्वतः क्रीडाशैलः । उपवनादिषु क्री-

राजा—(उत्थाय ।) भगवन् वसन्तप्रिय दक्षिणवायो ।
 वासार्थं हर संभृतं सुरभिणा पौष्पं रजो वीरुधां
 किं मिथ्या भवतो हृतेन दयितास्नेहस्वहस्तेन मे ।
 जानीते हि मनोविनोदनफलैरेवंविधैर्धारितं
 कामार्तं जनमञ्जनां प्रति भवानालक्षितप्रार्थनः ॥

कार्यं निर्मितः पर्वतसदृशो भूम्युच्छ्रयः । तस्य पर्वन्ते प्रान्ते । राजा-विदु-
 षकवचः श्रुत्वा पवनेनोत्क्षिप्य नीयमानं भूर्जपत्रमेव स्वादिति मन्वान आह
 वसन्तप्रिय वसन्तस्य प्रियो वसन्तप्रियः । वसन्तः प्रियः यस्येति वा । तस्य
 सम्बुद्धिः । हे वसन्तसख । वासार्थमिति-सुरभिणा वसन्तेन । 'वसन्ते
 पुष्पसमयः सुरभिः' इत्यमरः । सुष्ठु रभन्ते हर्षयुक्ता भवन्त्यत्रेति सुरभिः ।
 संभृतं संपादितमुपचितं वा । वीरुधां लतानां । 'वीरुहताषिटपयोः
 स्त्रियाम् ।' इति कोषः । 'लता प्रतानिनी वीरुधु' इत्यमरे विशेषः । पौष्पं पुष्प-
 सम्बन्धि रजः परागं । 'रजः क्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च' इति
 मेदिनी । वासार्थं सौगन्ध्यलाभार्थं हर नय । मिथ्या व्यर्थं हृतेनापनीतेन मे
 मम दयितास्नेहस्वहस्तेन दयितायाः प्रियायाः स्नेहस्वहस्तः स्नेहदशकः स्व-
 हस्तो लक्षणया स्वहस्तलेखस्तेन भवतः किं कोषः । पुष्परेणुहरणे भवतः
 सौरभ्यलाभः स्यात् । मत्प्रियालेखहरणे तु न कोपि दृष्टादृष्टत्व लाभ
 इत्यर्थः । प्रत्युत ज्ञातास्वादस्य तवादाक्षिण्यमपि प्रसज्येतेत्याह- भवान्
 कामार्तं कामपीडितं जनं । मनोविनोदनफलैर्मनस उक्ताण्डितस्येत्यर्थः । विनो-
 दनं सान्त्वनं । उत्कण्ठापनयनमिति यावत् । फलं प्रयोजनं येषां तानि तैः ।
 एवंविधः प्रकारो येषां तैरीदृशैर्मदनलेखादिभिर्धारितमवलम्बितजीवितं जा-
 नीते हि वेत्ति खलु । यतो भवान् अञ्जनां प्रत्यालक्षितप्रार्थनो दृष्टाभि-
 लाषः । कामुक इत्यर्थः । अञ्जना नाम कुञ्जराख्यस्य वानरस्य पुत्री हनुम-
 न्माता च १ एकदा पर्वतशिखर आसीनायास्तस्या उत्तरीयाबलं विस्सलितं
 दृष्ट्वा भगवान्नायुस्तां चकमे । पश्चाद्यथा मे कुमारीभावो न नश्येत्तथा मयि च-
 रतु भगवानिति तथा विरुमः कृतार्थतां भेजेऽजनयच्च तस्यां सुतं मारुतिम् ।
 इति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया । रङ्गनायस्तु 'विनोदनफलैः' इत्यत्र 'विनो-
 दनशतैरिति' चतुर्थपादं च 'कामार्तं जनमञ्जनामिभवितुं नालम्बितप्रार्थनम्'
 इति पठति । तथाख्यानं यथा—'हि यतः भवानेवंविधैर्बिनोदनशतैर्हस्तलेख-
 चित्रफलकादिभिर्धारितं विहितजीवनम् । आलम्बिता अङ्गीकृता प्रार्थना
 येन तं कामार्तं जनमञ्जना तत्त्वतोऽभिभवितुं पराभवितुं न जानीते ।

१ निपु०—भट्टिणि एदस्स एत्व अण्णेसणा वट्टदि ।

२ देवी—पेक्खामि ।

३ विदूषकः—भो मिलाअमाणकेसरच्छविणा मोरपिच्छेण वि-
प्पलद्धो हि ।

राजा—सर्वथा हतोस्मि ।

४ देवी—(उपेल ।) अज्जउत्त अलं आवेएण । एदं तं भुज्जवत्तं ।

राजा—(ससंभ्रमम् ।) अये देवी । स्वागतं देव्यै ।

५ विदूषकः—(अपवार्य ।) दुरागतं दाणिं संवुत्तं ।

राजा—(जनान्तिकम् ।) सखे किमत्र प्रतिविधेयम् ।

१ भट्टिनि एतस्यैवान्वेषणा वर्तते ।

२ पद्यासि ।

३ भो म्लायमानकेसरच्छविना मयूरपिच्छेन विप्रलब्धोऽस्मि ।

४ आर्यपुत्र, अन्त्यावेगेन । एतत्तद्भूर्जपत्रम् ।

५ दुरागतमिदानीं संवृत्तम् ।

अभिभवितुं न जानीते इदमञ्जसा सत्यामिति वा । अतश्चावश्यं लेखो न
नेय इति भावः । निजदाक्षिण्यरक्षणायपि नैतादाग्विधेयमिति रहस्यम् ।
'अञ्जसा तत्त्वतूर्णयोः' इति विश्वः" । इति । निपुणिका—अन्वेषणा अन्वीक्षणम् ।
विदूषकः—म्लायमानकेसरच्छविना म्लायमानं यत्केसरं केसरपुष्पं तद्वच्छ-
विः कान्तिर्यस्य तेन । राजा—सर्वथा हतोस्मि मनोविनोदनोपायाभावादि-
त्यर्थः । देवी—'आर्यपुत्र' इति भर्तारं प्रति पत्न्याः सम्बुद्धिः । अत्र सागरः—
'ऊढायां देवि दयिते पुमानाह प्रियां प्रति । आर्यपुत्रं च जीवेश नाथ साप्याह व-
क्त्रमम् ॥' इति । विदूषकः—अपवार्य—एतलक्षणं साहित्यदर्पणे 'तद्भवेदपवारितं ।
रहस्यं तु यदन्वस्य परावृत्य प्रकाश्यते ।' इति । दुरागतमनभीष्टमागमनम् ।
राज्ञा स्वागतमित्युक्ते विदूषकस्येयमुक्तिः । राजा—जनान्तिकम्—लक्षणमुक्तं

१ भट्टिणि एदस्स एव भुज्जवत्तस्य अण्णेसणा सुणीअदि । इ. पा.

२ म-दभाग्यः । इ. त्य. ए. पु. ।

१ विदूषकः—लोत्तेण गहिदत्स कुम्भिलअत्स अत्थि वा परि-
वअणं ।

राजा—(अपवार्य) मूढ नायं परिहासकालः । (प्रकाशम् ।)
देवी नेदं मया मृग्यते । स खलु परसमन्वेषणार्थमारम्भोयम् ।

२ देवी—जुज्जदि अत्तणो सोहमं पच्छादेदुं ।

३ विदूषकः—भो दि तुवरंहि से भोअणं जं पित्तोवसमणसमर्थं
होदि ।

४ देवी—णिउणिण् सोहणं खु बहणेण आसासिदो वअस्सो ।

५ विदूषकः—भोदि णं पेख्ख आसासिदो पिसाचोवि भोअणेण ।

राजा—मूर्ख बलादपराधिनं मां प्रतिपादयसि ।

१ लोत्रेण पृहीतस्य कुम्भीरकस्यास्ति वा प्रतिवचनम् ।

२ युज्यत आत्मनः सौभाग्यं प्रच्छादयितुम् ।

३ भवति त्वरयास्य भोजनं यत् पित्तोपशमनसमर्थं भवति ।

४ निपुणिके शोभनं खलु ब्राह्मणेनाश्वासितो वयस्यः ।

५ भवति, ननु पश्य आश्वासितः पिशाचोपि भोजनेन ।

प्राक् । किमत्र प्रतिविधेयं कथमस्य प्रतीकारः कर्तव्यः । विदूषकः—लोत्रेण चो-
रितधनेन । 'लोत्रमभुणि चोरिते' इति विश्वः । ...स्तेवं लोत्रं च तद्गनम्'
इत्यमरश्च । सह पृहीतस्य कुम्भीरकस्य चौरस्य । 'कुम्भीरको गण्डपदस्तक-
रश्च मलिम्लुवः ।' इति कोषः । एतदपि भाषणं जनान्तिकमेवेत्यवगन्तव्यम् ।
राजा—सोवमारम्भो व्यवसायः परस्यान्यस्य समन्वेषणार्थं गवेषणार्थं खलु ।
'अत्र राज्ञो दोषप्रच्छादनाद् 'नर्मद्युतिः' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति' इति का-
ट्यवेमः । देवी—युज्यत इ०—स्याने खल्वयं सौभाग्यगोपने प्रयत्न इत्य० ।
सौभाग्यमत्र दिव्याङ्गनाप्रार्थना । विदूषकः—पित्तोपशमनसमर्थं पित्तस्योपशमः
शान्तिः । तत्र समर्थम् । अनेन राज्ञोऽष्टितं पित्तजनितभ्रमं मूलमिति विदूषकस्या-
शयः । मधुराहारेण कुपितं पित्तं शाम्यतीति वैद्यके प्रसिद्धम् । तदुक्तम् । कफं
दुर्जनवृत्तीदृशैर्वातं स्नेहेन मित्रवत् । पित्तं जामातरमिव मधुरैर्भोजनैर्जयेत् ॥
इति । देवी—निपुणिके शोभनमित्यादि सोऽष्टुण्ठं वचः । विदूषकः—कूरः
पिशाचोपि भोजनदानेनाराधितो भवति किमु वक्तव्यं मिष्टान्नभोजनेन
शमितपित्तकोपो मम वयस्यः प्रकृतिमापद्येतेति । इति विदूषकस्य भावः ।
राजा—बलात् हठात् । अपराधिनं प्रतिपादयस्युपपादयसि । उन्मत्तवदचे-

१ (जनान्तिकम् ।) इत्य. ए. पु. ।

२ तत्खलु मन्त्रपत्रं यदन्वेषणाय ममायमारम्भः । इ. पा.

१ देवी—णात्थि भवदो अवरारो । अहं एव एत्थ अवरद्धा ।
जा षडिऊलदंसणा भविअ अगदो दे चिट्ठामि । इदो अहं गमिस्सं ।
(कोपं नाटयित्वा प्रस्थिता ।)

राजा—

अपराधी नामाहं प्रसीद रम्भोरु विरम संरम्भात् ।

सेव्यो जनश्च कुपितः कथं नु दासो निरपराधः ॥ २१ ॥

(इति पादयोः पतति ।)

२ देवी—(आत्मगतम् ।) मा खु लहुहिअआ अहं अणुणअं बहु-
मण्णे । किं नु अदक्खिण्णाक्खिदस्स पच्छादावस्स भाएमि ।
(राजानमपहाय सपरिवारा निष्कान्ता ।)

१ नास्ति भवतोपराधः । अहमेवात्रापराद्धा । या प्रतिकूलदर्शना भूत्वा-
ऽप्रतस्ते तिष्ठामि । इतोहं गमिष्यामि ।

२ मा खलु लघुहृदयाहमनुनयं बहुमन्ये । किं त्वदाक्षिण्यकृतात्पक्षात्तापा-
द्विभेमि ।

छन्तमपि मां तथा प्रतिपादयामिति शेषः । उभयोर्वचनविसंवादात्स्फुटमेव
देव्या अपराधशङ्का जायेतेति राज्ञो भावः । देवी—अहमेवापराद्धा मयैवापराधः
कृतः । प्रतिकूलदर्शना प्रतिकूलं विरुद्धं अनिष्टमित्यर्थः दर्शनं यस्याः सा ।
नाटयित्वाऽभिनीय । राज्ञा—अहमपराधी नाम कृतव्यल्पीकः खलु । हे रम्भोरु
रम्भे इव ऊरु यस्याः रम्भोरुस्तत्सम्बुद्धिः । नदीत्वाद्भस्वः । 'ऊरुतरपदादौपम्ये'
इत्युद्प्रत्ययः । प्रसीद प्रसन्ना भव । संरम्भात्कोपाद्विरम । कोपं जहाहीत्यर्थः ।
'संरम्भः संभ्रमे कोपे' इति विश्वः । आत्मनोपराधित्वमेवोपन्यस्यति । सेव्यः
सेवाहो जनः कुपितश्चेद्दासः सेवकजनो निरपराधोऽपराधरहितः कथं नु स्यात् ।
'कथं नु' इत्याक्षेपे । 'प्रभुकोपस्यान्यथानुपपत्त्यैव दासापराधो निश्चीयते' इति
भावः । अत्रेर्ष्याकषायितानां स्त्रीणां मानापनयनार्थं सूचितेषु षट्सूपायेषु साम-
प्रयुक्तमित्यनुसन्धेयम् । तदुक्तं दशरूपके—'स्त्रीणामीर्ष्याकृता मानः कोपोन्या-
सङ्गिनि प्रिये । यथोत्तरं गुरुः षड्गुरुपायैस्तमुपाचरेत् । साम्ना भेदेन दा-
नेन नत्युपेक्षारसान्तरैः ॥ तत्र प्रियवचः साम ।' इति । अत्र राश्या अनुनय-
नात् 'पर्युपासनं' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । 'इति पादयोः पतति' इत्यत्र
पूर्वप्रयुक्ते सामनि व्यर्थं सति 'नतिः' नामोपायः प्रयुक्त इत्यनुसन्धेयम् । तदुक्तं
'पादयोः पतनं नतिः' इति । देवी—अहं लघुहृदया भूत्वाऽनुनयं मा खलु बहु-
मन्ये । मयात्मनो मानग्रन्थि शिथिलीकृत्य नैवास्यालीकानुनयो बहुमन्तव्य

१ विदूषकः—पाउसणदी विअं अप्पसण्णा गदा देवी । ता उट्टेहि ।

राजा—(उल्थाव ।) वयस्य नेदमनुपपन्नम् । पश्य

प्रियवचनशतोपि शोषितां दयितजनानुयो रसादृते ।

प्रविशति हृदयं न तद्विदां मणिरिव कृत्रिमरागयोजितः ॥ २२ ॥

२ विदूषकः—अणुऊलं एव्व एदं एत्थं भवदो । ण ह्म अक्खि-
दुक्खिदो अहिमुहे दीवसिहं सहेदि ।

१ प्रावृणदीवाप्रसन्ना गता देवी । तदुत्तिष्ठ ।

२ अनुकूलमेवात्र भवत एतत् । न खल्वक्षिदुःखितोभिमुखे दीर्पाशिक्षां सहते ।

इत्यर्थः । यद्वाहं मा खलु तथा लघुहृदया यथास्यांनूनयं बहुमन्य इति योज्यम् । किं त्वेतदेव केवलं—अदाक्षिण्यकृतात् प्राणिपातलङ्घनरूपं चन्नेऽदाक्षिण्यं तन्न-
निताल्पश्चात्तापादनुशयाद्विभेमे । दाक्षिण्यकृतादिति पाठे मम यदाक्षिण्यं स्वभा-
वस्योदारता तेन कृताल्पश्चात्तापादित्यादि योजना । प्रकृतिं गताया मम ध्रुवं 'न
मया धर्तुः प्राणिपातमवगणयन्त्या साधु कृतम्' इति पश्चात्तापो भावी । तेन
मयाऽस्वस्वचित्तया भाव्यमिति देव्याशयः । अत्र देव्या भयमुत्तरोद्भवस्तुषी-
जत्वाद्दिन्दुः । विदूषकः—प्रावृणदीवाप्रसन्ना रोषकलुषां । शीघ्रगामिनी च ।
पक्षे पाहिलजला वेषवती च । उत्तिष्ठ न कोप्यधुना तव प्रणिपातस्वोपयोग
इत्यर्थः । राजा—अत्रेदंशब्देन देव्या अप्रसादगमनं परामृश्यते । इदं 'प्रावृण-
दीवाप्रसन्ना गता' इत्येतन्नानुपपन्नमुपपन्नं योग्यमेव । यतः । प्रियेति—दयितज-
नानुनयो दयितजनस्व प्रियजनस्यानुनवस्तत्कृतं प्रार्थनं प्रियवचनशतोपि
प्रियवचनानां शतानि यस्मिस्तादृशश्चादृक्शतपूर्णोपि रसादृते प्रेम्णा विना ।
अकृत्रिमप्रेमराहेत इत्यर्थः । तद्विदां तद्रसरहितोऽलीकोयमनूनय इति विद-
न्तीति तासां शोषितां हृदयं न प्रविशति चेतस्यन्तरं न लभते । निष्फलो
भवतीत्यर्थः । अत्रोपमामाह—कृत्रिमरागयोजितः कृत्रिमेण कृतकेन रागेण
क्लोहितादिवर्णेन योजितो युक्तः कृतः । रञ्जित इत्यर्थः । मणिः स्फटिकादि-
स्ताद्विद्यं रत्नपरीक्षकाणां । वैकटिकानामित्यर्थः । रसादृते रत्नान्पुरहितो रत्नानां
सहजौज्ज्वल्यरहितः सन् यथा हृदयं न प्रविशति हृदयगमो न भवति तथा ।
विदूषकः—अनुकूलमिष्टं । अत्रास्मिन्काले । एतद्-भवतोनूनवस्तस्या हृदयं न
प्रविष्ट इत्येतद् । अक्षिदुःखितश्च भुःपीडावान् । अभिमुखे पुरतः । 'अक्षिदुःखित-
स्येत्यत्र प्राकृते पूर्वानेपातानियमाद्दुःखिताक्षस्येति विधेयम् । यथाक्षिदुःखि-
तोऽप्रतो दीर्पाशिक्षां न सहते तथोवेशीसंक्रान्तहृदयस्त्वमपि देव्या इस्थानं
सोऽनुमसमर्थः । अतस्तन्नानूनयमाविगम्य देवी गतेति शोभनमाप

१ विदूषकः—पाउसणदी विअं अप्पसण्णा गदा देवी । ता उट्ठेहि ।

राजा—(उत्थाव ।) वयस्य नेदमनुपपन्नम् । पश्य

प्रियवचनशतोपि बोषितां दयितजनानुयो रसादृते ।

प्रविशति हृदयं न तद्विदां मणिरिव कृत्रिमरागयोजितः ॥ २२ ॥

२ विदूषकः—अणुउलं एव् एदं एत्थं भवदो । ण ह्नु अक्खि-
दुक्खिदो अहिमुहे दीवसिहं सहेदि ।

१ प्रावृष्णदीवाप्रसन्ना गता देवी । तदुत्तिष्ठ ।

२ अनुकूलमेवात्र भवत एतत् । न खल्वक्षिदुःखितोभिमुखे दीर्घाक्ष्यां सहते ।

इत्यर्थः । यद्वाहं मा खलु तथा लघुहृदया ययास्यानुनयं बहुमन्य इति योज्यम् । किं त्वेतदेव केवलं—अदाक्षिण्यकृतात् प्रणिपातलङ्घनरूपं बन्धेऽदाक्षिण्यं तत्र-
नितात्यश्वात्तापादनुशयाद्विभेदि । दाक्षिण्यकृतादिति पाठे मम यदाक्षिण्यं स्वभा-
वस्योदारता तेन कृतात्यश्वात्तापादित्यादि योजना । प्रकृति गताया मम ध्रुवं 'न
मया भर्तुः प्रणिपातमवगणयन्त्या साधु कृतम्' इति पश्चात्तापो भाषी । तेन
मयाऽस्वस्वचित्तया भाव्यामिति देव्याशयः । अत्र देव्या भयमुत्तरोक्त्वस्तुवी-
जत्वादिन्द्रुः । विदूषकः—प्रावृष्णदीवाप्रसन्ना रोषकलुषां । शीघ्रंगामिनी च ।
पक्षे पाद्विलजला वेषवती च । उत्तिष्ठ न कोप्यधुना तव प्रणिपातस्वोपयोग
इत्यर्थः । राजा—अत्रेदंशब्देन देव्या अप्रसादगमनं परामृश्यते । इदं 'प्रावृष्ण-
दीवाप्रसन्ना गता' इत्येतन्नानुपपन्नमुपपन्नं योग्यमेव । यतः । प्रियोति—दयितज-
नानुनयो दयितजनस्य प्रियजनस्यानुनयस्तत्कृतं प्रार्थनं प्रियवचनशतोपि
प्रियवचनानां शतानि अस्मिस्तादृशश्चादृक्शतपूर्णोपि रसादृते प्रेम्णा विना ।
अकृत्रिमप्रेमराहेत इत्यर्थः । तद्विदां तद्रसरहितोऽलीकोचमनुनय इति विद-
न्तीति तासां बोषितां हृदयं न प्रविशति चेतस्यन्तरं न लभते । निष्फलो
भवतीत्यर्थः । अत्रोपमामाह—कृत्रिमरागयोजितः कृत्रिमेण कृतकेन रागेण
क्लोहितादिवर्णेन योजितो युक्तः कृतः । रञ्जित इत्यर्थः । मणिः स्फटिकादि-
स्ताद्विद्यं रत्नपरीक्षकाणां । वैकटिकानामित्यर्थः । रसादृते रत्नाम्पुरहितो रत्नानां
सहजौज्ज्वल्यराहितः सन् यथा हृदयं न प्रविशति हृदयगमो न भवति तथा ।
विदूषकः—अनुकूलभ्रष्टं । अत्रास्मिन्काले । एतद्-भवतानुनयस्तस्या हृदयं न
प्रविष्ट इत्येतद् । आक्षिदुःखितश्च भुःपीडावान् । अभिमुखे पुरतः । 'आक्षिदुःखित-
स्येत्यत्र प्राकृते पूर्वानेपातानियमाहःखिताक्षस्येति विधेयम् । यथाक्षिदुःखि-
वोमतो दीर्घाक्ष्यां न सहते तथोर्वशीसंक्रान्तहृदयस्त्वमपि देव्या अत्रावस्थानं
सादुमसमर्थः । अउत्त शानुनयमवियगप्य देवी गतेति शोभनमापावितमन्यथा

राजा—मा भैवम् । उर्वशीगतमनसोपि मे स एव देव्यां बहु-
मानः । किं तु प्रणिपातलङ्घनादहमस्यां धैर्यमवलम्बिष्ये ।

१ विदूषकः—चिद्वदु दाव भवदो धीरदा । बुभुक्षितदस्स ब-
क्षणस्स जीविदं अवलम्बदु भवं । समओ खु ष्हाणभोअणं सेविदुं ।

राजा—(ऊर्ध्वमवलोक्य) गतमर्धे दिवसस्य ।

उष्णालुः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी

निर्भिद्योपरिकर्णिकारमुकुलान्यालीयते षट्पदः ।

तप्तं वारि विहाय तीरनलिनीं कारण्डवः सेवते

क्रीडावेस्मनि चैष पञ्जरशुकः क्लान्तो जलं याचते ॥

(इति निष्कान्ताः सर्वे ।)

(इति द्वितीयोऽङ्कः ।)

१ तिष्ठतु तावद्भवतो धीरता । बुभुक्षितस्य ब्राह्मणस्य जीवितमवलम्बतां
भवान् । समयः खलु ज्ञानभोजनं सेवितुम् ।

तस्या इहावस्थानादिति विदूषकस्य भावः । राजा—बहुमानः परमादरः ।
प्रणिपातस्य लङ्घनाद्विगणनात् । अस्यां देव्यां । अवलम्बिष्य आस्थास्ये ।
देव्या मम प्रणिपातो लङ्घितः । सा च दक्षिणा । अतो ध्रुवं तथा पश्चादनुशय-
पर्याकुलया भाव्यं येन सा ममानुनयं बहुमस्यत इति राज्ञो भावः । अत्र प्र-
णिपातोपाये व्यर्थोभूतेपि राज्ञा स्वयं किञ्चिदप्यकृत्वा केवलं धैर्यमवलम्ब्या-
वस्थानात् 'उपेक्षा' नामोपायः प्रयुक्त इत्यनुसन्धेयम् । तदुक्तं 'उपेक्षा धैर्य-
धारणम्' इति । विदूषकः—धीरता 'धैर्यमवलम्बिष्ये' इत्येषा कथा । अवल-
म्बतां ज्ञानपानभोजनार्थमित उत्यायेति शेषः । ज्ञानं च भोजनं च ज्ञानभो-
जनम् । उष्णालुरिति—उष्णं न सहते उष्णालुरुष्णमसहमानः । 'शीतोष्णतुप्रे-
भ्यस्तदसहने' इत्यालुच् । उष्णार्तं इति पाठे तपनोष्मणार्तः पीडितः । शिखा-
स्यास्तीति शिखी मयूरः । श्रीह्यादिपाठादिनिः । तरोः शिशिरे शीतले मूलाल-
वाले मूलकृतजलावापप्रदेशे । आसमन्ताल्लवं जललवमालाल्यागृह्णातीत्यालवा-
लम् । 'स्यादालवालमालमावापः' इत्यमरः । निषीदत्युपविशति । षट्पदो भ्र-
मरः कर्णिकारमुकुलानि पारिव्याधाख्यवृक्षकलिकाः । 'अथ हुमोत्पलः कर्णिकारः
पारिव्याधे' इत्यमरः । अस्य पुष्पवर्णनं कुमारसंभवे—'वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं
दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः ।' इति । तेनार्यं सौगन्ध्यहीन इति ज्ञायते । उप-
च्यप्रतो निर्भिद्य विदायांलीयतेन्तर्लानो भवति । कारण्डवो जलकुङ्कुटस्तप्तं वारि
विहाय त्यक्त्वा तीरनलिनीं स्थलकमलिनीं सेवत आश्रयते । क्रीडावेस्मनि
लीलागारे वर्तमान एष पुरोवर्ती पञ्जरशुकः पञ्जरस्थकीरः क्लान्तः आतपक्लान्तः ।
पिपासाकुलितः इत्यर्थः । सज्जलं याचते प्रार्थयते । इति श्रीमद्विक्रमोर्वशीब-
टीकायामर्षप्रकाशिकायां द्वितीयोऽङ्कः ।

तृतीयोऽङ्कः

प्रथमः । सखे पल्लव महेन्द्रसदनं गच्छतोपाध्यायेन त्वमासनं प्रतिग्राहितः । अग्निशरणसंरक्षणाय स्थापितोहम् । अतः खलु पृच्छामि । अपि गुरोः प्रयोगेण दिव्या परिषदाराधिता ।

१ द्वितीयः—गालव ण आणे आराहिदा ण वत्ति । तस्सि उण सरस्सईकिदकव्यबन्धे लच्छीसअंबरे तेसु तेसु रसन्तरेसु तम्भभा आसि । किं तु—

१ गालव न जाने आराधिता न वेति । तस्मिन् पुनः सरस्वतीकृतकाव्यबन्धे लक्ष्मीस्वयंवरे तेषु तेषु रसान्तरेषु तन्मया आसीत् किं तु—

अधुना राज्ञः फलभूतोर्वशीसमागमानुकूलमहेन्द्रानुप्रहाद्यर्षसूचनार्ष भरतमु-
निशिष्वसंवादमवतारयति । ततः प्रविशतो भरतशिष्याधिति—त्वमा-
सनं प्रतिग्राहितः । अत्र गौणे कर्मणि ऋः । 'गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने निहृ-
ष्वहाम् । बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया'॥ इत्युक्तत्वात् । न च 'दुह्या-
व्यच्दंङ्घ्रिप्रच्छिचिर्त्रशासुजिमध्युषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यात्प्रोहृ-
ष्वहाम् ॥' इत्यत्र पाठाभावादिकर्मतैव नास्तीति वक्तव्यं । अकथितं च इत्यनेन वि-
हितायाः कर्मसंज्ञाया अर्थनिबन्धनत्वात् । न चार्थनिबन्धनत्वेपि दुह्यादिना केनापि
धातुना समानार्थतैव प्रहेर्नास्तीति वाच्यम् । दण्डिप्रहोः समानार्थत्वात् । अर्थनि-
बन्धनत्वे किं प्रमाणमित्यपि न गदितव्यं । अहमपीदमचोद्यं चोद्ये इति तत्राजसूत्रे
भाष्ये प्रच्छिपर्यायस्य चुदेरपि द्विकर्मताया भाष्यकारचरणैरपि स्वीकृतत्वात् ।
अतएव भट्टिरपि 'स्थातुं रणे स्मेरमुखो जगाद मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम् ।' इति प्रा-
युक्तम् । एतेन—'अथाचितारं नहि देवदेवमद्रिः सुतां प्राहयितुं शशाक' इत्यादयः प्रयोगा
अपि व्याख्याताः । तथा च 'जप्राह युतरं शकं' इति प्रयोगस्यापप्रयोगत्वेन प्रति-
पादनमाप्रहमूलामेत्यवगन्तव्यम् । अधुना विषयान्तरमुज्जित्वा प्रकृतमनुसरामः ।
अग्निशरणसंरक्षणाय अग्निशरणमग्निशाला तस्य संरक्षणं सम्यगवेक्षा ।
'शरणं गृहराक्षित्रोः' इत्यमरः । प्रयोगेण रूपकाभिनयेन । परिषद् समा ।
आराधिता प्रीता । द्वितीया—सरस्वतीकृतकाव्यबन्धे सरस्वत्या कृतः का-
व्यबन्धः । वस्तुरचनेति यावत् । अस्य तस्मिन् । लक्ष्मीस्वयंवरे तदाह्य-
रूपके । रसान्तरेषु तत्तत्रविशेषाभिनेयवशादनुकूलविभावानुभावव्यभिचा-
रिसंयोगात्प्रादुर्भवत्सु शृङ्गारादिरसविशेषेषु । तन्मया विगलितवेद्यान्तरा तदेक-

१ सखे वेलव अग्निशरणान्महेन्द्रमन्दिरं गच्छतोपाध्यायेन त्वमासनं ग्राहितः । अहमग्निश-
रणरक्षणार्थमवस्थापितः । अतः पृच्छामि गुरोः प्रयोगेण देवपरिषदाराधिता न वेति । इ. पा.

२ गालव, ण आणे कहं आराहिता भोदि । तस्सि उण सरस्सईकिदकव्यबन्धे लच्छी-
सअंबरे उब्बसी तेषु तेषु रसन्तरेसु उम्माइभा आसि । इ. पा.

प्रथमः—सदोषावकाश इव ते वाक्यशेषः ।

१ द्वितीयः—आम तर्हि उव्वसीए वअणं पमाक्खलिदं आसि ।

प्रथमः—कथमिव ।

२ द्वितीयः—लच्छीभूमिआए वट्टमाणा उव्वसी वारुणीभूमि-
आए वट्टमाणाए मेणआए पुच्छिदा । सहि समाअदा एदे तेलोक्क-
सुपुरिसा सकेसवा लेअवाला । कदमस्सि दे भावाहिणिवेसोत्ति ।

प्रथमः—ततस्ततः ।

३ द्वितीयः—तदो ताए पुरिसोत्तमेत्ति भणिदव्वे पुरुरवेत्ति
णिग्गदा वाणी ।

प्रथमः—भवितव्यतानुविधायीनीन्द्रियाणि । न खलु ताम-
मिक्रुद्धो गुरुः ।

४ द्वितीयः—सा खु सत्ता उवज्जाएण । महिन्देण उण अणुग-
हिदा ।

१ आम तस्मिन्नुर्वशीया वचनं प्रमादस्खलितमासीत् ।

२ लक्ष्मीभूमिकायां वर्तमानोर्वशी वारुणीभूमिकायां वर्तमानया मेनकया पृष्ठा ।
साखि समागता एते त्रैलोक्यसुपुरुषाः सकेशवा लोकपालाः । कतमस्मिंस्ते भा-
वाभिनिवेश इति ।

३ ततस्तया पुरुषोत्तम इति भणितव्ये पुरुरवसीति निर्गता वाणी ।

४ सा खलु शसतोपाध्यायेन । महिन्द्रेण पुनरनुगृहीता ।

परा । प्रथमः—सदोषावकाशः दोषस्यावकाशोवसरस्तेन सह वर्ततेऽसी ।
द्वितीयः—आमेति स्मरणे । 'आमानुगुण्ये स्मरणे' इति त्रिकाण्डी । प्रमाद-
स्खलितं प्रमादादनवधानात्स्खलितमन्यथाञ्चारितम् । लक्ष्मीभूमिकायां भूमिका
वेषपरिग्रहः । 'भूमिका रचनायां स्यान्मूर्त्यन्तरपरिग्रहे ।' इति विश्वः । 'अ-
न्वयपरिग्रहद्वयस्य प्रवेशः स तु भूमिका ।' इति भरतश्च । वारुणी वरुणपत्नी ।
सुपुरुषाः पुरुषश्रेष्ठाः । लोकपालाश्च । भावाभिनिवेशो दृढप्रेमबन्धः । द्वितीयः-
पुरुषोत्तम इति भणितव्ये यत्र पुरुषोत्तमे इति भाषणमावश्यकमासीत् तत्र ।
प्रथमः—भावितव्यतानुविधायीनि भावितव्यतामनुविदधति इत्येवंशीलानि ।

१ उच्छीन्द्रियाणि । इ. पा.

प्रथमः—कथमिव ।

१ द्वितीयः—जेण मम उवदेसो तुए लङ्घिदो तेण ण दे दिव्वं ठाणं हविस्सदित्ति उवज्झाअस्स सावो । महिन्देण उण पेक्खणावसाणे लज्जावणदमुही भणिदा जरिंस्स बद्धभावा सि तस्स मे रणसहाअस्स राएसिणो पिअं एत्थ करणिज्जं । सा तुमं जहाकामं पुरुरवसं उवाचिट्ठ जाव सो तुइ दिट्ठसंताणो भोदित्ति ।

प्रथमः—सदृशं पुरुषान्तरविदो महेन्द्रस्य ।

२ द्वितीयः—(सूर्यमवलोक्य ।) कथाप्रसङ्गेण अम्हेहिं अवरद्धा अहिसेअवेला क्खु उवज्झाअस्स । ता एहि सेपासपरिवत्तिणो होम ।

(इति निष्कान्तौ ।)

विष्कम्भकः ।

१ येन ममोपदेशश्चया लङ्घितस्तेन न ते दिव्यं स्थानं भविष्यतीत्युपाध्यायस्य शापः । महेन्द्रेण पुनः प्रेक्षणावसाने लज्जावनतमुखी भणिता यस्मिन्बद्धभावासि तस्य मे रणसहायस्य राजर्षेः प्रियमत्र करणीयम् । सा त्वं यथाकामं पुरुरवसमुपतिष्ठस्व यावत्स त्वयि दृष्टसंतानो भवेदिति ।

२ कथाप्रसङ्गेनास्माभिरपराद्धाऽभिषेकवेला खलुपाध्यायस्य । तदेहास्य पार्श्वपरिवर्तिनौ भवादः ।

‘सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छीत्ये’ इति णिनिः । ‘आतोयुकूचिण्हृतोः’ इति युक्च । भाव्यर्थानुसारीणि । तामभिकुद्धः ‘कुधद्दुहोरुपच्छयोः कर्म’ इति द्वितीया । द्वितीयः—येन यस्मात् । उपदेशः शिक्षा । लङ्घितोऽनवधानातिरस्कृतः । न ते दिव्यं स्थानं भविष्यति स्वर्गाद्युता मर्त्यलोकं गमिष्यसीत्यर्थः । प्रेक्षणावसाने प्रयोगान्ते । लज्जावनतमुखी लज्जावनतं मुखं यस्याः सा । रणेषु सहायः रणसहायस्तस्य । यथाकाममुपतिष्ठस्व । संगतिकरणे तद् । द्वितीयः—सदृशमनुरूपं पुरुषान्तरविदः अन्यः पुरुषः पुरुषान्तरं तद्वेत्तीति पुरुषान्तरवित्तस्यान्यान्तःकरणसाक्षिणः । प्रथमः—कथाप्रसङ्गेन संभाषणयोगेन । अपराद्धाभिषेकवेला ज्ञानसमयप्रातिपातः कृत इत्यर्थः । उपाध्यायस्य गुरोः । उपेत्याधीयतेऽस्मादित्युपाध्यायः । विष्कम्भकः । तल्लक्षणं सुधाकरे—‘तत्र विष्कम्भको भूतभाविवस्त्वंशसूचकः । अमुख्यपात्ररचितः संक्षेपैकप्रयोजनः ॥ द्विधा स शुद्धो मिश्रश्च मिः स्थान्नीचमध्यमैः । शुद्धः केवलमध्योयमेकानेककृतो द्विधा ॥’ इति । अयं नी

(ततः प्रविशति कञ्चुकी ।)

कञ्चुकी—

सर्वः कल्पे वयसि यतते लब्धुमर्थान्कुटुम्बी

पश्चात्पुत्रैरपहृतभरः कल्पते विश्रमाय ।

अस्माकं तु प्रतिदिनमियं सादयन्ती शरीरम्

सेवाकारा परिणतिरहो स्त्रीषु कष्टोऽधिकारः ॥ १ ॥

(परिक्रम्य ।) आदिष्टोऽस्मि सनियमया काशीराजपुत्र्या—यथा व्रत-

मकृतत्वान्मिथः । कञ्चुकीति—कञ्चुकिलक्षणं यथा—‘अन्तःपुरचरो राज्ञो वृद्धो विप्रो गुणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥’ इति । मातृगुप्ताचार्या अप्याहुः—‘ये नित्यं सत्यसम्पन्नाः कामदोषविर्जिताः । ज्ञान-विज्ञानकुशलाः कञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः ॥’ इति । सर्व इति सर्वः कुटुम्बं पुत्रदारादिपोष्यवर्गोऽस्यास्तीति कुटुम्बी । ‘कुटुम्बं पोष्यवर्गं’ इत्यमरमाला । कल्पे-निरामये वयसि पूर्ववयसीत्यर्थः । ‘कल्पं प्रभाते मधुनि सजे दक्षे निरामये ।’ इति हंसः । ‘कल्पे’ इति पाठे समर्थे वयसि तारुण्य इति स एवार्थः । अर्थान धनादिविषयान् लब्धुं प्राप्तुं यतते सप्रयत्नो भवति । ‘अर्थः प्रयोजने विं हेत्वभिप्रायवस्तुषु । शब्दाभिधेयविषये स्यान्निश्चितप्रकारयोः’ ॥ इति विश्व-लोचनः । पश्चात्तारुण्योत्तरकाले पश्चिमे वयसीत्यर्थः । पुत्रैरपहृतो भरः कुटुम्बपोषणभारो यस्य स तादृशः सन् विश्रमाय विश्रान्तये कल्पते प्रभवति । एवमन्त्येषां दैवशालिनां वयःपरिणतिः सुखावहा भवति । तु कितु अस्माकं कञ्चुकिनां परिणतिः वार्धक्यं प्रतिदिनं दिने दिने शरीरं सादयन्ती शरीरधातू-नामपचयात्क्षीणतरं कुर्वन्त्यपि सेवाकारा सेवा एव कारा बन्धनगृहं यस्या-स्तादृशी । सेवासान्तत्यात्तस्यां बद्धैव । अन्यत्र सेवायां स्थाविरभावस्थानपे-क्षितत्वादान्तः पुरसेवायां तस्यैवापेक्षितत्वात् । अधुना स्त्रीसेवावैषम्यविषण्ण आह । ‘अहो’ इति विस्मये । स्त्रीष्वधिकारोन्तःपुररक्षार्कर्म कष्टः पीडाकरः खलु । ‘अस्माकं सेवा प्रतिदिनं शरीरं सादयन्ती कारापरिणतिर्यस्यास्तादृशी’ इति केचिन्नोजयन्ति । तन्न सम्यग् । सेवायाः शरीरसादस्यासाधारणकारणत्वा-भावात् । कारापरिणतिशब्दस्यार्थसौष्ठवादशनाच्च । मन्दाकान्ता वृत्तम् । लक्षणं गतपूर्वम् । सनियमया व्रतस्थया । संपादनमनुष्ठानम् । मानमभिमानम् । तदेव यन्निगुणिकामुखेन याचितस्तदेवेत्यर्थः । अवसितसन्ध्याजाप्यमवासितं समाप्तं सन्ध्या च जाप्यं जपादिकर्म सन्ध्याजाप्यं यस्य । दिवसाव-सानवृत्तान्तो दिनाख्यप्रकारः । ‘वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे

१ कल्पे-कल्पे, लब्धु-भोक्तुम् । शरीरं-प्रतिष्ठाम् । अहो-अभूत् । इ. पा.

संपादनाय मया मानमुत्सृज्य निपुणिकामुखेन पूर्वं याचितो महाराजः । तदेव मद्बचनाद्विज्ञापयेति । यावदिदानीमवसितसंध्याजाप्यं महाराजं पश्यामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) रमणीयः खलु दिवसावसानवृत्तान्तो राजवेश्मनि । इह हि

उत्कीर्णा इव वासयष्टिषु निशानिद्रालसा बर्हिणो

धूपैर्जालविनिःसृतैर्वलभयः संदिग्धपारावताः ।

आचारप्रयतः सपुष्पबलिषु स्थानेषु चार्चिष्मतीः

संध्यामङ्गलदीपिका विभजते शुद्धान्तवृद्वाजनः ॥ २ ॥

(नेपथ्याभिमुखं दृष्ट्वा ।) अये, इत एव प्रस्थितो देवः ।

परिजनवनिताकरार्पिताभिः परिवृत एष विभाति दीपिकाभिः ।

गिरिरिव गतिमानपक्षलोपादनुतटपुष्पितकर्णिकारयष्टिः ॥ ३ ॥

कात्स्न्यवार्तयोः' इत्यमरः । उत्कीर्णा इति-निशानिद्रालसा निश्वायां च निद्रा तयालसा दोषातननिद्राभिभूता बर्हिणो मयूराः । बर्हमस्त्यस्यासौ बर्ही । 'अस्त्यर्थे' इनिः । मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।' इत्यमरः । वासयष्टिषु वासार्थे यष्टयस्तासु निवासदण्डेषु उत्कीर्णा टट्टोक्लिखिताकृतय इव तेषां निश्चलत्वात् । जालविनिःसृतैर्जालेभ्यो गवाक्षेभ्यो विनिःसृतैर्निष्कामद्भिः धूपैरगुर्वादिसुरभिद्रव्योत्थैः बलभयो गोपानस्यः संदिग्धपारावताः संदिग्धाः संशयिताः पारावताः कपोता यासु तादृश्यः । दृश्यन्ते इति शेषः । 'सौधान्यत्यर्थतापाद्वलभिपरिचयद्वेषिपारावतानि' । इति मालविकाभिनिर्गमम् । 'जालं वृन्दगवाक्षयोः' इति रभसः । 'गोपानसी तु बलभी छादने वक्रदारुणि ।' इति । पारावतः कलरवः कपोतः । इति चामरः । आचारप्रयत आचारेण प्रयतः पवित्रो यद्वा आचारे दिनकृत्ये प्रयतस्तत्परः । शुद्धान्तवृद्वाजनः शुद्धान्तेऽन्तःपुरे वृद्वाजनो वृद्धस्त्रीसमूहः सपुष्पबलिषु पुष्पैः सहिताः सपुष्पा बलय उपहारा येषु तेषु स्थानेषु अर्चिष्मतीः प्रकृष्टप्रकाशवतीः । मङ्गलार्था दीपिका मङ्गलदीपिकाः सन्ध्यायां मङ्गलदीपिकाः सन्ध्यामङ्गलदीपिकाः । विभजते तत्तत्स्थानेषु निवेशयति । 'पवित्रः प्रयतः पूतः' इत्यमरः । शुद्धान्तोन्तःपुरे गुह्यकक्षाभेदे च भूपतेः ।' इत्यजयः । 'क्लिदैत्वोपहारयोः' इति हैमः । परिजनेति-परिजनवनिताकरार्पिताभिर्दासीजनहस्तभृताभिर्दीपिकाभिः परिवृतः परिगतः एष देवः । अनुतटं पुष्पिताः सज्जातकुसुमाः कर्णिकारयष्टयो हुमोत्पलाख्यवृक्षस्तंभा यस्य तादृशः । अपक्षलोपात्सपक्षतया गतिमान् गिरिरिव विभाति ।

यावदेनमवलोकनमार्गे स्थितः प्रतिपालयामि ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा विदूषकश्च ।)

राजा—(आत्मगतम् ।)

कार्यान्तरितोत्कण्ठं दिनं मया नीतमनतिकृच्छ्रेण ।

अविनोददीर्घयामा कथं नु रात्रिर्गमयितव्या ॥ ४ ॥

कञ्चुकी—(उपगम्य ।) जयतु जयतु देवः । देव, देवी विज्ञापयति—मणिहर्म्यपृष्ठे सुदर्शनश्चन्द्रः । तत्र संनिहितेन देवेन प्रतिपालयितुमिच्छामि यावद्रोहिणीसंयोग इति ।

राजा—आर्यं लातव्यं विज्ञाप्यतां देवी यस्ते छन्द इति ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—वयस्य, किं परमार्थत एव देव्या व्रतनिमित्तोऽयमारम्भः स्यात् ।

१ विदूषकः—भो तर्कमि जादपच्चादावा तत्तभोदी वदावदेसेण भवदो पणिपादलङ्घनं पमज्जिदुकामेति ।

१ भो तर्कयामि जातपश्चात्तापा तत्रभवती व्रतापदेशेन भवतः प्रणिपातलङ्घनं प्रमार्ष्टुकामेति ।

अत्र गिरेरपक्षलोपकल्पनात्कल्पितोपमालंकारः । पुष्पिताम्रावृत्तम् । 'अयुजि नयु-गरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताम्रा ।' इति तल्लक्षणम् । अवलोकनमार्गे—दृष्टिपथे । कार्येति—कार्येण व्यवहारलोकनादिना अन्तरिता तिरभू-तोत्कण्ठा यस्मिंस्तादृशं दिनं मया अनतिकृच्छ्रेण नातिक्रमेण नीतमतिवा-हितम् । 'स्यात्कृच्छ्रं कष्टमाभीलम्' इत्यमरः । अविनोदादीर्घा यामाः प्रहरा वस्याः साऽविनोददीर्घयामा रात्रिः कथं नु गमयितव्या नेतव्या । कञ्चुकी—सुदर्शनः शोभनदर्शनः सुष्टु सुखेन दृश्यत इति वा । संनिहितेनासन्नवर्तिना देवेन सह । यावद्रोहिणीसंयोगो भवतीति शेषः । तावत् । राजा—छन्दोभि-प्रावः । इच्छेति यावत् । 'अभिप्रायश्छन्द आशयः' इत्यमरः । तवेच्छामनु-वर्ते इत्य० । विदूषकः—व्रतापदेशेन व्रतमिषेण । प्रमार्ष्टुकामा अपनेतुमनाः ।

राजा—उपपन्नं भवानाह । तथा हि ।

अवधूतप्रणिपाताः पश्चात्संतप्यमानमनसोऽपि ।

निभृतैर्व्यपत्रपन्ते दयितानुनयैर्मनस्विन्यः ॥ ९ ॥

तदादेशय मणिहर्म्यपृष्ठमार्गम् ।

१ विदूषकः—इदो इदो भवं । इमिणा गङ्गातररङ्गसास्सिरिएण फलिअमणिसोवाणेण आरोहट्टु भवं पदोसावसररमणिज्जं मणिहम्मिअम् ।

राजा—आरोहाग्रतः ।

(सर्वे सोपानारोहणं नाटयन्ति ।)

२ विदूषकः—(निरूप्य ।) भो पच्चासण्णेण चन्दोदएण होदव्वम् । जह तिमिरिरेइअमाणं पुव्वदिसामुहं आलोअसुहअं दीसदि ।

१ इत इतो भवान् । अनेन गङ्गातररङ्गस्फटिकमणिसोपानेनारोहतु भवान्प्रदोषावसररमणीयं मणिहर्म्यम् ।

२ भोः प्रत्यासन्नेन चन्द्रोदयेन भवितव्यम् । यथा तिमिरिरेच्यमानं पूर्वदिमुखमालोकसुभगं दृश्यते ।

ज्ञा—उपपन्नं युक्तम् । अवधूतेति—अवधूतप्रणिपाता अवधूतस्तिरस्कृतः । पातः प्रणतिर्याभिस्तादृश्यो मनस्विन्यो मानिन्यः पश्चात्प्रणिपातलङ्घनार्थं संतप्यमानमनसोपि पश्चात्तापेनाकुलीक्रियमाणा अपि दयितानुनयैः प्रियप्रसादनोपायैर्निभृतैः प्रच्छन्नमेव व्यपत्रपन्ते लज्जिता भवन्ति । न त्वात्मनोऽं प्रकटयन्ति मानहानिप्रसङ्गादिति भावः । विविधैरनुतप्यन्ते दयितानुरिति पाठे त्वर्थः स्पष्ट एव । कित्त्वयं पाठो बहुषु लिखितपुस्तकेष्वनुपलम्भाद्ययश्चन्दवैयर्थ्याच्चोपेक्षणीयः । विदूषकः—गङ्गातररङ्गसर्ध्रिकेण गङ्गातररङ्गोभमानेन । सोपानमारोहणमार्गः । सह विद्यमान उप उपरि आनो गमनमनेने सोपानम् । प्रदोषावसररमणीयं निशामुखमनोहरम् । विदूषकः—आलोकसु-

तेस्सिरिएण[सिसिरेण]; पदोसावसर—सम्बदा, मणिहम्मिअम्—मणिहम्मपिट्ठअलम् । इ.पा.

२ आलोअसुहअं—आलोहिअप्पहम् । इ. पा.

राजा—सम्यगाह भवान् ।

उदयगूढशशाङ्कमरीचिभिस्तमसि दूरमितः प्रतिसारिते ।

अलकसंयमनादिव लोचने हरति मे हरिवाहनदिङ्मुखम् ॥६॥

१ विदूषकः—ही ही । भो, एसो खण्डमोदअसस्तिरिसो उदितो
राआ दूआदीणां ।

राजा—(सस्मितम् ।) सर्वत्रौदरिकस्याभ्यवहार्यमेव विषयः ।

(प्राञ्जलेः प्रणम्य ।) भगवन् क्षपानाथ,

रविमावसते सतां क्रियायै सुधया तर्पयते सुरान्पितृंश्च ।

तमसां निशि मूर्च्छतां निहन्त्रे हरचूडांनिहितात्मने नमस्ते ॥७॥

(उत्तिष्ठति)

१ ही ही । भोः, एष खण्डमोदकसश्रीक उदितो राजा द्विजातीनाम् ।

भगं आलोक्ये सुभगं रम्यालोकम् । उदयेति—उदयेन उदयपर्वतेन गढोचः
शशाङ्कस्तस्य मरीचिभिर्मयूखैरितोऽस्मात्प्रदेशात्तमसि दूरं प्रतिसारिते निरस्ते
मति । हरिवाहनदिङ्मुखं पूर्वदिशामुखं । हरी अश्वविशेषौ वाहनं यस्य स हरि-
वाहन इन्द्रः । तदुक्तं शालिहोत्रे—‘त्वक्केशवालरोमाणि सुवर्णाभानि यस्य रुद्रः ।
हरिः स वर्णतोऽश्वसु पीतकौशेयसप्रभः ॥’ इति । तस्य दिक् प्राची तस्या मुखम् ।
इन्द्रो हि पूर्वाशायाः स्वामीति सुप्रसिद्धमेव । अलकसंयमनादिव केशकलापबन्धना-
दिव मे मनो हरति । अत्र तमोदूरप्रतिसारणस्य नथनानन्दहेतुकेनालकसंयमनात् न
सम्भावनात् हेतूत्प्रेक्षा । विदूषकः—खण्डमोदकसश्रीकः खण्डशर्करापिण्डसदृ-
राजा द्विजातीनाम् अत्र हरिवंशः—ततस्तस्मै (चन्द्राय) ददौ राज्यं ।
ब्रह्मविदां वरः । बीजौषधीनां विप्राणामपां च जनमेजय ॥’ इति । राज-
औदरिकस्य उदरे प्रसितः औदरिक आहाराप्रियस्तस्य । ‘आद्यूनः स्यादौद-
इत्यमरः । अभ्यवहार्यमन्नम् । रात्रिमिति—सतां सन्नानां क्रियायै दर्शोष्ठि-
यज्ञादिक्रियासिद्धर्थं रविमावसते सूर्यं संगच्छते : “चन्द्रया वा अमावास्या-
मादित्यमनुप्रविशति । सोन्तर्षायते । तं न निर्जानन्ति ।” इति ऐतरेयब्रा-
णम् । सुधयाऽमृतेन सुरान् पितृंश्च तर्पयते प्रीणयते । चन्द्रस्य किल षोड-
शकलाः । तासां पददश कलाः कृष्णपक्षे देवैः पर्यायेण पीयन्ते । एवं नि-
एकया कलयावाशिष्टश्चन्द्रोमावास्यायां सूर्यं प्रविशति । स च तं शुक्ल-
कलाभिर्वर्द्धयते । इति शास्त्रकारा मन्यन्ते । तथा च देवीपुराणे—“क-
षोडश सोमस्य शुक्ले वर्धयते रविः । अमृतेनामृतं कृष्णे पीयते दैवतैः क्रमात्

१ विदूषकः—भो, ब्रह्मणसंक्रामिदक्खरेण दे पिदामहेण अ-
ब्भणुण्णादो आसणाद्धिदो होहि । जाव अहं वि सुहासिणो होमि ।

राजा—(विदूषकवचनं परिपृच्छोपविष्टः । परिजनं विलोक्य ।) अभि-
व्यक्तायां चन्द्रिकायां किं दीपिकापौनरुक्तयेन । तद्विश्राम्यन्तु भवत्यः ।

२ परिजनः—जं देवो आणवेदि । (इति निष्प्रान्तः ।)

राजा—(चन्द्रमसमवलोक्य ।) वयस्य, परं मुहूर्तादागमनं देव्याः ।
तद्विविक्ते कथयामि स्वामवस्थाम् ।

१ भोः, ब्राह्मणसंक्रामिताक्षरेण ते पितामहेनाभ्वनुज्ञात आसनस्थितो
भव । यावदहमपि सुखासीनो भवामि ।

२ यदेव आज्ञापयति ।

प्रथमां पिबते वक्षिद्वितीयां पवनः कलाम् । विश्वेदेवास्तृतीयां तु चतुर्थी तु-
प्रजापतिः । पञ्चमीं वरुणश्चापि षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीमृषयो दिव्या ब-
सवोद्यौ तथाष्टमीम् ॥ नवमीं कृष्णपक्षस्य पिबतीन्द्रः कलामपि । दशमीं अ-
रुतश्चापि रुद्रा एकादशीं कलाम् ॥ द्वादशीं तु कलां विष्णुर्धनदश्च त्रयोदशीम् ।
चतुर्दशीं पशुपतिः कलां पिबति नित्यशः ॥ ततः पञ्चदशीं चैव पिबन्ति पि-
तरः कलाम् । कलावशिष्टो निष्पीतः प्रविष्टः सूर्वमण्डलम् । अमायां विशते
रश्मावमावाशी ततस्मृतः ॥' इति । निशि मूर्च्छतां रात्रौ प्रभवतां तमसां
तमःसंघातस्य निहन्त्रे विनाशयित्रे । हरस्य शिवस्य च्छायां निहित आत्मा
कलारूपो यस्य तस्मै । ते तुभ्यं नमः । विदूषकः—ब्राह्मणसंक्रामिताक्षरेण
ब्राह्मणे । माये इत्यर्थः । संक्रामितानि निवेशितानि अक्षराणि स्ववाच्यानि
येन मन्मुखेन वदता इति यावत् । पितामहेन चन्द्रेण । राज्ञा—दीपिकापौन-
रुक्तयेन व्यर्थेन दीपिकाप्रकाशेन इत्यर्थः । विदूषकः तादृशमनुरागं उर्वस्या
'नन्दनवनवाता अप्यत्युष्णाः शरीरके' इत्यादिशब्दैर्बन्धीकृतमित्यर्थः ।

१ रुचिमावहते । इ. पा.

२ मत्तान्तरे यथा—प्रथमां पिबते वक्षिद्वितीयां पिबते रविः । विश्वे देवास्तृतीयां तु चतुर्थीं
सलिलाधिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीमृषयो दिव्या अष्टमीमज
एकजात् । नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राभानि वै कलाम् । दशमीं पिबति वायुः पिबत्येकाद-
शीमुमा । द्वादशीं पितरः सर्वे सभं प्राभन्ति भागज्ञाः । त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः
पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः । निष्पीतः कलावशेषश्चन्द्रमा न
प्रकाशते । कला षोडशिका या तु अपः प्रविशते सदा । अमायां तु सदा सोम ओषधीं
प्रतिपद्यते । तमौषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतं च पत् । तन्वीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं
द्विजातिभिः । हुतमाग्निषु यज्ञेषु पुनराध्याप्यते ज्ञानी । दिने दिने कलाशुद्धिः पौर्णमास्यां
तु पूर्णता ॥ इति माधवीयः कालनिर्णयः ।

१ विदूषकः—णं दीसइ एव्व सा । किं दु तारिसं अणुराअं पे-
त्सिअ सक्कं क्खु आसाबन्धेण अत्ताणअं धारिदुम् ।

राजा—एवमेतत् । बलवान्पुनर्मम मनसोऽभितापः ।

नद्या इव प्रवाहो विषमशिलासंकटस्खलितवेगः ।

विभ्रितसमागममुखो मनसिशयः शतगुणो भवति ॥ ८ ॥

२ विदूषकः—जहा परिहीअमाणेहिं अक्केहिं अधिअं सोहसि
तहा अदूरे पिआसमागमं ते पेक्खामि ।

राजा— (निमित्तं सूचयित्वा ।) वयस्य

वचोभिराशाजननैर्भवानिव गुरुव्यथम् ।

अयं मां स्पन्दितैर्बाहुराश्वासयति दक्षिणः ॥ ९ ॥

१ ननु दृश्यत एव सा । किं तु तादृशमनुरागं प्रेक्ष्य शक्यं खल्वाशाबन्धेना-
त्मानं धारयितुम् ।

२ यथा परिहीयमाणैरपक्षीयमाणैः शोभसे तथादूरे प्रियासमागमं ते प्रेक्षे ।

आशाबन्धेन बध्यतेऽनेनेति बन्धो बन्धनमाशैव बन्ध आशाबन्धस्तेन । राजा-
एवमेतत् । अत्र दृष्टोर्वशीदृढानुरागस्य विदूषकवचसोत्तेजितस्य उर्वशीप्राप्त्या-
शाऽवगम्यते । लक्ष्यालक्ष्यरूपतया किञ्चिदुद्भिन्नस्य बीजस्य मुहुरन्वेषणाद्गर्भ-
सन्धारिपि । तस्य पताकाविरहेपि न कापि क्षतिरिति बोध्यम् । तदुक्तं दश-
रूपके—‘गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेषणं मुहुः । द्वादशाङ्गः पताका स्यान्न
वा, स्यात्प्राप्तिसंभवः ॥’ इति । अभिताप औत्सुक्यम् । नद्या इति—विषम-
शिलासंकटस्खलितवेगो विषमा निम्नोन्नताः शिलास्ताभिः संकटोत्पन्न एव स्खलि-
तवेगो नद्याः प्रवाह इव स यथा शतगुणः शतधा विभक्तो भवति तथा ।
विभ्रितसमागममुखो विभ्रितं समागममुखं यस्य स तयोक्तो मनसिशयः कामः ।
शृङ्गाररूपेण मनसि शेतेऽसौ मनसिशयः । ‘अधिकरणे शेतेः’ इत्यच् । ‘तत्पुरुषे
कृति बहुलम्’ इति सप्तम्या अलुक् । शतगुणो भवति शतधा वर्धते । विदू-
षकः—परिहीयमाणैरपक्षीयमाणैः । वचोभिरिति—आशाजननैर्बन्धुश्रीसमागमा-
शोत्पादकैर्वचोभिर्भवानिवायं दक्षिणो वामेतरो बाहुर्गुरुव्यथं दुर्धरमनःसंतापं मां
स्पन्दितैः स्फुरणैराश्वासयति समाधत्ते । ‘दक्षिणश्चतुरो हि दुःखितमाश्वासयति’
इति रङ्गनाथः । अत्र बाहुस्पन्दनलिङ्गैर्नोर्वशीप्राप्त्यनुमानाद् ‘अनुमानं’ नाम स-
न्ध्यभुक्तम् । अभिसारिकावेधा अभिसारिकाया वेधो यस्याः सा । नायिकाया
गणिकात्वेऽभिसरणवर्षनं कर्तव्यम् । यदुक्तम्—‘कुलजां गणिकां प्रेष्यां यथाहै-
र्वेष्येष्टितैः । रागातिशयसम्पन्नां वर्षयेदभिसारिकाम् ॥’ इति । अभिसारि-

१ विदूषकः—ण क्वु अण्णहा बहणस्स वअणं ।

राजा—(सप्रत्याशस्तिष्ठति ।)

(ततः प्रविशत्याकाञ्चयानेनाभिसारिकावेषा उर्वशी चित्रलेखा च ।)

२ उर्वशी—(आत्मानं विलोक्य ।) हला चित्तलेहे अविरोअदि दे अअं मे अप्पाभरणभूसिदो णीलंसुअपरिग्गहो अहिसारिआवेसो ।

३ चित्रलेखा—णत्थि मे वाआविहवो पसंसिदुं । इदं तु चिन्तेमि । अवि णाम अहं पुरुरवा भवेअं ति ।

४ उर्वशी—संहि मदनो खु तुमं आणवेदि सिग्घं णेहि मं तस्स सुहअस्स वसदिं ति ।

५ चित्रलेखा—णं एदं परिवत्तिदं विअ केलाससिहरं पिअदमस्स दे भवणं उवगदह ।

१ न खल्वन्यथा ब्राह्मणस्य वचनम् ।

२ हला चित्रलेखे, अपि रोचते तेऽयं मेऽल्पाभरणभूषितो नीलांशुकपरिग्रहोभिसारिकावेषः ।

३ नास्ति मे वाग्विभवः प्रशंसितुम् । इदं तु चिन्तयामि । अपि नामाहं पुरुरवा भवेयामिति ।

४ सखि मदनः खलु त्वामाज्ञापयति शीघ्रं नय मां तस्य सुभगस्य वसतिमिति ।

५ नन्वेतत्परिवर्तितमिव कैलासशिखरं प्रियतमस्व ते भवनमुपगते स्वः ।

कालक्षणमुक्तं प्राक् । रङ्गनायोद्धृतमभिसारिकालक्षणं यथा—‘हित्वा लज्जां समाकृष्टा मद्नेन मदेन वा । अभिसारयते कान्तं स्वयं वा साभिसारिका ॥’ इति । उर्वशी ‘अल्पाभरणभूषितः’ इत्यत्र ‘मुक्ताभरणभूषितः’ इत्यपि पाठः । तत्र रङ्गनाथ-व्याख्या यथा—‘मुक्ताभरणस्य कभूषणस्तथापि भूषितः । मुक्ताफलरूपाभरण-मित्यर्थस्तु अन्धकाराभिसारिकाया विरुद्ध इति ध्येयम् ।’ इति । नीलांशुकपरिग्रहः नीलस्यांशुकस्य परिग्रहो यस्मिन् । चित्रलेखा—वाग्विभवो वर्णन-सामर्थ्यम् । उर्वशी—शीघ्रं नय मामित्यादिना औत्सुक्यं व्यज्यते । चित्र-

१ सखि असमथ्या खलु अहं । तुम आणेहि तं सिग्घं णेहि मं तस्स वा सुहअस्स वस-दिम् । [सखि, असमर्थो खल्वहम् । स्वमानय तं शीघ्रं नय मां वा तस्य सुभगस्य वसतिम्] इ. पा. । अयं सर्वथोपेक्ष्य एव ।

२ णं पडिबिम्बिअं विअं आमिणीअमुनाए केलाससिहरससिसीअं [ननु प्रतिबि-म्बितमिव यामिनीवमुनायां कैलासशिखरसमीकं] इ. पा.

१ उर्वशी—तेण हि पहावदो जाणाहि दाव कहिं सो मम हि
अचोरो किं वा अणुचिट्ठदित्ति ।

२ चित्रलेखा—(ध्यात्वा । आत्मगतम् ।) भोट्टु कीलित्तं दाव एदाए।
(प्रकाशम् ।) हला एसो मणोरहलद्धपिआसमाअमसुहं अणुहवन्तो
उवहोअक्खमे ओआसे चिट्ठदि ।

उर्वशी—'(विषादं नाटयति ।)

३ चित्रलेखा—मुग्धे का उण अण्णा चिन्ता पिआसमाअमस्स ।

४ उर्वशी—(सोच्छ्वासम् ।) अदक्खिणं संदेहदि मे हिअअं ।

५ चित्रलेखा—(विलोक्य ।) एसो मणिहम्मिअगदो वअस्समेत्त-
सहाओ राएसी । ता एहि उवसप्पाम णं ।

(उभे अवतरतः)

१ तेन हि प्रभावाजानीहि तावत् क्व स मम हृदयचोरः किं वानुतिष्ठतीति ।

२ भवतु कीडिष्यामि तावदेतया । हला एष मनोरथलब्धप्रियास-
मागमसुखमनुभवनुपभोगक्षमेऽवकाशे तिष्ठति ।

३ मुग्धे का पुनरन्या चिन्ता प्रियासमागमस्य ।

४ अदक्षिणं संदिग्धे मे हृदयम् ।

५ एष मणिहर्म्यगतो वयस्यमात्रसहायो राजर्षिः । तदेष्टुपसर्पाव एनम् ।

लेखा—परिवर्तितं रूपान्तरेण परिणामितम् । उर्वशी—प्रभावात् प्रभाव-
शब्दो व्याख्यातचरः । चित्रलेखा—कीडिष्यामि—अत्र कीडाशब्दो नर्मवाची ।
'क्रीडा खेला च नर्म च' इत्यमरः । मनोरथ— मनोरथानुरूपं लब्धा या प्रिया
तस्याः समागमस्य सुखम् । पक्षे मनोरथेन सङ्कल्पमात्रेण लब्धो यः प्रियाया
उर्वश्याः समागमस्तस्य सुखम् । उपभोगक्षमे संभोगयोग्ये । अत्र सन्याज-
वचनाश्रयणात् 'अभूताहरणम्' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तमित्यनुसन्धेयम् । तदुक्तम्—
'अत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतम् ।' इति । चित्रलेखा—अन्या
चिन्ता त्वामन्तरेण । त्वमेव सा प्रिया ममाभिप्रेता यस्याः समागमं सोनुभव-
तीत्यर्थः । अत्र यथार्थकथनात् 'मार्गः' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तम् । उर्वशी—
अदक्षिणमविचक्षणं । संदिग्धार्थं वचनमिदंतया परिच्छेतुमसमर्थमित्यर्थः ।

१ अवेहिं हिअअं मे ण ज्ञत्तिआदि । हला चित्तेहे हिअए काउण किं जप्पसि । प्पि-
असमागमस्स अगदो ज्जेव्व अणेण अवहिदं मे हिअअं । इ. प।

राजा—वयस्य रजन्या सह विजृम्भते मदनबाधा ।

१ उर्वशी—अग्निभिन्नार्थेण इमिणा वअणेण आकम्पितं मे हिअअं । अन्तरिदा एव सुणाम से सेरालावं जाव णो संसअच्छेदो होदि ।

२ चित्रलेखा—जं दे रोअदि ।

३ विदूषकः—णं इमे अमिअगब्भा सेवीअन्दु च्चन्दवादा ।

राजा—वयस्य, एवमादिभिरनुपक्रम्योयमातङ्कः । पश्य

कुसुमशयनं न प्रत्यग्रं न चन्द्रमरीचयो

न च मलयजं सर्वाङ्गीणं न वा मणियष्टयः ।

मनसिजरुजं सा वा दिव्या ममालमपोहितुम्—

४ उर्वशी— का वा अवरा ।

राजा—

रहासि लघयेदारब्धा वा तदाश्रयिणी कथा ॥ १० ॥

१ अनिभिन्नार्थेनानेन वचनेनाकम्पितं मम हृदयम् । अन्तरिते एव श्रृणुवोस्य स्वैरालापं यावदावयोः संशयच्छेदो भवति ।

२ यत्ते रोचते ।

३ नन्वेतेऽमृतगर्भाः सेव्यन्तां चन्द्रपादाः ।

४ का वापरा ।

राजा—रजन्या सह यथा यथा रजनी वर्धते तथा तथा मदनबाधा वर्धते इत्य० । उर्वशी—अग्निभिन्नार्थेन अग्निभिन्नः अस्पष्टोर्धः यस्य । आकम्पितं ईषत्कम्पितं राजवचनस्थस्फुटार्थत्वात् । स्वैरालापं स्वच्छन्दभाषणं । विश्रम्भालापमिति यावत् । राजा—अनुपक्रम्यः आचिकित्स्यः । अशक्यप्रतिकार इत्यर्थः । ' उपक्रमः स्यादुपधाचिकित्सारम्भविक्रमे ।' इति विश्वः । आतङ्कः रोगः संतापो वा । ' आतङ्गे रोगसंतापशङ्कासु मुरजध्वनौ ।' इति विश्वलोचनः ॥ कुसुमेति—प्रत्यग्रं कुसुमशयनं प्रत्यग्रोद्भूतकुसुमशय्या मम मनसिजरुजं कामजनितसंतापमपोहितुं दूरीकर्तुं नालं न समर्थम् । चन्द्रमरीचयः शिशिरकरकिरणा अपि नालम् । सर्वाङ्गीणं सर्वाङ्गव्यापि मलयजं चन्दनं चन्दनचर्चेल्यर्थः । मणियष्टयो रत्नमाला मणियुक्ता हारा वा मम मदनबाधामपोहितुं नालम् । सा दिव्या मम प्रियतमोर्वशी मनसिजरुजमपोहितुमलं समर्था । वा अथवा रहासि एकान्ते आरब्धा तदाश्रयिणी तत्सम्बन्धिनी कथा मम मदनबाधां लघयेत् लघूकुर्यात् । मम मनःसंतापपोहनं लघूकरणं वा नान्य

१ उर्वशी—हिअअ दाणिं मं' उज्झिअ इदो संकन्तेण तुए फलं उक्खदं ।

२ विदूषकः—आम हंपि जदा सिहरिणीं रसालं अ ण ल्हे तदा णं पत्थयन्तो संकित्तअन्तो आसासेमि ।

राजा—संपद्यत इदं भवतः ।

३ विदूषकः—भवंपि तं अचिरेण पाविस्सदि ।

राजा—सखे एवं मन्ये—

४ चित्रलेखा—सुणु असंतुष्टे सुणु ।

५ विदूषकः—कहं विअ ।

अयं तस्या रथक्षोभादसेनांसो निपीडितः ।

एकः कृती शरीरेस्मिन् शेषमङ्गं भुवो भरः ॥ ११ ॥

१ हृदय, इदानीं मामुज्झित्वेतःसंक्रान्तेन त्वया फलमुपलब्धम् ।

२ आम् अहमपि यदा शिखरिणीं रसालं च न लभे तदैतत्प्रार्थयमानः संकीर्तयन्नाश्रसिमि ।

३ भवानपि तामचिरेण प्राप्स्यति ।

४ भृगु असंतुष्टे भृगु ।

५ कथमिव ।

मिति भावः । उर्वशी—इतो अस्मिन्पुरवासि । विदूषकः—शिखरिणीं—'एला-लवङ्गर्पूरादिसुरभिद्रव्यमिश्रितं दुग्धेन सह गालितं सितासंगतं दधि शिखारे-णीत्युच्यते । दध्यतिरेकपूर्वोक्तद्रव्यमिश्रितः पक्कदलीफलान्तःसारीपि तत्प-दवाच्यः । रसालमात्रविशेषफलम् ।' इति रङ्गनाथः । संकीर्तयन् नाम शृणुन् । राजा—सम्पद्यत इदं भवतः । तव सुखसाध्योभिलाषो न तथा ममेति राज्ञोभि-प्रायः । चित्रलेखा—शृणु असंतुष्टे—राज्ञः 'एवं मन्ये' इति प्रतिवचनं विदूषकव-चनपरमिति मन्यमानाया इयमुक्तिः । वस्तुतस्तु 'एवं' इत्यनेन 'अयं तस्याः' इत्यादिश्लोकार्थ एव परामृश्यत इति बोध्यम् । अयमिति—रथक्षोभाद्रथचक्रो-द्घातात्तस्या उर्वश्या असेन निपीडितः संघट्टितोयमंसोऽस्मिन्मम शरीरे शरीरा-वयवेषु इत्यर्थः । एक एव कृती धन्यः । शेषमंसव्यतिरिक्तमङ्गं भुवो भर एव केवलम् । अत्रांसस्योत्कर्षाभिधानाद् 'उदाहृतिः' नाम सध्यङ्गमुपक्षिप्तम् ।

१ मग्ग । इ. पा.

२ इदं तथा रथशोभादङ्गेनाङ्गं निपीडितम् । एकं कृति शरीरेऽस्मिन्.....॥ इ. पा.

१ चित्रलेखा—किं दाणिं विलम्बीअदि ।

२ उर्वशी—(सहसोपघ्न्य ।) हला अगगदोवि मम गदाए उदासीणो विअ महाराओ ।

३ चित्रलेखा—(सस्मितम् ।) अदितुवरिदे अणुक्खित्तिर-
करिणीआ सि ।

४ नेपथ्ये—इदो इदो भट्टिणी ।

(सर्वे कर्ण ददति । उर्वशी सह सख्या विषण्णा ।)

५ विदूषकः—अविहा अविहा उवट्टिदा देवी । ता वाचंजमो होहि ।
राजा—भवानपि संवृताकारमास्ताम् ।

६ उर्वशी—हला किं एत्थ करणिज्जं ।

७ चित्रलेखा—अलं आवेएण । अन्तैरिदा वयं । उववासणिअम-
वेसा राएसिमहिस्सी दीसदि । ता ण एसा इह चिरं चिट्ठिस्सदि ।
(ततः प्रविशति औपहारिकहस्तपरिजना देवी ।)

१ किमिदानीं विलम्ब्यते ।

२ हला, अप्रतोपि मम गताया उदासीन इव महाराजः ।

३ अतित्वरिते, अनुत्क्षिप्ततिरकरिणीकासि ।

४ इत इतो भर्त्री ।

५ अविधा अविधा उपस्थिता देवी । तद् वाचंयमो भव ।

६ हला किमत्र करणीयम् ।

७ अलमावेगेन । अन्तर्हिते आवाम् । उपवासनियमवेषा राजर्षिमहिषी
दृश्यते । तत्रैवेह चिरं स्थास्यति ।

उर्वशी—मम गताया इत्यत्र 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी इति काट्यवेमः ।
चित्रलेखा—अनुत्क्षिप्ततिरस्करिणीका असंहततिरस्करिणीप्रयोगा । उर्वशी-
हला इ०—अत्र देव्यागमनजनितभीतेर्गम्यमानत्वात् 'संभ्रमः' नाम सन्ध्यङ्ग-
मुपक्षिप्तम् । चित्रलेखा—आवेगेन संभ्रमेण । आकुलत्वेनेत्यर्थः । अन्तर्हिते
तिरस्करिणीबलादिति ज्ञेयम् । ततःप्रविशतीति—औपहारिकहस्तपरिजना
औपहारिकं पूजासामग्री हस्ते यस्य । उपहाराणां समूहः औपहारिकम् । 'अचि-
त्तहस्तिधेनोष्ठक्' इति ढक् । 'उपायनमुपप्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।' इत्यमरः ।

१ समुद्रिदमुहो । इ. पा.

२ अन्तर्हिदा होष । एसा ष्णु किर्णद्वेसा राआणं सेवन्ती ण एत्थ चिरं चिट्ठादि । उभे
तथा स्थिते । ३ धृतोपहारपरिजना । इ. पा.

१ देवी—(चन्द्रमसमबलोक्य ।) हञ्जे णिउणिए एसो रोहिणी-
संजोएण अहिअं सोहदि भअवं मिअलञ्छणो ।

२ चेटी—णं देवी सहिदो भट्टा विसेसरमाणिज्जो ।

(इति पारिक्रामतः)

३ विदूषकः—(दृष्ट्वा) भो ण जानामि सोत्थिवाअणं मे देइत्ति
आदु भवदो वदव्ववदेसेण मुक्करोसा पणिपादलङ्घणं पमाज्जिदु-
कामात्ति । अज्ज मे अक्खीणं सुहदंसणा देवी ।

राजा—(सस्मितम्) उभयमपि घटते । तथापि भवता यत्प-
श्चादभिहितं तन्मां प्रति भाति । यदत्रभवती

सितांशुका मङ्गलमात्रभूषणा

पवित्रदूर्वाङ्कुरलाञ्छितालका ।

व्रतापदेशोज्जितगर्ववृत्तिना

मायि प्रसन्ना वपुषेव लक्ष्यते ॥ १२ ॥

१ हञ्जे निपुणिके एष रोहिणीसंयोगेनाधिकं शोभते भगवान् मृगलाञ्छनः ।

२ ननु देवीसाहितो भर्ता विशेषरमणीयः ।

३ भो न जानामि स्वस्तिवाचनं मे ददातीति, अथवा भवतो व्रतव्यपदेशेन
मुक्करोषा प्रणिपातलङ्घनं प्रमार्ष्टुकामेति । अथ ममाक्ष्णोः शुभदर्शना देवी ।

देवी—रोहिणीसंयोगेन रोहिणीनक्षत्रविशेषस्तस्याः संयोगेन सम्बन्धेन । चेटी-
विशेषरमणीयं रोहिणीसंयुक्तचन्द्रापेक्षयेत्यर्थः । विदूषकः—ममं स्वतिवाचनं
ददातीति हेतोर्ममाक्ष्णोः सुखदर्शना देवी उत व्रतामिषेण भवतः प्रणिपातल-
ङ्घनस्य निष्कार्ते कर्तुमिच्छतीति सुखदर्शनेति न जानामि । किंतु सा तथेति
निश्चितम् । सितेति—सितांशुका सितं धवलमंशुकं श्लक्ष्णवस्त्रं यस्याः सा ।
'अंशुकं श्लक्ष्णवस्त्रे स्याद्ब्रह्ममात्रोत्तराययोः ।' इति मेदिनी । मङ्गलमेव मङ्गल-
मात्रं मङ्गलसूत्रकुङ्कुमातिलककम्बलाद्येव केवलं भूषणं यस्याः सा मङ्गलमात्रभू-
षणा । पवित्रदूर्वाङ्कुरलाञ्छितालका पवित्रैः दूर्वाङ्कुरैर्लाञ्छिताः शोभिता अलकाः
केशा यस्याः सा । व्रतापदेशोज्जितगर्ववृत्तिना व्रतापदेशेन व्रतचर्याव्याजाद्
उज्जिता त्यक्ता गर्ववृत्तिः मानिता यस्य तेन वपुषा मायि प्रसन्नेव प्रसन्नप्राया
लक्ष्यते । 'वपुषैव' इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः । तत्रास्याः वपुरेवान्तःप्रसन्नतां
नमयतीति तस्यार्थः । वपुषैव प्रसन्ना लक्ष्यते किमु वक्तव्यमन्तरपि तथा स्यादिति ।

१ देवी—(उपगम्य) जेदु जेदु अज्जउत्तो ।

२ परिजनः—जेदु जेदु मट्टा ।

३ विदूषकः—सत्थि भोदीए ।

राजा—स्वागतं देव्यै । (तां हस्तेन गृहीत्वोपवेशयति ।)

४ उर्वशी—हला ठाणे कखु इअं देवीसहेण उवअरीअदि । ण किंपि परिहीअदि सचीए ओजस्सिदाए ।

५ चित्रलेखा—साहु असूआपरम्मुहं मन्तिदं ।

६ देवी—अज्जउत्तं पुरोकरिअ कोवि वदविसेसो मए संपादणीओ । ता मुहुत्तं उवरोधो सहीअदु ।

राजा—मा मैवम् । अनुग्रहः खलु नोपरोधः ।

७ विदूषकः—ईरिसो सोत्थिवाअणवन्तो उवरोहो बहुसो होदु ।

राजा—किं नामधेयमेतदेव्या व्रतम् ।

१ जयतु जयतु आर्यपुत्रः ।

२ जयतु जयतु भर्ता ।

३ स्वस्ति भवत्यै ।

४ हला स्थाने खल्विद्यं देवीशब्देनोपचर्यते । न किमपि परिहीयते शक्या ओजास्वितया ।

५ साधु असूयापराङ्मुखं मन्त्रितम् ।

६ आर्यपुत्रं पुरस्कृत्य कोपि व्रतविशेषो मया संपादनीयः । तन्मुहूर्तमुपरोधः सख्यताम् ।

७ ईदृशः स्वस्तिवाचनवानुपरोधो बहुशो भवतु ।

उर्वशी—स्थाने युक्तम् । 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः । उपचर्यते आमन्त्र्यते पूज्यते वा । परिहीयते न्यूना भवति । शक्याः इन्द्राण्याः । ओजास्वितया दीप्तिमत्तया । 'ओजो दीप्तौ बले' इत्यमरः । चित्रलेखा—असूयापराङ्मुखं असूया 'गुणेषु दोषाविष्करणम्' इति सिद्धान्तकौमुदी । 'असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि' इत्यमरश्च । तस्याः पराङ्मुखम् । दोषाविष्करणेच्छारहितम् । यद्वा असूया स्पर्धा । देवी—उपरोधः प्रतिबन्धः । राजा—किं नाम-

देवी—(निपुणिकामवेक्षते ।)

१ निपुणिका—भट्टा पिआणुप्पसादणं णाम ।

राजा—(देवीं विलोक्य ।) यद्येवम्

अनेन कल्याणि मृणालकोमलं

व्रतेन गात्रं ग्लपयस्यकारणम् ।

प्रसादमाकाङ्क्षति यस्तवोत्सुकः

स किं त्वया दासजनः प्रसाद्यते ॥ १३ ॥

२ उर्वशी—महन्तो खु से इमस्सि बहुमाणो ।

३ चित्रलेखा—अइ मुद्धे अण्णसंकन्तप्पेम्माणो णाअरिआ अ-
हिअं दक्खिणा होन्ति ।

४ देवी—(सस्मितम् ।) णं इमस्स वदपरिग्गहस्स अअं पहावो
नं एत्तिअं मन्ताविदो अज्जउत्तो ।

५ विदूषकः—विरमदु भवं । ण जुत्तं मुहासिदं पच्चाचरिदुं ।

१ भर्तः, प्रियानुप्रसादनं नाम ।

२ महान् खल्वस्यैतस्यां बहुमानः ।

३ अयि मुग्धे, अन्यसंक्रान्तप्रेमाणो नागरिका अधिकं दक्षिणा भवन्ति ।

४ नन्वेतस्य व्रतपरिग्रहस्यायं प्रभावो यदेतावन्मन्त्रित आर्यपुत्रः ।

५ विरमतु भवान् । न युक्तं सुभाषितं प्रत्याचरितुम् ।

धेयं किन्नामकं । 'रूपनामभागेभ्यो धेयः' इति धेयप्रत्ययः । निपुणिका—
प्रियानुप्रसादनं प्रियस्य दयितस्य अनुप्रसादनं सान्त्वनम् । अनेनेति—हे क-
ल्याणि शोभने । 'बद्धादिभ्यश्च' इति डीप् । अनेन व्रतेन व्रतचर्यया आत्मनः
मृणालकोमलं मृणालवत्कोमलमतिपेलवं गात्रं शरीरं अकारणमेव कारणं विना
ग्लपयसि खेदयसि । 'गात्रं गजाप्रजङ्गादि भागेष्येङ् कलेवरे ।' इति विश्व-
भेदिन्यौ । य उत्सुक उत्कण्ठितः सन् तव प्रसादमाकाङ्क्षति स दासजनस्तत्र
कः किं प्रसाद्यते । तव प्रसादमाकाङ्क्षमाणो दासजनो नैव प्रसादनाई इति
३ । उर्वशी—बहुमानः आदरः । चित्रलेखा—अन्यसंक्रान्तप्रेमाणः
पु संक्रान्तं प्रेम येषां ते । नागरिकाः विदग्धाः कामिनः । दक्षिणाः
पचारपरः । देवी—प्रभावः सामर्थ्यम् । एतावद् एतत्प्रमाणमस्य । 'प्रसाद-
णः ते इत्यादि । मन्त्रितो वादितः । विदूषकः—विरमतु भवान् । 'अनेन
इत्यादिना व्रतानुष्ठाननिवारणादिति शेषः । सुभाषितं 'आर्यपुत्रमु-

१ देवी—दारिआओ उवणेव ओवहारिअं जाव माणिहम्मिअ-
गदे चन्दपादे अच्चेमि ।

२ परिजनः—जं देवी आणवेदी । एसो गन्धकुसुमादि उवहारो ।

३ देवी—' (नाट्येन गन्धगुष्पादिभिश्चन्द्रपादानभ्यर्च्य ।) हञ्जे इमे
ओवहारिअमोदए अज्जमाणवअं लम्भावेहि ।

४ परिजनः—जं देवी आणवेदि । अज्ज माणवअ एदं दाव दे ।

५ विदूषकः—(मोदकशरावं गृहीत्वा ।) सोत्थि भोदीए । बहुफले
दे उववासो होदु ।

६ देवी—अज्जउत्त इदो दाव ।

राजा—अयमस्मि ।

७ देवी (राज्ञः पूजामभिनीय प्राञ्जलिः प्रणिपत्य ।) एसा अहं देवदा-
मिहुणं रोहिणीमिअलञ्छणं सक्खीकरिअ अज्जउत्तं अणुप्पसा-

१ दारिका उपनयतौपहारिकं यावन्मणिहर्म्यगतांश्चन्द्रपादानर्चामि ।

२ यदेव्याज्ञापयति । एष गन्धकुसुमाद्युपहारः ।

३ हञ्जे एतानौपहारिकमोदकानार्यमाणवकं लम्भय ।

४ यदेव्याज्ञापयति । आर्य माणवक एतस्तावसे ।

५ स्वस्ति भवत्यै । बहुफलस्तत्रोपवासो भवतु ।

६ आर्यपुत्र इतस्तावत् ।

७ एषाहं देवतामिषुनं रोहिणीमृगलाञ्छनं साक्षीकृत्य आर्यपुत्रमनुप्रसाद-

द्विश्य कोपि व्रतविशेषो मया संपादनीयः' इति राश्योक्तं 'प्रियानुप्रसादनं
नाम' इति निपुणिकोक्तं च । प्रत्याचारितुं प्रत्याख्यातुम् । अलं व्रतसंपादने-
नाहं प्रसन्न एवास्मीति राज्ञोक्ते देव्या उत्साहभङ्गः स्यादिति हेतोरिति भावः ।
देवी—चन्द्रपादान् अत्र पादशब्दः क्लिष्टः । चरणान् मयूखांश्च । 'पादो बुधे
तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च ।' इति मेदिनी । परिजनः—
उपहारः पूजासामग्री । देवी—लम्भय—देहि । विदूषकः—मोदकशरावः श-
रावः पान्नाविशेषः । उपवासः व्रतचर्यायामुपवासस्य मुख्याङ्गत्वादिदमुक्तम् ।
'उपवासः' इत्यत्र 'एतद्ब्रतं' इति रङ्गनाथः पठति । अयं पाठो युक्ततरः । किन्तु
बहुषु पुस्तकेष्वनुपलभ्यमानत्वादुपरि नास्माभिः संनिवेशितः । देवी—पूजामभि-
नीय नाट्येन पूजां कृत्वा । नटमधिकृत्येयमुक्तिः । देव्या तु पूजा कृतैव । सा-

१ उवणेव । (नाट्येन कुसुमादिभिश्चन्द्रपादानभ्यर्च्य ।) हञ्जे इमोहं उवहारोहं मोद-
कहिं अ अज्जमाणवअं कञ्चुदं अच्चेद । इ. पा.

देमि । अज्जप्पहुदि जं इत्थिअं अज्जउत्तो पंथेदि जा अज्जउत्तस्स-
समाअमप्पणङ्णी ताए मए पीदिबन्धेण वत्तिदव्वंति ।

१ उर्वशी—अम्हहे ण आणे किं परं से वअणांति । मम उण
वीसासविसदं हिअअं संवुत्तं ।

२ चित्रलेखा—सहि महाणुहावाए पदिव्वदाए अम्भणुणादो
अणन्तराओ दे पिअसमाअमो हविस्सदि ।

३ विदूषकः—(अपवार्य ।) छिन्नहत्थो मच्छे पलाइदे णिव्विण्णो
धीवरो भणादि धम्मो मे हविस्सदित्ति । (प्रकाशम् ।) भोदि किं
तारिसो पिओ तत्तंभवं ।

यामि । अद्यप्रभृति यां स्त्रियमार्थपुत्रः प्रार्थयते या आर्यपुत्रस्य समागमप्रण-
यिनी तथा मया प्रीतिबन्धेन वर्तितव्यमिति ।

१ अहो न जाने किपरमस्या वचनमिति । मम पुनर्विश्वासविशदं हृदयं
संवृत्तम् ।

२ सखि महानुभावया पतिव्रतया अभ्युनुज्ञातोन्तरायस्ते प्रियसमाग-
मो भविष्यति ।

३ छिन्नहस्तो मत्स्ये पलायिते निर्विण्णो धीवरो भणति धर्मो मे भविष्य-
तीति । भवति किं तादृशः प्रियस्तत्रभवान् ।

क्षीकृत्य साक्षिस्थाने कृत्वा । 'साक्षाद्दृष्टि संज्ञायाम्' इति मतुबयै इनिः । समा-
गमप्रणयिनी समागमे प्रणयः याच्ञा प्रीतिर्वा अस्या अस्तीति । प्रीतिबन्धेन
प्रेम्णेत्यर्थः । अनेन नाहमतःपरमार्थपुत्रस्यान्यस्त्रिप्रार्थनापरिपन्थिनी भविष्यामीति
सूचितम् । अनेन 'औदार्य' नाम स्त्रीभूषणमुक्तम् । उर्वशी—किपरं कस्यार्थस्य
गमकं, कितात्पर्यवत् । यदनयोक्तं तत्परमार्थतस्तथोत सोल्लुण्ठनमेव । विश्वास-
विशदं विश्वासात्प्रसन्नम् । चित्रलेखा—महानुभावया महाप्रभावया । 'अनु-
भावः प्रभावे स्यात् ।' इति विश्वः । अभ्युनुज्ञातः अनुमतः । अनन्तरायः निष्प्र-
त्यहः । 'विघ्नोन्तरायः प्रत्यहः' इत्यमरः । विदूषकः—छिन्नहस्तः मोक्षीकृतह-
स्तकौशलः । निर्विण्णो जातनिर्वेदः । यथा हस्तात्प्रभ्रश्य गभीरनीरं प्रविष्टं मत्स्थं
पुनर्ग्रहीतुमसमर्थो धीवरो मयाऽस्मै जीवितदानं कृतमिति पुण्यमेव लब्धव्यमि-
ति मत्वा संतुष्यति तथेयमपि भर्तारं सुराङ्गनाप्रार्थनाया व्यावर्तयितुमशक्नुवाना

१ कामेदि । इ. पा. २ ताए सह अप्पदेवन्धेण । इति, ताए समं पीदिवअणेण इति च पा.

३ किं उदासीणो तत्तंभवं । इ. पा.

१ देवी—मूढ अहं स्तु अत्तणो मुहावसाणेण अज्जउत्तं णिव्वुद-
सरीरं काटुं इच्छामि । एत्तिएण चिन्तेहि दाव पिओ ण वत्ति ।

राजा—

दातुं वा प्रभवसि मामन्यस्यै हर्तुमेव वा दासम् ।

नाहं पुनस्तथा त्वं यथा हि मां शङ्कसे भीरुं ॥ १४ ॥

२ देवी—होहि वा मा वा । जघाणिद्धिं संपादिदं पिआणुप्प-
सादणं वदं । दारिआओ एध गच्छह्म । (प्रस्थिता देवी ।)

राजा—प्रिये न खलु प्रसादितोस्मि यदि संप्रति विहाय
गम्यते ।

३ देवी—अज्जउत्त अलङ्घिदुप्पुवो मए णिअमो ।

[निष्कान्ता सपरिवारा देवी ।]

१ मूढ, अहं खल्वात्मनः सुखावसानेनार्यपुत्रं निर्वृतशरीरं कर्तुमिच्छामि ।
एतावता चिन्तय तावत् प्रियो न वेति ।

२ भव वा मा वा । यथानिर्दिष्टं संपादितं प्रियानुप्रसादनं व्रतम् । दारिका
एत गच्छामः ।

३ आर्यपुत्र अलङ्कितपूर्वो मया नियमः ।

‘अद्यप्रभृति यां स्त्रियम्’ इत्यादि वदतीति विदूषकस्य भावः । तादृशः प्रियः
तथा तवाभिमतो यथा मानं विहाय तत्रभवतोभीष्टसम्पादनार्थमत्रभवत्येवमु-
द्युक्ता । यद्वा तादृश उर्वशीसंक्रान्तरागस्तत्रभवांस्तव प्रियः किमिति यो-
ज्यम् । देवी—सुखावसानेन सुखव्ययेनापि निर्वृतशरीरं निर्वृतं वीतमदनसंतापं
शरीरं यस्य । एतावता अनेन प्रमाणेन ॥ राजा—दासं मामन्यस्यै स्त्रियै दातुं वा
प्रभवसि समर्थासि तस्या हर्तुं वा समर्थासि । अहं पुनरहं तावत् हे भीरु भयशीले
न तथा अन्यस्त्रीप्रणयी यथा त्वं मां शङ्कसे । अहं सदा त्वत्सेवापर एवेत्यर्थः ।
देवी—‘भव वा मा वा’ अनेन देव्याचरितं व्रतं दाक्षिण्यादेव केवलं न परमार्थतो
माननिरासादिति गम्यते । यथानिर्दिष्टं यथोक्तम् । देवी—अलङ्कितपूर्वो मया नियमः
व्रतनियमस्य मयाय यावत्कदाप्युलङ्घनं न कृतमतो नात्रातः परमवस्थातुमहं शक्ता

१ दातुमसहने प्रभवस्यन्यस्यै कर्तुमेव वा दासम् । नाहं पुनस्तथा त्वयि यथा हि मां
शङ्कसे भीरुं ॥ इ. पा.

१ उर्वशी—हला पिअकलत्तो राएसी । ण उण हिअअं णिवत्तेदुं सक्कुणोमि ।

२ चित्रलेखा—किं उण तुए णिरासाए णिवत्तीअदि ।

राजा—(आसनमुपेल ।) वयस्य न खलु दूरं गता देवी ।

३ विदूषकः—मण वीसद्धं जं सि वत्तुकामो । असज्जोत्ति वे-
ज्जेण.आदुरो विअ सेरं मुत्तो भवं तत्तहोदीए ।

राजा—अपि नामोर्वशी—

४ उर्वशी—अज्ज किदत्था भवे ।

राजा—

गूढा नूपुरशब्दमात्रमपि मे कान्ता श्रुतौ पातये-

त्पश्चादेत्य शनैः कराम्बुजवृते कुर्वीत वा लोचने ।

हर्म्येस्मिन्नवतीर्य साध्वसवशान्मन्दायमाना बला-

दानीयेत पदात्पदं चतुरया सरूया ममोपान्तिकम् ॥

१ हला प्रियकलत्रो राजर्षिः । न पुनर्हृदयं निवर्तयितुं शक्नोमि ।

२ किं पुनस्त्वया निराशया निवर्त्यते ।

३ मण विप्रञ्चं यदसि वत्तुकामः । असाध्य इति वैशेनातुर इव स्वैरं
मुक्तो भवांस्तत्रभवत्या ।

४ अद्य कृतार्था भवेत् ।

इत्यर्थः । उर्वशी—प्रियकलत्रः प्रियं कलत्रं यस्य । चित्रलेखा—किंपुनः किमर्थं
त्वं निराशा भूत्वा हृदयं निवर्तयसे इत्यर्थः । 'कथं स्थिराशो निवर्त्यते' इति
रङ्गनाथः पठति । विदूषकः—आतुरः रुग्णः । स्वैरं स्वेच्छया । राजा—
अपि नाम उर्वशी इति वाक्यं 'गूढा नूपुरशब्दमात्रं—' इत्यादिवक्ष्यमाणप-
द्येन सहान्ववि । 'अपि नाम' इत्यवयवसंघात आशंसार्थपरः । उर्वशी—
अद्य कृतार्था भवेत् । 'इदमुर्वशीवचो राज्ञोऽपरिसमाप्तवचनोत्तरवाक्यत्वे-
नान्तरैवात्मगतमाशंसनम् ।' इति रङ्गनाथः । गूढेति—अपि नाम उर्वशी
कान्ता गूढा स्वयमन्तर्हिता अदृश्यरूपेत्यर्थः । मे मम श्रुतौ कर्णे नूपुरशब्द-
मात्रमपि मञ्जीरशिञ्जितमात्रमापि पातयेत् कर्णविषयीकुर्यात् । पश्चान्मम पृष्ठतः
शनैरेत्वं मम लोचने नयने कराम्बुजवृते करकमलपिहिते कुर्वीत वा । अस्मि-
न्हर्म्ये । 'हर्म्यादि धनिनां वासः' इत्यमरः । अवतीर्य साध्वसवशाद्भयवशान्म-

१ कथं स्थिराशो णिवत्तीअदि । इ. पा.

१ उर्वशी—हला इमं दाव से मणोरहं संपादइस्सं ।

(पृष्ठतो गत्वा राज्ञो नयने संवृणोति ।)

चित्रलेखा—(विदूषकं संज्ञापयति ।)

राजा—(स्पर्शं रूपयित्वा ।) सखे नारायणोरुसंभवा सेयं व-
रोरुः ।

२ विदूषकः—कहं भवं अवगच्छदि ।

राजा—किमत्राज्ञेयम् ।

अङ्गमनङ्गक्लिष्टं सुखयेदन्या न मे करस्पर्शात् ।

नोच्छसिति तपनकिरणैश्चन्द्रस्यैवांशुभिः कुमुदम् ॥ १६ ॥

३ उर्वशी—(हस्तावपनीय किञ्चिदपहृत्य) जेदु जेदु महाराओ ।

१ हला इमं तावदस्य मनोरथं संपादयिष्यामि ।

२ कथं भवानवगच्छति ।

३ जयतु जयतु महाराजः ।

न्दायमाना । स्तिमितगतिरित्यर्थः । चतुरया कुशलया सहैवा चित्रलेखाया
बन्धनमोपान्तिकं मम समीपे पदात्पदं शनैः शनैरानीयते वा । चित्रलेखा—
संज्ञापयति संज्ञां ददाति । राजा—वरोरुः वरौ ऊरु यस्याः सा ।
अङ्गमिति—अन्या उर्वश्या इति शेषः । अनङ्गक्लिष्टं स्मरसंतप्तं मेऽङ्गं करस्पर्शात्
सुखयेन्निरृतिं प्रापयेत् । उक्तार्थे दृष्टान्तमाह—तपनकिरणैः सूर्यस्यांशुभिः कु-
मुदं कैरवं नैवोच्छसिति विकसति । चन्द्रस्यांशुभिः किरणैरेवोच्छसिति । अत्र
येषां मते सञ्चिन्त्यमानार्थसिद्धिः क्रमस्तन्मतेन 'क्रमः' नाम सन्ध्वङ्गमुक्तं भ-
वति । तदुक्तं दशरूपके 'क्रमः सञ्चिन्त्यमानाप्तिर्भावज्ञानमथापरे' इति ।

१ अन्यत्क्रयमिव पुलकैः कलितं मम गात्रकं करस्पर्शात् ।

नोच्छसिति तपनकिरणैश्चन्द्रस्यैवांशुभिः कुमुदम् ॥

इति रङ्गनाथः पठति । तद्व्याख्या यथा—

अन्यादित्यन्यथेत्यर्थः । तथा च सेवेयमन्यथा करस्पर्शात् । अर्थादस्याः । मम गात्रकं पुलकैः
कलितं कथमिव । यद्वा करस्पर्शान्मम गात्रकं पुलकैः कलितं सदन्यदिवाभिर्बन्धनीयावस्थे
कथं जातमिति शेषः । पाठान्तरे—अन्या स्त्री अनङ्गक्लिष्टं मदनपीडितं मेऽङ्गं करस्पर्शात्
त्रकं पुलकैः कलितं सदन्यदिव सुखयति । एतदन्यथानुपपत्त्यैव सेत्यर्थः । तपनः सूर्यः ॥

२ अग्रहे । वज्रलेखण्डिदं विअ मे हत्यजुअलं ण समन्थिअ अवणदुं । [इति तथा अकु-
लितास्त्री अशुभोर्हस्तावपनीय ससाध्वसा तिष्ठति ।] रा०—हस्ताभ्यां गृहीत्वा परिवर्तयति ।
३—कर्थाचिदुपहृत्य । जअदु जअदु महाराओ । इ. पा.

१ देवी—(चन्द्रमसमवलोक्य ।) हञ्जे णिउणिए एसो रोहिणी-संजोएण अहिअं सोहदि भअवं मिअलञ्छणो ।

२ चेटी—णं देवी सहिदो भट्टा विसेसरमणिज्जो ।

(इति पारिक्रामतः)

३ विदूषकः—(हृष्टा) भो ण जानामि सोत्थिवाअणं मे देइत्ति आदु भवदो वदव्ववदेसेण मुक्करोसा पणिपादलङ्घणं पमाज्जिदु-कामत्ति । अज्ज मे अक्खीणं सुहदंसणा देवी ।

राजा—(सस्मितम्) उभयमपि घटते । तथापि भवता यत्प-
श्चादभिहितं तन्मां प्रति भाति । यदत्रभवती

सितांशुका मङ्गलमात्रभूषणा

पवित्रदूर्वाङ्कुरलाञ्छितालका ।

व्रतापदेशोज्जितगर्ववृत्तिना

मायि प्रसन्ना वपुषेव लक्ष्यते ॥ १२ ॥

१ हञ्जे निपुणिके एष रोहिणीसंयोगेनाधिकं शोभते भगवान् मृगलाञ्छनः ।

२ ननु देवीसाहितो भर्ता विशेषरमणीयः ।

३ भो न जानामि स्वस्तिवाचनं मे ददातीति, अथवा भवतो व्रतव्यपदेशेन मुक्करोषा प्रणिपातलङ्घनं प्रमार्ष्टुकामेति । अथ ममाङ्गोः शुभदर्शना देवी ।

देवी—रोहिणीसंयोगेन रोहिणीनक्षत्रविशेषस्तस्याः संयोगेन सम्बन्धेन । चेटी-
विशेषरमणीयं रोहिणीसंयुक्तचन्द्रापेक्षयेत्यर्थः । विदूषकः—मह्यं स्वस्तिवाचनं
ददातीति हेतोर्ममाङ्गोः सुखदर्शना देवी उत व्रतमिषेण भवतः प्रणिपातल-
ङ्घनस्य निष्कार्ते कर्तुमिच्छतीति सुखदर्शनेति न जानामि । किंतु सा तथेति
निश्चितम् । सितेति—सितांशुका सितं धवलमंशुकं श्लक्ष्णवर्णं यस्याः सा ।
'अंशुकं श्लक्ष्णवर्णे स्याद्ब्रह्ममात्रोत्तराययोः ।' इति मेदिनी । मङ्गलमेव मङ्गल-
मात्रं मङ्गलसूत्रबुद्धमातिलककञ्जलाद्येव केवलं भूषणं यस्याः सा मङ्गलमात्रभू-
षणा । पवित्रदूर्वाङ्कुरलाञ्छितालका पवित्रैः दूर्वाङ्कुरैर्लाञ्छिताः शोभिता अलकाः
केशा यस्याः सा । व्रतापदेशोज्जितगर्ववृत्तिना व्रतापदेशेन व्रतचर्याव्याजाद्
उज्जिता त्यक्ता गर्ववृत्तिः मानिता यस्य तेन वपुषा मायि प्रसन्नेव प्रसन्नप्राया
लक्ष्यते । 'वपुषैव' इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः । तत्रास्याः वपुरेवान्तःप्रसन्नतां
नमयतीति तस्यार्थः । वपुषैव प्रसन्ना लक्ष्यते किमु वक्तव्यमन्तरपि नया स्यादिति ।

१ देवी—(चन्द्रमसमवलोक्य ।) हञ्जे णिउणिए एसो रोहिणी-
संजोएण अहिअं सोहदि भअवं मिअलञ्छणो ।

२ चेटी—णं देवी सहिदो भट्टा विसेसरमाणिज्जो ।

(इति पारिक्रामतः)

३ विदूषकः—(दृष्ट्वा) भो ण जाणामि सोत्थिवाअणं मे देइत्ति
आदु भवदो वदव्ववदेसेण मुक्करोसा पणिपादलङ्घणं पमाज्जिदु-
कामात्ति । अज्ज मे अक्खीणं सुहदंसणा देवी ।

राजा—(सस्मितम्) उभयमपि घटते । तथापि भवता यत्प-
श्चादभिहितं तन्मां प्रति भाति । यदत्र भवती

सितांशुका मङ्गलमात्रभूषणा

पवित्रदूर्वाङ्कुरलाञ्छितालका ।

व्रतापदेशोज्झितगर्ववृत्तिना

मायि प्रसन्ना वपुषेव लक्ष्यते ॥ १२ ॥

१ हञ्जे निपुणिके एष रोहिणीसंयोगेनाधिकं शोभते भगवान् मृगलाञ्छनः ।

२ ननु देवीसाहितो भर्ता विशेषरमणीयः ।

३ भो न जानामि स्वस्तिवाचनं मे ददातीति, अथवा भवतो व्रतव्यपदेशेन
मुक्करोषा प्रणिपातलङ्घनं प्रमार्ष्टुकामेति । अथ ममाक्ष्णोः शुभदर्शना देवी ।

देवी—रोहिणीसंयोगेन रोहिणीनक्षत्रविशेषस्तस्याः संयोगेन सम्बन्धेन । चेटी-
विशेषरमणीयं रोहिणीसंयुक्तचन्द्रापेक्षयेत्यर्थः । विदूषकः—मया स्वतिवाचनं
ददातीति हेतोर्ममाक्ष्णोः सुखदर्शना देवी उत व्रतामिषेण भवतः प्रणिपातल-
ङ्घनस्य निष्कार्ते कर्तुमिच्छतीति सुखदर्शनेति न जानामि । किंतु सा तथेति
निश्चितम् । सितेति—सितांशुका सितं धवलमंशुकं श्लक्ष्णवस्त्रं यस्याः सा ।
'अंशुकं श्लक्ष्णवस्त्रे स्याद्ब्रह्ममात्रोत्तराययोः ।' इति मेदिनी । मङ्गलमेव मङ्गल-
मात्रं मङ्गलसूत्रकुङ्कुमातिलककञ्जलाद्येव केवलं भूषणं यस्याः सा मङ्गलमात्रभू-
षणा । पवित्रदूर्वाङ्कुरलाञ्छितालका पवित्रैः दूर्वाङ्कुरैर्लाञ्छिताः शोभिता अलकाः
केशा यस्याः सा । व्रतापदेशोज्झितगर्ववृत्तिना व्रतापदेशेन व्रतचर्याव्याजाद्
उज्झिता त्यक्त्वा गर्ववृत्तिः मानिता यस्य तेन वपुषा मायि प्रसन्नेव प्रसन्नप्राया
लक्ष्यते । 'वपुषैव' इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः । तत्रास्याः वपुरेवान्तःप्रसन्नतां
नमयतीति तस्यार्थः । वपुषैव प्रसन्ना लक्ष्यते किमु वक्तव्यमन्तरपि तथा स्यादिति ।

१ देवी—(उपगम्य) जेदु जेदु अज्जउत्तो ।

२ परिजनः—जेदु जेदु मट्टा ।

३ विदूषकः—सत्थि भोदीए ।

राजा—स्वागतं देव्यै । (तां हस्तेन गृहीत्वोपवेशयति ।)

४ उर्वशी—हला ठाणे क्वु इअं देवीसद्देण उवअरीअदि । ण
किंपि परिहीअदि सचीए ओजस्सिदाए ।

५ चित्रलेखा—साहु असूआपरम्मुहं मन्तिदं ।

६ देवी—अज्जउत्तं पुरोकरिअ कोवि वदविसेसो मए संपाद-
णीओ । ता मुहुत्तं उवरोधो सहीअदु ।

राजा—मा मैवम् । अनुग्रहः खलु नोपरोधः ।

७ विदूषकः—ईरिसो सोत्थिवाअणवन्तो उवरोहो बहुसो होदु ।

राजा—किनामधेयमेतद्देव्या व्रतम् ।

१ जयतु जयतु आर्यपुत्रः ।

२ जयतु जयतु भर्ता ।

३ स्वस्ति भवत्यै ।

४ हला स्थाने खल्वियं देवीशब्देनोपचर्यते । न किमापि परिहीयते शक्या
ओजस्वितया ।

५ साधु असूयापराङ्मुखं मन्त्रितम् ।

६ आर्यपुत्रं पुरस्कृत्य कोपि व्रतविशेषो मया संपादनीयः । तन्मुहूर्तमुप-
रोधः सख्यताम् ।

७ ईदृशः स्वस्तिवाचनवानुपरोधो बहुशो भवतु ।

उर्वशी—स्थाने युक्तम् । 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः । उपचर्यते आ-
मन्थ्यते पूज्यते वा । परिहीयते न्यूना भवति । शक्याः इन्द्राण्याः । ओ-
जस्वितया दीप्तिमत्तया । 'ओजो दीप्तौ बले' इत्यमरः । चित्रलेखा—असूया-
पराङ्मुखं असूया 'गुणेषु दोषाविष्करणम्' इति सिद्धान्तकौमुदी । 'असूया तु
दोषारोपो गुणेष्वपि' इत्यमरश्च । तस्याः पराङ्मुखम् । दोषाविष्करणेच्छार-
हितम् । यद्वा असूया स्पर्धा । देवी—उपरोधः प्रतिबन्धः । राजा—किंमम-

देवी—(निपुणिकामवेक्षते ।)

१ निपुणिका—भट्टा पिआणुप्पसादणं णाम ।

राजा—(देवीं विलोक्य ।) यद्येवम्

अनेन कल्याणि मृणालकोमलं

व्रतेन गात्रं ग्लपयस्यकारणम् ।

प्रसादमाकाङ्क्षति यस्तवोत्सुकः

स किं त्वया दासजनः प्रसाद्यते ॥ १३ ॥

२ उर्वशी—महन्तो खु से इमस्सि बहुमाणो ।

३ चित्रलेखा—अइ मुद्धे अण्णसंकन्तप्पेम्माणो णाअरिआ अ-
हिअं दक्खिणा होन्ति ।

४ देवी—(सस्मितम् ।) णं इमस्स वदपरिग्गहस्स अअं पहावो
नं एत्तिअं मन्ताविदो अज्जउत्तो ।

५ विदूषकः—विरमदु भवं । ण जुत्तं मुहासिदं पच्चाचरिदुं ।

१ भर्तः, प्रियानुप्रसादनं नाम ।

२ महान् खल्वस्यैतस्यां बहुमानः ।

३ अयि मुग्धे, अन्यसंक्रान्तप्रेमाणो नागरिका अधिकं दक्षिणा भवन्ति ।

४ नन्वेतस्य व्रतपरिग्रहस्यायं प्रभावो यदेतावन्मन्त्रित आर्यपुत्रः ।

५ विरमदु भवान् । न युक्तं सुभाषितं प्रत्याचरितुम् ।

धेयं किन्नामकं । 'रूपनामभागेभ्यो धेयः' इति धेयप्रत्ययः । निपुणिका-
प्रियानुप्रसादनं प्रियस्य दयितस्य अनुप्रसादनं सान्त्वनम् । अनेनेति—हे क-
ल्याणि शोभने । 'बह्नादिभ्यश्च' इति डीप् । अनेन व्रतेन व्रतचर्यया आत्मनः
मृणालकोमलं मृणालवत्कोमलमातिपेलवं गात्रं शरीरं अकारणमेव कारणं विना
ग्लपयसि खेदयसि । 'गात्रं गजाप्रजङ्गादि भागेष्वङ्गे कलेवरे ।' इति विश्व-
मेदिन्यौ । य उत्सुक उत्कण्ठितः सन् तव प्रसादमाकाङ्क्षति स दासजनस्तत्र
सेवकः किं प्रसाद्यते । तव प्रसादमाकाङ्क्षमाणो दासजनो नैव प्रसादनाई इति
भावः । उर्वशी—बहुमानः आदरः । चित्रलेखा—अन्यसंक्रान्तप्रेमाणः
अन्यासु संक्रान्तं प्रेम येषां ते । नागरिकाः विदग्धाः कामिनः । दक्षिणाः
रुपचारपरः । देवी—प्रभावः सामर्थ्यम् । एतावद् एतत्प्रमाणमस्य । 'प्रसाद-
माकाङ्क्षति इत्यादि । मन्त्रितो वादितः । विदूषकः—विरमदु भवान् 'अनेन
कल्याणि' इत्यादिना व्रतानुष्ठाननिवारणादिति शेषः । सुभाषितं 'आर्यपुत्रमु-

१ देवी—दारिआओ उवणेध ओवहारिअं जाव माणिहम्मिअ-
गदे चन्दपादे अच्चेमि ।

२ परिजनः—जं देवी आणवेदी । एसो गन्धकुसुमादि उवहारो ।

३ देवी—' (नाट्येन गन्धपुष्पादिभिश्चन्द्रपादानभ्यर्च्यं ।) हञ्जे इमे
ओवहारिअमोदए अज्जमाणवअं लम्भावेहि ।

४ परिजनः—जं देवी आणवेदि । अज्ज माणवअ एदं दाव दे ।

५ विदूषकः—(मोदकशरावं गृहीत्वा ।) सोत्थि भोदीए । बहुफलो
दे उववासो होदु ।

६ देवी—अज्जउत्त इदो दाव ।

राजा—अयमस्मि ।

७ देवी (राज्ञः पूजामभिनीय प्राञ्जलिः प्रभिपत्य ।) एसा अहं देवदा-
मिहुणं रोहिणीमिअलञ्छणं सक्खीकरिअ अज्जउत्तं अणुप्पसा-

१ दारिका उपनयतीपहारिकं यावन्माणिहर्म्यगतांश्चन्द्रपादानर्चाभि ।

२ यदेव्याज्ञापयति । एष गन्धकुसुमाद्युपहारः ।

३ हञ्जे एतानौपहारिकमोदकानार्यमाणवकं लम्भय ।

४ यदेव्याज्ञापयति । आर्य माणवक एतस्तावत्ते ।

५ स्वस्ति भवत्यै । बहुफलस्तवोपवासो भवतु ।

६ आर्यपुत्र इतस्तावत् ।

७ एषाहं देवतामिथुनं रोहिणीमृगलाञ्छनं साक्षीकृत्य आर्यपुत्रमनुप्रसाद-

दिश्य कोपि व्रतविशेषो मया संपादनीयः' इति राश्योक्तं 'प्रियानुप्रसादनं
नाम' इति निपुणिकोक्तं च । प्रत्याचरितुं प्रत्याख्यातुम् । अलं व्रतसंपादने-
नाहं प्रसन्न एवास्मीति राज्ञोक्ते देव्या उत्साहभङ्गः स्यादिति हेतोरिति भावः ।
देवी—चन्द्रपादान् अत्र पादशब्दः श्लिष्टः । चरणान् मयूखांश्च । 'पादो बुध्रे
तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च ।' इति मेदिनी । परिजनः—
उपहारः पूजासामग्री । देवी—लम्भय—देहि । विदूषकः—मोदकशरावः श-
रावः पात्रावेशेषः । उपवासः व्रतचर्यायामुपवासस्य मुख्याङ्गत्वादिदमुक्तम् ।
'उपवासः' इत्यत्र 'एतद्व्रतं' इति रङ्गनाथः पठति । अयं पाठो युक्तरः । किंतु
बहुषु पुस्तकेष्वनुपलभ्यमानत्वादुपरि नास्माभिः संनिवेशितः । देवी—पूजामभि-
नीय नाट्येन पूजां कृत्वा । नटमधिकृत्येयमुक्तिः । देव्या तु पूजा कृतैव । सा-

१ उवणेध । (नाट्येन कुसुमादिभिश्चन्द्रपादानभ्यर्च्यं ।) हञ्जे इमेहि उवहारोहि मोद-
कहि अ अज्जमाणवअं कञ्चुदं अच्चेद । इ. पा.

देमि । अज्जप्पहुदि जं इत्थिअं अज्जउत्तो पत्थेदि जा अज्जउत्तस्स-
समाअमप्पणइणी ताए मए पीदिबन्धेणं वत्तिदव्वंति ।

१ उर्वशी—अम्हहे ण आणे किं परं से वअणंति । मम उण
वीसासविसदं हिअअं संवुत्तं ।

२ चित्रलेखा—सहि महाणुहावाए पदिव्वदाए अम्भणुण्णादो
अणन्तराओ दे पिअसमाअमो हविस्सदि ।

३ विदूषकः—(अपवार्य ।) छिन्नहत्थो मच्छे पलाइदे णिव्विण्णो
धीवरो भणादि धम्मो मे हविस्सदित्ति । (प्रकाशम् ।) भोदि किं
तारिसो पिओ तत्तंभवं ।

यामि । अद्यप्रभृति यां स्त्रियमार्यपुत्रः प्रार्थयते या आर्यपुत्रस्य समागमप्रण-
यिनी तथा मया प्रीतिबन्धेन वर्तितव्यामिति ।

१ अहो न जाने किपरमस्या वचनमिति । मम पुनर्विश्वासविशदं हृदयं
संहृतम् ।

२ सखि महानुभावया पतिव्रतया अभ्युनुज्ञातोनन्तरायस्ते प्रियसमाग-
मो भविष्यति ।

३ छिन्नहस्तो मत्स्ये पलायिते निर्विण्णो धीवरो भणति धर्मो मे भविष्य-
तीति । भवति किं तादृशः प्रियस्तत्रभवान् ।

क्षीकृत्य साक्षिस्थाने कृत्वा । 'साक्षाद्गृष्टि संज्ञायाम्' इति मतुबर्धे इनिः । समा-
गमप्रणयिनी समागमे प्रणयः याच्ना प्रीतिर्वा अस्या अस्ताति । प्रीतिबन्धेन
प्रेम्भेत्यर्थः । अनेन नाहमतः परमार्यपुत्रस्यान्यस्त्रीप्रार्थनापरिपन्थिनी भविष्यामीति
सूचितम् । अनेन 'औदार्य' नाम स्त्रीभूषणमुक्तम् । उर्वशी—किपरं कस्यार्थस्य
गमकं, कितात्पर्यवत् । यदनयोक्तं तत्परमार्थतस्तथोत सोल्लुप्ठनमेव । विश्वास-
विशदं विश्वासात्प्रसन्नम् । चित्रलेखा—महानुभावया महाप्रभावया । 'अनु-
भावः प्रभावे स्यात् ।' इति विश्वः । अभ्युनुज्ञातः अनुमतः । अनन्तरायः निष्प्र-
त्यहः । 'विन्नोन्तरायः प्रत्यहः' इत्यमरः । विदूषकः—छिन्नहस्तः मोक्षीकृतहः
स्तकौशलः । निर्विण्णो जातनिर्वेदः । यथा हस्तात्प्रभ्रश्य गभीरनीरं प्रविष्टं मत्स्यं
पुनर्ग्रहीतुमसमर्थो धीवरो मयाऽस्मै जीवितदानं कृतमिति पुण्यमेव लब्धव्यमि-
ति मत्वा संतुष्यति तथेयमपि भर्तारं सुराङ्गनाप्रार्थनाया व्यावर्तयितुमशक्नुवाना

१ कामेदि । इ. पा. २ ताए सह अप्पदिबन्धेण । इति, ताए समं पीदिवअणेण इति चपा,
३ किं उदासीणो तत्तंभवं । इ. पा.

१ देवी—मूढ अहं स्तु अत्तणो मुहावसाणेण अज्जउत्तं णिव्वुद-
सरीरं काटुं इच्छामि । एत्तिएण चिन्तेहि दाव पिओ ण वत्ति ।

राजा—

दातुं वा प्रभवसि मामन्यस्यै हर्तुमेव वा दासम् ।

नाहं पुनस्तथा त्वं यथा हि मां शङ्कसे भीरुं ॥ १४ ॥

२ देवी—होहि वा मा वा । जघाणिदिट्ठं संपादिदं पिआणुप्प-
सादणं वदं । दारिआओ एध गच्छह्य । (प्रस्थिता देवी ।)

राजा—प्रिये न खलु प्रसादितोस्मि यदि संप्रति विहाय
गम्यते ।

३ देवी—अज्जउत्त अलङ्घिदुप्पुवो मए णिअमो ।

[निष्क्रान्ता सपरिवारा देवी ।]

१ मूढ, अहं खल्वात्मनः सुखावसानेनार्यपुत्रं निर्वृतशरीरं कर्तुमिच्छामि ।
एतावता चिन्तय तावत् प्रियो न वेति ।

२ भव वा मा वा । यथानिर्दिष्टं संपादितं प्रियानुप्रसादनं व्रतम् । दारिका
एत गच्छामः ।

३ आर्यपुत्र अलङ्घितपूर्वो मया नियमः ।

‘अद्यप्रभृति यां स्त्रियम्’ इत्यादि वदतीति विदूषकस्य भावः । तादृशः प्रियः
तथा तवाभिमतो यथा मानं विहाय तत्रभवतोभीष्टसम्पादनार्थमत्रभवत्येवमु-
द्युक्ता । यद्वा तादृश उर्वशीसंक्रान्तरागस्तत्रभवांस्तव प्रियः किमिति यो-
ज्यम् । देवी—सुखावसानेन सुखव्ययेनापि निर्वृतशरीरं निर्वृतं वीतमदनसंतापं
शरीरं यस्य । एतावता अनेन प्रमाणेन । राजा—दासं मामन्यस्यै स्त्रियै दातुं वा
प्रभवसि समर्थासि तस्या हर्तुं वा समर्थासि । अहं पुनरहं तावत् हे भीरु भयशीले
न तथा अन्यस्त्रीप्रणयी यथा त्वं मां शङ्कसे । अहं सदा त्वत्सेवापर एवेत्यर्थः ।
देवी—‘भव वा मा वा’ अनेन देव्याचरितं व्रतं दाक्षिण्यादेव केवलं न परमार्थतो
माननिरासादिति गम्यते । यथानिर्दिष्टं यथोक्तम् । देवी—अलङ्घितपूर्वो मया नियमः
व्रतनियमस्य मयाय यावत्कदाप्युल्लङ्घनं न कृतमतो नात्रातः परमवस्थायामहं शक्ता

१ दातुमसहने प्रभवस्यस्यै हर्तुमेव वा दासम् । नाहं पुनस्तथा त्वयि यथा हि मां
शङ्कसे भीरुं ॥ १४. पा.

१ उर्वशी—हला पिअकलत्तो राएसी । ण उण हिअअं णिवत्तेदुं सक्कुणोमि ।

२ चित्रलेखा—किं उण तुए णिरासाए णिवत्तीअदि ।

राजा—(आसनमुपेल ।) वयस्य न खलु दूरं गता देवी ।

३ विदूषकः—मण वीसद्धं जं सि वत्तुकामो । असज्जोत्ति वे-
ज्जेण आदुरो विअ सेरं मुत्तो भवं तत्तहोदीए ।

राजा—अपि नामोर्वशी—

४ उर्वशी—अज्ज किदत्था भवे ।

राजा—

गूढा नूपुरशब्दमात्रमपि मे कान्ता श्रुतौ पातये-

त्पश्चादेत्य शनैः कराम्बुजवृते कुर्वीत वा लोचने ।

हर्म्येस्मिन्नवतीर्य साध्वसवशान्मन्दायमाना बला-

दानीयेत पदात्पदं चतुरया सख्या ममोपान्तिकम् ॥

१ हला प्रियकलत्रो राजर्षिः । न पुनर्हृदयं निवर्तयितुं शक्नोमि ।

२ किं पुनस्त्वया निराशया निवर्त्यते ।

३ मण विश्रब्धं यदसि वक्तुकामः । असाध्य इति वैद्येनातुर इव स्वैरं
मुक्तो भवांस्तत्रभवत्या ।

४ अद्य कृतार्था भवेत् ।

इत्यर्थः । उर्वशी—प्रियकलत्रः प्रियं कलत्रं यस्य । चित्रलेखा—किंपुनः किमर्थं
त्वं निराशा भूत्वा हृदयं निवर्तयसे इत्यर्थः । 'कथं स्थिराशो निवर्त्यते' इति
रङ्गनाथः पठति । विदूषकः—आतुरः रुग्णः । स्वैरं स्वेच्छया । राजा—
अपि नाम उर्वशी इति वाक्यं 'गूढा नूपुरशब्दमात्रं—' इत्यादिवक्ष्यमाणप-
द्येन सहान्ववि । 'अपि नाम' इत्यवयवसंघात आशंसार्षपरः । उर्वशी—
अद्य कृतार्था भवेत् । 'इदमुर्वशीवचो राज्ञोऽपरिसमाप्तवचनोत्तरवाक्यत्वे-
नान्तरेवात्मगतमाशंसनम् ।' इति रङ्गनाथः । गूढेति—अपि नाम उर्वशी
कान्ता गूढा स्वयमन्तर्हिता अदृश्यरूपेत्यर्थः । मे मम श्रुतौ कर्णे नूपुरशब्द-
मात्रमपि मञ्जीरशिक्षितमात्रमपि पातयेत् कर्णवेषयीकुर्यात् । पश्चान्मम पृष्ठतः
शनैरेत्वं मम लोचने नयने कराम्बुजवृते करकमलपिहिते कुर्वीत वा । अस्मि-
न्हर्म्ये । 'हर्म्यादि धनिनां वासः' इत्यमरः । अवतीर्य साध्वसवशाद्भयवशान्म-

१ कथं स्थिराशो निवर्तीअदि । इ. पा.

१ उर्वशी—हृद्य इमं दाव से मणोरहं संपादइस्सं ।

(पृष्ठतो गत्वा राज्ञो नयने संवृणोति ।)

चित्रलेखा—(विदूषकं संज्ञापयति ।)

राजा—(स्पर्शं रूपयित्वा ।) सखे नारायणोरुसंभवा सेयं व-
रोरुः ।

२ विदूषकः—कहं भवं अवगच्छदि ।

राजा—किमत्राज्ञेयम् ।

अङ्गमनङ्गक्लिष्टं सुखयेदन्या न मे करस्पर्शात् ।

नोच्छसिति तपनकिरणैश्चन्द्रस्यैवांशुभिः कुमुदम् ॥ १६ ॥

३ उर्वशी—(हस्तावपनीय किञ्चिदपस्यत्य) जेदु जेदु महौराओ ।

१ हला इमं तावदस्य मनोरथं संपादयिष्यामि ।

२ कथं भवानवगच्छति ।

३ जयतु जयतु महाराजः ।

न्दायमाना । स्तिमितगतिरित्यर्थः । चतुरया कुशलया सख्या चित्रलेख्या
बन्धनमोपान्तिकं मम समीपे पदात्पदं शनैः शनैरानीयेत वा । चित्रलेखा—
संज्ञापयति संज्ञां ददाति । राजा—वरोरुः वरी ऊरु यस्याः सा ।
अङ्गमिति—अन्या उर्वश्या इति शेषः । अनङ्गक्लिष्टं स्मरसंतप्तं मेऽङ्गं करस्पर्शात्
सुखयेन्निर्वृतिं प्रापयेत् । उक्तार्थे दृष्टान्तमाह—तपनकिरणैः सूर्यस्यांशुभिः कु-
मुदं कैरवं नैवोच्छसिति विकसति । चन्द्रस्यांशुभिः किरणैरेवोच्छसिति । अत्र
येषां मते सञ्चिन्त्यमानार्थसिद्धिः क्रमस्तन्मतेन 'क्रमः' नाम सन्ध्वङ्गमुक्तं भ-
वति । तदुक्तं दशरूपके 'क्रमः सञ्चिन्त्यमानाप्तिर्भावज्ञानमच्चापरे' इति ।

१ अन्यत्कथमिव पुलकैः कलितं मम गात्रकं करस्पर्शात् ।

नोच्छसिति तपनकिरणैश्चन्द्रस्यैवांशुभिः कुमुदम् ॥

इति रङ्गनाथः पठति । तद्व्याख्या यथा—

अन्यदित्यन्यथेत्यर्थे । तथा च सेवेयमन्यथा करस्पर्शात् । अर्योदस्याः । मम गात्रकं पुलकैः
कलितं कथमिव । यदा करस्पर्शात् मम गात्रकं पुलकैः कलितं सदन्यदिवा निर्वचनीयावस्थं
कथं जातमिति शेषः । पाठान्तरे—अन्या स्त्री अनङ्गक्लिष्टं मदनपीडितं मेऽङ्गं करस्पर्शात्-
त्रकं पुलकैः कलितं सदन्यदिवा सुखयति । एतदन्यथानुपपत्त्यैव सेत्यर्थः । तपनः सूर्यः ॥

२ अग्रहे । वज्रलेखण्डिदं विअ मे हन्त्यजुअलं ण समन्थिअि अबणेदुं । [इति तथा मुकु-
लितास्त्री चक्षुभोर्हस्तावपनीय ससाध्वसा तिष्ठति ।] रा०—हस्ताभ्यां गृहीत्वा परिवर्तयति ।

३—कथंचिदुपस्यत्य । जअदु जअदु महाराओ । इ. पा.

राजा—मुन्दरि स्वागतम् । (एकासने उपवेशयति ।)

१ चित्रलेखा—अवि मुहं वअस्तस्त ।

राजा—नन्वेतदुपपन्नम् ।

२ उर्वशी—हला देवीए दिण्णो महाराओ । तदो से पणअवदी
विअ सरीरसंपकं गदह्मि । मा खु मं पुरोभाइणि समत्येहि ।

३ विदूषकः—कहं इह ज्जेव तुह्माणं अत्यमिदो मुज्जो ।

राजा—(उर्वशीमवलोक्य ।)

देव्या दत्त इति यदि व्यापारं व्रजसि मे शरीरेस्मिन् ।

प्रथमं कस्यानुमते चोरितमेतत्त्वया हृदयम् ॥ १७ ॥

४ चित्रलेखा—वअस्त णिरुत्तरा एसा । संपदं मह विण्णप्पं
मुणीअदु ।

राजा—अवहितोस्मि ।

१ अपि सुखं वयस्यस्य ।

२ हला देव्या दत्तो महाराजः । ततोस्याः प्रणयवतीव शरीरसंपर्कं ग-
तास्मि । मा खलु मां पुरोभागिनीं समर्थयस्व ।

३ कथमिहैव युवयोरस्तमितः सूर्यः ।

४ वयस्य निरुत्तरैषा । सांप्रतं मम विज्ञाप्यं श्रूयताम् ।

राजा—उपपन्नं प्राप्तम् । उर्वशी—प्रणयवती सखी । पुरोभागिनी दोषदर्शिनी ।
'दोषैकदृक्पुरोभागी' इत्यमरः । देवीसंपर्कोचितशरीरसङ्गतत्वात्पौरोभाग्यम् ।
विदूषकः—कथमिहैव इत्यादि उर्वशीचित्रलेखे प्रति 'देव्या दत्तो महाराजः—'
इत्युर्वशीवचः श्रुत्वा राश्या आगमनात्प्रागते अत्र आगते स्थातामित्यनुभिमानस्य
विदूषकस्योक्तिः । कथं युवाभ्यामासन्ध्यासमयादिहैव स्थितमित्यर्थः । राजा—
देव्या दत्त इति देव्या अनुमातिर्लब्धेति यद्यस्मिन्मे शरीरे व्यापारमालिङ्गनादि
व्रजसि । तर्हि प्रथमं कस्यानुमते । कस्यानुमत्येत्यर्थः । एतद्भूदयं त्वया चोरितम् ।
'अत्र देवीप्रसङ्गेन व्यवहितस्य बीजस्य पुनर्योजनाद् 'आक्षेपः' नाम सन्ध्यङ्ग-
मुक्तं भवति ।' इति काट्यवेमः । चित्रलेखा—वयस्य निरुत्तरा एषा । अत्र
'विकृतं' नामालंकार उक्तः । तदुक्तं—'वक्तव्यकालेप्यवचो ग्रीडवा विकृतं

१ चित्रलेखा—वसन्ताणन्तरे उष्णसमये भवति सुज्जो मए उ-
वचरिद्वो । ता जहा इअं मे पिअसही सग्गस्स ण उक्कण्ठेदि तहा
वअस्सेण कादव्वं ।

२ विदूषकः—भोदि किं वा सग्गे सुमरिदव्वं । ण वा अण्हीअदि
ण वा पीअदि । केवलं अणिमिसेहिं णअणेहिं मीणा विडम्भीअन्दि ।

राजा—भद्रे

अनिर्देश्यसुखः स्वर्गः कस्तं विस्मारयिष्यति ।

अनन्यनारीसामान्यो दासस्त्वस्याः पुरुरवाः ॥ १८ ॥

३ चित्रलेखा—अणुगहिदक्षि । हला उव्वसि अकादरा भविअ
विसज्जेहि मं ।

१ वसन्तानन्तरे उष्णसमये भगवान्सूर्यो मयोपचरितव्यः । तद्यथेयं मे प्रि-
यसखी स्वर्गस्य नोत्कण्ठते तथा वयस्येन कर्तव्यम् ।

२ भवति किं वा स्वर्गे स्मर्तव्यम् । न वाऽश्नते न वा पीयते । केवलम-
निमिषैर्नयनैर्मीना विडम्ब्यन्ते ।

३ अनुष्टुप्हीतास्मि । हला उर्वशि, अकातरा भूत्वा विसर्जय माम् ।

मतम् ।' इति । चित्रलेखा—सूर्य उपचरितव्यः—अप्सरसो हि नृत्वादिना सूर्ये
पर्यायेणोपचरन्तीति पुराणेषु प्रसिद्धम् । एतत्सर्वं विस्तरेणाग्रे वक्ष्यामः । स्व-
र्गस्य नोत्कण्ठते इत्यत्र 'अधीगर्हदयेशां कर्मणि' इति षष्ठी । स्वर्गस्य स्मरणं न क-
रोतीत्यर्थः । एवमुत्तररामचरितेऽपि 'उत्कण्ठते च युष्मत्सभिकर्षस्थ' इति । 'अनेन
भाविविरहमूचनमित्यग्निमाङ्गाथोपक्षेपादङ्गावतारोऽयम्' इति रत्ननाथः । विदू-
षकः—न वा अश्नते इ० देवा हि यज्ञेषु दत्तैर्हविर्भागैरेव तुष्यन्ति न किमप्य-
न्यददन्ति पिबन्ति वेति प्रसिद्धम् । अनिमिषैः इ०—देवानां मत्स्यानां चाक्षिस्पन्दो
न जायते । तेन देवा मत्स्याश्च 'अनिमिषाः' इत्युच्यन्ते । 'सुरमत्स्यावनिमिषौ'
इत्यमरः । विडम्ब्यन्ते इत्यनेन स्वर्गवासस्य तुच्छत्वं ध्वनितम् । अनिर्दे-
श्येति—स्वर्गः अनिर्देश्यसुखः अनिर्देश्यं वक्तुमशक्यं सुखं यत्र स तथोक्तः ।
कस्तं विस्मारयिष्यति स्वर्गसुखस्य विस्मरणं कारयितुं समर्थ इत्यर्थः । तु
किंतु पुरुरवा अस्या अनन्यनारीसामान्यः अन्याभिर्नारीभिः सह सामान्यो
न भवतीति अनितरस्त्रीसाधारणः । उर्वशीसैवैकदक्ष इत्यर्थः । दासः । अत्रा-

१ अनिर्देश्यसुखं स्वर्गं कथं विस्मारयिष्यते ।' इति पाठः ।

१ उर्वशी—(चित्रलेखां परिष्वज्य ।) सहि मा खु मं विमुभेरहि ।

२ चित्रलेखा—(सस्मितम्) वअस्सेण संगदा तुमं एव् एदं मए
नाचिदव्वा । (इति राजानं प्रणम्य निष्कान्ता ।)

३ विदूषकः—दिष्टिआ मणोरहसंपत्तीए वडुदि भवं ।

राजा—इयं तावद्वृद्धिर्मम । पश्य ।

सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्क-

मेकातपत्रमवनेर्न तथा प्रभुत्वम् ।

अस्याः सखे चरणयोरहमद्य कान्त-

माज्ञाकरत्वमधिगम्य यथा कृतार्थः ॥ १९ ॥

४ उर्वशी—णात्थि मे विभवो अदो पिअदरं मन्तिदुं ।

१ सखि मा खलु मां विस्मर ।

२ वयस्येन संगता त्वमेवैतन्मया याचितव्या ।

३ दिष्टया मनोरथसंपत्त्या वर्धते भवान् ।

४ नास्ति मे विभवः अतः प्रियतरं मन्त्रयितुम् ।

न्यवैलक्ष्येणोर्वशीसेवाकरणं तेन सखीवियोगदुःखापाकरणं व्यङ्ग्यम् । विदू-
षकः—मनोरथसंपत्त्या मनोरथस्य सम्पत्तिः सिद्धिः तथा । राजा—इयं
सामन्तेत्यादिपथे वक्ष्यमाणार्थरूपा । सामन्तेति—हे सखे, अस्या उर्वश्या-
श्चरणयोः कान्तं कमनीयमाज्ञाकरत्वमधिगम्य प्राप्य यथाहमद्य कृतार्थः सफ-
लजीवित इत्यर्थः । तथा सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्कं सामन्ताः प्रत्यन्त-
वर्तिभूपतयस्तोषां मौलिषु किरिटेषु । 'मौलिः किरिटे धम्मिह्वे चूडायामनपुंसकम्' ।
इति मेदिनी । ये मणयो रत्नानि तै रञ्जितं । मणिप्रभानुलितमित्वर्थः । यत्
शासनमाज्ञापत्रं तदेवाङ्गुलिहं यस्य तत् । एकातपत्रं आतपात्रायत इत्यातपत्रं
छत्रम् । अत्र राजछत्रम् । एकमेव प्रतिद्वन्द्विराजाविरहाद्वितीयमातपत्रं अस्मि-
स्तत् । अवनेः प्रभुत्वं स्वामित्वं । साम्राज्यामिति यावत् । अधिगम्य न कृ-
तार्थः । उर्वशी—नास्ति मे विभवः इत्यादि—यन्महाराजेनोक्तं तदेव प्रियभाष-

राजा—(उर्वशीं हस्तेनावलम्ब्य ।) अहो विरुद्धान्यसम्पादयिते-
प्सितलाभो नाम ।

पादास्त एव शशिनः सुखयन्ति गात्रं

बाणास्त एव मदनस्य ममानुकूलाः ।

संरम्भरूक्षमिव सुन्दरि यद्यदासी-

त्त्वत्संगमेन मम तत्तदिवानुनीतम् ॥ २० ॥

१ उर्वशी—अवरद्वाक्षि चिरकारिआ महाराजस्य ।

राजा—मा मैवम् ।

यदेवोपनतं दुःखात्सुखं तद्रसवत्तरम् ।

निर्वाणाय तरुच्छाया तस्य हि विशेषतः ॥ २१ ॥

२ विदूषकः—भो सेविदा पदोत्तरमणीआ चन्दवादा । समओ
सु दे वासवरपवेशस्य ।

१ अपराद्वास्मि चिरकारिका महाराजस्य ।

२ भोः सेविताः प्रदोषरमणीयाश्चन्द्रपादाः । समयः खलु ते वासगृहप्र-
वेशस्य ।

णस्य परमा सीमा । अतोपि प्रियभाषणे न मे सामर्थ्यमिति भावः । राजा—
विरुद्धान्यसम्पादयिता विपरीतार्थघटकः । वस्तुकार्यविपर्ययकारीत्यर्थः । 'नाम'
प्राकाश्ये । पादा इति—ये त्वत्संगमात्प्राक् संतापदास्त एव शशिनः पादा
मयूखा अधुना त्वत्संगमे गात्रं शरीरं सुखयन्ति । ते एव मदनस्य बाणाः स्म-
रस्य सायका ममानुकूलाः सुखदाः सम्पन्ना ये मां पुराङ्गिण्यन् । इत्थं हे
सुन्दरि यद्यत् त्वत्संगमनात्प्राक् संरम्भरूक्षमिव कोपपरुषामिव । आवेशदारुणं
वा । आसीत्तत्त्वत्संगमेन ममानुनीतमिव कृतसात्वन्मिव । आनुकूल्येन परिव-
र्तितमित्येवार्थः । 'संरम्भः संप्रमे कोपे' इति विश्वः । उर्वशी—चिरकारिका मया
कालक्षेपः कृतोऽतो महाराजेन विरहदुःखमनुभूतमतः कृतापराधास्मि ।
यदेवेति—यदेव सुखं दुःखाद्दुःखानुभूतरनन्तरमुपनतमुपास्थितं तदेव रसवत्तरं
स्वादुतरम् । 'रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादौ विषे द्रवे ।' इति हैमः । तस्य
आतपक्लान्तस्य हि । हिरवधारणे । 'हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे ।'
इति मेदिनी । तरुच्छाया विशेषतो निर्वाणाय समधिकसुखाय भवतीति शेषः ।
विदूषकः—वासगृहप्रवेशस्य वासगृहं गर्भोगारम् । 'गर्भोगारं वासगृहम्'

१ अहोऽविरुद्धसंबन्धनमेतदिदानीमीप्सितलम्भानाम् । ३. पा.

राजा—तेन हि सख्यास्ते मार्गमादेशय ।

१ विदूषकः—इदो इदो भवदी ।
(इति परिक्रामन्ति ।)

राजा—मुन्दरि इयमिदानीमभ्यर्थना ।

२ उर्वशी—कहं विअ ।

राजा—

अनुपनतमनोरथस्य पूर्वं शतगुणितेव गता मम त्रियामा ।

यदि तु तव समागमे तथैव प्रसरति मुभु ततः कृती भवेयम् ॥२२॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

तृतीयोङ्कः समाप्तः

१ इत इतो भवती ।

२ कथमिव ।

इत्यमरः । अनुपनतोति—अनुपनतमनोरथस्यानुपनतोऽप्राप्तो मनोरथोऽभिल-
षितार्थस्त्वत्समागमरूपो येन स तथोक्तस्तस्य । मम पूर्वं त्वत्समागमात्प्राक्
शतगुणिता शतधा बांधतेव । शतरात्रितुल्यकालेवैत्यर्थः । त्रियामा रात्रिर्गता
याता । त्रयो यामा यस्याः सा त्रियामा । ‘आद्यन्तयोरर्धयामयोश्चेष्टाकाल-
त्वेन दिनप्रायत्वात् । यद्वा त्रीन् धर्मादीन्यापयति निरवकाशीकरोति कामप्र-
धानत्वात् ।’ इति भानुजीदीक्षिताः । त्वद्विरहसंतप्तेन मयातिदीर्घतरा रात्रयः
क्षपिता इत्यर्थः । हे सुभ्रु, इदानीं तव समागमे सति सा रात्रिस्तथैव शत-
गुणितैव यदि प्रसरति प्रयाति तर्हि ततस्तस्यास्तथाप्रसरणात्कृती कृतार्थो
भवेयम् । इदानीं तव समागमे रात्रिर्द्विट्येवापेयादतस्तस्या दीर्घभावमभ्यर्थय
इत्यर्थः । ‘अत्रेयं सूचनोत्तराङ्कथोपयोगित्वाद्दिन्दुरित्यवगन्तव्यम् ।’ इति
काट्यवेमः । ‘सुभ्रु’ इत्यत्र भ्रुशब्दस्योवङ्स्थानीयत्वात् ‘नेयहुवङ्स्थानावल्ली’
इति नदीसंज्ञाप्रतिषेधात् ‘अम्बार्थनयोर्ह्रस्वः’ इति ह्रस्वत्वं नास्ति । अतो ह्रस्वः
प्रामादिक इति केचित् । अन्ये तु ‘अप्राणिजातेश्चारज्जादीनाम्’ इत्यत्र ‘अ-
लवः’ ‘कर्कन्धः’ इत्युकारान्तादप्युङ्प्रत्ययमुदाजहार भाष्यकार एतस्मादेव
ज्ञापकात्काचेद्कारान्तादप्युङ्प्रत्ययमुदाजहार भाष्यकार एतस्मादेव
बामनः—‘ऊकारादप्युङ्प्रकृतेः’ इति ॥ इति कुमारसंभवटीकायां मल्लिनाथः ।
भ्रुशब्दात् ‘अप्राणिजातेः’ इत्यादिनोङ् । उवर्णांन्तमात्रस्य विधानाद्बहुव्रीहिः ।
उपसर्जनत्वं च । पुनः स्त्रियामूङ् । अन्तादिवच्चेति पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वात्प्रातिप-
दिकत्वम् । अतः सम्बुद्धौ ह्रस्वत्वम् । इटि भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलः । इति
श्रीमद्विक्रमोर्वशीयटीकायामर्थप्रकाशिकायां तृतीयोङ्कः ।

१ प्रार्थना । इ. पा. २ अनधिगतमनोरथस्य । इ. पा.

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विमनस्का चित्रलेखा सहजन्या च ।)

१ सहजन्या—(चित्रलेखां विज्ञेयम् ।) सहि मिलाअमाणसदव-
त्तस्स विअ दे मुहस्स छाआ हिअअस्स अस्सत्थदं सूएदि । तौ
कहेहि णिव्वेदकारणं । समदुक्खा होदुं इच्छामि ।

२ चित्रलेखा—हला अच्छरावारपज्जाएण इह भअवदो सु-
ज्जस्स पादमूलेवट्टाणे वट्टन्ती बलिअं खु उव्वसीए उक्कण्ठदक्षि ।

१ सखि म्नायमानशतपत्रस्यैव ते मुखस्य च्छाया हृदयस्यास्वस्थतां
सूचयति तत्कथय निर्वेदकारणम् । समदुःखा भवितुमिच्छामि ।

२ सखि अप्सरोवारपर्यायेण इह भगवतः सूर्यस्य पादमूलोपस्थाने वर्तमाना
बलयत्खलूर्वश्या उत्कण्ठितास्मि ।

कविरधुनाङ्गान्तरमारभमाणः कथानुसंधानार्थं प्रथमं प्रवेशकमुपक्षिपति ततः
प्रविशतीत्यादिना । सहजन्या—शतपत्रं कमलम् । 'सहस्रपत्रं कमलं शत-
पत्रं कुशेशयम् ।' इत्यमरः । छाया छविः । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः'
इत्यमरः । अस्वस्थतां व्याकुलताम् । चित्रलेखा—अप्सरोवारपर्यायेण अप्स-
रसां वाराः सेवासमयाः । 'वारः सूर्यादिदिवसे वारोऽवसरवृन्दयोः ।' इति
विश्वः । तेषां पर्यायेण क्रमेणाप्सरोवारपर्यायेण । पादमूलोपस्थाने वर्तमाना । भग-
वन्तं सूर्यं व्यूह्य तिष्ठन्त ऋष्यप्सरोगन्धर्वादयः पर्यायेण तदुपस्थानं कुर्वन्तीति
प्रसिद्धमेव । सूर्यव्यूहवर्णनं भगवते द्वादशस्कन्धे एकादशाध्याये यथा—
मध्वादिषु द्वादशसु भगवान्कालरूपधृक् ॥ लोकतन्त्राय चरति पृथग्द्वादशभि-
र्गणे ॥ ३२ ॥ धाता कृतस्थली हेतिर्वासुकी रथकृन्मुने ॥ पुलस्त्यस्तुम्बुररिति
मधुमासं नयन्त्यमी ॥ ३३ ॥ अर्यमा पुलहोऽधौजाः प्रहेतिः पुत्रिकस्थली ॥ नारदः
कच्छनीरथ नयन्त्येते स्म माधवम् ॥ ३४ ॥ मित्रोऽग्निः पौरुषेयोऽथ तक्षको
भेनका हहाः ॥ रथस्वन इति ह्येते शुक्रमासं नयन्त्यमी ॥ ३५ ॥ वसिष्ठो वरुणो-
रम्भा सहजन्या तथा हुहुः ॥ शुक्रश्चित्रखनश्चैव शुचिमासं नयन्त्यमी ॥ ३६ ॥
इन्द्रो विश्वावसुः श्रोता एलापत्रस्तथाङ्गिराः ॥ प्रम्लोचा राक्षसो वर्यो नभोमासं
नयन्त्यमी ॥ ३७ ॥ विवस्वानुप्रसेनश्च व्याघ्र आसारणो भृगुः ॥ अनुम्लोचां
शङ्खपालो नभस्याख्यं नयन्त्यमी ॥ ३८ ॥ पूषा धनंजयो वातः सुषेणः सुहचि-
स्तथा । घृताची गौतमश्चेति तपोमासं नयन्त्यमी ॥ ३९ ॥ ऋतुर्वर्चा भरद्वाजः

१ विमानस्था । इ. त्य. ए. पु. ।

२ ता कहेहि मे आणिव्विदिकारणं जेण दे समाणदुक्खा होमि । इ. पा.

सहजन्या—जाणे वोअण्णोण्ण सिणेहं । तदो तदो ।

चित्रलेखा—तदो इमाइं दिवसाइं को णु खु वुत्तन्तोत्ति पाणि-
धाणाट्ठिदाए मए अच्चाहिदं उवलद्धं ।

१ जाने युवयोरन्योन्यस्नेहम् । ततस्ततः ।

२ तत एतेषु दिवसेषु को नु खलु वृत्तान्त इति प्रणिधानस्थितया मया अ-
त्याहितमुपलब्धम् ।

पर्जन्यः सेनजित्था ॥ विश्व ऐरावतश्चैव तपस्याख्यं नयन्त्यमी ॥४०॥ अर्थाशुः
कश्यपस्तार्क्ष्यं ऋतसेनस्तयोर्वशी ॥ वियुच्छत्रुर्महाशङ्कुः सहोमासं नयन्त्यमी
॥४१॥ भगः स्फूर्जोऽरिष्टनेमिर्षुर्ण आयुश्च पञ्चमः ॥ कर्कोटकः पूर्वचित्तिः पुष्य-
मासं नयन्त्यमी ॥४२॥ त्वष्टा ऋचीकतनयः कम्बलश्च तिलोत्तमा ॥ ब्रह्मापे-
तोऽथ शतजिद्रुतराष्ट्र इषम्भराः ॥४३॥ विष्णुरश्वतरो रम्भा सूर्यवचांश्च
सत्यजित् ॥ विश्वामित्रो मखापेत ऊर्जमासं नयन्त्यमी ॥४४॥ एता भगवतो
विष्णोरादित्यस्य विभूतयः ॥ स्मरतां सन्ध्ययोर्नृणां हरन्त्यहो दिने दिने
॥४५॥ द्वादशस्वपि मासेषु देवोऽसौ षड्भिरस्य वै ॥ चरन्समन्तात्तनुते
परत्रेह च सन्मतिम् ॥४६॥ सामर्ग्यजुभिस्ताह्लिर्नैर्ऋषयः संस्तुवन्त्यमुम् ॥
गन्धर्वास्तं प्रगायन्ति नृत्यन्त्यप्सरसोऽप्रतः ॥४७॥ उन्नहन्ति रथं नागा
प्रामण्यो रथयोजकाः ॥ चोदयन्ति रथं पृष्ठे नैर्ऋता बलशालिनः ॥४८॥
वालखिल्याः सहस्राणि षष्टिर्ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ पुरतोऽभिमुखं यान्ति स्तुवन्ति
स्तुतिभिर्विभुर्म् ॥४९॥ इति । अत्रवाणंतास्वप्सरःसु चित्रलेखाया अनुपलम्भात्क-
विरेवात्र प्रमाणम् । चित्रलेखा—प्रणिधानस्थितया प्रभावाद्यथाभूतवृत्तान्तज्ञा-

१ एते चादित्यादयः कौर्मै विभज्योक्ताः ।

धनार्थमा च मित्रश्च वरुणश्चेन्द्र एव च । विवस्वानथ पूषा च पर्जन्यश्चांशुरेव च । भग-
स्वष्टा च विष्णुश्च आदित्या द्वादश सृताः ॥ पुलस्त्यः पुलहश्चान्विर्वसिष्ठोथाङ्गिरा मृगः ।
गौतमोथ भरद्वाजः कश्यपः क्रतुरेव च । जमदग्निः कौशिकश्च मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ रथ-
कुचोरिष्टनेमिर्भ्रामणीश्च रथस्वनः । रथचित्रस्वनः श्रोता अरुणः सेनजित्था । तार्क्ष्यश्चारि-
ष्टनेमिश्च कृतजित्सत्यजित्था ॥ एते यक्षाः । अथ हेतिः प्रहेतिश्च पौरुषेयो बभस्तथा ।
बर्षां न्याप्रस्तथापञ्च वायुर्विद्यद्विवाकरः । ब्रह्मापेतश्च विप्रेन्द्रा यक्षापेताश्च राक्षसाः ॥ वा-
सुकी कच्छनीरश्च तलकः सर्पपुंगवः । एलापत्रः शङ्खपालस्तथैरावतसंशितः । भनञ्जयो
महापद्मस्तथा कर्कोटको द्विजाः । कम्बलोत्तरश्चैव बहन्त्येव यथाक्रमम् ॥ तन्मुहूर्त्तारदो
हाश इहूर्त्तभावस्तथा । उग्रसेनो वसुध्विर्विधावसुरथापरः । चित्रसेनस्तथोर्णायुर्धुतराक्षो
द्विजोत्तमाः । सूर्यवर्षा द्वादशैति गन्धर्वा गायतां वराः ॥ कृतस्थल्पप्सरोवर्यां तथास्या
पुञ्जिकस्यली । मेनका सहज्या च प्रम्लोचा च द्विजोत्तमाः । अनुम्लोचा घृताक्षी च
विधाक्षी चोर्वशी तथा । अन्या च पूर्वचित्तिः स्यादन्या चैव तिलोत्तमा । रम्भा चैति द्वि-
अपेद्वादस्तथैवप्सरसः सृताः ॥ इति । भावार्थदीपिका ।

- १ सहजन्या—(सावेगम् ।) कीरिसं विअ ।
 २ चित्रलेखा—उव्वसी किल तं रदिसहाअं राएसि अमचेमु
 णिवेसिदरज्जधुरं गेण्हअ गन्धमादणवणं विहरिदुं गदा ।
 ३ सहजन्या—सो णाम संभोओ जो तारिसेसु पदेसेसु । तदो तदो ।
 ४ चित्रलेखा—तहिं खु मन्दाइणीए पुलिणेसु सिअदापव्वदके-
 लीहिं कीलमाणा विज्जाधरदारिआ उदयवदी णाम देण राएसिणा
 चिरं णिज्जाइदत्ति कुविदा उव्वसी ।

१ कीदशमिव ।

२ उर्वशी किल तं रतिसहायं राजर्षिममात्येषु निवेशितराज्यधुरं पृहीत्वा
 गन्धमादनवनं विहर्तुं गता ।

३ स नाम संभोगो यस्तादृशेषु प्रदेशेषु । ततस्ततः ।

४ तत्र खलु मन्दाकिन्याः पुलिनेषु सिकृतापर्वतकेलीभिः क्रीडन्ती विद्याध-
 रदारिका उदयवती नाम तेन राजर्षिणा चिरं निध्यातेति कुपिता उर्वशी ।

नार्थं ध्यानस्थितया । अत्याहितम् । 'अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि
 च ।' इत्यमरः । सहजन्या—सावेगम् आवेगक्षिताकुलता । चित्रलेखा—
 रतिसहायं क्रीडाकर्मणि सहायं सखायम् । निवेशितराज्यधुरं निवेशिता
 निहिता राज्यधू राज्जभारो वेन तम् । गन्धमादनवनं 'गन्धमादनं नाम
 हिमवत्पुरस्योपधिप्रस्थस्योपवनम् । तथा चोक्तं कुमारसंभवे—यस्व चोपवनं
 वाह्यं सुगन्धिर्गन्धमादनम् ।' इति काट्यवेमः । सहजन्या—स नाम
 संभोगः स एव परमार्थतः संभोग इत्युच्यते यस्तादृशेषु प्रदेशेषु क्रि-
 यते । चित्रलेखा—मन्दाकिन्या भागारंथ्याः । मन्दमकितुं शीलमस्या
 मन्दाकिनी । पुलिनेषु सैकतेषु । मन्दाकिन्याः पुलिनेषु हि विद्याधरादीनां
 कन्याः केलिं कुर्वन्तीति कवयो वर्णयन्ति । तथा च मेघदूतम्—'मन्दाकिन्याः
 सलिलक्षिशिरैः सेव्यमाना मरुद्भिर्मन्दाराणामनुत्तरुहां छावया वारितोष्णाः ।
 अन्वेष्टव्यैः कनकसिकृतामुष्टिनिक्षेपगूढैः संक्रीडन्ते मणिभिरमरप्राथिता यत्र
 कन्याः' ॥ इति । निध्याता अनन्यमनसा दृष्टा । 'निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शना-

१ उव्वसी किल राएसि लच्छीसणाहं गेण्हअ अमचेसु णिहितकज्जधुरं केलाससिह-
 रुरेसं गन्धमादणवणं विहरिदुं गता । इति, उव्वसी किल उम्पदिदा..... इति × × ×
 केलाससिहरुरेसं × × इति च पाठान्तराणि ।

राजा—मुन्दरि स्वागतम् । (एकासने उपवेशयति ।)

१ चित्रलेखा—अवि मुहं वअस्तस्स ।

राजा—नन्नेतदुपपन्नम् ।

२ उर्वशी—हला देवीए दिण्णो महाराओ । तदो से पणअवदी
विअ सरीरसंपक्कं गदाहि । मा खु मं पुरोभाइणिं समत्येहि ।

३ विदूषकः—कहं इह ज्जेव तुह्माणं अत्यमिदो मुज्जो ।

राजा—(उर्वशीमवलोक्य ।)

देव्या दत्त इति यदि व्यापारं व्रजसि मे शरीरेस्मिन् ।

प्रथमं कस्यानुमते चोरितमेतत्त्वया हृदयम् ॥ १७ ॥

४ चित्रलेखा—वअस्त णिरुत्तरा एसा । संपदं मह विण्णप्पं
मुणीअदु ।

राजा—अवहितोस्मि ।

१ अपि सुखं वयस्यस्य ।

२ हला देव्या दत्तो महाराजः । ततोस्याः प्रणयवतीव शरीरसंपर्कं ग-
तास्मि । मा खलु मां पुरोभागिनीं समर्थयस्व ।

३ कथमिहैव युवयोरस्तमितः सूर्यः ।

४ वयस्य निरुत्तरैषा । सांप्रतं मम विज्ञाप्यं श्रूयताम् ।

राजा—उपपन्नं प्राप्तम् । उर्वशी—प्रणयवती सखी । पुरोभागिनी दोषदर्शिनी ।
'दोषैकदृक्पुरोभागी' इत्यमरः । देवीसंपर्कोचितशरीरसङ्गतत्वात्पौरोभाग्यम् ।
विदूषकः—कथमिहैव इत्यादि उर्वशीचित्रलेखे प्रति 'देव्या दत्तो महाराजः—'
इत्युर्वशीवचः श्रुत्वा रास्या आगमनात्प्रागते अत्र आगते स्यातामित्यनुमिमानस्य
विदूषकस्योक्तिः । कथं युवाभ्यामासन्ध्यासमयादिहैव स्थितमित्यर्थः । राजा—
देव्या दत्त इति देव्या अनुमातिर्लब्धेति यद्यस्मिन्मे शरीरे व्यापारमालिङ्गनादिं
व्रजसि । तर्हि प्रथमं कस्यानुमते । कस्यानुमत्येत्यर्थः । एतद्द्रव्यं त्वया चोरितम् ।
'अत्र देवीप्रसङ्गेन व्यवहितस्य बीजस्य पुनर्योजनाद् 'आक्षेपः' नाम सन्ध्यङ्ग-
मुक्तं भवति ।' इति काट्यवेमः । चित्रलेखा—वयस्य निरुत्तरा एषा । अत्र
'विकृतं' नामालंकार उक्तः । तदुक्तं—'वक्तव्यकालेप्यवचो ग्रीडवा विकृतं

१ चित्रलेखा—वसन्ताणन्तरे उष्णसमए भवन् मुञ्जो मए उ-
वचरिदव्वो । ता जहा इअं मे पिअसही सग्गस्स ण उक्कण्ठेदि तहा
वअस्सेण कादव्वं ।

२ विदूषकः—भोदि किं वा सग्गे सुमरिदव्वं । णवा अण्हीअदि
ण वा पीअदि । केवलं अणिमिसेहिं णअणेहिं मीणा विडम्बीअन्दि ।

राजा—भद्रे

अनिर्देश्यसुखः स्वर्गः कस्तं विस्मारयिष्यति ।

अनन्यनारीसामान्यो दासस्त्वस्याः पुरुरवाः ॥ १८ ॥

३ चित्रलेखा—अणुगहिदस्सि । हला उव्वसि अकादरा भविअ
विसज्जेहि मं ।

१ वसन्तानन्तरे उष्णसमये भगवान्सूर्यो मयोपचरितव्यः । तद्यथेयं मे प्रि-
यसखी स्वर्गस्य नोत्कण्ठते तथा वयस्येन कर्तव्यम् ।

२ भवति किं वा स्वर्गे स्मर्तव्यम् । न वाऽऽश्नते न वा पीयते । केवलम-
निमिषैर्नयनैर्माना विडम्ब्यन्ते ।

३ अनुष्टुप्हीतास्मि । हला उर्वशि, अकातरा भूत्वा विसर्जय माम् ।

मतम् ।' इति । चित्रलेखा—सूर्य उपचरितव्यः—अप्सरसो हि नृत्सादिना सूर्ये
पर्यायेणोपचरन्तीति पुराणेषु प्रसिद्धम् । एतत्सर्वं विस्तराणामे वक्ष्यामः । स्व-
र्गस्य नोत्कण्ठते इत्यत्र 'अधीगर्षदयेशां कर्मणि' इति षष्ठी । स्वर्गस्य स्मरणं न क-
रोतीत्यर्थः । एवमुत्तररामचरितेऽपि 'उत्कण्ठते च युष्मत्सभिकर्षस्य' इति । 'अनेन
भाविविरहमूचनमित्यभिमाङ्गाथोपक्षेपादङ्गावतारोऽयम्' इति रङ्गनाथः । विदू-
षकः—न वा अश्नते इ० देवा हि यज्ञेषु दत्तैर्हविर्भागैरेव तुष्यन्ति न किमप्य-
न्यददन्ति पिबन्ति वेति प्रसिद्धम् । अनिमिषैः इ०—देवानां मत्स्यानां चाक्षिस्पन्दो
न जायते । तेन देवा मत्स्याश्च 'अनिमिषाः' इत्युच्यन्ते । 'सुरमत्स्यावनिमिषौ'
इत्यमरः । विडम्ब्यन्ते इत्यनेन स्वर्गवासस्य तुच्छत्वं ध्वनितम् । अनिर्दे-
श्येति—स्वर्गः अनिर्देश्यसुखः अनिर्देश्यं वक्षुमशक्यं सुखं यत्र स तथोक्तः ।
कस्तं विस्मारयिष्यति स्वर्गसुखस्य विस्मरणं कारयितुं समर्थ इत्यर्थः । तु
किंतु पुरुरवा अस्या अनन्यनारीसामान्यः अन्याभिर्नारीभिः सह सामान्यो
न भवतीति अनितरस्त्रीसाधारणः । उर्वशीसेवैकदक्ष इत्यर्थः । दासः । अत्रा-

१ अनिर्देश्यसुखं स्वर्गं कथं विस्मारयिष्यते ।' इति पाठः ।

१ उर्वशी—(चित्रलेखां परिष्वज्य ।) सहि मा खु मं विसुमेरिह ।

२ चित्रलेखा—(सस्मितम्) वअस्सेण संगदा तुमं एव एदं मए
नाचिदब्बा । (इति राजानं प्रणम्य निष्कान्ता ।)

३ विदूषकः—दिट्ठिआ मणोरहसंपत्तीए वड्ढदि भवं ।

राजा—इयं तावद्धृद्धिर्मम । पश्य ।

सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्क-

मेकातपत्रमवनेर्न तथा प्रभुत्वम् ।

अस्याः सखे चरणयोरहमद्य कान्त-

माज्ञाकरत्वमधिगम्य यथा कृतार्थः ॥ १९ ॥

४ उर्वशी—णत्थि मे विहवो अदो पिअदरं मन्तिदुं ।

१ सखि मा खलु मां विस्मर ।

२ वयस्येन संगता त्वमेवैतन्मया याचितव्या ।

३ दिष्टया मनोरथसंपत्त्या वर्धते भवान् ।

४ नास्ति मे विभवः अतः प्रियतरं मन्त्रयितुम् ।

न्यवैलक्ष्येणोर्वशीसेवाकरणं तेन सखीवियोगदुःखापाकरणं व्यङ्ग्यम् । विदू-
षकः—मनोरथसंपत्त्या मनोरथस्य सम्पत्तिः सिद्धिः तथा । राजा—इयं
सामन्तेत्यादिपद्ये वक्ष्यमाणार्थरूपा । सामन्तेति—हे सखे, अस्या उर्वशा-
श्चरणयोः कान्तं कमनीयमाज्ञाकरत्वमधिगम्य प्राप्य यथाहमद्य कृतार्थः सफ-
लजीवित इत्यर्थः । तथा सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्कं सामन्ताः प्रत्यन्त-
वर्तिभूपतयस्तेषां मौलिषु किरिटेषु । 'मौलिः किरिटे धम्मिन्ने च्छायामनपुंसकम्' ।
इति मेदिनी । वे मणयो रत्नानि तै रञ्जितं । मणिप्रभानुलिप्तमित्यर्थः । यत्
शासनमाज्ञापत्रं तदेवाङ्कश्चिह्नं यस्य तत् । एकातपत्रं आतपात्रायत इत्यातपत्रं
छत्रम् । अत्र राजछत्रम् । एकमेव प्रतिद्वन्द्विराजविरहादद्वितीयमातपत्रं वस्मि-
स्तत् । अवनेः प्रभुत्वं स्वामित्वं । साम्राज्यामिति यावत् । अधिगम्य न कृ-
तार्थः ॥ उर्वशी—नास्ति मे विभवः इत्यादि—यन्महाराजेनोक्तं तदेव प्रियभाष-

राजा—(उर्वशीं हस्तेनावलम्ब्य ।) अहो विरुद्धान्यसम्पादयिते-
प्सितलाभो नाम ।

पादास्त एव शशिनः सुखयन्ति गात्रं
बाणास्त एव मदनस्य ममानुकूलः ।

संरम्भरूक्षमिव सुन्दरि यद्यदासी-
त्त्वत्संगमेन मम तत्तदिवानुनीतम् ॥ २० ॥

१ उर्वशी—अवरद्धास्मि चिरकारिआ महाराजस्य ।

राजा—मा मैवम् ।

यदेवोपनतं दुःखात्सुखं तद्रसवत्तरम् ।

निर्वाणाय तरुच्छाया तप्तस्य हि विशेषतः ॥ २१ ॥

२ विदूषकः—भो सेविदा पदोत्तरमणीआ चन्दवादा । समओ
खु दे वासवरपवेसस्य ।

१ अपराद्धास्मि चिरकारिका महाराजस्य ।

२ भोः सेविताः प्रदोषरमणीयाश्चन्द्रपादाः । समवः खलु ते वासगृहप्र-
वेशस्य ।

णस्य परमा सीमा । अतोपि प्रियभाषणे न मे सामर्थ्यमिति भावः । राज्ञा-
विरुद्धान्यसम्पादयिता विपरीतार्थघटकः । वस्तुकार्यविपर्ययकारीत्यर्थः । 'नाम'
प्राकाश्ये । पादा इति—ये त्वत्संगमात्प्राक् संतापदास्त एव शशिनः पादा
मयूखा अधुना त्वत्संगमे गात्रं शरीरं सुखयन्ति । ते एव मदनस्य बाणाः स्म-
रस्य सायका ममानुकूलाः सुखदाः सम्पन्ना ये मां पुराङ्गिरयन् । इत्थं हे
सुन्दरि यद्यत् त्वत्संगमनात्प्राक् संरम्भरूक्षामिव कोपपरुषामिव । आवेशदारुणं
वा । आसीत्तत्त्वत्संगमेन ममानुनीतमिव कृतसांत्वनमिव । आनुकूल्येन परिव-
र्तितमित्यर्थः । 'संरम्भः संप्रमे कोपे' इति विश्वः । उर्वशी—चिरकारिका मया
कालक्षेपः कृतोऽतो महाराजेन विरहदुःखमनुभूतमतः कृतापराधास्मि ।
यदेवेति—यदेव सुखं दुःखाद्दुःखानुभूतेरनन्तरमुपनतमुपस्थितं तदेव रसवत्तरं
श्वादुत्तरम् । 'रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादौ विषे द्रवे ।' इति हैमः । तप्तस्य
आतपक्लान्तस्य हि । हिरवधारणे । 'हि पादपरणे हेतौ विशेषेप्यवधारणे ।'
इति मेदिनी । तरुच्छाया विशेषतो निर्वाणाय समधिकसुखाय भवतीति शेषः ।
विदूषकः—वासगृहप्रवेशस्य वासगृहं गर्भगारम् । 'गर्भगारं वासगृहम्'

१ अहोऽविरुद्धसंबर्धनमेतदिदानीमीप्सितलम्भानाम् । इ. पा.

राजा—तेन हि सख्यास्ते मार्गमादेशय ।

१ विदूषकः—इदो इदो भवदी ।
(इति परिक्रामन्ति ।)

राजा—मुन्दरि इयमिदानीमभ्यर्थनां ।

२ उर्वशी—कहं विअ ।

राजा—

अनुपनतमनोरथस्य पूर्वं शतगुणितेव गता मम त्रियामां ।

यदि तु तव समागमे तथैव प्रसरति मुभु ततः कृती भवेयम् ॥२२॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

तृतीयोङ्कः समाप्तः

१ इत इतो भवती ।

२ कथमिव ।

इत्यमरः । अनुपनतोति—अनुपनतमनोरथस्यानुपनतोऽप्राप्तो मनोरथोऽभिल-
षितार्थस्त्वत्समागमरूपो येन स तथोक्तस्तस्य । मम पूर्वं त्वत्समागमात्प्राक्
शतगुणिता शतधा वार्धतेव । शतरात्रितुल्यकालेवेत्यर्थः । त्रियामा रात्रिर्गता
याता । त्रयो यामा यस्याः सा त्रियामा । ‘आद्यन्तयोरर्धयामयोश्चेष्टाकाल-
त्वेन दिनप्रायत्वात् । यद्वा त्रीन् धर्मादीन्यापयति निरवकाशीकरोति कामप्र-
धानत्वात् ।’ इति भानुजीदीक्षिताः । त्वद्विरहसंतप्तेन मयातिदीर्घतरा रात्रयः
क्षपिता इत्यर्थः । हे सुभु, इदानीं तव समागमे सति सा रात्रिस्तथैव शत-
गुणितैव यदि प्रसरति प्रयाति तर्हि ततस्तस्यास्तथाप्रसरणात्कृती कृतार्थो
भवेयम् । इदानीं तव समागमे रात्रिर्क्षीटित्येवापेयादतस्तस्या दीर्घभावमभ्यर्थय
इत्यर्थः । ‘अत्रेयं सूचनोत्तराङ्ककथोपयोगित्वाद्दिन्दुरित्यवगन्तव्यम् ।’ इति
काट्यवेमः । ‘सुभु’ इत्यत्र भ्रूशब्दस्योवङ्स्थानीयत्वात् ‘नेयङ्ङुवङ्स्थानावङ्गी’
इति नदीसंज्ञाप्रतिषेधात् ‘अम्बार्थनयोर्ह्रस्वः’ इति ह्रस्वत्वं नास्ति । अतो ह्रस्वः
प्रामादिक इति केचित् । अन्ये तु ‘अप्राणिजातेश्चारज्वादीनाम्’ इत्यत्र ‘अ-
लवः’ ‘कर्कन्वः’ इत्युकारान्तादप्यङ्प्रत्ययमुदाजहार भाष्यकार एतस्मादेव
ज्ञापकात्कावेदकारान्तस्याप्यङ्न्तत्वात् नदीत्वे ह्रस्वत्वमित्याहुः । अत एवाह
वामनः—‘ऊकारादप्यङ् प्रकृतेः’ इति ॥ इति कुमारसंभवटीकायां मल्लिनाथः ।
भ्रूशब्दात् ‘अप्राणिजातेः’ इत्यादिनोङ् । उवर्णान्तमात्रस्य विधानाद्बहुव्रीहिः ।
उपसर्जनत्वं च । पुनः स्त्रियाम्ङ् । अन्तादिवच्चेति पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वात्प्रातिप-
दिकत्वम् । अतः सम्बुद्धौ ह्रस्वत्वम् । इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलः । इति
श्रीमद्विक्रमोर्वशीयटीकायामर्थप्रकाशिकायां तृतीयोङ्कः ।

१ प्रार्थना । इ. पा. २ अनधिगतमनोरथस्य । इ. पा.

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विमनस्का चित्रलेखा सहजन्वा च ।)

१ सहजन्वा—(चित्रलेखां विज्ञेक्य ।) सहि मिलाअमाणसद्व-
त्तस्स विअ दे मुहस्स छाआ हिअअस्स अस्सत्थदं सूएदि । तां
कहेहि णिव्वेदकारणं । समदुक्खा होदुं इच्छामि ।

२ चित्रलेखा—हला अच्छरावारपज्जाएण इह भअवदो सु-
ज्जस्स पादमूलेवट्टाणे वट्टन्ती बलिअं खु उअसीए उक्कण्ठिदक्खि ।

१ सखि म्हायमानशतपत्रस्यैव ते मुखस्य च्छाया हृदयस्यास्वस्थतां
सूचयति तत्कथय निर्वेदकारणम् । समदुःखा भवितुमिच्छामि ।

२ सखि अप्सरोवारपर्यायेण इह भगवतः सूर्यस्य पादमूलोपस्थाने वर्तमाना
बलवत्खलूर्वश्या उत्कण्ठितास्मि ।

कविरधुनाङ्गान्तरमारभमाणः कथानुसंधानार्थं प्रथमं प्रवेशकमुपक्षिपति ततः
प्रविशतीत्यादिना । सहजन्वा—शतपत्रं कमलम् । 'सहस्रपत्रं कमलं शत-
पत्रं कुशेशयम् ।' इत्यमरः । छाया छविः । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः'
इत्यमरः । अस्वस्थतां व्याकुलताम् । चित्रलेखा—अप्सरोवारपर्यायेण अप्स-
रसां वाराः सेवासमयाः । 'वारः सूर्यादिदिवसे वारोऽवसरवृन्दयोः ।' इति
विश्वः । तेषां पर्यायेण क्रमेणाप्सरोवारपर्यायेण । पादमूलोपस्थाने वर्तमाना । भग-
वन्तं सूर्यं व्यूह्य तिष्ठन्त ऋष्यप्सरोगन्धर्वादयः पर्यायेण तदुपस्थानं कुर्वन्तीति
प्रसिद्धमेव । सूर्यव्यूहवर्णनं भागवते द्वादशस्कन्धे एकादशाध्याये यथा—
मध्वादिषु द्वादशसु भगवान्कालरूपधृक् ॥ लोकतन्त्राय चरति पृथग्द्वादशभि-
र्गणैः ॥ ३२ ॥ धाता कृतस्थली हेतिर्वासुकी रथकृन्मुने ॥ पुलस्त्यस्तुम्बुररिति
मधुमासं नयन्त्यमी ॥ ३३ ॥ अर्यमा पुलहोऽथौजाः प्रहेतिः पुत्रिकस्थली ॥ नारदः
कच्छनीरश्च नयन्त्येते स्म माधवम् ॥ ३४ ॥ मित्रोऽग्निः पौरुषेयोऽथ तक्षको
मेनका हहाः ॥ रथस्वन इति ह्येते शुक्रमासं नयन्त्यमी ॥ ३५ ॥ वसिष्ठो वरुणो-
रम्भा सहजन्वा तथा हुद्ः ॥ शुक्रश्चित्रखनश्चैव शुचिमासं नयन्त्यमी ॥ ३६ ॥
इन्द्रो विश्वावसुः श्रोता एलापत्रस्तथाङ्गिराः ॥ प्रम्लोचा राक्षसो बर्यो नभोमासं
नयन्त्यमी ॥ ३७ ॥ विवस्वानुप्रसेनश्च व्याघ्र आसारणो भृगुः ॥ अनुम्लोचा
शङ्खपालो नभस्याख्यं नयन्त्यमी ॥ ३८ ॥ पूषा धनंजयो वातः सुषेणः सुहचि-
स्तथा । धृताची गौतमश्चेति तपोमासं नयन्त्यमी ॥ ३९ ॥ क्रतुर्वचा भरद्वाजः

१ विमानस्था । इ. त्य. ए. पु. ।

२ ता कहेहि मे आणिव्विदिकारणं जेण दे समणदुक्खा होमि । इ. पा.

सहजन्या—जाणे वोअण्णोण्ण सिणेहं । तदो तदो ।

चित्रलेखा—तदो इमाइं दिवसाइं को णु खु वुत्तन्तोत्ति षणि-
षाणाट्टिदाए मए अच्चाहिदं उवलद्धं ।

१ जाने युवयोरन्योन्यस्नेहम् । ततस्ततः ।

२ तत एतेषु दिवसेषु को नु खलु वृत्तान्त इति प्रणिधानस्थितया मया अ-
त्याहितमुपलब्धम् ।

पर्जन्यः सेनजित्ता ॥ विश्व ऐरावतश्चैव तपस्याख्यं नयन्त्यमी ॥ ४० ॥ अथांशुः
कश्यपस्ताक्षर्य ऋतसेनस्तयोर्वशी ॥ विद्युच्छत्रुर्महाशङ्कुः सहोमासं नयन्त्यमी
॥ ४१ ॥ भगः स्फूर्जोऽरिष्टनेमिर्हर्ण आयुश्च पञ्चमः ॥ कर्कोटकः पूर्वचित्तिः पुष्य-
मासं नयन्त्यमी ॥ ४२ ॥ त्वष्टा ऋचीकतनयः कम्बलश्च तिलोत्तमा ॥ ब्रह्मापे-
तोऽथ शतजिद्रुतराष्ट्र इषम्भराः ॥ ४३ ॥ विष्णुरश्वतरो रम्मा सूर्यवचांश्च
सत्यजित् ॥ विश्वामित्रो मन्नापेत ऊर्जमासं नयन्त्यमी ॥ ४४ ॥ एता भगवतो
विष्णोरादित्यस्य विभूतयः ॥ स्मरतां सन्ध्ययोनृणां हरन्त्यंहो दिने दिने
॥ ४५ ॥ द्वादशस्वपि मासेषु देवोऽसौ षड्भिरस्य वै ॥ चरन्समन्तात्तनुते
परत्रेह च सन्मतिम् ॥ ४६ ॥ सामर्ग्यजुभिस्तीक्ष्णैर्ऋषयः संस्तुवन्त्यमुम् ॥
गन्धर्वास्तं प्रगायन्ति नृत्यन्त्यप्सरसोऽप्रतः ॥ ४७ ॥ उन्नहन्ति रथं नागा
ग्रामभ्यो रथयोजकाः ॥ चोदयन्ति रथं पृष्ठे नैर्ऋता बलशालिनः ॥ ४८ ॥
वालखिल्याः सहस्राणि षष्टिर्ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ पुरतोऽभिमुखं यान्ति स्तुवन्ति
स्तुतिभिर्विभुर्म् ॥ ४९ ॥ इति । अत्रवाणंतास्वप्सरःसु चित्रलेखाया अनुपलम्भात्क-
विरेवात्र प्रमाणम् । चित्रलेखा—प्रणिधानस्थितया प्रभावाद्यथाभूतवृत्तान्तज्ञा-

१ एते चादित्यादयः कौर्मै विभज्येकाः ।

धार्तर्यमा च मित्रश्च वरुणश्चेन्द्र एव च । विवस्वानथ पूषा च पर्जन्यश्चांशुरेव च । भग-
स्वष्टा च विष्णुश्च आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ पुलस्त्यः पुलहश्चात्रिर्वसिष्ठोथाङ्गिरा मृगः ।
गौतमोथ भरद्वाजः कश्यपः क्रतुरेव च । जमदग्निः कौशिकश्च मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ रथ-
कृ एनेमिर्ग्रामणीश्च रथस्वनः । रथचित्रस्वनः श्रोता अरुणः सेनजित्ता । ताक्षर्यश्चारि-
ष्टः कृतजित्सत्यजित्ता ॥ एते यज्ञाः । अथ हेतिः प्रहेतिश्च पौरुषेयो वधस्तथा ।
तथापञ्च वायुर्विद्युदिवकरः । ब्रह्मापेतश्च विप्रेन्द्र यज्ञापेताश्च राक्षसाः ॥ वा-
शुकी कृत्तिकाश्च तद्वक्त्रः सर्पपुंगवः । एतापञ्च शङ्खपालस्तथैरावतसंज्ञितः । धनंजयो
यह कर्कोटको दिग्जाः । कम्बलोत्तमश्चैव बहन्त्येवं यथाक्रमम् ॥ तुम्बुरुर्नारदो
हृत्श्रावस्तुस्तथा । उग्रसेनो वसुधैर्विधावसुरधापरः । शिवसेनस्तथोर्णाधुर्धतराष्ट्रो
ऽथ सूर्यवर्चा द्वादशेति गन्धर्वा गायतां वराः ॥ कृतस्थत्यप्सरसोर्वयो तथाभ्या
पुस्त्यली । मेनका सहजन्या च प्रम्लोचा च दिजोत्तमाः । अनुम्बोचा घृतापी च
ति चोर्वशी तथा । अन्या च पूर्वचित्तिः स्यादन्त्या चैव तिलोत्तमा । रम्मा चैति दि-
तथैवप्सरसः स्मृताः ॥ इति । भावार्थदीपिका ।

- १ सहजन्या—(सावेगम् ।) कीरिसं विअ ।
 २ चित्रलेखा—उव्वसी किल तं रदिसहाअं राएसिं अमच्चेसु
 णिवेसिदरज्जधुरं गेण्हिअ गन्धमादणवणं विहरिदुं गर्दा ।
 ३ सहजन्या—सो णाम संभोओ जो तारिसेसु पदेसेसु । तदो तदो ।
 ४ चित्रलेखा—तहिं खु मन्दाइणीए पुल्लिणेषु सिअदापव्वदके-
 लीहिं कीलमाणा विज्जाधरदारिआ उदयवदी णाम देण राएसिणा
 चिरं णिज्जाइदत्ति कुविदा उव्वसी ।

१ कीदृशमिव ।

२ उर्वशी किल तं रतिसहायं राजर्षिममात्येषु निवेशितराज्यधुरं गृहीत्वा
 गन्धमादनवनं विहर्तुं गता ।

३ स नाम संभोगो यस्तादृशेषु प्रदेशेषु । ततस्ततः ।

४ तत्र खलु मन्दाकिन्याः पुल्लिणेषु सिकृतापर्वतकेलीभिः क्रीडन्ती विद्याध-
 रदारिका उदयवती नाम तेन राजर्षिणा चिरं निध्यातेति कुपिता उर्वशी ।

नार्थं ध्यानस्थितया । अत्याहितम् । 'अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि
 च ।' इत्यमरः । सहजन्या—सावेगम् आवेगश्चिताकुलता । चित्रलेखा—
 रतिसहायं क्रीडाकर्मणि सहायं सखायम् । निवेशितराज्यधुरं निवेशिता
 निहिता राज्यधू राज्यभारो वेन तम् । गन्धमादनवनं 'गन्धमादनं नाम
 हिमवत्पुरस्योपधिप्रस्थस्योपवनम् । तथा चोक्तं कुमारसंभवे—वस्व चोपवनं
 वाह्यं सुगन्धिर्गन्धमादनम् ।' इति काट्यवेमः । सहजन्या—स नाम
 संभोगः स एव परमार्थतः संभोग इत्युच्यते यस्तादृशेषु प्रदेशेषु क्रि-
 यते । चित्रलेखा—मन्दाकिन्या भागारंथ्याः । मन्दमकितुं शीलमस्या
 मन्दाकिनी । पुल्लिणेषु सैकतेषु । मन्दाकिन्याः पुल्लिणेषु हि विद्याधरादीनां
 कन्याः केलिं कुर्वन्तीति कवयो वर्णयन्ति । तथा च मेघदूतम्—'मन्दाकिन्याः
 सलिलशिविरैः सेव्यमाना महर्द्धिर्मन्दाराणामनुत्तरुहां छाबया वारितोष्णाः ।
 अन्वेष्टव्यैः कनकसिकृतामुष्टिनिक्षेपगुडैः संक्रीडन्ते मणिभिरमरप्राप्यता यत्र
 कन्याः' ॥ इति । निध्याता अनन्यमनसा दृष्टा । 'निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शना-

१ उव्वसी किल राएसि लच्छीसणाहं गेण्हिअ अमच्चेसु णिवेसिदरज्जधुरं केलाससिह-
 रुरेसं गन्धमादणवणं विहरिदुं गता । इति, उव्वसी किल उम्पदिदा..... इति × × ×
 केलाससिहहरेसं × × इति च पाठान्तराणि ।

१ सहजन्या—होद्वं । दूरारूढो खुपणओ असहणो । तदो तदो ।

२ चित्रलेखा—तदो भट्टिणो अणुणअं अपडिवज्जमाणा गुरुसा-
वसंभूदहिअआ विमुमरिददेवताणिअमा इत्थिआजणपरिहरणिज्जं
कुमारवणं पइष्टा । पवेसानन्तरं च कारणेन्तरपरिअत्तिणा लदाभावेण
परिणंदं से ख्वं ।

३ सहजन्या—णत्थि विहिणो अलङ्घणिज्जं णाम । तस्सै अणु-
राअस्स अअं णाम एक्कवदे ईरिसो अणत्थो । अह किमवत्थो
सो राएसी ।

१ भवितव्यम् । दूरारूढः खलु प्रणयोऽसहनः । ततस्ततः ।

२ ततो भर्तुरनुनयमप्रतिपद्यमाना गुरुशापसंभूद्दहदया विस्मृतदेवतानियमा
स्त्रीजनपरिहरणीयं कुमारवणं प्रविष्टा । प्रवेशानन्तरं च कारणान्तरपरिवर्तिना
लताभावेन परिणतमस्या रूपम् ।

३ नास्ति विधेरलङ्घनीयं नाम । तस्यानुरागस्यायं नाम एकपद ईदृशो-
नर्थः । अथ किमवत्यः स राजर्षिः ।

ल्लेकनेक्षणम् । इत्यमरः । सहजन्या—भवितव्यं भवितव्यतैव बलीयसी
अन्यथोर्वशी अकारणं न कुप्येदिति भावः । दूरारूढः काष्ठां गतः । प्रणयः
प्रेम । असहनः स्वल्पमपि स्स्वलनं न सहते इत्य० । चित्रलेखा—अप्रतिपद्य-
माना अस्वीकुर्वाणा । गुरुशापसंभूद्दहदया गुरुशापेन भरतमुनिशापेन संभूढं
मोहं प्राप्तमज्ञानोपहतमित्यर्थः । हृदयं यस्याः । गुरुशापेन मर्त्यभावं प्राप्ताया
उर्वदया हि प्रभावलोपः सजात इति ज्ञेयम् । विस्मृतदेवतानियमा विस्मृतो
देवतायाः कार्तिकेयस्य नियमः समयो यया । देवतासमयं च वक्ष्यत्यग्रे 'यैतं
प्रदेशं स्त्री प्रवेक्ष्यति' इत्यादिना । स्त्रीजनपरिहरणीयं स्त्रीजनप्रवेशानर्हम् ।
कारणान्तरपरिवर्तिना कारणान्तरेण केनाप्यज्ञातेन कारणेन परिवर्तते स्वं रूप-
मापद्यते इति तेन । सहजन्या—नास्ति विधेरलङ्घनीयं न तद्विद्यते यद्विधि-

१ असहणा खु सा । दूरारूढो अ से प्पणओ । ता भवितव्यदा एत्थ बलवदी । इ. पा.

२ काणणोव-तवत्ति इ. पा.

३ अण तारिसस्स अण्णारिसो एव्व पलिणामो संजुत्तो । तदो तदो । इ. पा.

१ चित्रलेखा—तस्मि एव काणणे पियदमं विचिण्णन्तो अहो-
रत्ताणि अदिवाहेदि' । इमिणा उण णिञ्जुदाणंपि उक्कण्ठाकारिणा
मेहोदएण अणत्थोहीणो हविस्सदि^३ ।

२ सहजन्या—सहि ण तारिसा आकिदिविसेसा चिरं दुक्ख-
भाइणो होन्ति । अवस्सं किंपि अणुग्गहणिमित्तं भूओवि समाअम-
कारणं हविस्सदि । तौ एहि उदअम्मुहस्स भअवदो मुज्जस्स उव-
ट्ठाणं करेम्ह ।

(इति निष्कान्ते)

(प्रवेशकः)

(ततः प्रविशति उन्मत्तवेषो राजा ।)

राजा—आः दुरात्मन् रक्षस्तिष्ठ तिष्ठ । क मे प्रियतमामा-
दाय गच्छसि । हन्त शैलशिलराद्भगनमुत्पत्य बाणैर्भामभिवर्षति ।

१ तस्मिन्नेव कानने प्रियतमां विचिन्वन्नहोरात्राण्यतिवाहयति । एतेन
पुनर्निर्वृतानामप्युत्कण्ठाकारिणा मेघोदयेनानर्थाधीनो भविष्यति ।

२ सखि न तादृशा आकृतिविशेषाश्चिरं दुःखभागिनो भवन्ति । अवश्यं कि-
मप्यनुग्रहनिमित्तं भूयोपि समागमकारणं भविष्यति । तदेहि उदयोन्मुखस्य
भगवतः सूर्यस्थोपस्थानं कुर्वः ।

लङ्कयितुं न शक्नः । विधिरेव सर्वत्र प्रभवतीत्यर्थः । चित्रलेखा—अतिवा-
हयति यापयति । निर्वृतानामप्युत्कण्ठाकारिणा—अनुरूपभावो मेघदूते 'मेघा-
लोके भवति सुखिनोप्यन्यथावृत्ति चेतः' । इत्यादिः । सहजन्या—आकृति-
विशेषाः विशिष्टाः पुरुषाः महात्मानः । अनुग्रहनिमित्तमनुग्रहो निमित्तं यस्य
तत् । अत्रावश्यं समागमो भविष्यतीत्यादिनोर्वशीप्राप्तेरवश्यंभावसूचनात्
'नियताप्तिः' नाम चतुर्थोवस्था सूचिता । प्रवेशकः—प्रवेशकलक्षणमुक्तम् ।
ततःप्रविशतीति—उन्मत्तवेष उन्मत्तस्य इव वेषो यस्य । अत्र नायकस्य
'उन्मादः' नाम सप्तमाऽवस्था वर्ण्यते । राजा—आ इति कोपे । 'आस्तु

१ तदो सोवि तस्मि एव काणणे पियदमं अण्णेतअन्तो उन्मत्तीभूतो इदो उब्बसी
तदो उब्बसीत्ति कदुअ अहोरात्रं अदिवाहेदि । इ. पा.

२ अप्यदीआरो इ. पा.

३ ति तक्कमि । इ. त्य. के. पु. ।

४ विहि अणुग्गहणिमिदो...समाअमो इ. पा.

५ [प्राचीमवलोक्य] इ. त्य. ए. पु.

(विभाव्य ।)

नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः

सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम् ।

अयमपि पटुधारासारो न बाणपरंपरा

कनकनिकषस्त्रिधा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी ॥ १ ॥

(विचिन्त्य ।) क्व नु खलु रम्भोरुर्गता स्यात् ।

तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति

स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावाद्वमस्या मनः ।

तां हर्तुं विबुधद्विषोपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं

सा चात्यन्तमदर्शनं नयनयोर्यातेति कोयं विधिः ॥ २ ॥

स्यात्कोपपीडयोः' इत्यमरः । क्व मे प्रियतमामादायेत्यादिना परामृष्टस्य बी-
जस्य नियताप्तिसमन्वयादवमर्शसन्धिः । तल्लक्षणं दशरूपके—'क्रोधेनावमृष्टोद्यत्र
व्यसनाद्वा विलेभनात् । गर्भनिर्भिन्नबीजार्थः सोवमर्शः ।' इति । शैलशिखरात्
प्रचुराः शिलाः सन्त्यत्र शैलः । ज्योत्स्नादित्वाद्दण् । नवजलधर इति—अयं
पुरस्ताद् दृश्यमानो नवजलधरो नूतनमेघ एव । संनद्धः कवचधारी हन्तुमु-
द्युक्तो वा दृप्तोऽतिगर्वितो निशाचरो न । एवमग्रेपि विशेषदर्शनेन पूर्वसंजात-
भ्रमविषयनिषेधो नभो गम्यमानभवनक्रियान्वयाद्द्रष्टव्यः । यदिदं दृश्यते तत्सु-
रधनुरिन्द्रधनुः न नाम दूराकृष्टं दूरमत्यन्तमाकृष्टं शरासनम् । 'नाम' इति
वितर्कः । अयमपि पुरोवर्ती पटुस्तीव्रो धारासारो वर्षप्रसर एव । 'धारासंपात
आसारः' इत्यमरः । बाणपरम्परा शरवर्षो न । इयमपि च पुरोवर्तिनी कनक-
निकषस्त्रिधा कनकस्य निकषः कषणरेखा तद्वत्त्रिगन्धा रुचिरा ॥ दीप्तमती-
त्यर्थः । विद्युत्तडिदेव । मम प्रियोर्वशी न भवतीति शेषः । अत्राविमृष्टविषे-
यांशत्वं न दोषो नञोर्थस्याभावस्य प्राधान्यात् । एतदेव स्फुटीकर्तुमुदाज-
हारेणं श्लोकं काव्यप्रकाशकृद्दोषप्रकरणे । हरिणीवृत्तम् । तल्लक्षणम्—'नसम-
रसत्या गः षड्देहैर्हृदिहरिणी मता ।' रम्भोरुः रम्भे कदलीस्तम्भाबिव मां-
सल्लै वृत्तौ चेत्यर्थः ऊरु यस्याः सा । 'ऊरुत्तरपदादौपम्ये' इत्युद्भ्रत्ययः ।
तिष्ठेदिति—सा उर्वशी कोपवशात्कोपाविष्टा सती प्रभावपिहिता प्रभावेण
अन्तर्धानविद्याशक्त्या पिहितान्तर्हितात्रैव तिष्ठेत् । इति वितर्कः । तस्यो-
त्तरम् । नैवं यस्मात् सा दीर्घं चिरकालं न कुप्यति । एवमग्रेपि योज्यम् ।
स्वर्गाय स्वर्गं गन्तुम् । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । उत्पतिता भवेत् ।
अस्या मनः पुनर्मयि भावार्द्रं भावेन स्नेहेनार्द्रं सरसम् । तेनैतदपि न । दानवैर-
पहृता स्यादित्येतदप्यसंभाव्यम् । यतो मे मम पुरोवर्तिनीं तां प्रियां हर्तुं विबुध-
द्विषोऽसुरा अपि न च शक्ताः समर्थाः । सा च एवंसत्यपि नयनयोरत्यन्तम-
वरं यातेति कोऽयं विधिः प्रकारो दैवं वा । अत्र दीर्घमित्याद्युत्तरवाक्यार्थाव-

(दिशोबलोक्य । सनिश्वासम् ।) अये परावृत्तभागधेयानां दुःखं दुःखानुबन्धि । कुतः

अयमेकपदे तथा वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।

नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपद्भिरम्यैः ॥ ३ ॥

(विहस्य ।) मुधैव खलु मनसः परितापवृद्धिरुपेक्ष्यते । यथा मुनयोपि व्याहरन्ति राजा कालस्य कारणमिति । तत्किमहं जलदसमयं न प्रत्यादिशामि । अथ वा प्रावृषेण्यैरेव लिङ्गैर्मम राजोपचारः संप्रति । कथमिव ।

विद्युल्लेखाकनकरुचिरं श्रीवितानं ममाश्रं

व्याधूयन्ते निचुलतरुभिर्मञ्जरीचामराणि ।

गमेनैव पूर्वस्य बाध्यत्वावयमाभ्यूनपदत्वं न दोषो न वा गुणः । उदाहृतश्चायं श्लोक एतदुदाहरणत्वेन काव्यप्रकाशकृता । परावृत्तभागधेयानां प्रतिकूलदशानाम् । दुःखं दुःखानुबन्धि दुःखमनुबध्नातीत्येवंशीलम् । आपदापद्बन्धिनी । अयमिति—अयं तथा मम प्रियया सुदुःसहं सुतरां दुःसहो वियोग एकपदे तुल्यकालमुपनतः प्राप्तः । 'तत्समैकपदे तुल्ये सद्यः सपदि च स्मृतम्' । इति हलायुधः । नववारिधरोदयाद्भूतनमेषोदयादहोभिर्दिवसैर्निरातपद्भिरम्यैर्नगता आतपस्य ऋद्धिः समृद्धिर्येषां तैस्तथोक्तैर्भवितव्यं भाव्यं च १ उभयोस्तुल्यकालमुपस्थितिर्जातेत्यहो मम दैवविपर्यास इत्यर्थः । राजा कालस्य कारणम् । अत्र महाभारतम्—'कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् । इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम्' ॥ इति । किं न प्रत्यादिशामि निराकरोमि । 'प्रत्यादेशो निराकृतिः' इत्यमरः । अयं भावः—राजा हि कालस्य कारणम् । अतो ममादेशादेवायं जलदसमयः प्रवृत्तः । अत एवास्य प्रत्यादेशोपि मया सुकरः । प्रावृषेण्यैः प्रावृषि भवैः प्रावृष्टकालसम्बन्धिभिः । 'प्रावृषण्यः' इत्येण्यप्रत्ययः । लिङ्गैश्चैः । उपचारः राजपरिच्छदः । विद्युदिति—विद्युल्लेखा एव रेखाकनकं तेन रुचिरं शोभमानमश्रं मेघ एव मम श्रीवितानं श्रीमदुल्लोचः । निचुलतरुभिः हिमालयैर्द्रुमविशेषैः । 'निचुलो हिमलोम्बुजः' । इत्यमरः । मञ्जरी-

१ मध्योर्यं हरिभिः हिमत् हिमरुचा नेत्रे कुरङ्गीगणैः कान्तिबन्धककुङ्कुलेः कलरवो हा हा इतः कोकिलेः । मातङ्गैर्गमनं कथं कथमहो हंसैर्विभज्याधुना कान्तारे सकलैर्विनाशय पञ्चश्रोतासि किं मानिनि ॥ चन्द्रबण्डकरायते घृदुगतिर्वातोपि वजायते माल्यं सृष्टिकलायते मलयजालेपः स्फुल्लिङ्गयते । राशिः कल्पसतायते विधिवशात्प्राणोपि भारायते हा हन्त प्रमदावियोगसमयः संसारकालायते ॥ इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके पद्यद्वयम् ।

धर्मच्छेदात्पटुतरगिरो बन्दिनो नीलकण्ठा

धारासारोपनयनपरा नैगमाः सानुमन्तः ॥ ४ ॥

भवतु । किमेवं परिच्छदश्लाघया । यावदस्मिन् कानने तां प्रियाम-
न्वेपयामि । (विलोक्य) हन्त व्यवसितस्य मे संदीपनमिव संवृत्तम् । कुतः

आरक्तराजिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दली सलिलगर्भैः ।

कोपादन्तर्बाष्पे स्मरयति मां लोचने तस्याः ॥ ५ ॥

इतो गतेति कथं नु तत्रभवती मया सूचयितव्या ।

पद्भ्यां स्पृशेद्वसुमती यदि सा सुगात्री

मेघाभिवृष्टसिकतासु वनस्थलीषु ।

पश्चान्नता गुरुनितम्बतया ततोस्या

दृश्येत चारुपदपङ्क्तिरलक्तकाङ्का ॥ ६ ॥

चामराणि मञ्जरीरूपाणि चामराणि व्याधूयन्ते । धर्मच्छेदाद्गुणकालनाशात् ।
प्रावृत्समयप्रवृत्त्येति शेषः । पटुतरगिरस्तीक्ष्णतरकेकाः । 'पटुस्तीक्ष्णे स्फुटे
दक्षे निष्ठुरे निर्देयेपि च ।' इति रुद्रः । नीलकण्ठा मयूरा एव बन्दिनः स्तुति-
पाठकाः । धारासारोपनयनपराः धारासारस्य धारावर्षस्य पक्षे धारारूपं सारं
धनं तस्योपनयनं तत्पराः सानुमन्तः पर्वता एव नैगमा वणिजः । 'आसारस्तु
प्रसरणे धारावृष्टौ सुहृद्भले' । इति 'नैगमः क्षुरवेदान्तवाणिग्वाणिज्यनागरे' । इति
च विश्वलोचनः । 'सारो बले स्थिरांशे च मज्जि पुंसि जले धने ।' इति मेदिनी ।
'धाराहारोपनयनपराः' इत्यपि पाठः । मन्दाकान्ता छन्दः । परिच्छद उपकरण-
सामग्री । व्यवसितस्य व्यवसायस्य । संदीपनं प्रोत्साहनम् । आरक्तेति-
इयं नवकन्दली आचरोत्पन्ना कन्दली भूकदली । 'द्रोणपर्णी श्लिग्धकन्दा कंदली
भूकदल्यपि ।' इति शब्दार्णवः । आरक्तराजिभिरारक्ता राजयो रेखा येषां
तैः । सलिलगर्भैः सलिलं जलं गर्भं अन्तर्येषां तैः । कुसुमैः कोपादन्तर्बाष्पे ।
कोपादित्यनेन तयो रक्तत्वमपि ध्वनितम् । तस्या लोचने मां स्मरयति ।
पद्भ्यामिति—यदि सा सुगात्री शोभनाङ्गी पद्भ्यां वसुमती स्पृशेत्ततो मेघा-
भिवृष्टसिकतासु मेघैरभिवृष्टाः कृतवर्षाः सिकता बालुका यासु तासु वनस्थलीषु
वनभूमिषु अस्या गुरुनितम्बतया पृथुकटीपश्चाद्भागभारालित्यर्थः । 'पश्चान्नितम्बः
स्त्रीकृत्याः' इत्यमरः । पश्चान्नता निम्ना । निम्नत्वं च सापेक्षमित्यत्र भागापेक्षया नि-
म्नत्वं ज्ञेयम् । अलक्तकाङ्का अलक्तकोऽङ्को यस्यास्तादृशी लाक्षारागचिह्ना । चारु-
पदपङ्क्तिश्चारुः सुन्दरापदपङ्क्तिः प्रतिबिम्बितपदपङ्क्तिर्दृश्येत । 'पदं शब्दे च वाक्ये
च पदतच्चिह्नयोरपि ।' इति विश्वः । वसन्ततिलकावृत्तम् । अनुरूपवर्णनं शाकुन्तले

(परिक्रम्यावलोक्य च सहर्षम् ।) उपलब्धमुपलक्षणं येन तस्याः को-
पनाया मार्गोऽनुमीयते ।

हतोष्ठरागैर्नयनोदबिन्दुभि-
निमग्ननाभेर्निपतद्भिरङ्कितम् ।

च्युतं रुषा भिन्नगतेरसंशयं

शुकोदरश्याममिदं स्तनांशुकम् ॥ ७ ॥

(विभाव्य ।) कथं सेन्द्रगोपं नवशाद्वलमिदम् । कुतो नु खलु निर्जने
वने प्रियाप्रवृत्तिरवगमयितव्या । (दृष्ट्वा ।) अये आसारोच्छ्वसितशैले-
यस्थलीपाषाणमारूढः

आलोकयति पयोदान्प्रबलपुरोवातताडिताशिखण्डः ।

केकागर्भेण शिखी दूरोन्नमितेन कण्ठेन ॥ ८ ॥

यावदेनं पृच्छामि । (उपेत्य ।)

नीलकण्ठ ममोत्कण्ठा वनेस्मिन्वनिता त्वया ।

दीर्घापाङ्गा सितापाङ्ग दृष्ट्वा दृष्टिसमा भवेत् ॥ ९ ॥

‘अभ्युन्नता पुरस्तादवगढा जघनगौरवात्पश्चात् ।’ इति । हतोष्ठरागैरिति-
इदं पुरोवाति असंशयं ध्रुवं निमग्ननाभेर्गभीरनाभे रुषा कोपाद्भिन्नगतेर्विसंष्टुल-
चरणसंचारायास्तस्या निपतद्भिरत एव हतोष्ठरागैर्हत ओष्ठरागोधराशुण्डी
शैस्तैस्तथोक्तैर्नयनोदबिन्दुभिरभ्रुजल्लवैरङ्कितं चिह्नितं च्युतं शुकोदरश्यामं
स्तनांशुकं कुचपिधानवस्त्रं भवतीति शेषः । भिन्नगतेर्भिन्नगतिहेतुत्वादिति त-
त्पुरुषो वा । सेन्द्रगोपमिन्द्रगोपसहितं । इन्द्रगोपो नाम बाणको लोहितः की-
टविशेषः । शाद्वलं नवतृणप्रचुरा भूमिः । ‘शाद्वलं शादहरिते’ इत्यमरः ।
प्रवृत्तिर्वाता । ‘वाता प्रवृत्तिर्नृत्तान्त उदन्तः स्यात्’ इत्यमरः । अवगमयितव्या
ज्ञातव्या । आसारेण धारासम्पातेनोच्छ्वसिता बाष्पोद्गमनादुच्छ्वासं कारितेव या
शैलेयस्थली पर्वतस्थली तस्याः पाषाणम् । आलोकयतीति-प्रबलपुरोवात-
ताडिताशिखण्डः प्रबलेन पुरोवहता वातेन ताडितः शिखण्डो बर्हः यस्य । ‘शि-
खण्डो बर्हचूडयोः’ इति हेमचन्द्रः । शिखी मयूरो दूरोन्नमितेन दूरमुच्छ्रितेन केका-
गर्भेण कण्ठेनोपलक्षितः पयोदान्मेघानालोकयति । नीलकण्ठेति-हे सितापाङ्ग
धवलनयनान्त । ‘अपाङ्गो नयनस्यान्ते’ इत्यजयः । नीलकण्ठ मयूर । अस्मिन्वने

कथमदत्त्वा प्रतिवचनं मर्तितुं प्रवृत्तः । किं नु खलु हर्षकारण-
मस्य । (विचिन्त्य ।) भवतु । विदितमेतत् ।

मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशा-

द्धनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽस्य जातः ।

रतिविगलितबन्धे केशहस्ते सुकेश्याः

सति कुसुमसनाथे किं करोत्येष बर्ही ॥ १० ॥

दीर्घापाङ्गा आकर्णपूर्णदृगन्ता उत्कण्ठा उन्नतः कण्ठो यस्याः सा कम्बुप्रीवैत्यर्थः ।
मम वनिता प्रिया दृष्टा किमिति शेषः । दर्शने हेतुमाह । दृष्टिक्षमा दर्शनार्हा
भवेत् । अत्र रङ्गनाथटीका यथा—नीलकण्ठेति—सितापाङ्गा धवलदृगन्त नी-
लकण्ठ मयूर । अस्मिन्वने दीर्घापाङ्गा आकर्णपूर्णनयनान्ता । दृष्टिक्षमा दृष्टौ द-
र्शने क्षमा यस्याः सा । नेत्रव्यापारेणैव यदीया क्षान्तिरुप्रायत इति भावः ।
अथवा दृष्टिक्षमा दर्शनयोग्या । 'दिष्टिक्षमा' इत्यपि क्वचिपाठः । तत्पक्षे
दिष्टे कालं क्षमते सा । जीवन्तीत्यर्थः । दृष्टा भवेदिति ममोत्कण्ठास्ति । इ-
त्यस्ती अध्याहार्यो । मद्द्वियोगेन प्रायस्तस्या जीवनं न संभाव्यत एवेति भावः ।
'दिष्टिर्मुदि परीमाणे दिष्टिः कालोपदिष्टयोः । दिष्टं भाग्येऽथ दृष्टिः स्यान्नेत्र-
दर्शनवृद्धिषु ।' इति विश्वलोचनः ॥ मृद्विति—अस्य मृदुपवनविभिन्नो मृदुप-
वनेन मन्दानिलेन विभिन्नो विकसितो घनरुचिरकलापो घनवन्धेषवदुचिरः
सुन्दरश्चासौ कलापश्च । घनोत्र विशुद्धिशिष्टो प्राङ्गः कलापस्य चन्द्रकवत्वात् । यद्वा
घनो निविडश्चासौ रुचिरश्चासौ कलापः पिच्छभारः । 'कलापः संहते बर्हे का-
श्यादौ तृणवृन्दयोः' । इति विश्वलोचनः । मत्प्रियाया विनाशातिरोधानात् ।
'नाशः क्षये तिरोधाने' इत्यमरः । निःसपत्नः सदृशस्याभावात्प्रतिस्पर्धिरहितो
जातः । सुकेश्याश्चाकेश्या उर्वश्या रतिविगलितबन्धे रतौ विगलितः शि-
थिलो बन्धो यस्य तथाभूते । विस्तीर्णकलापसाम्यार्थमिदम् । कुसुमसनाथे
कुसुमैर्युक्ते । अनेन चन्द्रकसाम्यम् । केशहस्ते केशकलापे । 'पाशः पक्षश्च ह-
स्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ।' इत्यमरः । सति एष बर्ही मयूरः किं करोति ।
हतगर्व एव तिष्ठेदित्यर्थः । किं करोत्यत्र 'कं हरेत्' इति काव्यप्रकाशे पाठः ।
कं हरेत् कमनुरञ्जयेदिति तस्यार्थः । अत्र विनाशशब्दस्यामङ्गलव्यञ्जकत्वादश्ली-
लदोषदुष्टत्वेनोदाहृतायं श्लोकः काव्यप्रकाशकृता । अत्र रङ्गनाथव्याख्या
यथा—'अत्र च विनाशशब्दोऽमङ्गलव्यञ्जकत्वादश्लील इति प्रकाशकृदप्रकाशयदिदं
पद्यं पददोषेषु । तत्र पूर्वश्लोके दिष्टिक्षमेत्यत्र जीवितसंदेहस्योक्तत्वात्कथमद-

भवतु । परव्यसननिर्वृतं न स्वस्येनं पृच्छामि । (परिक्रम्ब ।)
इयमातपान्तसंधुक्षितमदा जम्बूविटपमध्यास्ते परभृता । विहंगमेषु
पण्डिता जातिरेषा । यावदेनामभ्यर्थये ।

त्वां कामिनो मदनदूतिमुदाहरन्ति

मानावभङ्गनिपुणं त्वममोषमलम् ।

तामानय प्रियतमां मम वा समीपं

मां वा नयाशु कलभाषिणि यत्र कान्ता ॥ ११ ॥

किमाह भवती । कथं । त्वामेवमनुरक्तं विहाय गतेति । शृणो-
तु भवती ।

कुपिता न तु कोपकारणं

सकृदप्यात्मगतं स्मराम्यहम् ।

स्वैव प्रतिवचनमित्यत्र प्रतिवचनाप्रदानपुरःसरं नर्तनारम्भाभीषितसंदेहस्य
तावद्वस्थानादेतस्मिन्नेव च पद्ये 'निःसपत्नोऽस्य जातः' इति सिद्ध-
वदुक्तत्वाद्वाङ्मन्मादातिशयरूपप्रकृष्टतरकारणवशाद्विप्रलम्भपोषकृदेवैतत्पद्यमि-
ति न कश्चित्तदुक्तदोषलेशावकाश इति प्रतिभाति' ॥ परव्यसननिर्वृतं परव्य-
सनेन परस्यापदा निर्वृतं सुखितम् । आतपान्तेनोष्णसमयात्ययेन संधुक्षित
उद्दीपितो मदो यस्याः सा । त्वामिति—कामिनः कामुकास्त्वां मदनदूतिमुदा-
हरन्ति । स्मरस्येयं दूतीति वर्णयन्तीत्यर्थः । दूतीशब्दो ह्रस्वेकारान्तोप्यस्ति ।
तथा च 'दूत्यां दूतिरपि स्मृता' इति शब्दभेदप्रकाशे । इति 'तेन दूतिवि-
दितं निषेदुषा—' इत्यत्र रघुवंशटीकायां हेमचन्द्रः । 'हीबन्तस्यापि दूतीश-
ब्दस्य छन्दोभङ्गभयाद्भ्रस्वः । 'अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गे त्यजेद्विरम् ।'
इति केचित् । 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलप्रहणाद्भ्रस्व इति बल्लभः ।"
इति 'रतिदूतिपदेषु कोकिलाम्' इत्यत्र कुमारसंभवटीकायां मल्लिनाथः । त्वं माना-
वभङ्गनिपुणं स्त्रीणां रोषनिरासदक्षमित्यर्थः । 'स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानो-
न्यासङ्गिनि प्रिये' । इति मानलक्षणम् । अमोघं सदैव कार्यसाधकमलम् । तथा
च वर्णनं रघुवंशे 'स्यजत मानमलं क्षत विप्रहैः—' इत्यादि । कुमारसंभवेपि 'चूता-
ङ्गुरास्वादकषायकण्ठः पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुक्ज । मनस्विनीमानविघातदक्षं त-
देव जातं वचनं स्मरस्य ॥' इति । अतो हेतोः हे कलभाषिणि तां वा प्रिय-
तमां मम समीपमाशु आनय । मां वा यत्र कान्ता तत्राशु नय । कुपितेति—
सा मम प्रिया कुपिता रुष्टा । अहं तु सकृदप्येकवारमप्यात्मगतं मत्सम्बन्धि
कोपकारणं न स्मरामि । ममापराधमन्तरेणैव कुपितेति भावः । कथमस्तं

प्रभुता रमणेषु योषितां

न हि भावस्खलितान्यपेक्षते ॥ १२ ॥

कथं कथाच्छेदकारिणी स्वकार्य एव सक्ता ।

महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः

प्रणयमगणयित्वा यन्ममापद्रतस्य ।

अधरमिव मदान्धा पातुमेषा प्रवृत्ता

फलमभिमुखपाकं राजजम्बूद्रुमस्य ॥ १३ ॥

एवंगतेपि प्रियेव मे मञ्जुस्वनेति न कोपोस्याम् । इतो वयम्—

(परिक्रामितकेन । कर्णं दत्त्वा ।) अये दक्षिणेन प्रियाचरणनिक्षेपशंसी
नूपुररवः । यावदत्र गच्छामि । (परिक्रम्य ।) अहो धिग् धिक् ।

मेघश्यामा दिशो दृष्ट्वा मानसोत्सुकचेतसां ।

कूजितं राजहंसानां नेदं नूपुरशिञ्जितम् ॥ १४ ॥

भवतु । यावदेते मानसोत्सुकाः पतत्रिणः सरसो नोत्पतन्ति तावदे-
तेभ्यः प्रियाप्रवृत्तिरवगमयितव्या । (उपेल्य ।) भो भो जलविहं-
गमराज

कोपकारणे कुपितोति चेच्छृणु । रमणेषु प्रियेषु योषितां प्रभुता स्वामित्वं भा-
वस्खलितानि भावस्य प्रणयस्य स्खलितानि चलनानि नापेक्षते न काङ्क्षति ।
दूरारूढप्रणयानां कामिनीनां कोपो न प्रीत्यतिक्रमसापेक्षः स्खलनशङ्कापि तासां
कोपं जनयितुमलमिति भावः । कथाच्छेदकारिणी प्रतिवचनमदत्त्वैवेत्यर्थः ।
महदिति—परदुःखं महद्दुःखमपि शीतलमन्येषां व्यथाऽजनकमिति यदाहुः ।
लौकिका इति शेषः । तत्सम्यग्यथार्थम् । यद्यस्मादापद्रतस्य मम प्रणयं प्रार्थ-
नामगणयित्वाऽनादृत्य मदान्धा मदोपहतविवेकशक्तिरेषा परभृता राजजम्बू-
द्रुमस्य तत्संज्ञकवृक्षस्याभिमुखपाकमभिमुख आसन्नः पाको यस्य तत्फलमधरमिव
पातुं प्रवृत्ता । 'राजजम्बूर्महाफला' इति त्रिकाण्डी । मालिनीछन्दः । मेघश्यामा
इति—दिशो मेघैः श्यामाः दृष्ट्वा मानसोत्सुकचेतसां मानसे तदादृश्यसरसि । उ-
त्सुकमुत्कण्ठितं चेतो येषां तेषां राजहंसानां कूजितं विरुतमिदम् । न नूपुर-
शिञ्जितं नूपुररवः । 'राजहंसास्तु ते चक्षुचरणैर्लोहितैः सिताः।' इत्यमरः । प-

पश्चात्सरः प्रतिगमिष्यसि मानसं तै-

त्पाथेयमुत्सृज बिसं ग्रहणाय भूयः ।

मां तावदुद्धर शुचो दयिताप्रवृत्त्या

स्वार्थात्सतां गुरुतरा प्रणयिक्रियैव ॥ १५ ॥

यथोन्मुखो विलोकयति मानसोत्सुकेन मया न लक्षितेत्येवं वचनमाह ।

यदि हंस गता न ते नतभ्रुः

सरसो रोधसि दर्शनं प्रिया मे ।

मदखेलपदं कथं नु तस्याः

सकलं चोर गतं त्वया गृहीतम् ॥ १६ ॥

तत्रिणः । पक्षिणः । पश्चादिति—मानसं सरः प्रति पश्चाद्गमिष्यसि । तत्त्वया गृहीतं पाथेयं पथि साधु पथि भोज्यम् । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढम्' इति ढम् प्रत्ययः । बिसं मृणालं भूयोग्रहणाय पुनर्ग्रहणाय उत्सृज । गृहीतं बिसं त्वक्त्वा ममोत्तरं दत्त्वा पुनरपि बिसं ग्रहीतुमर्हसीत्यर्थः । मानसोत्का राजहंसा हि मृणालसूत्राणि पाथेयं गृहीत्वा मानसं गच्छन्तीति कवयो वर्णयन्ति । तथा च मेघ-दूते वर्णनम्—मानसोत्काः । आकैलासाद्विसकिःप्रलयच्छेदपाथेयवन्तः । संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः ॥ इति । किंताहि मया प्रथमं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह तावत्प्रथमं दयिताप्रवृत्त्या मत्प्रियोदन्तकथनेन मां शुचः शोकादुद्धर । कुत एतन्मया कर्तव्यमित्याह—सतां सज्जनानां स्वार्थात्स्वकार्यात् प्रणयिक्रिया प्रणयिनामर्थिनां क्रिया कार्यनिर्वाह एव गुरुतरा महतरा । अर्थान्तरन्यासः । अनुरूपभावः कुमारसंभवे—'क्षुद्रेपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव ।' इति । यथा उन्मुखो विलोकयति तथा मानसोत्कण्ठितेन मया न तव प्रिया लक्षिता इति वचनमाहेति तर्कयामीति शेषः । यदीति—हे हंस यदि सा मे नतभ्रुः नते कुटिले भ्रुवौ यस्याः सा । अरालं वृजिनं जिह्वामूर्धिमत्कुञ्चितं नतम् । आविद्धं कुटिलं भ्रुमम्' इत्यमरः । 'नतं..... कुटिलनम्रयोः' इति मेदिनी । प्रिया सरसो रोधसि तीरे । 'कूलं रोधश्च तीरं च' इत्यमरः । ते दर्शनं न गता तर्हि हे चोर तस्या मंदखेलपदं मदेन खेलानि सलीलानि । सुभगानीति यावत् । पदानि यस्मिंस्तत् । गतं गमनं 'नपुंसके भावे ऋः' इति ऋः । त्वया कथं गृहीतम् । गमनप्रकारः शिक्षित इत्यर्थः । 'अत्र तर्जनस्योक्तत्वात् 'श्रुतिः' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवतीति काट्यवेमः ।

अतश्च

हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिरस्यास्त्वया हता ।

विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥ १७ ॥

(विहस्य ।) एष चोरानुशासी राजेति भयादुत्पतितः । (परिक्रम्य ।)

अयमिदानीं प्रियासहायश्चक्रवाकस्तावदेनं पृच्छामि ।

रथाङ्गनामन् वियुतो रथाङ्गश्रोणिबिम्बया ।

अयं त्वां पृच्छति रथी मनोरथशतैर्वृतः ॥ १८ ॥

कथं कः क इत्याह । मा तावत् । न खलु विदितोहमस्य ।

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं वृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ॥ १९ ॥

हंसेति—हे हंस मे कान्तां प्रयच्छ प्रत्यर्पय । यतोऽस्या गतिस्त्वया हताऽपहता । गतिमात्रापहरणे सकला कान्ता प्रत्यर्पयितव्येति कोयं न्याय इत्याकांक्षायां धर्मशास्त्रसंमतिमर्थत उपन्यस्यति । विभावितैकदेशेन विभावितोऽनेन गृहीतमिति निर्णाय स्वपितो दृष्टो वा एकदेशश्चोरितद्रव्यांशो यस्य तादृशेन चोरेण यदभियुज्यते चोरितत्वेन निर्दिश्यते तद्देयं स्वामिने पुनर्दातव्यम् । यदाह याज्ञवल्क्यः—‘निद्रुतेऽभिहितं नैकमेकदेशविभावितः । दाप्यः सर्वं वृषेणार्थं न प्राणस्त्वनिवेदितः ॥’ इति । चोरानुशासी चोरमनुशास्ति दण्डयतीति । रथाङ्गेति—हे रथाङ्गनामन् चक्रवाक रथाङ्गश्रोणिबिम्बया रथाङ्गं चक्रं तद्वत्पृथु वृषं च श्रोणिबिम्बं श्रोणिमण्डलं यस्यः सा तयोक्ता तथा प्रियया वियुक्ता विरहितोऽयं रथी स्वन्दनवान् राजेत्यर्थः । मनोरथशतैरभिलाषशतैर्वृतो युक्तः सन् । त्वां पृच्छति । अतो झटिति त्वयोत्तरं दातव्यमिति भावः । कथं कः क इत्याह—अत्र काट्यवेमः—‘अर्क इति चक्रवाकस्तानुकरणम् । एतदस्य स्वाभाविकमित्यज्ञात्वा त्वं कः कः’ इत्येष मामधिकृषिपतीत्याशङ्कते ।’ इति । सूर्याचन्द्रमसाविति—मातामहपितामहौ—‘कृतयुगादौ सूर्येनसा मनोः पुत्रः सुशुभ्रापरनामा इलो नाम राजा मृगयासङ्गाद्भारनिवारितमुमावनसेकाकी प्रविष्टमात्रः श्री बभूव । तामेकाकिनीं सुन्दरीं दृष्ट्वा बुधः कामातुरः सन्नाश्रमं नीत्वा तस्यां पुस्वरवसं पुत्रमजीजनदिति भविष्योत्तरपुराणकथाप्रपा ।’ इति रङ्गनाथः । स्त्रे-

कथं तूर्णीं स्थितः । भवतु । उपालप्स्ये तावदेनम् ।

सरसि नलिनीपत्रेणापि त्वमावृतविग्रहां

ननु सहचरीं दूरे मत्वा विरौषि समुत्सुकः ।

इति च भवतो जायास्नेहात्पृथक्स्थितिभीरुता

मयि च विधुरे भावः कान्ताप्रवृत्तिपराङ्मुखः ॥ २० ॥

सर्वथा मदीयानां भागधेयानां विपर्यायेण प्रभावप्रकाशः । यावदन्य-
मवकाशमवगाहे । (पदान्तरे स्थित्वा ।) भवतु न तावद्गच्छामि ।

इदं रुणद्धि मां पद्ममन्तःकूजितषट्पदम् ।

मया दृष्टाधरं तस्याः ससीत्कारभिवाननम् ॥ २१ ॥

भवतु । अस्मिन्नेव कमलाध्यासिनि मधुकरे प्रणयित्वं करिष्ये । इतो
गतस्यानुशयो मा भूदिति ।

कार्यः स्पष्टः । उपालभे अभिक्षिपामि । सरसीति—सरसि सरोवरे नलिनीप-
त्रेणापि कमलिनीदलेनापि आच्छादितविग्रहामावृतसरीराम् । 'विग्रहो युधि
विस्तारे प्रविभागशरीरयोः ।' इति हैमः । केवलं कमलिनीपत्रेण त्वत्तो व्यव-
हितामतिनिकटस्थामपीत्यर्थः । सहचरीं चक्रवाकीं त्वत्प्रियां दूरे विप्रकृष्टस्यां
मत्वा समुत्सुक उत्काण्ठितः सन् विरौषि ननु आक्रन्दसि खलु । जायास्नेहात्कथ-
नुराग्याद्भवत इति च इत्थंरूपा पृथक्स्थितिभीरुता पृथगवस्थानकतार्थम् ।
मयि च विधुरे परमार्थतः प्रियाविरहिते भवतो भावोऽभिप्रायः कान्ताप्रवृत्ति-
पराङ्मुखो मत्प्रियावार्ताकथनविमुखः । इत्यहो आश्चर्यम् । विपर्यायेण प्राति-
कुल्येन । प्रभावप्रकाशः सामर्थ्यप्रकाशनम् । इदमिति—इदमन्तःकूजितषट्पद-
मन्तः कूजिताः शब्दायमानाः षट्पदा भ्रमरा यस्मिंस्तत्पद्यं मां रुणद्धि अग्रे ग-
मनाभिवारयति । मया दृष्टोऽधरो यस्य तद्दृष्टाधरमत एव ससीत्कारं तस्या
उर्वश्या आननमिवेत्युपमा । कमलाध्यासिनि कमलमध्यास्तेऽसौ तस्मिन् ।

१ भाग्यविपर्यासानां प्रभावः, भाग्यानां विपर्यासः (विर्यायः), सर्वथा मदीयानां भाग-
धेयानां विपर्यायेण प्रभवेपावदाकारः, सर्वथायं मदीयानां भागधेयानां प्रभावः, मदीयानां
भाग्यविपर्यासानां प्रभावोपमम् । भवत्वन्वयेव काननमवगाहिये । पदान्तरे स्थित्वा । इ-
दानीमेवमवगच्छामि । इ. पाठान्तराणि ।

२ कृतम् । इ. पा.

३ भवतु सानुशयोहमास्मिन्कमलसेविनि धमरे प्रणयित्वं करिष्ये इ. पा.

मधुकर मदिराक्ष्याः शंस तस्याः प्रवृत्तिं—

(विभाव्य ।)

वरतनुरथ वा ते नैव दृष्टा प्रिया मे ।

यदि सुरभिमवास्यस्तन्मुखोच्छ्वासगन्धं

तव रतिरभविष्यत्पुण्डरीके किमस्मिन् ॥ २२ ॥

साधयामस्तावत् । (परिक्रामितकेन ।) एष नीपस्कन्धनिषण्णहस्तः करि-
णीसैहायो नागराजस्तिष्ठति । अस्मात् प्रियोदन्तमुपलप्स्ये (विभेक्य ।)
भवतु न त्वरा कार्या ।

अयमचिरोद्गतपल्लवमुपनीतं प्रियकरेणुहस्तेन ।

अभिलषतु तावदासवसुरभिरसं सल्लकीभङ्गम् ॥ २३ ॥

(क्षणमात्रं स्थित्वा ।) हन्त कृताह्निकः संवृत्तः । भवतु पृच्छामि ।

मदकलयुवतिशशिकला

गजयूथप यूथिकाशबलकेशी ।

अनुशयः पश्चात्तापः । मधुकरोति—हे मधुकर भ्रमर मदिराक्ष्या मत्तलोचना-
यास्तस्याः प्रवृत्तिं वार्ता शंस कथय । अथवा वरतनुश्चारुगात्री मे प्रिया तै
त्वया नैव दृष्टा । कुत इदं निश्चीयते इत्याह—सुरभि प्राणतर्पणं तन्मुखोच्छ्वास-
गन्धं तन्मुखमारुतसौगन्ध्यमपास्यो यदि आस्वादयिष्यथाश्वेदर्स्मिस्तवयाधिष्ठिते
पुण्डरीके तव रतिः प्रीतिरभविष्यत्किम् । नैवाभविष्यत् । तस्या असामान्य-
मुखोच्छ्वासगन्धलोपुस्त्वं तां नानुगतोत्रैव तिष्ठसीति सा नैव त्वया दृष्टेति
भावः । साधयामो गच्छामः । नीपस्कन्धनिषण्णहस्तः नीपः कदम्बस्तस्य
स्कन्धे शाखायां निषण्णो निहितो हस्तः शुण्डा यस्य । 'हस्तः करे करिकरे'
इति मेदिनी । अयमिति—अयं नागराजः प्रियकरेणुहस्तेन प्रियकरिणीकरेणो-
पनीतं प्रापितम् । अचिरोद्गतपल्लवमचिरोद्गतो नूतनोत्पन्नः पल्लवो यस्य तादृ-
शम् । आसवसुरभिरसमासवो मधु तस्येव सुरभिर्मधुरो रसो यस्य तम् । स-
ल्लकीभङ्गं सल्लक्याः सल्लकी हस्तिप्रियो वृक्षविशेषस्तस्या भज्यत इति भङ्गो भग्ना
शाखा तं तावदादौ अभिलषतु आकांक्षतु । आस्वादयतु इत्यर्थः । 'अभिलेवु'
इति पाठः । स तु स्पष्टार्थः । कृताह्निकः कृताहारः । अह्नि निर्वर्त्तते आह्निकं
दिनकृत्यम् । अत्र भोजनम् । मदकलेति—हे गजयूथप यूथनाथ मदकलयुव-
तिशशिकला मदेन कला अव्यक्तमधुरमालपन्त्यो रम्या वा युवतयस्तासु क्ष-

१ प्रियासहायः । इ. पा.

२ अभिलषतु तावदास्यासवसुरभि सल्लकीकुरुमम्. इ. पा.

३ मदकलकलभकरोकः । इ. पा.

स्थिरयौवना स्थिता ते

दूरालोके सुखालोका ॥ २४ ॥

(सहर्षम् ।) अनेन स्निग्धमन्त्रेण गर्जितेन प्रियोपलम्भशंसिना
समाश्वासितोस्मि । साधर्म्याच्च त्वयि मे भूयसी प्रीतिः ।

मामाहुः पृथिवीभृतामधिपति नागाधिराजो भवा-

न्युच्छिन्नपृथुप्रवृत्ति भवतो दानं ममाप्यर्थिषु ।

स्त्रीरत्नेषु ममोर्वशी प्रियतमा यूथे तवेयं वशा

सर्वं मामनु ते प्रियाविरहजां त्वं तु व्यथां मानुभूः ॥

सुखमास्तां भवान् । साधयामस्तावत् । (पार्श्वतो दृष्टि इत्या ।)

अये सुरभिकन्दरो नाम विशेषरमणीयः सानुमानालोक्यते । प्रियश्चा-

शिकला । शशिकलेत्यनेन नक्षत्रस्थानीयासु युवतिषु शशिस्थानीयाया उर्वर्याः
श्रेष्ठत्वं कलेत्यनेन कलङ्कराहित्यं च ध्वनितम् । मदकल इति पृथग्योगो वा । तेन
हे मदकल मदेन कल मदोत्कट इति गजयूथपशब्दस्य विशेषणम् । यूथिकाश-
बलकेशी-यूथिकापुष्पैः शबलाश्विन्नाः केशा यस्याः सा । 'चित्रं किर्मीरकल्मा-
षशबलैताश्च कनुरे ।' इत्यमरः । सुखालोका रम्यदर्शना स्थिरयौवना । स्थिर-
यौवनत्वं तु दिव्यत्वादवसेयम् । मम प्रियेति शेषः । ते दूरालोके स्थिता किं
त्वया दूरतो दृष्टा किम् । अनुप्रासालंकारः । स्निग्धमन्त्रेण स्निग्धं मधुरं मन्द्रं
गम्भीरं च तेन । उपलम्भो ज्ञानं उपलब्धिर्वा । साधर्म्यात्समानधर्मत्वात् । सा-
धर्म्यमेवोपन्यस्यति मामिति-मां पृथिवीभृतां राज्ञामधिपतिमधिराजमाहुः ।
भवानपि नागानामधिराजः । अधिको राजाधिराजः । 'राजाहःसस्त्रिभ्यष्टच्'
इति टच्प्रत्ययः । भवतो ममापि दानं मदवारि द्रव्यवितरणं चार्थिषु भृङ्गादिषु
याचकेषु च । अन्युच्छिन्नपृथुप्रवृत्ति विशेषेणोच्छिन्ना न भवतीत्यन्युच्छिन्नाऽवि-
रता पृथ्वी महती च प्रवृत्तिः प्रवाहो यस्य तत्तथा । 'दानं गजमदे त्यागे' इति
विश्वमेदिन्यौ । स्त्रीरत्नेषुर्वशी मम प्रियतमा । यूथे इयं वशा करिणी तव प्रि-
यतमा । 'वशा वन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीकरिणीषु च ।' इति विश्वः । इत्थं ते तव
सर्वं मामनु मदनुगुणम् । त्वं तु प्रियाविरहजां व्यथां माऽनुभूः मा ज्ञासीः ।
सानुमान् पर्वतः । उपत्यका अद्रेरासन्ना भूमिः । 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरु-
र्ध्वमधित्यका ।' इत्यमरः । 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नाः स्त्रयोः' इति त्यकन् ।

यमप्सरसाम् । अपि नाम मुतनुरस्योपत्यंकायामुपलभ्येत । (परिक्रम्या-
बलोक्य च ।) हेन्त मदीयैर्दुरितपरिणामैर्भेघोपि शतहृदाशून्यः संवृत्तः ।
तथापि शिलोच्चयमेतमपृष्ट्वा न निर्वर्तिष्ये ।

अपि वनान्तरमल्पकुचान्तरा श्रयति पर्वतपर्वसु संनता ।

इदमनङ्गपरिग्रहमङ्गना पृथुनितम्ब नितम्बवती तव ॥ २६ ॥

कथं तूष्णीमास्ते । शङ्के विप्रकृष्टो न शृणोतीति । समीपेऽस्य गत्वा
पुनरेनं पृच्छामि । (परिक्रम्य ।)

सर्वक्षितिभृतां नाथ दृष्ट्वा सर्वाङ्गमुन्दरी ।

रामा रम्ये वनोद्देशे मया विरहिता त्वया ॥ २७ ॥

(आकर्ष्ये । सहर्षम् ।) कथम् यथाक्रमं दृष्टेत्याह । भवानपि अतः

दुरितपरिणामैः पापविपाकैः । शतहृदा विद्युत् । 'शंपा शतहृदाहादिन्यैरावत्यः
क्षणप्रभा ।' इत्यमरः । शतं हादा अव्यक्तमधुराः शब्दा यस्याम् । पृषोदरादि-
त्वाद्भ्रस्वः । शतं हृदा अर्चीषि वा यस्याम् । अपीति—हे पृथुनितम्ब बृहत्क-
टक पर्वत । अप्यङ्गना अनङ्गपरिग्रहमनङ्गस्य कामस्य परिग्रहं परिगृह्यत इति
परिग्रहं स्वम् । अतिरमणीयतया मन्मथस्य निवासस्थानभूतमित्यर्थः । इदं व-
नान्तरं श्रयति आश्रयते किम् । अपिः प्रश्ने । कीदृशी सेत्याकाङ्क्षायां तामेव
विशिनाष्टि—अल्पकुचान्तरा अल्पं कुचान्तरं कुचयोर्मध्यभागो यस्याः सा । पी-
वरस्तनीत्यर्थः । पर्वसु गुल्फादिसन्धिषु सन्नता निम्ना । मांसपिहितप्रन्थिरित्यर्थः ।
नितम्बवती प्रशस्तनितम्बा च । प्राशस्त्यार्थे मतुब् । सर्वक्षितिभृतामिति—
हे सर्वक्षितिभृतां सर्वेषां पर्वतानां नाथ सर्वाङ्गमुन्दरी चारुसर्वाङ्गी रामा रमणी
मया विरहिता रम्ये वनोद्देशे वनप्रान्ते त्वया दृष्टा किम् । कथं यथाक्रमम्
दृष्टेत्याह—उक्तमेव प्रतिध्वनितं श्रुत्वा राज्ञोत्तरत्वेन योजितम् । तद्यथा—हे सर्व-
क्षितिभृतां सर्वनृपाणां नाथ त्वया विरहिता मया दृष्टा । शेषमुभयत्र समानम् ।

१ कथमङ्कारः । भवतु विद्युत्प्रकाशेनावलोकयामि । कथं मदीयैः—इ. पा. । दुरित-
परिणामैः—दोषैः । इ. पा.

२ (संमुखं स्थित्वा ।) इ. त्य. के. पु.

३ विप्रकर्षात् शृणोतीति मन्ये । हन्तास्य समीपमेव गत्वा पुनरेनं पृच्छामि । तथा
कृत्वा । इ. पा.

४ वनान्तोत्तिम् । इ. पा.

५ भवतु अवलोकयामि । (दिशोवलोक्य सखेदम् ।) कथं वार्यं कन्दरान्तरविस्पर्षाः—
स्निग्धः । (इति मूर्च्छति । उन्धायोपविश्य सविषादम् ।) अहह भास्त्रोत्तिम् इत्या. । इ. पा.

प्रियतरं शृणोतु । क्व तर्हि मम प्रियतमा । (नेपथ्ये तदेवाकम्बम् ।)
हा धिक् । ममैवायं कन्दरमुखविसर्पी प्रतिशब्दः । (विचादं रूपधित्वा ।)
श्रान्तोऽस्मि । अस्यास्तावद्विरिन्धास्तीरे स्थितस्तरङ्गवातमासेविष्ये ।
इमां नवाम्बुकलुषामपि स्रोतोवहां पश्यतो मे रमते मनः ।

तरङ्गभ्रूभङ्गा क्षुभितविहगश्रेणिरसना

विकर्षन्ती फेनं वसनमिव संरम्भाशिशिलम् ।

धर्याविद्धं याति स्खलितमभिसंधाय बहुशो

नदीभावेनेयं ध्रुवमसहना सा परिणता ॥ २८ ॥

भवतु । याचिष्ये तावदेनाम् । (अञ्जलिं कृत्वा ।)

त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः ।

कमपराधल्वं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि दासजनं यतः ॥ २९ ॥

त्रिगताख्यं वीध्यङ्गं चेदम् । यदाह विश्वनाथः—‘त्रिगतं स्वादनेकार्षणोऽजं
श्रुतिसाम्बतः ।’ इति । कन्दरमुखविसर्पी गुहामुखे प्रतिध्वनन् । नवाम्बुकलुषां
वर्षजलाविलाम् । तरङ्गेति—तरङ्गभ्रूभङ्गा तरङ्गा वीचय एव भ्रूभङ्गा भ्रूषिकारा
यस्याः सा । क्षुभितविहगश्रेणिरसना क्षुभितानां त्रस्तानां विहगानां श्रेणिरेव
रसना मेखला यस्याः सा । संरम्भाशिशिलं रोषवेगात् श्लथं वसनमिव फेनं
विकर्षन्ती । बहुशो । यथा यस्मादियं मम स्खलितमपराधमभिसन्धाय मन-
सि ध्यात्वा आविद्धं कुटिलं यथा तथा स्खलनपूर्वकं वा याति तथा तस्मादियं
ध्रुवं नदीभावेन सरिद्रूपेण परिणता विकृता असहना कोपना सोर्बश्येव । ध्रुव-
मित्युत्प्रेक्षावाम् । तदुक्तं दण्डिना—‘मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः ।
उत्प्रेक्षान्यङ्गकाः शब्दा इवशब्दोपि तादृशः ।’ इति । ‘आविद्धं कुटिलं वक्त्रम्’
इत्यमरः । ‘स्खलितं तूचितान्द्रंशे स्खलितं चलिते त्रिषु ।’ इति विश्वलोचनः ।
त्वय्यीरिति—हे मानिनि, मम मामकं कमपराधल्वमपराधस्य लेशं पश्यसि ।
यतो यस्मादपराधलेशाद्देतोर्दासजनं तव दासभूतं मल्लक्षणं जनं त्यजसि । की-
दृशस्य मम । त्वयि निबद्धरतेनिबद्धा निवेशिता रतिरनुरागो येन तस्य । प्रि-
यभाषिणः प्रियं भाषते इत्येवं शीलस्य । कदापि खेदकरं वचनमनुच्चारयत इ-
त्यर्थः । तथा च प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः प्रणयो वात्सल्यं प्रेम वा तस्य
भङ्गस्तस्मात्पराङ्मुखं चेतो यस्य स तथोक्तस्तस्य । एवं विशेषणत्रयस्यापरा-

१ पश्यता मया रतिरूपलभ्यते । इ. पा.

२ यथा खेलम् । इ. पदाखेलम् । इ. च. पा.

अथ वा परमार्थसरिदेवैषा न खलूर्वशीः पुरुरवसमपहाय समुद्राभि-
सारिणी भविष्यति । भवतु । अनिर्वेदप्राप्याणि श्रेयांसि । यावदमु-
मेव प्रदेशं गच्छामि यत्र मे नयनयोः सुनयनाः तिरोभूताः । (परिक्रम्य
अ. लो. म्य ।) हन्त दृष्टमुपलक्षणं तस्याः मार्गस्य ।

रक्तकदम्बः सोयं प्रियया घर्मान्तशांसि यस्यैकम् ।

कुसुमसमप्रकेसरविषममपि कृतं शिखाभरणम् ॥ ३० ॥

(विलोक्यं ।) इमं तावत् प्रियाप्रवृत्तिनिमित्तं सारङ्गभासीनमभ्यर्थये^१ ।

घलेशामावोपपत्याभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालंकारः । अत्र लवमपीत्यप्यर्थोऽव-
श्यवाचः । अन्यथा लवनिषेधे स्थूलप्रतीतिप्रसङ्गात् । इति काव्यप्रदीपः । ते
नात्र 'अनभिहितवाच्यत्वम्' दोषः । तथाद्युदाहृतोयं श्लोकः काव्यप्रकाशकृतो-
क्तदोषोदाहरणप्रसङ्गे । परमार्थसरिभिसर्गनदी न तु रूपान्तरं प्रापितोर्वशी ।
समुद्राभिसारिणी समुद्रगामिनी । अत्राभिसारिकात्वमपि व्यज्यते । अनिर्वेदप्रा-
प्याणि निर्वेदप्राप्याणि न भवन्तीति । निर्वेदादुर्वशीप्राप्तिरूपं श्रेयो नैव लब्धुं शक्ये-
तात एव न मया लसेन भाव्यमित्यर्थः । उपलक्षणं लिङ्गम् । रक्तकदम्बोति—अयं
पुरोवर्ती रक्तकदम्बः सः । यस्य घर्मान्तशांसि निदाघालयसूचकं अप्रिमं कुसुम-
मित्यर्थः । रक्तकदम्बो हि वर्षास्त्वेव कुसुमितो भवति । अत एवासमप्राणि यानि
केसराणि तैर्विषममुभ्रतानतम् । एकं कुसुमं प्रियया शिखाभरणं कृतम् । आसी-

१ परिक्रम्याश्लोकमवलोक्य ।

रक्षाशोक कृशोदरी क्व नु गता लवत्वानुरक्तं जनम्

(पवनधुयमानमूर्धानमवलोक्य ।)

नो दृष्टेति मुखैव चालयसि यद्वाताभिभूतं शिरः ।

उत्कण्ठाघटमानघट्टदघटासंघट्टपृच्छच्छदः

तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः पुष्पोद्गमोयं कुतः ॥

परिभ्रम्य । इमं० । इ. पा.

२ एतस्यानन्तरम्—

अभिनवकुसुमस्तबकिततरुवरस्य परिसरे

मदकलकोकिलकूजितमधुपङ्गकारमनोहरे ।

नन्दनविपिने निजकरिणीविरहानलेन संतप्तो

विचरति गजाधिपतिरैरावतनामा ॥ ५६ ॥

इति रङ्गनाथः पठति । एतादृशविशेषणभिज्ञे बने भ्रमणेन विरहातिशयं योतयति ।
इति टीकयते च ।

कृष्णशारच्छवियौसौ दृश्यते काननप्रिया ।

वनशोभावलोकाय कटाक्ष इव पातितः ॥ ३१ ॥

(विलोक्य ।) किं नु खलु मामवधीरयन्निव अन्यतोमुखः संवृत्तः । (दृष्ट्वा)

अस्यान्तिकमायान्ती शिशुना स्तनपाथिना मृगी रुद्धा ।

तामयमनन्यदृष्टिर्भुम्रग्रीवो विलोकयति ॥ ३२ ॥

हंहो यूयपते

अपि दृष्टवानसि मम प्रियां वने

कथयामि ते तदुपलक्षणं गृणु ।

पृथुलोचना सहचरी यथैव ते

सुभगं तथैव खलु सापि वीक्षते ॥ ३३ ॥

कथमनादृत्य मद्वचनं कलत्राभिमुखं स्थितः । उपपद्यते । परिभवास्पदं दशाविपर्ययैः । इतो वयम्—(परिकामितकेन ।)

दिति शेषः प्रियाप्रवृत्तिनिमित्तं प्रियाप्रवृत्त्यर्थम् । कृष्णेति—योऽसौ सारङ्गः कृष्ण-
शारच्छविः कृष्णा नीला शारा कर्बुरा च छविः कान्तिर्बस्य तादृशः सन् वनशो-
भावलोकाय वनप्रियोबल्लोकनार्थं काननप्रिया वनलक्ष्म्या पातितः कटाक्ष इव दृश्यते ।
‘कृष्णसारच्छविः’ इति रत्ननाथः पठति व्याख्याति च—‘कृष्णसारः कृष्णमृ-
गस्तद्वच्छविर्दीप्तिर्यस्य । पक्षे कृष्णो यः सारोऽर्थादक्षः कनीनिका तद्वच्छविर्य-
स्मिन् । अतिश्याम इत्यर्थः ।’ इति । अस्येति—अस्यान्तिकं समीपमायान्ती-
मृगी स्तनपाथिना शिशुना रुद्धा प्रतिषिद्धा । तां मृगीमयमनन्यदृष्टिस्तदासक्त-
दृष्टिः भुम्रग्रीवो वलितकन्धरो विलोकयति । अनुरूपवर्णनं रघुवंशे—‘तस्य स्तन-
प्रणयिभिर्मुहुरेणशिवैर्व्याहन्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात् ।’ इति । ‘हंहो’ इत्या-
मन्त्रणे । अपीति—अपिः प्रश्ने । मम प्रियां वने दृष्टवानसि किम् । ते
तुभ्यं तदुपलक्षणमभिज्ञानचिह्नं कथयामि । ते तव पृथुलोचना सहचरी यथैव

१ मेघकालावलोकाय । २. नवशष्पावलोकाय । ३. च पा.

२ सुभगा तथैव खलु सापि वीक्षते ।

३ अस्यानन्तरमिदं पद्यं कथित् ।

क्राकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोपि दृश्येत सा

दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेपि कान्तं मुखम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतवियः स्वप्नेपि सा दुर्लभा

चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु युवा धन्योधरं पास्यति ॥

न्याभिचारिभारानां ज्वलन्त्वोदाहरणत्वेनोदाहृतमेतत्पद्यं काम्यप्रकाशकृता । तच्च कै-

(अवलोक्य ।) किं नु खलु शिलाभेदान्तरगतं नितान्तरकमिदमालो-
क्यते ।

प्रभालेपी नायं हरिहतमृगस्यामिषलवः

स्फुलिङ्गः स्यादग्नेर्गगनमभिवृष्टं पुनरिदम् ।

(विभाव्य ।)

अये रक्ताशोकस्तबकसमरागो मणिरयं

यमुद्धर्तुं पूषा व्यवसित इवालम्बितकरः ॥ ३४ ॥

हरति मे मनः । आदास्ये तावदेनम् । अथ वा

मन्दारपुष्पैरधिवासितायां यस्याः शिखायामयमर्पणीयः ।

सैव प्रिया संप्रति दुर्लभा मे किमेनमत्नोपहतं करोमि ॥ ३५ ॥

सुभगमभिरामं वीक्षते तथैव खलु सापि वीक्षते । तव प्रियाया इव मम प्रि-
याया अपि वीक्षणं सुभगम् । अस्मादुपलक्षणाद्या मया दृष्टा सास्यैव प्रियत-
मेति प्रत्यभिज्ञातुं भवान् शक्यतीति भावः । परिभवास्पदं तिरस्कारस्थानम् ।
प्रभालेपीति—प्रभालेपी प्रभया तेजसा लिम्पति व्याप्नोतीति प्रभालेपी
प्रभाया लेपोस्यास्तीति वा । विद्यमरप्रभ इत्यर्थः । अत एवायं हरिहतमृगस्य
हरिणा सिंहेन हतस्य मारितस्य मृगस्यामिषलवो मांसखण्डो न भवति तस्यां-
शुस्फुरणाभावात् । अग्नेः स्फुलिङ्गः कणः स्यात् । 'त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः'
इत्यमरः । इदं पुनर्गगनमभिवृष्टमभितो वृष्टम् । गगनादभितो वृष्टिर्जातेत्यर्थः ।
तस्मादेतदपि न संभवति । स्यादित्यनन्तरं नैतदिति शेषपूरणे पुनःशब्दार्थान-
न्वयप्रसङ्गात् । 'अये' इत्याश्चर्ये । रक्ताशोकस्तबकसमरागो रक्ताशोकस्तबकेन
रक्ताशोककुसुमगुच्छेन समस्तुल्यो रागो यस्य स तथोक्तः । अयं मणिः ।
लोहितत्वात्पद्मरागमणिरित्यर्थः । एकस्य पुष्पस्य तथालौहित्याभावात्स्तबकप्र-
हणम् । यमुद्धर्तुमुद्गृहीतुं पूषा सूर्यः आलम्बितकरः प्रसारितपाणिः सन् व्यवसित
इव क्रतोद्योग इवेत्युत्प्रेक्षा । मन्दारेति—मन्दारपुष्पैस्तदाख्यदेवतरुकुसुमैरधि-
वासितायां सुरभीकृतायां यस्याः शिखायामयमर्पणीयो निधातुमुचितः । सा
एव मे प्रिया सम्प्रत्यधुना दुर्लभा नष्टेत्यर्थः । अतस्तदर्थे रुदमहमेनं किं किम-

शिल्पाव्यप्रकाशटीकाकारोर्विक्रमोर्वशीयान्तर्गतमिति तत्र निर्दिष्टम् । अस्माभिश्चोपलब्धे
हस्तलिखितपुस्तकेष्वेकतमस्मिन्पुलम्बामित्यत्र निवेशितम् । वस्तुतस्त्वस्थानेनेदं पयमित्य-
वगन्तव्यम् । 'शुक्ररुग्नां देवशार्णीं दृष्टवन्तः एतन्नो यथातेरिययुक्तिः ।' इति उदाहरणचन्द्रिका ।

१. प्रभाते पीनोयं इ. पा. । मृगस्य-गजस्य । इ. पा.

(निपच्ये ।) वत्सं गृह्यतां गृह्यताम् ।

संगमनीय इति मणिः शैलसुताचरणरागयोनिरयम् ।

आवहति धार्यमाणः संगममचिरात्प्रियजनेन ॥ ३६ ॥

राजा— (कर्णं दत्त्वा ।) को नु खलु मामेवमनुशास्ति ।

(दिशोवलोक्य ।) अये अनुकम्पते मां कश्चिन्मृगचारी मुनि-
र्भगवान् । भगवन् अनुगृहीतोऽस्म्यहमुपदेशाद्भवतः ।

(मणिमादाय ।) हंहो संगमनीय

तथा वियुक्तस्य विलग्नमध्यया

भविष्यसि त्वं यदि संगमाय मे ।

ततः करिष्यामि भवन्तमात्मनः

शिखामणिं बालमिवेन्दुमीश्वरः ॥ ३७ ॥

(परिभ्रम्यावलोक्य च ।) अये किं नु खलु कुमुमरहितामपि लतामिमां
पश्यतो मे रतिरुपलब्धा । अथ वा स्थाने मनोरमा ममेयम् । इयं हि
तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया धौताधरेवाश्रुभिः

शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद्विश्रान्तपुष्पोद्गमा ।

यमक्षोपहतमश्रुदूषितं करोमि । संगमनीय इति । संगमनीय इति संगमनी-
यनामा शैलसुताचरणरागयोनिः शैलसुताया गौर्याश्चरणरागश्चरणोपयुक्तल-
क्षारागो योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य स तथोक्तः । अयं मणिः । यश्च धार्यमाणः
शरीरे घृतः सन् अचिराज्जाटिति प्रियजनेन संगममावहति घटयति । अनु-
शास्ति उपदिशति । मृगचारी—मृगवच्चरतीति मृगवृत्तिः । काटयवेमस्तु 'मृग-
चर्मधारी भगवान्मुनिः' इति पठित्वा 'अयं नारायण इति संप्रदायः' इत्याह ।
तयेति—विलग्नमध्यया विशेषेण लग्नो विलग्नोति कृशः मध्वः कटिभागो
यस्यास्तथा तनुमध्ययेति यावत् । तथा वियुक्तस्य मे मम यदि त्वं संगमाय
भविष्यसि तर्हि ततस्तस्मात्कारणाद्भवन्तमात्मनः शिखामणिं करिष्यामि । स्वम्-
भिं धारयिष्यामि । अनेन गौरवातिशयो द्योतितः । ईश्वरः शिवः बालमिन्दुं
चन्द्रलेखामिव । तन्वीति—तन्वी पेलवाङ्गी विरला च । मेघजलार्द्रपल्लवतया
मेघजलेन वर्षवारिणा आर्द्राः क्लिप्ताः पल्लवा यस्याः सा मेघजलार्द्रपल्लवा तस्या

१ कां नु खलु मामेवमनुकम्पते । विभाव्य । अयि अनुकम्पते मां भगवान्जचर्मवासाः ।

० कश्चन मुनिर्मृगचारी । इ. पा.

२ मया रतिरुपलभ्यते । अथवा स्थाने मम मनो रमते । इ. पा.

मधुकर मदिराक्ष्याः शंस तस्याः प्रवृत्ति—

(विमान्य ।)

वरतनुरथ वा ते नैव दृष्टा प्रिया मे ।

यदि सुरभिमवास्त्यस्तन्मुखोच्छ्वासगन्धं

तव रतिरभविष्यत्पुण्डरीके किमस्मिन् ॥ २२ ॥

साधयामस्तावत् । (परिक्रामितकेन ।) एष नीपस्कन्धनिषण्णहस्तः करि-
णीर्महायो नागराजस्तिष्ठति । अस्मात् प्रियोदन्तमुपलप्स्ये (विज्ञेक्य ।)
भवतु न त्वरा कार्या ।

अयमाचिरोद्गतपल्लवमुपनीतं प्रियकरेणुहस्तेन ।

अभिलषतु तावदासवसुरभिरसं सल्लकीभङ्गम् ॥ २३ ॥

(क्षणमात्रं स्थित्वा ।) हन्त कृताह्निकः संवृत्तः । भवतु पृच्छामि ।

मदकलयुवतिशशिकला

गजयूथप यूथिकाशबलकेशी ।

अनुशयः पश्चात्तापः । मधुकरोति—हे मधुकर भ्रमर मदिराक्ष्या मत्तलोचना-
यास्तस्याः प्रवृत्तिं वार्तां शंस कथय । अथवा वरतनुरूपाग्री मे प्रिया ते
त्वया नैव दृष्टा । कुत इदं निश्चीयते इत्याह—सुरभि प्राणतर्पणं तन्मुखोच्छ्वास-
गन्धं तन्मुखमासृतसौगन्ध्यमपास्यो यदि आस्वादयिष्यथाश्वेदास्मिन्स्त्वयाधिष्ठिते
पुण्डरीके तव रतिः प्रीतिरभविष्यत्किम् । नैवाभविष्यत् । तस्वा असामान्य-
मुखोच्छ्वासगन्धलोलुपस्त्वं तां नानुगतोत्रैव तिष्ठसीति सा नैव त्वया दृष्टेति
भावः । साधयामो गच्छामः । नीपस्कन्धनिषण्णहस्तः नीपः कदम्बस्तस्य
स्कन्धे शाखायां निषण्णो निहितो हस्तः शुण्डा यस्य । 'हस्तः करे करिकरे'
इति मेदिनी । अयमिति—अयं नागराजः प्रियकरेणुहस्तेन प्रियकरिणीकरेणो-
पनीतं प्रापितम् । अचिरोद्गतपल्लवमचिरोद्गतो नूतनोत्पन्नः पल्लवो यस्य तादृ-
शम् । आसवसुरभिरसमासवो मधु तस्येव सुरभिर्मधुरो रसो यस्य तम् । स-
ल्लकीभङ्गं सल्लक्याः सल्लकी हस्तिप्रियो वृक्षविशेषस्तस्या भज्यत इति भङ्गो भग्ना
शाखा तं तावदादौ अभिलषतु आकांक्षतु । आस्वादयतु इत्यर्थः । 'अभिनेदु'
इति पाठः । स तु स्पष्टार्थः । कृताह्निकः कृताहारः । अहि निर्वर्त्यते आह्निकं
दिनकृत्यम् । अत्र भोजनम् । मदकलेति—हे गजयूथप यूथनाथ मदकलयुव-
तिशशिकला मदेन कला अन्यकमधुरमालपन्स्यो रम्या वा युवतयस्तासु क्ष-

१ प्रियासहायः । इ. पा.

२ अभिलषतु तावदास्यासवसुरभि सल्लकीकुसुमम्. इ. पा.

३ मदकलकलभकराकः । इ. पा.

स्थिरयौवना स्थिता ते

दूरालोके सुखालोका ॥ २४ ॥

(सहर्षम् ।) अनेन स्निग्धमन्द्रेण गर्जितेन प्रियोपलम्भशंसिना
समाश्वासितोस्मि । साधर्म्याच्च त्वयि मे भूयसी प्रीतिः ।

मामाहुः पृथिवीभृतामधिपति नागाधिराजो भवा-

नव्युच्छिन्नपृथुप्रवृत्ति भवतो दानं ममाप्यर्थिषु ।

स्त्रीरत्नेषु ममोर्वशी प्रियतमा यूथे तवेयं वशा

सर्वं मामनु ते प्रियाविरहजां त्वं तु व्यथां मानुभूः ॥

सुखमास्तां भवान् । साधयामस्तावत् । (पार्श्वतो दृष्टि इत्याम् ।)

अये सुरभिकन्दरो नाम विशेषरमणीयः सानुमानालोक्यते । प्रियश्चा-

शिकला । शशिकलेत्यनेन नक्षत्रस्थानीयासु युवतिषु शशिकस्थानीयाया उर्वश्वाः
श्रेष्ठत्वं कलेत्यनेन कलङ्कराहित्यं च ध्वनितम् । मदकल इति पृथग्योगो वा । तेन
हे मदकल मदेन कल मदोत्कट इति गजयूथपशब्दस्य विशेषणम् । यूथिकाश-
बलकेशी-यूथिकापुष्पैः शबलाक्षित्राः केशा यस्याः सा । 'चित्रं किमीरकल्मा-
षशबलैताश्च कनुरे ।' इत्यमरः । सुखालोका रम्यदर्शना स्थिरयौवना । स्थिर-
यौवनत्वं तु दिव्यत्वादवसेयम् । मम प्रियेति शेषः । ते दूरालोके स्थिता किं
त्वया दूरतो दृष्टा किम् । अनुप्रासालंकारः । स्निग्धमन्द्रेण स्निग्धं मधुरं मन्द्रं
गम्भीरं च तेन । उपलम्भो ज्ञानं उपलब्धिर्वा । साधर्म्यात्समानधर्मत्वात् । सा-
धर्म्यमेवोपन्यस्यति मामिति-मां पृथिवीभृतां राज्ञामधिपतिमधिराजमाहुः ।
भवानपि नागानामधिराजः । अधिको राजाधिराजः । 'राजाहःसस्त्रिभ्यष्टञ्'
इति टच्प्रत्ययः । भवतो ममापि दानं मदवारि द्रव्यवितरणं चार्थिषु भृङ्गादिषु
याचकेषु च । नव्युच्छिन्नपृथुप्रवृत्ति विशेषेणोच्छिन्ना न भवतीत्यन्युच्छिन्नाऽवि-
रता पृथ्वी महती च प्रवृत्तिः प्रवाहो यस्य तत्तथा । 'दानं गजमदे त्यागे' इति
विश्वमेदिन्यौ । स्त्रीरत्नेषुर्वशी मम प्रियतमा । यूथे इयं वशा करिणी तव प्रि-
यतमा । 'वशा वन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीकरिणीषु च ।' इति विश्वः । इत्थं ते तव
सर्वं मामनु मदनुगुणम् । त्वं तु प्रियाविरहजां व्यथां माऽनुभूः मा ज्ञासीः ।
सानुमान् पर्वतः । उपत्यका अद्वेरासन्ना भूमिः । 'उपत्यकाद्वेरासन्ना भूमिरु-
र्ध्वमधित्यका ।' इत्यमरः । 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नाः ऋषयोः' इति त्यकन् ।

यमप्सरसाम् । अपि नाम मुतनुरस्योपत्यकायामुपलभ्येत । (परिक्रम्या-
बलोक्य च ।) हेन्त मदीयैर्दुरितपरिणामैर्भेघोपि शतहृदाशून्यः संवृत्तः ।
तथापि शिलोच्चयमेतमपृष्ट्वा न निवर्तिष्ये ।

अपि वनान्तरमल्पकुचान्तरा श्रयति पर्वतपर्वसु संनता ।

इदमनङ्गपरिग्रहमङ्गना पृथुनितम्ब नितम्बवती तव ॥ २६ ॥

कथं तूष्णीमास्ते । शङ्के विप्रकृष्टो न शृणोतीति । समीपेऽस्य गत्वा
पुनरेनं पृच्छामि । (परिक्रम्य ।)

सर्वक्षितिभृतां नाथ दृष्ट्वा सर्वाङ्गमुन्दरी ।

रामा रम्ये वनोद्देशे मया विरहिता त्वया ॥ २७ ॥

(आकर्ष्य । सहर्षम् ।) कथम् यथाक्रमं दृष्टेत्याह । भवानपि अतः

दुरितपरिणामैः पापविपाकैः । शतहृदा विद्युत् । 'शंपा शतहृदाह्वान्यैरावत्यः
क्षणप्रभा ।' इत्यमरः । शतं हृदा अव्यक्तमधुराः शब्दा यस्याम् । पृषोदरादि-
त्वाद्भ्रस्वः । शतं हृदा अर्चीषि वा यस्याम् । अपीति—हे पृथुनितम्ब बृहत्क-
टक पर्वत । अप्यङ्गना अनङ्गपरिग्रहमनङ्गस्य कामस्य परिग्रहं परिगृह्यत इति
परिग्रहं स्वम् । अतिरमणीयतया मन्मथस्य निवासस्थानभूतमित्यर्थः । इदं व-
नान्तरं श्रयति आश्रयते किम् । अपिः प्रश्ने । कीदृशी सेत्याकाङ्क्षायां तामेव
विशिनष्टि—अल्पकुचान्तरा अल्पं कुचान्तरं कुचयोर्मध्यभागो यस्याः सा । पी-
वरस्तनीत्यर्थः । पर्वसु गुल्फादिसन्धिषु सन्नता निम्ना । मांसपिहितप्रन्थिरित्यर्थः ।
नितम्बवती प्रशस्तनितम्बा च । प्राशस्त्यार्थं मतुब् । सर्वक्षितिभृतामिति—
हे सर्वक्षितिभृतां सर्वेषां पर्वतानां नाथ सर्वाङ्गमुन्दरी चारुसर्वाङ्गी रामा रमणी
मया विरहिता रम्ये वनोद्देशे वनप्रान्ते त्वया दृष्टा किम् । कथं यथाक्रमम्
दृष्टेत्याह—उक्तमेव प्रतिध्वनितं श्रुत्वा राज्ञोत्तरत्वेन योजितम् । तद्यथा—हे सर्व-
क्षितिभृतां सर्ववृषाणां नाथ त्वया विरहिता मया दृष्टा । शेषमुभयत्र समानम् ।

१ कथमङ्कारः । भवतु विद्युत्प्रकाशेनावलोकयामि । कथं मदीयैः—इ. पा. । दुरित-
परिणामैः—दोषैः । इ. पा.

२ (संमुखं स्थित्वा ।) इ. त्य. के. पु.

३ विप्रकर्षात् शृणोतीति मन्ये । हन्तास्य समीपमेव गत्वा पुनरेनं पृच्छामि । तथा
कृत्वा । इ. पा.

४ वनान्तोद्दिम् । इ. पा.

५ भवतु अवलोकयामि । (दिशोवलोक्य सखेदम् ।) कथं वार्यं कन्दरान्तरविस्पर्षीः—
विज्ञान्दः । (इति मूर्च्छति ।) उन्थायोपविश्य सविषादम् ।) अहह भ्रातृभ्यो इत्या. । इ. पा.

प्रियतरं शृणोतु । क्व तर्हि मम प्रियतमा । (नेपथ्ये तदेवाकम्बं ।)
 हा धिक् । ममैवायं कन्दरमुखविसर्पी प्रतिशब्दः । (विषादं रूपधित्वा ।)
 श्रान्तोऽस्मि । अस्यास्तावद्विरिन्घ्यास्तीरे स्थितस्तरङ्गवातमासेविष्ये ।
 इमां नवाम्बुकलुषामपि स्रोतोवहां पश्यतो मे रमते मनः ।

तरङ्गभ्रूमङ्गा क्षुभितविहगश्रेणिरसना

विकर्षन्ती फेनं वसनमिव संरम्भाशिशिलम् ।

धयोविद्धं याति स्खलितमभिसंधाय बहुशो

नदीभावेनेयं ध्रुवमसहना सा परिणता ॥ २८ ॥

भवतु । याचिष्ये तावदेनाम् । (अञ्जलिं कृत्वा ।)

त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः ।

कमपराधत्वं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि दासजनं यतः ॥ २९ ॥

त्रिगताख्यं वीथ्यङ्गं चेदम् । यदाह विश्वनाथः—‘त्रिगतं स्यादनेकार्कषोऽजं
 श्रुतिसाम्यतः ।’ इति । कन्दरमुखविसर्पी गुहामुखे प्रतिध्वनन् । नवाम्बुकलुषां
 वर्षजलाविलाम् । तरङ्गेति—तरङ्गभ्रूमङ्गा तरङ्गा वीचय एव भ्रूमङ्गा भ्रूषिकारा
 यस्याः सा । क्षुभितविहगश्रेणिरसना क्षुभितानां त्रस्तानां विहगानां श्रेणिरिव
 रसना मेखला यस्याः सा । संरम्भाशिशिलं रोषवेगात् स्खलं वसनमिव फेनं
 विकर्षन्ती । बहुशो । यथा यस्मादियं मम स्खलितमपराधमभिसंधाय मन-
 सि ध्यात्वा आविद्धं कुटिलं यथा तथा स्खलनपूर्वकं वा याति तथा तस्मादियं
 ध्रुवं नदीभावेन सरिद्रूपेण परिणता विकृता असहना कोपना सोर्वश्येव । ध्रुव-
 मित्युत्प्रेक्षायाम् । तदुक्तं दण्डिना—‘मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः ।
 उत्प्रेक्षान्यञ्जकाः शब्दा इवशब्दोपि तादृशः ।’ इति । ‘आविद्धं कुटिलं वक्रम्’
 इत्यमरः । ‘स्खलितं तूचिताङ्गं स्खलितं चलिते त्रिषु ।’ इति विश्वलोचनः ।
 त्वय्यीति—हे मानिनि, मम मामकं कमपराधत्वमपराधस्य लेशं पश्यसि ।
 यतो यस्मादपराधलेशाद्देतोर्दासजनं तव दासभूतं मल्लक्षणं जनं त्यजसि । की-
 दृशस्य मम । त्वयि निबद्धरतेनिबद्धा निवेशिता रतिरनुरागो येन तस्य । प्रि-
 यभाषिणः प्रियं भाषते इत्येवं शीलस्य । कदापि खेदकरं वचनमनुच्चारयत इ-
 त्यर्थः । तथा च प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः प्रणयो वात्सल्यं प्रेम वा तस्य
 भङ्गस्तस्मात्पराङ्मुखं चेतो यस्य स तथोक्तस्तस्य । एवं विशेषणत्रयस्यापरा-

१ पश्यता मया रतिरूपलभ्यते । इ. पा.

२ यथा खेलम् । इ. पदाखेलम् । इ. च. पा.

अथ वा परमार्थसरिदेवैषा न खलूर्वशीः पुरुरवसमपहाय समुद्राभि-
सारिणी भविष्यति । भवतु । अनिर्वेदप्राप्याणि श्रेयांसि । यावदमु-
मेव प्रदेशं गच्छामि यत्र मे नयनयोः मुनयना तिरोभूताः । (परिक्रम्य
अ. लो. स्य ।) हन्त दृष्टमुपलक्षणं तस्याः मार्गस्य ।

रक्तकदम्बः सोयं प्रियया घर्मान्तशांसि यस्यैकम् ।

कुसुमसमग्रकेसरविषममपि कृतं शिखाभरणम् ॥ ३० ॥

(विलोक्यं ।) इमं तावत् प्रियाप्रवृत्तिनिमित्तं सारङ्गमासीनमभ्यर्थये^१ ।

घलेशामावोपपत्याभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालंकारः । अत्र लवमपीत्यप्यर्थोऽव-
श्यवाचः । अन्यथा लवनिषेधे स्थूलप्रतीतिप्रसङ्गात् । इति काव्यप्रदीपः । ते
नात्र 'अनभिहितवाच्यत्वम्' दोषः । तथास्तुदाहृतोयं श्लोकः काव्यप्रकाशकृतो-
फदोषोदाहरणप्रसङ्गे । परमार्थसरिभिसर्गनदी न तु रूपान्तरं प्रापितोर्वशी ।
समुद्राभिसारिणी समुद्रगामिनी । अत्राभिसारिकात्वमपि व्यज्यते । अनिर्वेदप्रा-
प्याणि निर्वेदप्राप्याणि न भवन्तीति । निर्वेदादुर्वशीप्राप्तिरूपं श्रेयो नैव लब्धुं शक्ये-
तात एव न मया लसेन भाव्यमित्यर्थः । उपलक्षणं लिङ्गम् । रक्तकदम्बोति—अयं
पुरोवर्ती रक्तकदम्बः सः । यस्य घर्मान्तशांसि निदाघालयसूचकं अप्रिमं कुसुम-
मित्यर्थः । रक्तकदम्बो हि वर्षास्त्वेव कुसुमितो भवति । अत एवासमग्राणि यानि
केसराणि तैर्विषममुन्नतानतम् । एकं कुसुमं प्रियया शिखाभरणं कृतम् । आसी-

१ परिक्रम्य श्लोकमवलोक्य ।

रक्षाशोक कृशोदरी क्व नु गता त्यक्त्वानुरक्तं जनम्
(पवनध्रुवमानमूर्धानमवलोक्य ।)

नो दृष्टेति मुधैव चालयसि यद्वाताभिभूतं शिरः ।

उत्कण्ठाघटमानषट्पदघटासंघट्टपृष्ठच्छदः

तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः पुष्पोद्गमोयं कुतः ॥

परिभ्रम्य । इमं । इ. पा.

२ एतस्यानन्तरम्—

अभिनवकुसुमस्तबकिततरुवरस्य परिसरे

मदकलकोकिलकूजितमधुपशंकारमनोहरे ।

नन्दनविपिने निजकरिणीविरहानलेन संतप्तो

विचरति गजाधिपतिरैरावतनामा ॥ ५६ ॥

इति रङ्गनाथः पठति । एतादृशविशेषणविक्षिप्ते बने भ्रमणेन विरहातिशयं योजयति ।
इति टीकयते च ।

कृष्णशारच्छवियोंसौ दृश्यते काननप्रिया ।

वनशोभावलोकाय कटाक्ष इव पातितः ॥ ३१ ॥

(विलोक्य ।) किं नु खलु मामवधीरयन्निव अन्यतोमुखः संवृत्तः । (दृष्ट्वा)

अस्यान्तिकमायान्ती शिशुना स्तनपाथिना मृगी रुद्धा ।

तामयमनन्यदृष्टिर्मुग्धप्रीवो विलोकयति ॥ ३२ ॥

हंहो यूथपते

अपि दृष्टवानसि मम प्रियां वने

कथयामि ते तदुपलक्षणं गृणु ।

पृथुलोचना सहचरी यथैव ते

सुभगं तथैव खलु सापि वीक्षते ॥ ३३ ॥

कथमनादृत्य मद्वचनं कलत्राभिमुखं स्थितः । उपपद्यते । परिभवास्पदं दशाविपर्ययैः । इतो वयम्—(परिकामितकेन ।)

दिति शेषः प्रियाप्रवृत्तिनिमित्तं प्रियाप्रवृत्त्यर्थम् । कृष्णेति—योऽसौ शारङ्गः कृष्ण-
शारच्छविः कृष्णा नीला शारा कर्जुरा च छविः कान्तिर्बस्य तादृशः सन् वनशो-
भावलोकाय वनश्रियोबलोकनार्थं काननप्रिया वनलक्ष्म्या पातितः कटाक्ष इव दृश्यते ।
‘कृष्णसारच्छविः’ इति रत्ननाथः पठति व्याख्याति च—‘कृष्णसारः कृष्णमृ-
गस्तद्वच्छविर्दीप्तिर्यस्य । पक्षे कृष्णो यः सारोऽर्थादक्षः कनीनिका तद्वच्छविर्ब-
स्मिन् । अतिश्याम इत्यर्थः ।’ इति । अस्येति—अस्यान्तिकं समीपमायान्ती-
मृगी स्तनपाथिना शिशुना रुद्धा प्रतिषिद्धा । तां मृगीमयमनन्यदृष्टिस्तदासक्त-
दृष्टिः मुग्धप्रीवो वलितकन्धरो विलोकयति । अनुरूपवर्णनं रघुवंशे—‘तस्य स्तन-
प्रणयिभिर्मुद्गुरेणशवैर्व्याह्न्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात् ।’ इति । ‘हंहो’ इत्या-
मन्त्रणे । अपीति—अपिः प्रश्ने । मम प्रियां वने दृष्टवानसि किम् । ते
तुभ्यं तदुपलक्षणमभिज्ञानचिह्नं कथयामि । ते तव पृथुलोचना सहचरी यथैव

१ मेघकालावलोकाय । इ. नवज्ञप्पावलोकाय । इ. च पा.

२ सुभगा तथैव खलु सापि वीक्षते ।

३ अस्यानन्तरमिदं पद्यं कथित् ।

काकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोपि दृश्येत सा

दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेपि कान्तं मुखम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेपि सा दुर्लभा

चेतः स्वास्थ्यमुपोहि कः खलु युवा धन्योधरं पात्यति ॥

न्याभिचारिभावानां ज्वलन्तोदाहरणत्वेनोदाहृतमेतत्पद्यं काम्यपकासकृता । तच्च कै-

(अवलोक्य ।) किं नु खलु शिल्पमेदान्तरगतं नितान्तरक्तमिदमालो-
क्यते ।

प्रभालेपी नायं हरिहतमृगस्यामिषलवः

स्फुलिङ्गः स्यादग्नेर्गगनमभिवृष्टं पुनरिदम् ।

(विभाव्य ।)

अये रक्षाशोकस्तबकसमरागौ मणिरयं

यमुद्धर्तुं पूषा व्यवसित इवालम्बितकरः ॥ ३४ ॥

हरति मे मनः । आदास्ये तावदेनम् । अथ वा

मन्दारपुष्पैरधिवासितायां यस्याः शिखायामयमर्पणीयः ।

सैव प्रिया संप्रति दुर्लभा मे किमेनमस्त्रोपहतं करोमि ॥ ३५ ॥

सुभगमभिरामं वीक्षते तथैव खलु सापि वीक्षते । तव प्रियाया इव मम प्रि-
याया अपि वीक्षणं सुभगम् । अस्मादुपलक्षणाद्या मया दृष्टा सास्यैव प्रियत-
मेति प्रत्याभिज्ञातुं भवान् शक्यतीति भावः । परिभवास्पदं तिरस्कारस्थानम् ।
प्रभालेपीति—प्रभालेपी प्रभया तेजसा लिम्पति व्याप्नोतीति प्रभालेपी
प्रभाया लेपोस्यास्तीति वा । विद्यमरप्रभ इत्यर्थः । अत एवायं हरिहतमृगस्य
हरिणा सिंहेन हतस्य मारितस्य मृगस्यामिषलवो मांसखण्डो न भवति तस्यां-
शुस्फुरणामावात् । अग्नेः स्फुलिङ्गः कणः स्यात् । 'त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निः कणः'
इत्यमरः । इदं पुनर्गगनमभिवृष्टमभितो वृष्टम् । गगनादभितो वृष्टिर्जातित्यर्थः ।
तस्मादेतदपि न संभवति । स्यादित्यनन्तरं नैतदिति शेषपूरणे पुनःशब्दार्थान-
न्वयप्रसङ्गात् । 'अये' इत्याश्रये । रक्षाशोकस्तबकसमरागौ रक्षाशोकस्तबकेन
रक्षाशोककुसुमगुच्छेन समस्तुल्यो रागो यस्य स तथोक्तः । अयं मणिः ।
लोहितत्वात्पद्मरागमणिरित्यर्थः । एकस्य पुष्पस्य तथालौहित्याभावात्स्तबकप्र-
हणम् । यमुद्धर्तुमुद्ग्रीतुं पूषा सूर्यः आलम्बितकरः प्रसारितपाणिः सन् व्यवसित
इव कृतोद्योग इवेत्युत्प्रेक्षा । मन्दारेति—मन्दारपुष्पैस्तादाख्यदेवतवकुसुमैरधि-
वासितायां सुरभीकृतायां यस्याः शिखायामयमर्पणीयो निघातुमुचितः । सा
एव मे प्रिया सम्प्रत्यधुना दुर्लभा नष्टेत्यर्थः । अतस्तदर्थं रुदन्नहमेनं किं किम-

शिल्पाभ्यप्रकाशटीकाकारौर्विक्रमोर्वशीयान्तर्गतमिति तत्र निर्दिष्टम् । अस्माभिश्चोपलब्धेषु
हस्तलिखितपुस्तकेष्वेकतमदिमनुपलम्भाभित्यत्र निवेशितम् । वस्तुतस्त्यस्थानेनैवं पद्यमित्य-
वगन्तव्यम् । 'सुकुर्यां देवप्रार्थनां वृष्टवतो रक्षो ययातोरेयमुक्तिः ।' इति उदाहरणचन्द्रिका ।

१. प्रभाते पीनोयं इ. पा. । मृगस्य-गजस्य । इ. पा.

(नेपथ्ये ।) वत्सं गृह्यतां गृह्यताम् ।

संगमनीय इति मणिः शैलसुताचरणरागयोनिरयम् ।

आवहति धार्यमाणः संगममचिरात्प्रियजनेन ॥ ३६ ॥

राजा— (कर्णं दत्त्वा ।) को नु खलु मामेवमनुशास्ति ।

(दिशोवलोक्य ।) अये अनुकम्पते मां कश्चिन्मृगचारी मुनि-

र्भगवान् । भगवन् अनुगृहीतोस्म्यहमुपदेशाद्भवतः ।

(मणिमादाय ।) हंहो संगमनीय

तया वियुक्तस्य विलग्नमध्यया

भविष्यसि त्वं यदि संगमाय मे ।

ततः करिष्यामि भवन्तमात्मनः

शिखामणिं बालमिवेन्दुमीश्वरः ॥ ३७ ॥

(परिभ्रम्यावलोक्य च ।) अये किं नु खलु कुमुमरहितामपि लतामिमां

पश्यतो मे रतिरुपलब्धा । अथ वा स्थाने मनोरमा ममेयम् । इयं हि

तन्वी मेघजलद्रूपलवतया धौताधरेवाश्रुभिः

शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद्विश्रान्तपुष्पोद्गमा ।

धूमस्रोपहतमधुदूषितं करोमि । संगमनीय इति । संगमनीय इति संगमनी-
यनामा शैलसुताचरणरागयोनिः शैलसुताया गौर्याश्वरणरागश्वरणोपयुक्तला-
क्षारारगो योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य स तथोक्तः । अयं मणिः । यश्च धार्यमाणः
शरीरे घृतः सन् अचिराज्जाटिति प्रियजनेन संगममावहति घटयति । अनु-
शास्ति उपदिशति । मृगचारी—मृगवन्धरतीति मृगवृत्तिः । काटयवेमस्तु 'मृग-
चर्मधारी भगवान्मुनिः' इति पठित्वा 'अयं नारायण इति संप्रदायः' इत्याह ।

तयेति—विलग्नमध्यया विशेषेण लग्नो विलग्नोति कृष्णः मध्यः कटिभागो
यस्यास्तया तनुमध्ययेति यावत् । तया वियुक्तस्य मे मम यदि त्वं संगमाय
भविष्यसि तर्हि ततस्तस्मात्कारणाद्भवन्तमात्मनः शिखामणिं करिष्यामि । स्वम-
ग्निं धारयिष्यामि । अनेन गौरवातिशयो द्योतितः । ईश्वरः शिखः बालमिन्दुं
चन्द्रलेखामिव । तन्वीति—तन्वी पेलवाङ्गी विरला च । मेघजलद्रूपलवतया
मेघजलेन वर्षवारिणा आर्द्राः क्लिन्नाः पल्लवा यस्याः सा मेघजलद्रूपलवा तस्या

१ को नु खलु मामेवमनुकम्पते । विभाव्य । अयि अनुकम्पते मां भगवान्मृगचर्मधासाः ।

० कश्चन मुनिर्मृगचारी । इ. पा.

२ मया रतिरुपलभ्यते । अथवा स्थाने मम मनो रमते । इ. पा.

चिन्तामौनमिवास्थिता मधुलिहां शब्दैर्विना लक्ष्यते

चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा ॥ ३८ ॥

यावदस्याः प्रियानुकारिण्याः परिष्वङ्गप्रणयी भवामि ।

(इति लतामालिङ्गति ।)

(ततः प्रविशति तत्स्थान एवोर्वशी ।)

राजा—(निमीलिताक्ष एव स्पर्श रूपयित्वा ।) अये उर्वशीगात्रसंप-

र्कादिव निर्वृतं मे शरीरम् । तथापि न पुनरस्ति विश्वासः । कुतः ।

समर्थये यत्प्रथमं प्रियां प्रति

क्षणेन तन्मे परिवर्ततेन्यथा ।

अतो विनिद्रे संहसा विलोचने

करोमि न स्पर्शविभावितप्रियः ॥ ३९ ॥

(शनैश्चक्षुस्मील्य ।) कथं सत्यमेव प्रियतमौ ।

१ उर्वशी—(बाष्पं विक्ष्य ।) जेदु जेदु महाराओ ।

१ जयतु जयतु महाराजः ।

भावस्तत्ता तथा । अश्रुभिर्बाष्पैर्घौताधरेव धौतः क्षालितोऽधरो यस्याः सा । स्वकालविरहात् स्वेषां प्रसनानां काले विकसनसमयस्तस्य विरहादभावादप-
गमाद्वा । हेतोर्विश्रान्तपुष्पोद्गमा विश्रान्तो विरतः पुष्पाणामुद्गमः प्रादुर्भावो
यस्याः सा । कुसुमरहितेत्यर्थः । सती आभरणैरलंकारैः क्षुब्धा विरहितेव ।
मधुलिहां प्रमराणां शब्दैर्गुञ्जारवेण विना विनाभूता सती चिन्तया कृतं मौनं
चिन्तामौनमास्थितेव । पुष्पविरहाद्भ्रमरगुञ्जारवविरह इति बोधवम् । इवं लता
पादपतितं मामवधूय तिरस्कृत्य जातानुतापा सञ्जातपश्चात्तापा चण्डी कोपना
सा उर्वशीव लक्ष्यते हि । 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः । "अत्र कार्यान्वे-
षणाद् 'विरोधनं' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।" इति काट्यवेमः ॥ समर्थय
इति—यत् यद्यदंशुकुनूपुररवादिक् । प्रथमं पूर्वं प्रियांप्रति प्रियासम्बन्धित्वेन
प्रियारूपत्वेन वा समर्थये संभावयामि । निश्चिनोमीत्यर्थः । तत् तत्तत् क्षणेन
मे ममान्बधा विपरीतत्वेन शार्दूलहंसकृजितादिरूपेण परिवर्तते विनिमीकृते ।
अतो वस्मादेवं तस्मात्स्पर्शविभावितप्रियः स्पर्शेन विभाविता निश्चिता प्रिया
येन सोहं सहसाऽकस्मान्नोचने विनिद्रे उन्मीलिते न करोमि । अस्या अप्यन्व-

१ अथ उर्वशीगात्रं संश्लक्ष्णदिव निर्वृतं मे हृदयम् । इ. पा. २ विमुक्ते । इ. पा.

२ शनैश्चक्षुस्मील्य चक्षुषी । कथं सत्यमेवोर्वशी । इति मुञ्छतः पतति । इ. पा.

राजा—

त्वद्वियोगोद्भवे तन्वि मया तमसि मज्जता ।

दिष्ट्या प्रत्युपलब्धासि चेत्तनेव गतासुना ॥ ४० ॥

१ उर्वशी—अभ्यन्तरकरणाए मए पञ्चवसीकिदवुत्तन्तो खु महाराओ ।

राजा—अभ्यन्तरकरणयेति न खलु ते वचनार्थमवैमि ।

२ उर्वशी—कहइस्सं । इमं दाव पसीददु महाराओ जं मए कोववसं गदाए एदं अवथ्यन्तरं पाविदो महाराओ ।

राजा—कल्याणि न तावदहं प्रसादयितव्यः । त्वद्दर्शनादेव प्रसन्नबाह्यान्तःकरणोन्तरात्मा । कथय कथमित्यन्तं कालमवस्थिता मया विना भवती ।

३ उर्वशी—सुणादु महाराओ । मअवदा कुमारेण सासदं कुमारवदं गेण्हिअ अकलुसो गाम गन्धमादणकच्छो अज्जासिदो किदो अ एसं विही ।

राजा—क इव ।

१ अभ्यन्तरकरणया मया प्रसन्नकीकृतवृत्तान्तः खलु महाराजः ।

२ कथयिष्यामि । एतत्तावत् प्रसीदतु महाराजो यन्मया कोपवशं गतया एतदवस्थान्तरं प्रापितो महाराजः ।

३ शृणोतु महाराजः । भगवता कुमारेण स्नाभृतं कुमारव्रतं गृहीत्वा अकलुषो नाम गन्धमादनकच्छोध्यासितः कृतशेष विधिः ।

त्वेन परिवर्ते उर्वशीस्पर्शसुखविनाशभयादित्यर्थः । त्वद्वियोगेनेति—हे तन्वि तन्वङ्गि त्वद्वियोगोद्भवे त्वद्विरहजनिते तमसि शोके । 'तयो ध्वान्ते गुणे शोके' इति मेदिनी । मज्जता मया दिष्टया भाग्ययोगेन प्रत्युपलब्धासि पुनः प्राप्तसि । गतासुना मूर्च्छितेन चेतना संज्ञेव । उर्वशी—अभ्यन्तरकरणया अभ्यन्तराणि अन्तर्गुणानि करणानि इन्द्रियाणि इत्याः सा तयोक्ता तथा । अन्तर्निगूढेन्द्रियशक्येत्यर्थः । उर्वशी—एतत्तावत् क्षन्तुमिति शेषः । कोपवशं गतया कोपाधीनया । राज्ञा—प्रसन्नबाह्यान्तःकरणः प्रसन्नानि बाह्यानि करणानि चक्षुरादीनि अन्तःकरणं च यस्य । उर्वशी—कुमारेण कार्तिकेयेन । कुमारव्रत-महारपरिग्रहव्रतं, ब्रह्मचर्याम् । कच्छो जलप्रायप्रदेशः अनूपेत्यपरनामा ।

१ कुमारेण-महासेनेन । गेण्हिअ अशं । किदु अ त्पिदी । इ. पा.

१ उर्वशी—जा इमं पदेसं इत्थिआ पविसदि सा लदाभावेण परिणमिस्सदि । गौरीचरणसंभवं मणिं विणा तदो ण मुच्चिस्सदित्ति । साहं गुरुसावसंमूढहिअआ देवदासमअं विसुमरिअ अगहिदाणुणआ कुमारवणं पविट्ठा । पवेसाणन्तरं एव्व वासन्ती लदा संवुत्ता ।

राजा—सर्वमुपपन्नम् ।

रतिखेदमुप्तमपि मां शयने या मन्यसे प्रवासगतम् ।

सा त्वं प्रिये सहेथाः कथं मदीयं चिरवियोगम् ॥ ४१ ॥

इदं तद् यथाकथितं त्वत्संगमनिमित्तं मुनेरुपलभ्य मणिप्रभावादासादिता त्वमस्माभिः । (मणिं दर्शयति ।)

२ उर्वशी—अम्मो संगमणीओ । अहो खु महाराएण आलिङ्गिदमेत्त्व पकिदित्थिखि संवुत्ता । (मणिमादाव मूर्धनि बहाति ।)

राजा—एवमेव मुन्दरि क्षणमात्रं स्थीयताम् ।

१ या एतं प्रदेशं स्त्री प्रवेक्ष्यति सा लताभावेन परिणश्यति । गौरीचरणसंभवं मणिं विना ततो न मोक्ष्यत इति । साहं गुरुशापसंमूढहृदया देवतासमर्थं विस्मृत्यागृहीतानुनया कुमारवनं प्रविष्टा । प्रवेशानन्तरमेव वासन्ती लता संवृत्ता ।

२ अहो संगमनीयः । अतः खलु महाराजेन आलिङ्गितमात्रैव प्रकृतिस्वास्ति संवृत्ता ।

‘जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ।’ इत्यमरः । विधिः नियमः उर्वशी—ततो लताभावात् । देवतासमर्थं कार्तिकेयकृतविधिम् । अगृहीतानुनया महाराजकृतमनुनयमप्रतिपद्य । राजा—यत्स्वयोष्कं ततथा अन्यथा । रताति—या त्वं शयने रतिखेदमुप्तं रतिजनितभ्रमेण निद्रितमपि मां प्रवासगतं मन्यसे । सुशुप्तिजनेतमल्पमपि विबोगं सौकुर्मसमर्थेत्यर्थः । सा त्वं मदीयं चिरवियोगं कथं सहेथाः । न कथंचिदपि । अतो यत्स्वयोष्कं ततथैव । राजा—यथाकथितं त्वेत्यर्थः । त्वत्संगमनिमित्तं तव संगमस्य निमित्तम् ।

१ किदो अ सावान्तो गौरीचरणराशसंभवं मणिं बड्जिअ लदाभावं ण अङ्गिस्सदित्ति । तदो अहं गुरुसावसंमूढहिअआ विसुमरिददेवदाणिअमा असकाजनपरिहरणीअं कुमारवनं पविट्ठा । पवेसाणन्तरं अ काणणोवन्तवत्तिलदाभाएण परिणदं मे क्वम् । इ. पा.

२ सात्त्वमिहेतदवस्थं कथं सहेथाश्चिरवियोगम् । इति रङ्गनाथः पठति । व्याख्याति च एतदवस्थमेव प्रकारम् । अनिर्वचनीयदशाभित्यर्थः ।

३ इदं यथाकथितं त्वत्संगमनिमित्तं पुनरुपलभ्यप्रभावमस्माभिः । इ. पा.

स्फुरता विच्छुरितमिदं रागेण मणेर्ललाटनिहितस्य ।

श्रियमुद्रहति मुखं ते बाल्यतपरक्कमलस्य ॥ ४२ ॥

१ उर्वशी—महन्तो खु कालो तुह षड्दृष्टाणोदो णिग्गदस्स ।
असूअन्ति मं पकिदिओ । ता एहि भिवुत्तम्ह ।

राजा—यदाज्ञापयति भवती ।

२ उर्वशी—कहं महाराओ गन्तुं इच्छदि ।

राजा—

अचिरप्रभाबिलसितैः पताकिना

मुरकार्मुकाभिनवचित्रशोभिना ।

यमितेन खेलगमने विमानतां

नय मां नवेन वसतिं पथोमुचा ॥ ४३ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

इति विक्रमोर्वशीये चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥

१ महान् खलु कालस्त्वव प्रतिष्ठत्वाभिर्गतस्य । असूयन्ति मखं प्रकृतवः ।
तदैहि निवर्तानहे ।

२ कथं महाराजो गन्तुमिच्छति ।

उपलभ्य ज्ञात्वा । स्फुरतेति—ललाटनिहितस्य ललाटे अलिके निहितस्य ध-
रितस्य मणेः स्फुरता समंततः प्रसरता रागेण रक्तभास्य ते मुखं बाल्यतपर-
क्कमलस्य बाल्यतपेन अरुणांशुभी रक्तं यत्कमलं तस्य श्रियं शोभामुद्रहति ।
१ उर्वशी—असूयन्ति दोषं दास्यन्ति । अचिरप्रभेति—हे खेलगमने खेलं स-
लीलं गमनं यस्यास्तत्सम्बुद्धिः । अचिरप्रभाबिलसितैर्विवुद्विलसितैः पताकिना
ध्वजवता । तद्विलसास्फुरणकेतुमतेत्यर्थः । पताका वैज्रबन्दी स्यात्केतनं ध्व-
जमक्षियाम् । इत्यमरः । मुरकार्मुकाभिनवचित्रशोभिना मुरकार्मुकं शकधनुरे-
वाभिनवं नूतनं चित्रमालेख्यं तेन शोभत इति शोभिना शोभमानेन । नवेन
पथोमुचा मेघेन । स्वप्रभावाद्विमानतां प्राप्तिश्चेत्यर्थः । मां वसतिं स्वगृहं नय
प्रापय । इति श्रीमद्विक्रमोर्वशीवटीकायाश्चक्रप्रकाशिकायां चतुर्थोऽङ्कः ।

१ पित्रेवद महन्तो खलु कालो अस्माकं षड्दृष्टाणोदो निग्गदाणे । कदाह असूइस्सन्ति प-
किदिओ अस्मान् । ता एहि । यइम्ह ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति परितुष्टो विदूषकः ।)

१ विदूषकः—दिष्टिआ चिरस्स कालस्स उव्वसीसहाओ ण-
न्दणवणप्पमुहेसु देवदारण्णेषु विहरिअ पडिणिवुत्तो पिअवअस्सो ।
दाणिं ससक्कारोवआरेहिं पकिदीहिं अणुरज्जन्तो रज्जं करेदि । असं-
ताणत्तणं वज्जिअ ण किंवि से हीणं । अज्ज तिहिविसेसोत्ति भअव-
दीणं गङ्गाजउँणाणं संगमे देवीहिं सह किदाहिसेओ संपदं उवआ-
रिअं पविट्ठो । ता जाव तत्तभवदो अलंकरीअमाणस्स अणुलेवणमळे
अग्गभागी होमि' । (इति परिक्रामति ।)

१ दिष्टया चिरस्य कालस्य उर्वशासहायो नन्दनवनप्रमुखेषु देवतारण्येषु
विहृत्य प्रतिनिवृत्तः प्रियवयस्यः । इदानीं ससत्कारोपचारैः प्रकृतिभिरनुरज्य-
मानो राज्यं करोति । असंतानत्वं वर्जयित्वा न किमप्यस्य हीनम् । अद्य तिथि-
विशेष इति भगवत्योर्गङ्गायमुनयोः संगमे देवीभिः सह कृताभिषेकः सांप्रतमुप-
कार्या प्रविष्टः । तदावत्तत्रभवतोऽलंकियमाणस्यानुलेपनमात्ये अग्रभागी भवामि ।

इदानीं स्वस्वस्थानोपक्षिप्तान्मुखसन्ध्यादिरूपार्थनैकार्थत्वेन योजयितुं निर्वह-
णसन्धिरूपमन्तिमाङ्गमारभते । निर्वहणसन्धिलक्षणं दशरूपके—“बीजवन्तो मुखा-
द्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् । ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥” इति
सुधाकरे च—‘मुखसन्ध्यादयो यत्र विकीर्णा बीजसंयुताः । यदा प्रयोजनं
यान्ति तन्निर्वहणमुच्यते ॥’ इति । कार्यफलयोगेनास्य सन्धित्वम् । तल्लक्षणं-
मातृगुप्ताचार्योक्तम्—‘यदाधिकारिकं वस्तु सम्यक्प्राज्ञैः प्रयुज्यते । तदर्थो यः
समारम्भस्तत्कार्यं कथ्यते’ इति । ‘अभिप्रेतं समर्थं च प्रतिरूपं क्रियाफलम् ।
इतिवृत्तं भवेद्यस्मिन्फलयोगः स उच्यते ॥’ इति । अस्य चतुर्दशाङ्गानि । तदु-
क्तम्—सन्धिविबोधो प्रथमं निर्णयः परिभाषणम् । प्रसादानन्दसमयाः कृतिर्भा-
वोपगृहणम् । पूर्वभावोपसंहारौ प्रशस्तित्वा चतुर्दश ॥’ इति । अधुना पूर्वापर-
कथासंदर्भार्थं विदूषकं तावत्प्रवेशयति । तत इत्यादिना । ‘दिष्टया’ इत्य-
व्ययमानन्दे । ‘दिष्टया समुपजोषं चेत्यानन्दे’ इत्यमरः । केचिदस्मात्पूर्वं
‘ही ही भोः’ इति पठन्ति । तत्र ‘हीही’ इति हर्षसूचको निपातः ।
‘दिष्टया’ इत्यस्य सुदैवादित्यर्थः । चिरस्य चिरकालात् । ससत्कारोपचारैः

१ देवतारण्येषु—एदसेसु । दाणिं इ०—पविसेअ णअरं दाणिं सकज्जाणुसासणण पइदिमन्दत्तं
अणुरज्जन्तो रज्जं करेदि । से हीणम्—सोअणीअम् । देवीहिं—देवीए । पविट्ठो—उवाविट्ठो ।
ता जाव इ०—ता जाव अलंकरीअमाणस्स अङ्गणुलेवणमळभाई भाडुओ विअ होमि । इ. का.

नेपथ्ये ।

१ हद्दी हद्दी । दुःखलुत्तरच्छदे तालवेष्टाधारे णिक्खिविअ णीअमाणो मए भट्टिणो अब्भन्तरविलासिणीमौलिरअणजोमो मणी आमिससक्किणा गिदेण अक्खित्तो ।

२ विदूषकः—(कर्णं दत्त्वा ।) अच्चाहिदं । परं बहुमदो वत्सु सो वअस्सस्स संगमणीओ णाम चुडामणी । अदो सु असमत्तणे-वच्छो तत्तभवं आसणादो उट्टिअ इदो एव्व आअच्छदि । जाव णं उवसप्पांमि ।

१ हा भिक् हा भिक् । दुःखलुत्तरच्छदे तालवृन्ताधारे निक्खिप्व नीवमानो मया भर्तुरब्भन्तरविलासिनीमौलिरत्नबोग्यो मभिरामिषच्चक्किना गृध्रेणाक्षित्तः ।
२ अत्याहितम् । परं बहुमतः खलु स वचस्यस्व संगमनीयो नाम चुडामभिः । अतः खल्वसमाप्तनेपथ्यस्तत्रभवानासनादुत्थायेत एवागच्छति । वा-वदेनमुपसर्पामि ।

सत्कारेण सहिताः ससत्कारा ये उपचाराबन्धनसकपुष्पविक्षेपादयस्तैः । प्रकृ-
तिभिः पौरवर्गेण । अनुरज्यमानः प्रीवमाणः आराध्यमानो वा । विरकालाद-
र्शनाहितौत्सुक्याभिः प्रजाभिः पताकोच्छ्रयपुष्पवर्षादिनाभिनन्द्यमान इत्यर्थः ।
असंतानत्वं निरपत्यताम् । तिथिविशेषः पुष्पा तिथिमांघ्यादिः । देवीभिः
राजक्रीभिः । यद्यपि 'देवी कृताभिषेकायाम्' इत्यमरसिंहेनोक्तं तथाप्यत्र देवी-
शब्दो सामान्यराजक्रीवाची द्रष्टव्यः । कृताभिषेको विहितज्ञानः । उपकारो
पटभवचनम् । इति 'उपकार्योपकारिका' इत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामी ।
अनुलेपनमाल्ये अनुलेपनं घृष्टचन्दनकुङ्कुमादि माल्यं सुरमिपुष्पहारादि । जा-
तावेकवचनम् । अप्रभागी अप्रे भागोस्यास्तीति । नेपथ्ये इति—दुःखलुत्तरच्छदे
दुकूलं क्षौमं । 'क्षौमं दुकूलम्' इत्यमरः । उत्तरच्छद उपन्याच्छादनं वत्स
तस्मिन् । तालवृन्तं व्यजनं तालपत्रपुटं वा तदेवाधारस्तस्मिन् । अब्भन्तरवि-
लासिन्योन्तःपुरस्त्रियः । अब्भन्तरां प्रेष्ठा वा विलासिनी । आमिषं मांसखण्डः ।
आक्षित्तः उत्क्षिप्य नीतः । विदूषकः—बहुमतः अभिमतोऽभीप्सित इत्यर्थः ।

१ एसो सु लोभोत्तरकदतालवेष्टपिहाणे णिक्खिविअ णीअमाणो अचराविलासवदीए
मौलिरअणो मणी इदो—इति, हदि हदि दुःखलुत्तरच्छेदकलधौदभाअणे णिक्खिविअ आ-
णीअमाणो उव्वसीविलासोजिताए मौलिरअणाए पभोजिदो मणि—इति, हद्दी हद्दी एस ता-
लवेष्टपिधारणं णिक्खिविअ णीअमाणो अत्थराविराहिदेण मञ्जालपणअणदाए पभोइदो मणी-
इति, तालउन्तविधाणे भाअणे णिक्खिअ णिअमाणो अचराविलासपरिइदामौलीरअणाए
पभोजइदव्वो मणि—इति च पा ।

२ अदो इच्छु असमत्तणेवत्थो एव्व तत्तभवं आसणादो उट्टिदो । ता पासपारि
(इति निष्क्रान्तः ।) प्रवेशकः । इ. पा.

(अवलोक्य ।) किं नु खलु शिलाभेदान्तरगतं नितान्तरक्तमिद्रमालो-
क्यते ।

प्रभालेपी नायं हरिहतमृगस्यामिषलवः

स्फुलिङ्गः स्यादग्नेर्गगनमभिवृष्टं पुनरिदम् ।

(विभाव्य ।)

अथे रक्ताशोकस्तबकसमरागो मणिरयं

यमुद्धर्तुं पूषा व्यवसित इवालम्बितकरः ॥ ३४ ॥

हरति मे मनः । आदास्ये तावदेनम् । अथ वा

मन्दारपुष्पैरधिवासितायां यस्याः शिखायामयमर्पणीयः ।

सैव प्रिया संप्रति दुर्लभा मे किमेनमत्त्रोपहतं करोमि ॥ ३५ ॥

सुभगमभिरामं वांक्षते तथैव खलु सापि वीक्षते । तव प्रियाया इव मम प्रि-
याया अपि वीक्षणं सुभगम् । अस्मादुपलक्षणाया मया दृष्ट्या सास्यैव प्रियत-
मेति प्रत्यभिज्ञातुं भवान् शक्यतीति भावः । परिभवास्पदं तिरस्कारस्थानम् ।
प्रभालेपीति—प्रभालेपी प्रभया तेजसा लिम्पति व्याप्नोतीति प्रभालेपी
प्रभया लेपोस्यास्तीति वा । विद्यमरप्रभ इत्यर्थः । अत एवायं हरिहतमृगस्य
हरिणा सिंहेन हतस्य मारितस्य मृगस्यामिषलवो मांसखण्डो न भवति तस्यां-
शुस्फुरणाभावात् । अग्नेः स्फुलिंगः कणः स्यात् । 'त्रिषु स्फुलिङ्गोऽभिकणः'
इत्यमरः । इदं पुनर्गगनमभिवृष्टमभितो वृष्टम् । गगनादभितो वृष्टिर्जातेत्यर्थः ।
तस्मादेतदपि न संभवति । स्यादित्यनन्तरं नैतदिति शेषपूरणे पुनःशब्दार्थान-
न्वयप्रसङ्गात् । 'अथे' इत्याश्चर्ये । रक्ताशोकस्तबकसमरागो रक्ताशोकस्तबकेन
रक्ताशोककुसुमगुच्छेन समस्तुल्यो रागो यस्य स तथोक्तः । अयं मणिः ।
लोहितत्वात्पद्मरागमणिरित्यर्थः । एकस्य पुष्पस्य तथालौहित्याभावात्स्तबकप्र-
हणम् । यमुद्धर्तुमुद्ब्रूतुं पूषा सूर्यः आलम्बितकरः प्रसारितपाणिः सन् व्यवसित
इव कृतोद्योग इवेत्युत्प्रेक्षा । मन्दारोति—मन्दारपुष्पैस्तदाख्यदेवतःकुसुमैरधि-
वासितायां सुरभीकृतायां यस्याः शिखायामयमर्पणीयो निधातुमुच्यते । सा
एव मे प्रिया सम्प्रत्यधुना दुर्लभा नष्टेत्यर्थः । अतस्तदर्थे रुद्रमहमेनं किं किम-

शिल्पाव्यप्रकाशटीकाकारैर्विक्रमोर्वशीयान्तर्गतामिति तत्र निर्दिष्टम् । अस्माभिश्चोपलब्धेषु
हस्तलिखितपुस्तकेष्वेकतमस्मिन्पुस्तकमिदं निवेशितम् । वस्तुतस्तत्स्थानेनैवैतदप्यमित्य-
वगन्तव्यम् । 'सुक्रकन्यां देवयानीं दृष्टवतीः रक्तो यथातेरियमुक्तिः।' इति उदाहरणचन्द्रिका ।

१. मभते पीनीयं इ. पा. । मृगस्य-गजस्य । इ. पा.

(नेपथ्ये ।) वत्स गृह्यतां गृह्यताम् ।

संगमनीय इति मणिः शैलसुताचरणरागयोनिरयम् ।

आवहति धार्यमाणः संगममचिरात्प्रियजनेन ॥ ३६ ॥

राजा— (कर्णं दत्त्वा ।) को नु खलु मामेवमनुशास्ति ।

(दिशोवलोक्य ।) अये अनुकम्पते मां कश्चिन्मृगचारी मुनि-
र्भगवान् । भगवन् अनुगृहीतोऽस्म्यहमुपदेशाद्भवतः ।

(मणिमादाय ।) हंहो संगमनीय

तया वियुक्तस्य विलग्नमध्यया

भविष्यसि त्वं यदि संगमाय मे ।

ततः करिष्यामि भवन्तमात्मनः

शिखामणिं बालमिवेन्दुमीश्वरः ॥ ३७ ॥

(परिष्कृत्यावलोक्य च ।) अये किं नु खलु कुमुमरहितामपि लतामिमां
पश्यतो मे रतिरूपलब्धा । अथ वा स्थाने मनोरमा ममेयम् । इयं हि

तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया धौताधरेवाश्रुभिः

शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद्विश्रान्तपुष्पोद्गमा ।

यमस्रोपहतमश्रुदूषितं करोमि । संगमनीय इति । संगमनीय इति संगमनी-
यनामा शैलसुताचरणरागयोनिः शैलसुताया गौर्याश्चरणरागश्चरणोपयुक्तला-
क्षारागो योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य स तथोक्तः । अयं मणिः । यश्च धार्यमाणः
क्षरीरे घृतः सन् अचिराज्जाटिति प्रियजनेन संगममावहति घटयति । अनु-
शास्ति उपदिशति । मृगचारी—मृगवचरतीति मृगवृत्तिः । काटयवेमस्तु 'मृग-
चर्मधारी भगवान्मुनिः' इति पठित्वा 'अयं नारायण इति संप्रदायः' इत्याह ।
तयेति—विलग्नमध्यया विशेषेण लम्बो विलम्बोति कृशः मध्यः कटिभागो
यस्यास्तया तनुमध्ययेति यावत् । तया वियुक्तस्य मे मम यदि त्वं संगमाय
भविष्यसि तर्हि ततस्तस्मात्कारणाद्भवन्तमात्मनः शिखामणिं करिष्यामि । स्वमू-
र्ध्नि धारयिष्यामि । अनेन गौरवातिशयो द्योतितः । ईश्वरः शिवः बालमिन्दुं
चन्द्रलेखामिव । तन्वीति—तन्वी पेलवाङ्गी विरला च । मेघजलार्द्रपल्लवतया
मेघजलेन वर्षवारिणा आर्द्राः क्लिप्ताः पल्लवा यस्याः सा मेघजलार्द्रपल्लवा तस्या

१ को नु खलु मामेवमनुकम्पते । विभाष्य । अयि अनुकम्पते मां भगवान्नाज्जर्मभासाः ।
० कश्चन मुनिर्मृगचारी । इ. पा.

२ मया रतिरूपलभ्यते । अथवा स्थाने मम मनो रमते । इ. पा.

चिन्तामौनमिवास्थिता मधुलिहां शब्दैर्विना लक्ष्यते

चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा ॥ ३८ ॥

यावदस्याः प्रियानुकारिण्याः परिष्वङ्गप्रणयी भवामि ।

(इति क्तामालिङ्गति ।)

(ततः प्रविशति तत्स्थान एवोर्वशी ।)

राज्ञा—(निमीलिताक्ष एव स्पर्शं रूपवित्वा ।) अये उर्वशीगात्रसंप-
र्कादिव निर्वृतं मे शरीरम् । तथापि न पुनरस्ति विश्वासः । कुतः ।

समर्थये यत्प्रथमं प्रियां प्रति

क्षणेन तन्मे परिवर्ततेन्यथा ।

अतो विनिद्रे संहसा विलोचने

करोमि न स्पर्शविभावितप्रियः ॥ ३९ ॥

(शनैश्चक्षुन्मील्य ।) कथं सत्यमेव प्रियतमौ ।

१ उर्वशी—(बाष्पं विद्यज्य ।) जेदु जेदु महाराओ ।

१ जयतु जयतु महाराजः ।

भावस्तत्ता तथा । अश्रुभिर्बाष्पैर्धौताधरेव धौतः क्षालितोऽधरो यस्याः सा ।
स्वकालविरहात् स्वेषां प्रसनानां कालो विकसनसमयस्तस्य विरहादभावादप-
यमाद्वा । हेतोर्विश्रान्तपुष्पोद्गमा विश्रान्तो विरतः पुष्पाणामुद्गमः प्रादुर्भावो
यस्याः सा । कुसुमरहितेत्यर्थः । सती आभरणैरलंकारैः सून्या विरहितेव ।
मधुलिहां प्रमराणां शन्दैर्गुञ्जारवेण विना विनाभूता सती चिन्तया कृतं मौनं
चिन्तामौनमास्थितेव । पुष्पविरहाद्गमरगुञ्जारवविरह इति बोध्यम् । इत्थं क्ता
पादपतितं मामवधूय तिरस्कृत्य जातानुतापा सजातपश्चात्तापा चण्डी कोपना
सा उर्वशीव लक्ष्यते हि । 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः । "अत्र कार्यान्वे-
षणाद् 'विरोधनं' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।" इति काट्यवेमः ॥ समर्थये
इति—यद् यद्यदंशुकनूपुररवादिर्कं । प्रथमं पूर्वं प्रियांप्रति प्रियासम्बन्धित्वेन
प्रियारूपत्वेन वा समर्थये संभावयामि । निश्चिनोमीत्यर्थः । तत् तत्तत् क्षणेन
मे ममान्वधा विपरीतत्वेन शाद्वलहंसकृजितादिरूपेण परिवर्तते विनिमीलते ।
अतो यस्मादेवं तस्मात्स्पर्शविभावितप्रियः स्पर्शेन विभाविता निश्चिता प्रिया
येन सोहं सहसाऽकस्मान्नोचने विनिद्रे उन्मीलिते न करोमि । अस्या अप्यन्व-

१ अयि उर्वशीगात्रं संस्मरन्नादिव निर्वृतं मे हृदयम् । इ. पा. २ विमुद्रे । इ. पा.

१ शनैश्चक्षुन्मील्य चक्षुषी । कथं सत्यमेवोर्वशी । इति मुक्कतः पतति । इ. पा.

राजा—

त्वद्वियोगोद्भवे तन्वि मया तमसि मज्जता ।

दिष्ट्या प्रत्युपलब्धासि चेत्तनेव गतासुना ॥ ४० ॥

१ उर्वशी—अभ्यन्तरकरणाए मए पञ्चवस्तीकिदवुत्तन्तो खु महाराओ ।

राजा—अभ्यन्तरकरणयेति न खलु ते वचनार्थमवैमि ।

२ उर्वशी—कहइस्सं । इमं दाव पसीददु महाराओ जं मए कोववसं गदाए एदं अवय्यन्तरं पाविदो महाराओ ।

राजा—कल्याणि न तावदहं प्रसादयितव्यः । त्वद्दर्शनादेव प्रसन्नबाह्यान्तःकरणोन्तरात्मा । कथय कथमियन्तं कालमवस्थिता मया विना भवती ।

३ उर्वशी—सुणादु महाराओ । मभवदा कुमारेण सासदं कुमारवदं गेण्हिअ अकलुसो गाम गन्धमादणकच्छो अज्जासिदो किदो अ एसं विही ।

राजा—क इव ।

१ अभ्यन्तरकरणया मया प्रसन्नकीकृतवृत्तान्तः खलु महाराजः ।

२ कथयिष्यामि । एतत्तावत् प्रसीदतु महाराजो यन्मया कोपवशं गतया एतदवस्थान्तरं प्रापितो महाराजः ।

३ शृणोतु महाराजः । भगवता कुमारेण स्थाभृतं कुमारव्रतं गृहीत्वा अकलुषो नाम गन्धमादनकच्छोध्यासितः कृतशेष विधिः ।

त्वेन परिवर्ते उर्वशीस्पर्शसुखविनाशभयादित्यर्थः । त्वद्वियोगेनेति—हे तन्वि तन्वङ्गि त्वद्वियोगोद्भवे त्वद्विरहजनिते तमसि शोके । 'तयो ध्वान्ते गुणे शोके' इति मेदिनी । मज्जता मया दिष्ट्या भाग्ययोगेन प्रत्युपलब्धासि पुनः प्राप्तसि । गतासुना मूर्च्छितेन चेतना संज्ञेव । उर्वशी—अभ्यन्तरकरणया अभ्यन्तराणि अन्तर्गुणानि करणानि इन्द्रियाणि इत्याः सा तयोक्ता तथा । अन्तर्निगूढेन्द्रियशक्येत्यर्थः । उर्वशी—एतत्तावत् क्षन्तुमिति शेषः । कोपवशं गतया कोपाधीनया । राज्ञा—प्रसन्नबाह्यान्तःकरणः प्रसन्नानि बाह्यानि करणानि चक्षुरादीनि अन्तःकरणं च यस्य । उर्वशी—कुमारेण कार्तिकेयेन । कुमारव्रत-महारपरिग्रहव्रतं, ब्रह्मचर्याम् । कच्छो जलप्रायप्रदेशः अनूपेत्यपरनामा ।

१ कुमारेण-महासेनेन । गेण्हिअ अभं । किदु अ त्विदी । इ. पा.

१ उर्वशी—जा इमं पदेसं इत्थिआ पविसदि सा लदाभावेण परिणमिस्सदि । गौरीचरणसंभवं मणिं विणा तदो ण मुच्चिस्सदित्ति । साहं गुरुसावसंमूढहिअआ देवदासमअं विमुमरिअ अगहिदाणुणआ कुमारवणं पविट्ठा । पवेसाणन्तरं एव वासन्ती लदा संवुत्ता ।

राजा—सर्वमुपपन्नम् ।

रतिखेदमुत्तमपि मां शयने या मन्यसे प्रवासगतम् ।

सा त्वं प्रिये सहैथाः कथं मदीयं चिरवियोगम् ॥ ४१ ॥

इदं तद् यथाकथितं त्वत्संगमनिमित्तं मुनेरुपलभ्य मणिप्रभावादासादिता त्वमस्माभिः । (मणिं दर्शयति ।)

२ उर्वशी—अम्मो संगमणीओ । अहो खु महाराएण आलिङ्गिमेत्तव पकिदित्थिहि संवुत्ता । (मणिमादाव मूर्धनि बहति ।)

राजा—एवमेव मुन्दरि क्षणमात्रं स्थायिताम् ।

१ या एतं प्रदेशं स्त्री प्रवेक्ष्यति सा लताभावेन परिणंद्यति । गौरीचरणसंभवं मणिं विना ततो न मोक्ष्यत इति । साहं गुरुशापसंमूढहृदया देवतासमर्थं विस्मृत्यागृहीतानुनया कुमारवनं प्रविष्टा । प्रवेशानन्तरमेव वासन्ती लता संवृत्ता ।

२ अहो संगमनीयः । अतः खलु महाराजेन आलिङ्गितमात्रैव प्रकृतिस्थास्मि संवृत्ता ।

‘जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ।’ इत्यमरः । विधिः नियमः उर्वशी—ततो लताभावात् । देवतासमर्थं कार्तिकेयकृतविधिम् । अगृहीतानुनया महाराजकृतमनुनयमप्रतिपद्य । राज्ञा—यत्त्वयोक्तं तत्तथा अन्यथा । रताति—या त्वं शयने रतिखेदमुत्तं रतिजनितभ्रमेण निद्रितमपि मां प्रवासगतं मन्यसे । सुमुत्तिजनेतमल्पमपि वियोगं सोढुमसमर्थेत्यर्थः । सा त्वं मदीयं चिरवियोगं कथं सहैथाः । न कथंचिदपि । अतो यत्त्वयोक्तं तत्तथैव । राज्ञा—यथाकथितं त्वयेत्यर्थः । त्वत्संगमनिमित्तं तव संगमस्य निमित्तम् ।

१ किदो अ सावान्तो गौरीचरणराजसंभवं मणिं पकिदित्थिहि लदाभावं ण अलिङ्गिस्सदित्ति । तदो अहं गुरुसावसंमूढहिअआ विमुमरिदेवदासिअमा अगहिदाजणपरिहरणीअं कुमारवणं पविट्ठा । पवेसाणन्तरं अ काणणोवन्तवत्तिलदाभाएण परिणदं मे क्वम् । इ. पा.

२ सात्वमिहेतदवस्थं कथं सहैथाश्चिरवियोगम् । इति रङ्गनाथः पठति । व्याख्याति च एतदवस्थमेव प्रकारम् । अनिर्वचनीयदशाभित्यर्थः ।

३ इदं यथाकथितं त्वत्संगमनिमित्तं पुनरुपलभ्यप्रभावमस्माभिः । इ. पा.

स्फुरता विच्चुरितमिदं रागेण मणेरुल्लाटनिहितस्य ।

श्रियमुद्रहति मुखं ते बालातपरक्कमलस्य ॥ ४२ ॥

१ उर्वशी—महन्तो खु कालो तुह पइठ्ठाणादो णिग्गदस्स ।
असूअन्ति मं पकिदिओ । ता एहि णिवुत्तम्ह ।

राजा—यदाज्ञापयति भवती ।

२ उर्वशी—कहं महाराओ गन्तुं इच्छदि ।

राजा—

अचिरप्रभाविल्रसितैः पताकिना

सुरकार्मुकाभिनवचित्रशोभिना ।

यमितेन खेलगमने विमानतां

नय मां नवेन वसतिं पयोमुचा ॥ ४३ ॥

[इति निष्कान्ताः सर्वे ।]

इति विक्रमोर्वशीये चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥

१ महान् खलु कालस्तत्र प्रतिष्ठायाभिर्गतस्य । असूयन्ति मखं प्रकृतयः ।
तदैहि निवर्तावहे ।

२ कथं महाराजो गन्तुमिच्छति ।

उपलभ्य ज्ञात्वा । स्फुरतेति—ल्लाटनिहितस्य ल्लाटे अल्लिके निहितस्य ध-
रितस्य मणेः स्फुरता समंततः प्रसरता रागेण रक्कभास्य ते मुखं बालातपर-
क्कमलस्य बालातपेन अरुणांशुभी रक्कं यत्कमलं तस्य श्रियं शोभामुद्रहति ।
१ उर्वशी—असूयन्ति दोषं दास्यन्ति । अचिरप्रमेति—हे खेलगमने खेलं स-
लीलं गमनं यस्यास्तत्सम्बुद्धिः । अचिरप्रभाविल्रसितैः पताकिना
ध्वजवता । तद्विल्लतास्फुरणकेतुमतेत्यर्थः । पताका वैज्रवन्ती स्यात्केतनं ध्व-
जमस्त्रियाम् । इत्यमरः । सुरकार्मुकाभिनवचित्रशोभिना सुरकार्मुकं शक्रधनुरे-
वाभिनवं नूतनं चित्रमालेरुखं त्रेण शोभत इति शोभिना शोभमानेन । नवेन
पयोमुचा मेघेन । स्वप्रभावाद्दिवानतां प्राप्तिवैत्यर्थः । मां वसतिं स्वयं नय
प्रापय । इति श्रीमद्विक्रमोर्वशीयटीकायाश्च प्रकाशिकायां चतुर्थोऽङ्कः ।

१ मिथेवद महन्तो खु कालो अस्स पइठ्ठाणदो णिग्गदणे । कदाह असूइस्सन्ति प-
किदिओ अस्सणम् । ता एहि । यत्तम्ह ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति परितुष्टो विदूषकः ।)

१ विदूषकः—दिष्ट्या चिरस्स कालस्स उव्वसीसहाओ ण-
न्दणवणप्पमुहेसु देवदारण्णेषु विहरिअ पडिणिवुत्तो पिअवअस्सो ।
दाणिं ससक्कारोवआरेहिं पकिदीहिं अणुरज्जन्तो रज्जं करेदि । असं-
ताणत्तणं वज्जिअ ण किंवि से हीणं । अज्ज तिहिहिसेसोत्ति भव-
दीणं गङ्गाजउँणाणं संगमे देवीहिं सह किदाहिसेओ संपदं उवआ-
रिअं पविट्ठो । ता जाव तत्तभवदो अलंकरीअमाणस्स अणुलेवणमल्ले
अग्गभागी होमि' । (इति परिक्रामति ।)

१ दिष्ट्या चिरस्य कालस्य उर्वशासहायो नन्दनवनप्रमुखेषु देवतारण्येषु
विह्वल प्रतिनिवृत्तः प्रियवयस्यः । इदानीं ससत्कारोपचारैः प्रकृतिभिरनुरज्य-
मानो राज्यं करोति । असंतानत्वं वर्जयित्वा न किमप्यस्य हीनम् । अद्य तिथि-
विशेष इति भगवत्योगेन्द्रायमुनयोः संगमे देवीभिः सह कृताभिषेकः सांप्रतमुप-
कार्या प्रविष्टः । तद्यावत्प्रभवतोऽलंकियमाणस्यानुलेपनमात्ये अग्रभागी भवामि ।

इदानीं स्वस्वस्थानोपक्षिप्तान्मुखसन्ध्यादिरूपार्थानेकार्थत्वेन योजयितुं निर्वह-
णसन्धिरूपमन्तिमाङ्गमारभते । निर्वहणसन्धिलक्षणं दशरूपके—“बीजवन्तो मुखा-
द्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् । ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥” इति
सुधाकरे च—‘मुखसन्ध्यादयो यत्र विकीर्णा बीजसंयुताः । वदा प्रयोजनं
यान्ति तन्निर्वहणमुच्यते ॥’ इति । कार्यफलयोगेनास्य सन्धित्वम् । तल्लक्षणं-
मातृगुप्ताचार्योक्तम्—‘यदाधिकारिकं वस्तु सम्यक्प्राज्ञैः प्रयुज्यते । तदर्थो यः
समारम्भस्तत्कार्यं कथ्यते’ इति । ‘अभिप्रेतं समर्थं च प्रतिरूपं क्रियाफलम् ।
इतिवृत्तं भवेद्यस्मिन्फलयोगः स उच्यते ॥’ इति । अस्य चतुर्दशाङ्गानि । तदु-
क्तम्—सन्धिविबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् । प्रसादानन्दसमयाः कृतिर्भा-
वोपगृहणम् । पूर्वभावोपसंहारौ प्रशस्तित्वा चतुर्दश ॥’ इति । अधुना पूर्वापर-
कथासंदर्भार्थं विदूषकं तावत्प्रवेशयति । तत इत्यादिना । ‘दिष्ट्या’ इत्य-
व्ययमानन्दे । ‘दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे’ इत्यमरः । केचिदस्मात्पूर्वं
‘ही ही भोः’ इति पठन्ति । तत्र ‘हीही’ इति हर्षसूचको निपातः ।
‘दिष्ट्या’ इत्यस्य सुदैवादित्यर्थः । चिरस्य चिरकालत् । ससत्कारोपचारैः

१ देवतारण्येषु—एदेषेषु । दाणिं इ०—पक्षिसिअ अअरं दाणिं सकज्जाणुसासणण पइदिमच्छलं
अणुरज्जन्तो रज्जं करेदि । से हीणम्—सोअणीअम् । देवीहिं—देवीप । पविट्ठो—उवाषिट्ठो ।
ता जाव इ०—ता जाव अलंकरीअमाणस्स अणुलेवणमल्लभाई भादुओ विअ होमि । इ. का.

नेपथ्ये ।

१ हद्दी हद्दी । दुःखलुत्तरच्छदे ताल्वेष्टाधारे णिक्खिविअ णीअमाणो मए भट्टिणो अब्भन्तरविलासिणीमौलिरअणजोमो मणी आमिससङ्किणा गिद्वेण अक्खित्तो ।

२ विदूषकः—(कर्म दत्त्वा ।) अच्चाहिदं । परं बहुमदो क्खु सो वअस्सत्त संगमणीओ णाम चुडामणी । अदो खु असमत्तेण-वच्छो तत्तमवं आसणादो उट्टिअ इदो एव्व आअच्छदि । जाव षं उवसप्पांमि ।

१ हा भिक् हा भिक् । दुःखलुत्तरच्छदे तालवृन्ताधारे निक्षिप्य नीचमानो मया भर्तुरभ्वन्तरविलासिनीमौलिरत्नयोग्यो मणिरामिषसङ्किणा पृष्टेणाक्षिप्तः ।
२ अत्याहितम् । परं बहुमतः खलु स वयस्यस्व संगमनीयो नाम चुडामणिः । अतः खल्वसमाप्तनेपथ्यस्तत्रभवानासनादुत्थायेत एवागच्छति । बा-
वदेनमुपसर्पामि ।

सत्कारेण सहिताः सत्कारा ये उपचाराबन्धनसेकपुष्पविक्षेपादयस्तैः । प्रकृ-
तिभिः पौरवर्गेण । अनुरज्यमानः प्रीयमाणः आराध्यमानो वा । चिरकालाद-
र्शनाहितौत्सुक्याभिः प्रजाभिः पताकोच्छ्रयपुष्पवर्षादिनाभिनन्द्यमान इत्यर्थः ।
असंतानत्वं निरपत्यताम् । तिथिविशेषः पुण्या तिथिमांघ्वादिः । देवीभिः
राजस्त्रीभिः । यद्यपि 'देवी कृतामिषेकायाम्' इत्यमरसिंहनोक्तं तथाप्यत्र देवी-
शब्दो सामान्यराजस्त्रीवानी इष्टव्यः । कृतामिषेको विहितज्ञानः । उपकार्यो
पटभवन्म् । इति 'उपकार्योपकारिका' इत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामी ।
अनुलेपनमाल्ये अनुलेपनं षष्ट्यन्धनकुङ्कुमादि माल्यं सुरमिपुष्पहारादि । जा-
तावेकवचनम् । अप्रभागी अग्रे भागोस्यास्तीति । नेपथ्ये इति—दुःखलुत्तरच्छदे
दुःखं क्षीमं । 'क्षीमं दुःखम्' इत्यमरः । उत्तरच्छद उपन्याच्छादनं यस्व
तस्मिन् । तालवृन्तं व्यजनं तालपत्रपुटं वा तदेवाधारस्तस्मिन् । अब्भन्तरवि-
लासिन्वोन्तःपुरस्त्रियः । अब्भन्तरां प्रेष्टा वा विलासिनी । आमिषं मांससङ्घः ।
आक्षिप्तः उरिक्षिप्य नीतः । विदूषकः—बहुमतः अभिमतोऽभीप्सित इत्यर्थः ।

१ एसो खु लोभोत्तरकदतालवैटपिहाणे णिक्खिविअ णीअमाणो अच्चाविलासवदीए
मौलिरअणो मणी इदो—इति, इदि इदि दुःखलुत्तरच्छेदकलधौदमाअणे णिक्खिविअ अ-
णीअमाणो उव्वसीविलासोजिताए मौलिरअणाए पभोजिदो मणि—इति, हद्दी हद्दी एस ता-
ल्वेष्टापिधानं णिक्खिविअ णीअमाणो अन्धराविराहिदेण मडालपणअणदाए पभोइदो मणी-
इति, तालवृन्तविधाने माअणे णिक्खिअ णिअमाणो अच्चाविलासपरिइदामौलीरअणाए
पभोजइदव्वो मणि—इति च पा ।

२ अदो खु असमत्तेणवथो एव्व तत्तमवं आसणादो उट्टिदो । ता पासपारिबणी होभिः ।
(इति निष्क्रान्तः ।) मषेसकः । इ. पा.

(ततः प्रविशति सावेगपरिजनो राजा ।)

राजा—

आत्मनो वधमाहर्ता कासौ विहगतस्करः ॥

येन तत्प्रथमं स्तेयं गोसुरेव गृहे कृतम् ॥ १ ॥

१ किराती—एसो एसो खु मुहकोडिलगहेमसुत्तेण मणिणा आलिहन्तो विअ आआसं पडिब्भमदि ।

राजा—पश्याम्येनम् ।

असौ मुखालम्बितहेमसूत्रं विभ्रन्मणिं मण्डलचारशीघ्रः ।

अलातचक्रप्रतिमं विहंगस्तद्रागरेखावलयं तनोति ॥ २ ॥

किं नु खलु कर्तव्यम् ।

२ विदूषकः—(उपेत्य) अलं एत्थ घिणाए । अवराही सासणीओ ।

१ एष एष खलु मुखकोटिलग्रहेमसूत्रेण मणिणा आलिखन्निवाकाक्षं परिभ्रमति ।

२ अलमत्र घृणया । अपराधी सासनीवः ।

असमाप्तनेपथ्योऽसमाप्तं नेपथ्यं प्रसाधनकर्म यस्य । 'नेपथ्यं तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेषभेदे' इति हैमः । ततः प्रविशतीति—सावेगपरिजनः सावेगो व्यग्रः परिजनो यस्य । आत्मन इति—आत्मनो वधमाहर्ता । न तु मणिम् । मणिरूप-वधमाहर्तैत्यर्थः । असौ विहगतस्करः पक्षिचौरः क । येन तदेव प्रथमं तत्प्रथमम् । अमृतपूर्वमित्यर्थः । स्तेयं चौर्यं गोसुः प्रजानां रक्षितुर्मम गृहे एव कृतम् । किराती—मुखकोटिलग्रं चञ्चप्रसक्तं हेमसूत्रं यस्य तेन । आलिखन् उल्लिखन् असाधिति—असौ विहंगः पक्षी मुखेनालम्बितं हेमसूत्रं यस्य तं मुखालम्बित-हेमसूत्रं मणिं विभ्रत् । मण्डलेन तदाकारभ्रमणेन यश्चारस्तत्र शीघ्रः सत्त्वरो मण्डलचारशीघ्रः सन् । अलातचक्रप्रतिममलातं ज्वलत्काष्ठं तस्य चक्रं बलयं तत्प्रतिमं तत्तुल्यम् । अतिवेगभ्रमितालातप्रभामण्डलवदित्यर्थः । तद्रागरेखाव-लयं तस्य मणे रागः प्रभा तस्य रेखा तस्याः बलयं मण्डलं तनोति उत्पादयति । प्रकटयतीत्यर्थः । विदूषकः—घृणया दयया । 'कारुण्यं करुणा घृणा' इत्यमरः ।

१ ततः प्रविशति राजा सूतश्च कञ्चुकीविषकौ [०रेचकौ, ०रेचतकौ] परिजनश्च इ. क. वैषक इति किरातनाम । कश्चिद्वेषक इत्यपि । इ. रङ्गनाथः ।

२ अगममहलगहेमसूत्रेण मणिणा अगुरज्जन्तो विव आआसं भयादि ।

राजा—सम्यगाहं भवान् । धनुर्धनुस्तावत् ।

[निष्प्रान्ता धनुर्धर्हिणी यवनी ।]

राजा—वयस्य न दृश्यते विहंगः ।

१ विदूषकः—इदो दक्षिणान्तेण अवगदो सासणीओ कुण्व-
भोजणो ।

राजा—(परिपृत्वावलोक्य ।) दृष्ट इदानीम् ।

प्रभापल्लवितेनासौ करोति मणिना खगः ।

अशोकस्तबकेनेव दिङ्मुखस्यावतंसकम् ॥ ३ ॥

(प्रविश्य चापहस्ता यवनी ।)

२ यवनी—भट्टा एदं हत्यावावसहिदं सरासणं ।

राजा—किमिदानीं धनुषा । चाणपयमतीतः क्रव्यभोजनः ।
तथा हि

आभाति मणिविशेषो दूरमिदानीं पतात्रिणा नीतः ।

नक्तमिव लोहिताङ्गः परुषघनच्छेदसंयुक्तः ॥ ४ ॥

(रुषुकिनं विलोक्य ।) स्यात्तव्य मद्बचनादुच्यतां नागरिकः सायं नि-
वासवृत्ताश्रयी विचीयतां विहगदस्युरिति ।

१ इतो दक्षिणान्तेनापगतः शासनीयः कुण्वभोजनः ।

२ भर्तः एतद्दस्तावापसहितं शरासनम् ।

धनुर्धर्हिणी धनुर्धृक्तातीति कार्मुकमानेतुमित्यर्थः । विदूषकः—दक्षिणान्तेन द-
क्षिणदिक्प्रान्तेन । कुण्वभोजनो शवभक्षकः । गृध्र इत्यर्थः । 'कुण्वः शवमक्षि-
बाम्' इत्यमरः । प्रभेति—असौ खगः पक्षी प्रभापल्लवितेन प्रभया दीप्त्वा
पल्लवितेन सजातपल्लवेन विस्तृतेनेत्यर्थः । मणिना अशोकस्तबकेनाशो-
कपुष्पगुच्छकेनेव दिङ्मुखस्यावतंसकं करोति । अवतंसशोभामापादयतीत्यर्थः ।
अवतंसः शिरोभूषणं कर्णभूषणं वा । 'पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च
शेखरे ।' इत्यमरः । यवनी—हस्तावापो हस्तत्राणं ज्याघातादिवा-
रणार्थम् । राजा—क्रव्यभोजनो मांसाधी । 'पिशितं तरसं मांसं परुलं क्रव्य-
मामिषम् ।' इत्यमरः । आभातीति—इदानीमनेन समयेन पतात्रिणा इदं
नीतो मणिविशेषो मणिप्रवरो नक्तं रात्रौ परुषघनच्छेदसंयुक्तः परुषोऽविरलो

१ सो सठणीओ । स उणिहदासौ । इ. पा.

२ उच्यन्तां नागरिकाः सायं निवासवृत्ते विचीयतां विहंगाधमः । इति विहगतस्फरो
यत्र विहंगः स्फुरन्ति । इति च पाठः ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः ।

[इति निष्कान्तः ।

१ विदूषकः—उपविसदुः भवं संपदं । कर्हि गदो सो रअणकुम्भी
लओ भवदो सासणादो मुच्चिस्सदि ।

राजा—(विदूषकेण सहोपविश्य ।)

रत्नमिति न मम तस्मिन् मणौ प्रियत्वं विहंगमाक्षिते ।

प्रियया तेनास्मि सखे संगमनीयेन संगमितः ॥ ९ ॥

२ विदूषकः—पां पारिगदत्थो म्हि किदो भवदा ।

(ततः प्रविशति सशरं मणिमादाय कञ्चुकी ।)

कञ्चुकी—जयतु जयतु देवः ।

अनेन निर्भिन्नतनुः स वध्यो बलेन ते मार्गणतां गतेन ।

प्राप्योपकार्यान्तरमन्तरिक्षात्समौलिरत्नः पतितः पतंत्री ॥ ६ ॥

१ उपविशतु भवान् सांप्रतम् । क्व गतः स रत्नकुम्भीरको भवतः शासनाद्
मोक्ष्यते ।

२ ननु परिगताभौस्मि कृतो भवता ।

यो घनो मेघस्तस्यच्छेदः खण्डस्तेन संयुक्तो लोहिताङ्गो मङ्गलग्रह इवामाति ।
'अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ।' इत्यमरः । नागरिकः प्रधानः
नगररक्षाधिकारी । दस्युधौरः । विदूषकः—कुम्भीरकधौरः । रत्नमिति—
हे सखे विहंगमाक्षिते विहंगमेन पक्षिणा आक्षिते नीते तस्मिन् मणौ रत्नमिति
महाघ्नो मणिरेष इति हेतोः प्रियत्वं न । किंतु संगमनीयेन तेनाहं प्रियया संग-
मितः संयोजितः । इति स मे प्रियः । विदूषकः—परिगतार्थः परिगतः सा-
कस्येन ज्ञातार्थो वृत्तान्तो येन तथोक्तः । अनेनेति—वध्यो वधमर्हतीति ता-
दृशः स पतत्री मार्गणतां बाणत्वं गतेनानेन ते बलेन सामर्प्येन । बाणरूपधा-
रिण्येन तव बलेनेत्यर्थः । निर्भिन्नतनुर्विदारितदेहः सन् उपकार्यान्तरमन्या-
मुपकार्या प्राप्य समौलिरत्नधूमणिसहितः पतितः । अपराधोचितमिति पाठे
अपराधोचितं शासनमित्यर्थः । 'बलेन ते मार्गणतां गतेन' इत्यत्र इवशब्दा-

१ मम तस्मिन्—ममतास्मिन् । प्रियत्वं प्रयत्नः । विहंगमाक्षिते—विहंगमाकृष्टे, विहंग-
मोत्सिद्धे । इ. पा.

२ बलेन—तोषेण । उपकार्यान्तरं—अपराधोपितम् । इ. पा.

(सर्वे विस्मयं रूपवन्ति ।)

कञ्चुकी—अग्निः प्रक्षालितो मणिः कस्मै प्रदीयताम् ।

राजा—किराति, अग्निशुद्धमेनं कृत्वा पेटकं प्रवेशय ।

१ किराती—जं भट्टा आणवेदि । (इति मणिं गृहीत्वा निष्क्रान्ता ।)

राजा—लातव्य, अपि जानीते भवान् कस्यायं बाण इति ।

कञ्चुकी—नामाङ्कितो दृश्यते न तु मे वर्णविचारक्षमा दृष्टिः ।

राजा—तेन ह्युपनय शरम् ।

कञ्चुकी—(तथा करोति ।)

राजा—(नामाक्षराभ्यनुवाच्य । सापत्यतां रूपयति ।)

कञ्चुकी—यावन्नियोगमशून्यं करोमि ।

[इति निष्क्रान्तः ।]

२ विदूषकः—किं भवं विआरेदि ।

राजा—शृणु तावत्प्रहर्तुर्नामाक्षराणि । (वाचयति ।)

उर्वशीसंभवस्यायमैलसूनोर्धनुर्भृतः ।

कुमारस्यायुषो बाणः प्रहर्तुर्द्विषदायुषाम् ॥ ७ ॥

३ विदूषकः—(सपरितोषम् ।) दिद्विआ संताणेण वड्ढदि भवं ।

१ यद्गताज्ञापयति ।

२ किं भवान् विचारयति ।

३ दिद्विआ संतानेन वर्धते भवान् ।

भावाद्गम्योत्प्रेक्षा । कञ्चुकी—कस्मै दीयताम्—गृभ्राक्षितं रत्नं राज्ञात्मार्यं रक्षितुमयोग्यमिति मन्यमानस्य प्रश्नोपमम् । राज्ञा—पेटकं । 'पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा' इत्यमरः । कञ्चुकी—वर्णविचारक्षमा वर्णानामक्षराणां विचारे विभावनायां क्षमा समर्था । तस्य वार्धक्यजनितततिमिरादक्षरविभावनाक्षमत्वमिति ज्ञेयम् । कञ्चुकी—यावदिति स्वकार्यव्यापृतो भवामीत्यर्थः । राज्ञा—उर्वशीसंभवस्योर्वश्याः संभवो जन्म यस्य । ऐलसूनोः इलाया अपत्यं पुमान् ऐलः पुरूरवास्तस्य सूनोः पुत्रस्य धनुष्मतो धन्विनः । द्विषदायुषां प्रहर्तुः प्रक-

१ वेधक, मच्छ । कोषपट्टके स्थापयेनम् । इ. रङ्गनायः पठति ।

राजा—सखे कथमेतत् । अन्यत्र नैमिषेयसत्रादवियुक्तोहमु-
र्वश्या । न च मया गर्भन्यक्तिरालक्षिता । कुत एव प्रसूतिः । किंतु
आविलपयोधराग्रं लवलीदलपाण्डुराननच्छायम् ।

कतिचिदहानि वपुरभूत्केवलमलसेक्षणं तस्याः ॥ ८ ॥

१ विदूषकः—मा भवं सर्वं माणुसीधम् दिव्यासु संभावेदु ।
पहावणिगूढां ताणं चरिदां ।

राजा—अस्तु तावदेवं यथा भवानाह । पुत्रसंवरणे किमिव
कारणं तन्नभवत्याः ।

२ विदूषकः—को देवदारहस्सां तक्कइस्सादि ।

(प्रविश्य कञ्चुकी ।)

कञ्चुकी—जयतु जयतु देवः । देव च्यवनाश्रमात्कुमारं गृ-
हीत्वा तापसी संप्राप्ता देवं द्रष्टुमिच्छति ।

राजा—उभयमप्यविलम्बितं प्रवेशय ।

१ मा भवान् सर्वं मानुषीधर्मं दिव्यासु संभावयतु । प्रभावनिगूढानि तासां
चरितानि ।

२ को देवतारहस्यानि तर्कयिष्यति ।

वैशं हर्तुः । आयुष आयुर्नामकस्य कुमारस्यायं बाणः । राजा—नैमिषेयसत्रात्
नैमिषारण्ये विततात्सत्रात् । गर्भन्यक्तिः गर्भस्य व्यक्तिः स्फुटचिदानि ।
आविलेति—तस्या वपुः शरीरं कतिचिदहानि कानिचिदिनानि । अर्थांनैमि-
षेयसत्रात्प्राक् । केवलमाविलपयोधराप्रमाविले कलुषे पयोधराग्रे चूचुकाग्रे यस्य
तत् । 'चूचुकं तु कुचामं स्यात्' इत्यमरः । अत्र बाहटः—'अम्लेष्टता स्तनौ
पीनौ श्वेतान्तौ कृष्णचूचुकौ' इति । लवलीदलपाण्डुराननच्छायं लवली कस्ता-
विशेषस्तस्या दलवत्पाण्डुराननच्छाया मुखकान्तिर्यस्य तत् । अलसेक्षणमलसे
जटे ईक्षणे नेत्रे यस्य तत्तद्योक्तम् । अभूत् । केवलमस्पष्टगर्भचिदान्यालक्षितानि
उपास्मृद्गर्भभरा तु नैव दृष्टेर्यथः । विदूषकः—प्रभावनिगूढानि प्रभावादेतो-
र्निगूढानि मानुषदृष्टेरगोचराणि । राजा—संवरणे गोपने । उभयमपि कुमारं

१ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।

१ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।

वच । कतिचिदहानि—कानि दिनानि । कतिचिदहानि
चदहानि आतं शरीरमलसेक्षणं तस्याः । ६. पा.

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः ।

(इति निष्क्रम्य चापहस्तेन कुमारेण तापस्या च सह प्रविष्टः ।)

कञ्चुकी—इत इतो भवती । (सर्वे परिक्रामन्ति ।)

१ विदूषकः—(विलोक्य ।) किं ण सु सो एसो तत्तभवं खत्ति-
अकुमारओ जस्स णामक्किदो गिद्धलक्खवेधी अद्धणाराओ । तह
बहुअरं भवदो अणुकरेदि ।

राजा—स्यादेवम् । अतः खलु

बाष्पायते निपातिता मम दृष्टिरस्मिन्

वात्सल्यबन्धि हृदयं मनसः प्रसादः ।

संजातवेपथुभिरुज्झितधैर्यवृत्ति-

रिच्छामि चैनमदयं परिरब्धुमङ्गैः ॥ ९ ॥

कञ्चुकी—भगवति एवं स्थीयताम् ।

(तापसीकुमारी स्थिता ।)

राजा—अम्ब अभिवादये ।

१ किं न खलु स एष तत्रभवान् क्षत्रियकुमारको यस्य नामाङ्कितो गृध्र-
क्षवेध्यर्धनाराचः । तथा बहुतरं भवन्तमनुकरोति ।

तापसी चेत्यर्थः । विदूषकः—गृध्रलक्षवेधी गृध्र एव लक्षं तद्विध्यतीति गृध्र-
लक्ष्यभेदकः । अर्धनाराचोर्धेचन्द्राकृत्ययोमुखो बाणः । बाष्पायत इति-
अस्मिन्कुमारे निपातिता मम दृष्टिर्बाष्पायते बाष्पमुद्रमति । अभ्रुपूर्णा भवती-
त्यर्थः । 'बाष्पोष्मभ्यामुद्रमने' इति क्यङ् । हृदयमन्तःकरणं वात्सल्यबन्धि
वात्सल्यस्य प्रेमातिशयस्य बन्धोऽस्यास्तीति तथोक्तम् । मनसः प्रसादः प्रस-
न्नता । मन आनन्दपूर्णमभूदित्यर्थः । उज्झितधैर्यवृत्तिरुज्झिता धैर्ये धैर्यस्य
वा वृत्तिर्वेन तादृशोहम् । संजातवेपथुभिः संजातो वेपथुः कम्पः येषां तैस्त-
द्योक्तैः । अङ्गरेनमदयमशिथिलं यथा तथा परिरब्धुमालिङ्गितुमिच्छामि च ।
इमं कुमारं पश्यन्तं मां कोप्यौरससम्बन्धस्यापको विकारो वात्सल्यतीति

१ नं खु एसो खत्तिअकुमारो जस्स णामक्किदो गिद्धलक्खवेही णाराओ उवल्लखो त-
त्तभवदो बहु अणुकरेदि । इ. पा.

२ बहति प्रसादम् । इ. पा.

१ तापसी—महाभाअ सोमवंसवित्थारइत्तओ होहि । (आत्म-
गतम् ।) अन्हो अणाचक्खिदोवि विण्णादो इमस्स राएसिणो^१ ओरसो
संबन्धो । (प्रकाशम् ।) जाद पणम दे गुरुं ।

कुमारः—(चापगर्भमज्जलिं करोति ।)

राजा—आयुष्मान् भव ।

कुमारः—(आत्मगतम् ।)

यदि हार्दमिदं श्रुत्वा पिता ममायं सुतोहमस्येति ।

उत्सङ्गवर्धितानां गुरुषु भवेत्कीदृशः स्नेहः ॥ १० ॥

राजा—भगवति किमागमनप्रयोजनम् ।

२ तापसी—सुणादु महाराओ । एसो दीहाऊ आजु जादमेत्तो
एव्व उव्वसीए किवि णिमित्तं अवेक्खिअ मम हत्थे णासीकिदो ।
जं खत्तिअकुमारअस्स जादकम्मादि विहाणं तं से भअवदा चवणेण
असेसं अणुचिद्धिदं । गहिदविज्जो धणुव्वेदे अहिविणीदो ।

१ महाभाग सोमवंशविस्तारयिता भव । अहो अनाख्यातोपि विज्ञातोस्य
राजर्षोरसः संबन्धः । जात प्रणम ते गुरुम् ।

२ सृणोतु महाराजः । एष दीर्घायुरायुर्जातमात्र एव उर्वश्या किमपि नि-
मित्तमवेक्ष्य मम हस्ते न्यासीकृतः । यत्क्षत्रियकुमारस्य जातकर्मादि विधानं
तदस्य भगवता च्यवनेनाशेषमनुष्ठितम् । गृहीतविधौ धनुर्वेदेभिविनीतः ।

भावः । तापसी-विज्ञातोऽस्य राजर्षेः-विज्ञातोनेन राजर्षिणा । कर्तरि षष्ठी ।
'जात' इति पुत्रामन्त्रणमिति रङ्गनाथः । यदीति-यदि अयं मम पिता
अहमस्व सुत इति श्रुत्वेदं हार्दं प्रेम । 'प्रेमा ना प्रियता हार्दं स्नेहः'
इत्यमरः । तर्हि पितृभिः उत्सङ्गवर्धितानामुत्सङ्गेऽङ्गे वर्धितानाम् । लल्लनपाल-
नादिनोपचितस्नेहानामित्यर्थः । पुत्राणां गुरुषु पितृषु कीदृशः स्नेहो भवेत् ।
अनिर्वचनीय एव भवेदित्यर्थः । तापसी-दीर्घायुः अयं शब्द आशीर्वादपरः ।
जातकर्मादि जातकर्म जातस्य संस्कारविशेषस्तदादि । यदाह मनुः-
'प्राङ्गामि-
वर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।' इति । विधानं विधिः । अभिविनीतः

१ सोमवंसं धारयन्तो । इ. पा. २ आठसो अ । इ. त्य. ए. पु. ।

२ कीदृशी प्रीतिः । इ. पा. ४ अर्दसिअ महाभागस्स (महाराभस्स) इ. पा.

राजा—सनाथः खलु संवृतः ।

१ तापसी—अज्ज पुष्पसामिदत्थं इसिकुमारएहिं सह गदेण इमिणा अस्समविरुद्धं आअरिदं ।

२ विदूषकः—(सावेगम् ।) किं विअ ।

३ तापसी—गहिदामिसो किळ गिद्धो पादवसिहरे णिलीअमाणो अणेण लक्खीकिदो बाणस्स ।

विदूषकः—(राजानमवलोकयति ।)

राजा—ततस्ततः ।

४ तापसी—तदो उवलद्धउत्तन्तेण भअवदा चवणेण अहं समादिद्धा । णिज्जादेहि हत्थेणासंति । ता इच्छामि देवि उव्वसिं पेक्खिदुं ।

राजा—तेन हि आसनमनुगृह्णातु भगवती ।

तापसी—(उपनीत आसने उपावेशति ।)

राजा—लतव्य आहुयतामुर्वशी ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः ।

[इति निष्क्रान्तः ।]

१ अथ पुष्पसामिदर्थमृषिकुमारकैः सह गतेनानेनाभ्रमविरुद्धमाचरितम् ।
२ किमिव ।

३ गृहीतामिषः किल गृध्रः पादपशिखरे निलीयमानोनेन लक्ष्मीकृतो बाणस्य ।

४ तत उपलब्धवृत्तान्तेन भगवता च्यवनेनाहं समादिष्टा । निर्यातय हस्त-
न्यासमिति । तदिच्छामि देवीमुर्वशीं प्रेक्षितुम् ।

शिक्षितः । राजा—सनाथः संवृतो भगवत्या धात्रीकर्मतो भगवता च्यवनेन
च पितृकर्मत्वेन परिगृहीतत्वादित्यर्थः । तापसी—आभ्रमविरुद्धं आभ्रमवा-
सिजनानुचितं कर्मैत्यर्थः । 'किल' इति वार्तायाम् । इति लोकप्रवादतः श्रुत-
मिति तस्यार्थः । 'किलशब्दस्तु वार्तायां सभाव्यानुनयार्थयोः ।' इति विश्वः ।
लक्ष्मीकृतो बाणस्य बाणेन विद्ध इत्यर्थः । निर्यातय प्रत्यर्पय । 'दाने न्यासाद्येण
वैरशुद्धौ निर्यातनं मतम् ।' इति मुक्तावली । राजा—आहुयतामुर्वशी—अत्र

१ पुष्पसामिदकसामिदं । अस्समवासिविरुद्धं । इ. पा.

२ णिज्जादेहि एदं उव्वसीहत्थे णासंति । ता उव्वसीं पेक्खिदुं इच्छामि । इ. पा.

राजा—(कुमारमवलोक्य ।) एहोहि वत्स ।

सर्वाङ्गीणः स्पर्शः सुतस्य किल तेन मामुपगतेन ।

आह्लादयस्व तावच्चन्द्रकरश्चन्द्रकान्तमिव ॥ ११ ॥

१ तापसी—जाद आर्णन्देहि पितरं ।

कुमारः—(राजानमुपगम्य । पादग्रहणं करोति ।)

राजा—(कुमारं परिष्वज्य पादपीठे चोपवेश्य ।) वत्स इतस्तैव

पितुः प्रियसखं ब्राह्मणमशङ्कितो बन्दस्व ।

२ विदूषकः—किंति शङ्किस्सदि । अस्समवासपरिचिदो एव्व
साहामिओ ।

कुमार—(सस्मितम् ।) तात बन्दे ।

३ विदूषकः—सन्धि भवदो ।

(ततः प्रविशत्युर्वशी कञ्चुकी च ।)

कञ्चुकी—इत इतो देवी ।

१ जात आनन्दय पितरम् ।

२ किमिति शङ्किष्यते । आश्रमवासपरिचित एव शास्त्रामृगः ।

३ स्वस्ति भवते ।

मुखे क्षिप्तबीजस्य पुनरुद्भावात् 'सन्धिः' नाम सभ्यङ्गयुक्तम् । सर्वाङ्गीण इति—सुतस्य पुत्रस्य स्पर्शः शरीरसंपर्कः । स्पर्शजन्यं सुखमिति यावत् । सर्वाङ्गीणः सर्वं च तदङ्गं सर्वाङ्गं तस्याप्नोतीत्येवंशीलः सर्वाङ्ग्यापी किल । 'तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति' इति खः । 'किल' इत्यैतिष्ये । तेन तेन कारणेन । यद्वा तेन स्पर्शेन । मामुपगतेन मामुपगम्येत्यर्थः । आह्लाद-
बस्वानन्दय । तावत् इदिति । चन्द्रकरश्चन्द्रकिरणो यथा स्वस्पर्शेन चन्द्र-
कान्तं तदाख्यं मणिमाह्लादयति तथा । उपमालंकारः । राजा—अशङ्कितः
सङ्गरहितः । भयकारणं विदूषकवचनादेव स्फुटीभवति । विदूषकः—आश्र-
मवासपरिचितः आश्रमे वास आश्रमवासस्तेन परिचितः संस्तुतः । आश्रमं
उभयोरेकत्रावस्थानात्परिचयः । वानरा हि वृक्षामेभ्यः फलान्युपहृत्यर्षीन्
सेवन्ते इति कादम्बर्यादौ वर्णनम् । शास्त्रामृगो वानरः । शास्त्रामृगः शास्त्रा-
चारी मृगः शास्त्रामृगः । शाकपार्थिवादिवात्समासः । 'कपिप्लवंगप्लवगशास्त्रामृग-

१ उपनतेन । इ. पा.

२ आणन्देहि—अणुणेहि । ३ तव—तावत् । वत्स प्रियसखं मे—इ. पा. ४ बद्धुतां भवत् । इ
त्व. प. ५.

१ उर्वशी—(कुमारवल्केभ्यः ।) को णु सु एसो सबाणासणो पादपीठे सअं महाराएण संजमीअमाणसिहण्डओ चिठ्ठदि । (तापसी दृष्ट्वा ।) अम्मो सच्चवदीसूइदो मे पुत्तओ आऊ । महन्तो सु संबुत्तो । (परिक्रामति ।)

राजा—(उर्वशीं दृष्ट्वा ।)

इयं ते जननी प्राप्ता त्वदालोकनतत्परा ।

श्लेहप्रस्रवनिर्भिन्नमुद्रहन्ती स्तनांशुकम् ॥ १२ ॥

२ तापसी—जाद एहि पञ्चुग्गच्छ मादरं ।

कुमारः—(उर्वशीं प्रत्युद्रच्छति ।)

३ उर्वशी—अम्बं पादप्रणामं करोमि ।

४ तापसी—वच्छे भत्तुणो बहुमदा होहि ।

कुमारः—अम्ब अभिवादये ।

१ को णु खल्वेष सबाणासनः पादपीठे स्वयं महाराजेन संयम्यमानशिक्षण्डक-
स्तिष्ठति । अहो सत्यवतीसूचितो मम पुत्रक औयुः । महान् खलु संहृतः ।

२ जात एहि प्रत्युद्रच्छ मातरम् ।

३ अम्ब पादप्रणामं करोमि ।

४ वत्से मर्तुर्वहुमता भव ।

बन्धीमुखाः । इत्यमरः । विदूषकस्य विकृतवेषत्वाद्विकृताङ्गत्वाच्छाखासृगसा-
भ्यम् । तदेव भयशङ्काकारणम् । उर्वशी—बाणा अस्वन्ते अनेनेति बाणा-
सनं धनुः । संयम्यमानशिक्षण्डकः संयम्यमानो बध्यमानः शिक्षण्डकः शिक्षा
बस्य । 'शिक्षण्डो तु शिक्षाबहो' इति रभसः । "अत्र कार्यमार्गणात् 'विबोधः'
नाम सध्वङ्गमुक्तं भवति । अहो सत्यवतीसूचित इ०—अत्र कार्यस्य निब-
न्धनात् 'प्रबन्' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।" इति काट्यवेमः । इयमिति—
इयं त्वदालोकनतत्परा त्वदवलोकनैकसङ्का श्लेहप्रस्रवनिर्भिन्नं श्लेहेन प्रेम्णा प्रस्रवः
क्षीराभिस्यन्दनं तेन निर्भिन्नं नितरां भिन्नं । आर्द्राभूतमिति यावत् । स्तनां-
शुकमुद्रहन्ती धारयन्तीयं ते जननी प्राप्ता । अत्र रङ्गनाथः—'श्लेहप्रसर—'
इति पाठे श्लेहस्य प्रसरो रोमाङ्कुरस्वेदाद्विद्वारा आधिक्यम् । 'प्रस्रव' इति पाठे

१ को णु सु एसो बाणासनहन्थो कनअपादपीठोपविट्ठो सअं महाराएण सज्जीकिअ
माणसिहण्डओ चिठ्ठदि । इ.—पादपीठे ओविसिअ सअं महाराएण संजम्यमाणसिहो भा-
अंठुओ चिठ्ठदि । इ. च. पा. ।

२ इत्यत्र—इति कुमारेण सहोर्वशीं प्रत्युद्रच्छति । इ. पा. १ अज्जे इ. पा.

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः ।

[इति निष्कान्तः ।

१ विदूषकः—उपविसदुः भवं संपदं । कर्हि गदो सो रअणकुम्भी
लओ भवदो सासणादो मुच्चिस्सदि ।

राजा—(विदूषकेण सहोपविश्य ।)

रत्नमिति न मम तस्मिन् मणौ प्रियत्वं विहंगमाक्षिते ।

प्रियया तेनास्मि सखे संगमनीयेन संगमितः ॥ ९ ॥

२ विदूषकः—णं पारिगदत्थो म्हि किदो भवदा ।

(ततः प्रविशति सशरं मणिमादाय कञ्चुकी ।)

कञ्चुकी—जयतु जयतु देवः ।

अनेन निर्भिन्नतनुः स वध्यो बलेन ते मार्गणतां गतेन ।

प्राप्योपकार्यान्तरमन्तरिक्षात्समौलिरत्नः पतितः पतंत्री ॥ ६ ॥

१ उपविशतु भवान् सांप्रतम् । क्व गतः स रत्नकुम्भीरको भवतः शासनाद्
मोक्ष्यते ।

२ ननु परिगतायोस्मि कृतो भवता ।

यो धनो मेघस्तस्यच्छेदः खण्डस्तेन संयुक्तो लोहिताङ्गो मङ्गलग्रह इवाभाति ।
'अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ।' इत्यमरः । नागरिकः प्रधानः
नगररक्षाधिकारी । दस्युधौरः । विदूषकः—कुम्भीरकधौरः । रत्नमिति—
हे सखे विहंगमाक्षिते विहंगमेन पक्षिणा आक्षिते नीते तस्मिन् मणौ रत्नमिति
महासौ मणिरेष इति हेतोः प्रियत्वं न । किंतु संगमनीयेन तेनाहं प्रियया संग-
मितः संयोजितः । इति स मे प्रियः । विदूषकः—परिगतार्थः परिगतः सा-
कल्पेन ज्ञातार्थो वृत्तान्तो येन तथोक्तः । अनेनेति—वध्यो वधमर्हतीति ता-
दृशः स पतत्री मार्गणतां बाणत्वं गतेनानेन ते बलेन सामर्प्येन । बाणरूपधा-
रिणानेन तव बलेनेत्यर्थः । निर्भिन्नतनुर्विदारितदेहः सन् उपकार्यान्तरमन्या-
मुपकार्या प्राप्य समौलिरत्नश्चूडामणिसहितः पतितः । अपराधोचितमिति पाठे
अपराधोचितं शासनमित्यर्थः । 'बलेन ते मार्गणतां गतेन' इत्यत्र इवशब्दा-

१ मम तस्मिन्-ममतास्मिन् । प्रियत्वं प्रयत्नः । विहंगमाक्षिते-विहंगमाकृष्टे, विहंग-
मोत्सिद्धे । इ. पा.

२ बलेन-तोषेण । उपकार्यान्तरं-अपराधोचितम् । इ. पा.

(सर्वे विस्मयं रूपवन्ति ।)

कञ्चुकी—अग्निः प्रक्षालितो मणिः कस्मै प्रदीयताम् ।

राजा—किराति, अग्निशुद्धमेनं कृत्वा पेटकं प्रवेशय ।

१ किराती—जं भट्टा आणवेदि । (इति मणिं पृथ्वीत्वा निष्क्रान्ता ।)

राजा—लातव्य, अपि जानीते भवान् कस्यायं बाण इति ।

कञ्चुकी—नामाङ्कितो दृश्यते न तु मे वर्णविचारक्षमा दृष्टिः ।

राजा—तेन ह्युपनय शरम् ।

कञ्चुकी—(तथा करोति ।)

राजा—(नामाक्षराभ्यनुवाच्य । सापत्यतां रूपयति ।)

कञ्चुकी—यावन्नियोगमशून्यं करोमि ।

[इति निष्क्रान्तः ।]

२ विदूषकः—किं भवं विआरेदि ।

राजा—शृणु तावत्प्रहर्तुर्नामाक्षराणि । (वाचयति ।)

उर्वशीसंभवस्यायमैलसूनोर्धनुर्धृतः ।

कुमारस्यायुषो बाणः प्रहर्तुर्द्विषदायुषाम् ॥ ७ ॥

३ विदूषकः—(सपरितोषम् ।) दिष्टिआ संताणेण वड्ढदि भवं ।

१ यद्गताज्ञापयति ।

२ किं भवान् विचारयति ।

३ दिष्ट्या संतानेन वर्धते भवान् ।

भावाद्गम्योत्प्रेक्षा । कञ्चुकी—कस्मै दीयताम्—शुभ्राक्षितं रत्नं राज्ञात्मार्थं रक्षितुमद्योग्यमिति मन्यमानस्य प्रश्नोपमम् । राजा—पेटकं । 'पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा' इत्यमरः । कञ्चुकी—वर्णविचारक्षमा वर्णानामक्षराणां विचारे विभावनायां क्षमा समर्था । तस्य वार्धक्यजनिततिमिरादक्षराविभावनाक्षमत्वमिति ज्ञेयम् । कञ्चुकी—यावदिति स्वकार्यव्यापृतो भवामीत्यर्थः । राजा—उर्वशीसंभवस्योर्वश्याः संभवो जन्म यस्य । ऐलसूनोः इलाया अपत्यं पुमान् ऐलः पुरूरवास्तस्य सूनोः पुत्रस्य धनुष्मतो धन्विनः । द्विषदायुषां प्रहर्तुः प्रक-

१, वेधक, मच्छ । कोषपटके स्थापयैनम् । इ. रङ्गनाथः पठति ।

राजा—सखे कथमेतत् । अन्यत्र नैमिषेयसन्नादवियुक्तोहमु-
र्वश्या । न च मया गर्भन्याकिरालक्षिता । कुत एव प्रमूतिः । किंतु
आविलपयोधरामं लवलीदलपाण्डुराननच्छायम् ।

कतिचिदहानि वपुरभूत्केवलमलसेक्षणं तस्याः ॥ ८ ॥

१ विदूषकः—मा भवं सखं माणुसीधम्मं दिव्यासु संभावेदु ।
पहावणिगूढां ताणं चरिदाइं ।

राजा—अस्तु तावदेवं यथा भवानाह । पुत्रसंवरणे किमिव
कारणं तन्नभवत्याः ।

२ विदूषकः—को देवदारहस्साइं तक्कइस्सदि ।

(प्रविश्य कञ्चुकी ।)

कञ्चुकी—जयतु जयतु देवः । देव च्यवनाश्रमात्कुमारं गृ-
हीत्वा तापसी संप्राप्ता देवं द्रष्टुमिच्छति ।

राजा—उभयमप्यविलम्बितं प्रवेशय ।

१ मा भवान् सर्वं मानुषीधर्मं दिव्यासु संभावयतु । प्रभावनिगूढानि तासां
चरितानि ।

२ को देवतारहस्यानि तर्कयिष्यति ।

बैभ हतुः । आयुष आयुर्नामकस्य कुमारस्यायं बाणः । राजा—नैमिषेयसन्नाद
नैमिषारण्ये विततात्सन्नात् । गर्भन्याकिः गर्भस्य व्यकिः स्फुटचिदानि ।
आविलेति—तस्या वपुः शरीरं कतिचिदहानि कानिचिदिनानि । अर्थांनैमि-
षेयसन्नात्प्राक् । केवलमाविलपयोधराप्रमाविले कलुषे पयोधराग्रे चूचुकाग्रे यस्य
तत् । 'चूचुकं तु कुचाग्रं स्यात्' इत्यमरः । अत्र बाहटः—'अम्लेष्टता स्तनौ
पीनौ श्वेतान्तौ कृष्णचूचुकौ' इति । लवलीदलपाण्डुराननच्छायं लवली कस्ता-
विशेषस्तस्या दलवत्पाण्डुराननच्छाया मुखकान्तिर्यस्य तत् । अलसेक्षणमलसे
जटे ईक्षणे नेत्रे यस्य तत्तद्योक्तम् । अभूत् । केवलमस्पष्टगर्भचिदान्यालक्षितानि
उपासूढगर्भभरा तु नैव दृष्टेयर्थः । विदूषकः—प्रभावनिगूढानि प्रभावादेतो-
र्निगूढानि मानुषदृष्टेरगोचराणि । राजा—संवरणे गोपने । उभयमपि कुमारं

१ मुर्वश्या । २ गर्भन्यातिकरः । इति, न कदापिदपि तत्रभवती ग-
र्भविभूत । प्युप । ३ । इ. च पा.

१ योधरामं—आनीलचूचुकाग्रम् । कतिचिदहानि—कानि दिनानि । कतिचिदहानि
तस्याः । कतिचिदहानि आतं शरीरमलसेक्षणं तस्याः । इ. पा.

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः ।

(इति निष्कम्प्य चापहस्तेन कुमारेण तापस्या च सह प्रविष्टः ।)

कञ्चुकी—इत इतो भवती । (सर्वे परिक्रामन्ति ।)

१ विदूषकः—(विलोक्य ।) किं ण सु सो एसो तत्तभवं खत्ति-
अकुमारओ जस्स णामङ्किदो गिद्धलक्खवेधी अद्दणाराओ । तह
बहुअरं भवदो अणुकरेदि ।

राजा—स्यादेवम् । अतः खलु

बाष्पायते निपातिता मम दृष्टिरस्मिन्

वात्सल्यबन्धि हृदयं मनसः प्रसादः ।

संजातवेपथुभिरुज्झितधैर्यवृत्ति-

रिच्छामि चैनमदयं परिरब्धुमङ्गैः ॥ ९ ॥

कञ्चुकी—भगवति एवं स्थायताम् ।

(तापसीकुमारो स्थितौ ।)

राजा—अम्ब अभिवादये ।

१ किं न खलु स एष तत्रभवान् क्षत्रियकुमारको यस्य नामाङ्कितो गृध्र-
क्षवेध्यर्धनाराचः । तथा बहुतरं भवन्तमनुकरोति ।

तापसी चेत्यर्थः । विदूषकः—गृध्रलक्षवेधी गृध्र एव लक्षं तद्विध्यतीति गृध्र-
लक्ष्यभेदकः । अर्धनाराचोर्ध्वचन्द्राकृत्ययोमुखो बाणः । बाष्पायत इति-
अस्मिन्कुमारे निपातिता मम दृष्टिर्बाष्पायते बाष्पमुद्गमति । अध्रुपूर्णा भवती-
त्यर्थः । ‘बाष्पोष्मभ्यामुद्गमने’ इति क्यट् । हृदयमन्तःकरणं वात्सल्यबन्धि
वात्सल्यस्य प्रेमातिशयस्य बन्धोऽस्यास्तीति तथोक्तम् । मनसः प्रसादः प्रस-
न्नता । मन आनन्दपूर्णमभूदित्यर्थः । उज्झितधैर्यवृत्तिरुज्झिता धैर्ये धैर्यस्य
वा वृत्तिर्येन तादृशोद्गमः । संजातवेपथुभिः संजातो वेपथुः कम्पः येषां तस्त्व-
थोक्तैः । अङ्गरेनमदयमशिशिलं यथा तथा परिरब्धुमालिङ्गितुमिच्छामि च ।
इमं कुमारं पश्यन्तं मां कोप्यौरससम्बन्धव्यापको विकारो वत्सल्यतीति

१ णं सु एसो खत्तिअकुमारो जस्स णामङ्किदो गिद्धलक्खवेधी णाराओ उवल्लो त-
न्धभवदो बहु अणुकरेदि । इ. पा.

२ बहति मसादम् । इ. पा.

१ तापसी—महाभाअ सोमवंसवित्यारइत्तओ होहि । (आत्म-
गतम् ।) अम्हो अणाचक्खिदोवि विण्णादो इमस्स राएसिणो^१ ओरसो
संबन्धो । (प्रकाशम् ।) जाद पणम दे गुरुं ।

कुमारः—(चापगर्भमञ्जलिं करोति ।)

राजा—आयुष्मान् भव ।

कुमारः—(आत्मगतम् ।)

यदि हार्दमिदं श्रुत्वा पिता ममायं सुतोहमस्येति ।

उत्सङ्गवर्धितानां गुरुषु भवेत्कीदृशः स्नेहः ॥ १० ॥

राजा—भगवति किमागमनप्रयोजनम् ।

२ तापसी—मुणादु महाराओ । एसो दीहाऊ आऊ जादमेत्तो
एव्व उव्वसीए किवि णिमित्तं अवेक्खिअ मम हत्थे णासीकिदो ।
जं खत्तिअकुमारअस्स जादकम्मादि विहाणं तं से भअवदा चवणेण
असेसं अणुचिद्धिदं । गहिदविज्जो धणुव्वेदे अहिविणीदो ।

१ महामाग सोमवंशविस्तारयिता भव । अहो अनाख्यातोपि विज्ञातोस्य
राजपौरसः संबन्धः । जात प्रणम ते गुरुम् ।

२ शृणोतु महाराजः । एष दीर्घायुरायुर्जातमात्र एव उर्वरया किमपि नि-
मित्तमवेक्ष्य मम हस्ते न्यासीकृतः । यत्क्षत्रियकुमारस्य जातकर्मादि विधानं
तदस्य भगवता च्यवनेनाशेषमनुष्ठितम् । गृहीतविद्यो धनुर्वेदेभिविनीतः ।

भावः । तापसी—विज्ञातोऽस्य राजर्षेः—विज्ञातोनेन राजर्षिणा । कर्तरि षष्ठी ।
'जात' इति पुत्रामन्त्रणमिति रङ्गनाथः । यदीति—यदि अयं मम पिता
अहमस्व सुत इति श्रुत्वेदं हार्दं प्रेम । 'प्रेमा ना प्रियता हार्दं ज्ञेहः'
इत्यमरः । तर्हि पितृभिः उत्सङ्गवर्धितानामुत्सङ्गेऽङ्गे वर्धितानाम् । लल्लनपाल-
नादिनोपचितज्ञेहानामित्यर्थः । पुत्राणां गुरुषु पितृषु कीदृशः ज्ञेहो भवेत् ।
अनिर्वचनीय एव भवेदित्यर्थः । तापसी—दीर्घायुः अयं शब्द आशीर्वादपरः ।
जातकर्मादि जातकर्म जातस्य संस्कारविशेषस्तदादि । यदाह मनुः—'प्राञ्जामि-
वर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।' इति । विधानं विधिः । अभिविनीतः

१ सोमवंसं धारयन्तो । इ. पा. २ आठसो अ । इ. त्य. ए. पु. ।

१ कीदृशी प्रीतिः । इ. पा. ४ अर्दसिअ महाभागस्स (महाराभस्व) इ. पा.

राजा—सनाथः खलु संवृत्तः ।

१ तापसी—अञ्ज पुष्पसमिदत्थं इतिकुमारएहिं सह गदेण इमिणा अस्समविरुद्धं आअरिदं ।

२ विदूषकः—(सावेगम् ।) किं विअ ।

३ तापसी—गाहिदामिसो किञ्च गिद्धो पादवसिहरे णिलीअमाणो अणेण लक्खीकिदो बाणस्स ।

विदूषकः—(राजानमवलोकयति ।)

राजा—ततस्ततः ।

४ तापसी—तदो उवलद्धउत्तन्तेण भअवदा चवणेण अहं समादिद्धा । णिज्जादेहि हत्थेणासंति । ता इच्छामि देवि उव्वसिं पेक्खिदुं ।

राजा—तेन हि आसनमनुगृह्णातु भगवती ।

तापसी—(उपनीत आसने उपविशति ।)

राजा—ल्लतव्य आहुयतामुर्वशी ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः ।

[इति निष्क्रान्तः ।]

१ अद्य पुष्पसमिदर्थमृषिकुमारकैः सह गतेनानेनाभ्रमविरुद्धमाचरितम् ।

२ किमिव ।

३ गृहीतामिषः किल गृध्रः पादपशिखरे निलीयमानोनेन लक्ष्मीकृतो बाणस्य ।

४ तत उपलब्धवृत्तान्तेन भगवता च्यवनेनाहं समादिष्टा । निर्यातय हस्तन्यासमिति । तदिच्छामि देवीमुर्वशीं प्रेक्षितुम् ।

शिक्षितः । राजा—सनाथः संवृत्तो भगवत्या धात्रीकर्मतो भगवता च्यवनेन च पितृकर्मत्वेन परिगृहीतत्वादित्यर्थः । तापसी—आभ्रमविरुद्धं आभ्रमवासिजनानुचितं कर्मैत्यर्थः । 'किल' इति वार्तायाम् । इति लोकप्रवादतः धृतमिति तस्यार्थः । 'किलशब्दस्तु वार्तायां सभाव्यानुनयार्थयोः ।' इति विश्वः । लक्ष्मीकृतो बाणस्य बाणेन विद्ध इत्यर्थः । निर्यातय प्रत्यर्पय । 'दाने न्यासावर्षे वैरशुद्धौ निर्यातनं मतम् ।' इति मुष्कावली । राजा—आहुयतामुर्वशी—अत्र

१ पुष्पसमिदृक्सागिमिषं । अस्समवसविरुद्धं । इ. पा.

२ णिज्जादेहि एदं उव्वसीहत्थे णासंति । ता उव्वसीं पेक्खिदुं इच्छामि । इ. पा.

राजा—(कुमारमवलोक्य ।) एहोहि वत्स ।

सर्वाङ्गीणः स्पर्शः सुतस्य किल तेन मामुर्पगतेन ।

आह्लादयस्व तावच्चन्द्रकरश्चन्द्रकान्तमिव ॥ ११ ॥

१ तापसी—जाद आर्णन्देहि पिदरं ।

कुमारः—(राजानमुपगम्य । पादग्रहणं करोति ।)

राजा—(कुमारं परिष्वज्य पादपीठे चोपवेश्य ।) वत्स इतस्तैव

पितुः प्रियसखं ब्राह्मणमशङ्कितो वन्दस्व ।

२ विदूषकः—किति सङ्किस्सादि । अस्समवासपरिचिदो एव्व साहामिओ ।

कुमार—(सस्मितम् ।) तात वन्दे ।

३ विदूषकः—सत्थि भवदो ।

(ततः प्रविशत्युर्वशी कञ्चुकी च ।)

कञ्चुकी—इत इतो देवी ।

१ जात आनन्दय पितरम् ।

२ किमिति शङ्किष्यते । आश्रमवासपरिचित एष शास्त्रामृगः ।

३ स्वस्ति भवते ।

मुखे क्षितवीजस्य पुनरुद्भावनात् 'सन्धिः' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तम् । सर्वाङ्गीण इति—सुतस्य पुत्रस्य स्पर्शः शरीरसंपर्कः । स्पर्शजन्यं सुखमिति यावत् । सर्वाङ्गीणः सर्वं च तदङ्गं सर्वाङ्गं तस्याप्नोतीत्येवंशीलः सर्वाङ्ग्यापी किल । 'तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति' इति ऋः । 'किल' इत्यैतिह्ये । तेन तेन कारणेन । यद्वा तेन स्पर्शेन । मामुपगतेन मामुपगम्येत्यर्थः । आह्लाद-वस्वानन्दय । तावत् ज्ञादिति । चन्द्रकरश्चन्द्रकिरणो यथा स्वस्पर्शेन चन्द्र-कान्तं तदाख्यं मणिमाह्लादयति तथा । उपमालंकारः । राजा—अशङ्कितः अङ्गरहितः । भयकारणं विदूषकवचनादेव स्फुटीभवति । विदूषकः—आश्र-मवासपरिचितः आश्रमे वास आश्रमवासस्तैः परिचितः संस्तुतः । आश्रम उमयोरैकत्रावस्थानात्परिचयः । वानरा हि वृक्षामेभ्यः फलान्युपहृत्यर्षान् सेवन्ते इति कादम्बर्यादौ वर्णनम् । शास्त्रामृगो वानरः । शास्त्रामृगः शास्त्रा-चारी मृगः शास्त्रामृगः शाकपार्थिवादिवात्समासः । 'कपिल्लवंगल्लवगशास्त्रामृग-

१ उपनतेन । इ. पा.

२ आणन्देहि—अणुणेहि । ३ तव—तावत् । वत्स प्रियसखं मे—इ. पा. ४ वदुतां भवम् । इ. त्य. ए. पु.

१ उर्वशी—(कुमारवलोक्य ।) को णु सु एतो सबाणासणो पादपीठे सअं महाराएण संजमीअमाणसिहण्डओ चिह्णदि । (तापसी दृष्ट्वा ।) अम्मो सत्त्ववदीसूदो मे पुत्तओ आऊ । महन्तो सु संबुसो । (परिक्रामति ।)

राजा—(उर्वशीं दृष्ट्वा ।)

इयं ते जननी प्राप्ता त्वदालोकनतत्परा ।

ज्ञेहप्रस्रवनिर्भिन्नमुद्रहन्ती स्तनांशुकम् ॥ १२ ॥

२ तापसी—जाद एहि पञ्चुग्गच्छ मादरं ।

कुमारः—(उर्वशीं प्रत्युद्रच्छति ।)

३ उर्वशी—अम्बं पादप्रणामं करोमि ।

४ तापसी—वच्छे भत्तुणो बहुमदा होहि ।

कुमारः—अम्ब अभिवादये ।

१ को न खल्वेष सबाणासनः पादपीठे स्वयं महाराजेन संयम्यमानशिखण्डक-
स्तिष्ठति । अहो सत्यवतीसूचितो मम पुत्रक औयुः । महान् खलु संव्रतः ।

२ जात एहि प्रत्युद्रच्छ मातरम् ।

३ अम्ब पादप्रणामं करोमि ।

४ वत्से भर्तुर्बहुमता भव ।

बलीमुखाः ।' इत्यमरः । विदूषकस्य विकृतवेषत्वाद्विकृताङ्गत्वाच्छास्त्रामृगसा-
म्यम् । तदेव भयशङ्काकारणम् । उर्वशी—बाणा अस्वन्ते अनेनेति बाणा-
सनं धनुः । संयम्यमानशिखण्डकः संयम्यमानो बध्यमानः शिखण्डकः शिखा
बस्य । 'शिखण्डौ तु शिखाबहौ' इति रभसः । "अत्र कार्यमार्गणात् 'विबोधः'
नाम सध्वङ्गमुक्तं भवति । अहो सत्यवतीसूचित इ०—अत्र कार्यस्य निब-
न्धनात् 'प्रथनं' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।" इति काट्यवेमः । इयमिते-
इयं त्वदालोकनतत्परा त्वदवलोकनैकसफा ज्ञेहप्रस्रवनिर्भिन्नं ज्ञेहं प्रेम्णा प्रस्रवः
स्त्रीराभिस्यन्दनं तेन निर्भिन्नं नितरां भिन्नं । आर्क्षीभूतमिति यावत् । स्तनां-
शुकमुद्रहन्ती धारयन्तीयं ते जननी प्राप्ता । अत्र रङ्गनाथः—'ज्ञेहप्रसर-'
इति पाठे ज्ञेहस्य प्रसरो रोमाङ्कुरखेदादिद्वारा आधिक्यम् । 'प्रस्रव' इति पाठे

१ को णु सु एतो बाणासनहन्तो कणअपादपीठोपाविष्टो सअं महाराएण सज्जीकिअ
आणसिहण्डओ चिह्णदि । इ.—पादपीठे औविसिअ सअं महाराएण संजम्यमाणसिहो आ-
अंनुओ चिह्णदि । इ. च. पा. ।

२ इत्यथ—इति कुमारेण सहोर्वशीं प्रत्युद्रच्छति । इ. पा. १ अज्जे इ. पा.

१ उर्वशी—(कुमारमुन्नमितमुखं परिष्वज्य ।) वच्छ पिदरं आरा-
धत्तओ होहि । (राजानमुपेल ।) जेदु जेदु महाराओ ।

राजा—स्वागतं पुत्रवत्यै । इत आस्यताम् । (अर्धासनं ददाति ।)

उर्वशी—(उपावेशति ।)

(सर्वे यथोचितमुपविशन्ति ।)

२ तापसी—ऐसो गहिदविज्जो आऊ संपदं कवअहरो संवुत्तो ।
ता एदस्स दे भत्तुणो समक्खं णिज्जादिदो हत्थणिकखेवो । ता विस-
ज्जेदुं इच्छामि । उवरुज्जइ मे अस्समधम्मो ।

३ उर्वशी—चिरस्स अज्जं देखिअ अहिअदरं अवितिण्हमिह्नि ।
ण सक्कुणोमि विसज्जिदुं । अण्णय्यं उवरोहिदुं । गच्छदु अज्जा
पुणोदंसणाअ ।

राजा—अम्ब भगवते च्यवनाय मां प्रणिपातय्ये ।

१ वत्स पितरमाराधयिता भव । जयतु जयतु महाराजः ।

२ एष पृहीतविद्य आयुः सांप्रतं कवचहरः संवृतः । तदेतस्य ते भर्तुः
समक्षं निर्यातितो हस्तनिक्षेपः । तद्विसर्जयितुमिच्छामि । उपरुध्यते ममा-
श्रमधर्मः ।

३ चिरस्थायीं दृष्ट्वाधिकतरमवितृष्णास्मि । न शक्नोमि विसृष्टुम् । अन्या-
य्यमुपरोद्धुम् । गच्छत्वार्यां पुनर्दर्शनाय ।

‘क्षेद्रप्रसवोर्थात्स्वेदोद्गमः’ इति । उर्वशी—आराधयिता तोषयिता । तापसी
कवचहरः कवचधारणक्षमः । कवचं हरति सहत इति कवचहरः कवचधारण-
क्षमं वयः प्राप्त इत्यर्थः । ‘वयसि च’ इत्यच् । हस्तनिक्षेपो हस्तन्यासः ।
विसर्जयितुं विष्टया भवितुम् । उपरुध्यते । इहातः परमवस्थानादिति शेषः ।
उर्वशी—अवितृष्णास्मि विगता तृष्णास्या इति वितृष्णा सा न भवतीत्यदि-

१ उन्नमिताननं कृत्वा । मुखमुन्नमितं कृत्वा । इ. पा.

२ वत्सं गहिदविज्जो संपदं आऊसो कवअहरो संवुत्तो । एस भत्तुणो समक्खं दे णिज्जा-
दिदो मए तुह हत्थे णिकखेवो । तुझेहँ विसज्जिदं आत्ताणं इच्छामि । अवरज्जइ मे अ-
स्सममासधम्मो । इ. पा.

३ कामं चिरस्स देखिअ विरहुक्काण्डिदाक्षि ण उण धम्मावरोधे वाहिदुं । इ. कामं चि-
रस्स अज्जउत्त पक्खिअ अवहिदहिअए ण उज्जादि पुणा अस्समधम्मो विभाविदुं । इ. पा.

४ आयं तत्रभवते च्यवनाय मत्प्रणाममावेदयिष्यामि । इ. पा.

१ तापसी—एवं भोदु ।

कुमारः—आर्ये यदि सत्यमेव निवर्तसे तदा मामप्याश्रमं
नेतुमर्हसि ।

राजा—अथि वत्स, उषितं त्वया पूर्वस्मिन्नाश्रमे । द्वितीयम-
ध्यासितुं तव समयः ।

२ तापसी—जाद गुरुणो वअणं अणुचिद्ध ।

कुमारः—तेन हि

यः सुप्तवान् मदङ्के शिखण्डकण्डूयनोपलब्धसुखः ।

तं मे जातकलापं प्रेषय मणिकण्ठकं शिखिनम् ॥ १३ ॥

३ तापसी—(विहस्य) एवं करोमि । सत्थि भोदु तुह्माणं ।

[इति निष्क्रान्ता ।]

राजा—कल्याणि

अद्याहं पुत्रिणामग्र्यः सत्पुत्रेणामुना तव ।

पौलोमीसंभवेनेव जयन्तेन पुरंदरः ॥ १४ ॥

१ एवं भवतु ।

२ ज्ञात गुरोर्वचनमनुतिष्ठ ।

३ एवं करोमि । स्वस्ति भवतु युष्मभ्यम् ।

तृष्णा साभिलाषा । आर्यायाः समागमस्येति शेषः । राजा—पूर्वस्मिन्नाश्रमे
ब्रह्मचर्याश्रम इत्यर्थः । द्वितीयं गार्हत्याश्रमम् । यः सुप्तवानिति—यः
शिखण्डकण्डूयनोपलब्धसुखः शिखण्डो बर्हस्तस्य कण्डूयनं खर्जनं तस्मादुपलब्धं
सुखं येन स तादृशः सन् यो मदङ्के सुप्तवान् सुषुप्तिं भेजे । तं जातकलापमु-
द्रतपिच्छभारम् । 'कलापः संहते बर्हे काश्यादौ तृणवृन्दयोः । इति मुक्ता-
वली । मणिकण्ठकं नाम शिखिनं मयूरं प्रेषय । अद्याहमिति—अहमथ
पुत्रिणां पुत्रवतामग्र्यः श्रेष्ठः । पौलोमी पुलोमजा शची । तस्याः संभवो अस्व
तेन जयन्तेन तन्नामकेन सूनुष्य पुरन्दर इन्द्र इव । 'जयन्तः पाकशासनिः'
इत्यमरः । अनुरूपं वर्णनं रघुवंशे—'यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ' इति ।

• सत्यं—सत्यवति । यदि सत्यं निवर्तनमेतत्तदा इ. ।—मामप्याश्रमपदं नयस्व । इ. पा.

२ सत्थि भोदु—दीहाउ होडि । इ. पा. उ०—भअवदि पादवन्दणं करोमि । रा० भगवति
अणमाभि । ताप०—सोत्थि सव्वार्णं । इति निःक्रान्ता । इत्य. ए. पु.

३ सुन्दरि । इ. पा. ४ अद्याहं—अहं हि । इ. पा.

उर्वशी—(स्मृत्या रोदिति ।)

विदूषकः—किं णु खु तत्तहोदी एकवदे अस्सुमुही संवुत्ता ।

राजा—(सावेगम् ।)

किं सुन्दरि प्ररुदितासि ममोपपन्ने
वंशस्थितेराधिगमान्महति प्रमोदे ।

पीनोन्नतस्तनविसर्पिभिरानयन्ती

मुक्तावलीविरचनापुनरुक्तिमस्रैः ॥ १५ ॥

(नाभ्यमस्याः प्रमाष्टि ।)

२ उर्वशी—मुणादु महाराओ पढमं उण पुत्तदंसणेण विस्सुमारि-
दाहिं । दाणिं महिन्दसंकित्तणेण सुमारिदो समओ मह हिअअं
आआसेदि ।

१ किं नु खलु तत्रभवती एकपदेऽश्रुमुखी संवृत्ता ।

२ शृणोतु महाराजः । प्रथमं पुनः पुत्रदर्शनेन विस्मृतास्मि । इदानीं महेन्द्र-
संकीर्तनेन स्मारितः समयो मम हृदयमायासयति ।

विदूषकः—एकपदे अकस्माद् । अश्रुमुखी अश्रुणि मुखे यस्याः सा तथा-
विधा । किं सुन्दरीति—हे सुन्दरि वंशस्थितेः वंशस्य कुलस्य स्थितिः
प्रतिष्ठा तस्या अधिगमात्प्राप्तेः । वंशस्य स्थितिर्यस्मात्तादृशस्य पुत्रस्य प्राप्ते-
रिति वा । मम महति प्रमोदे प्रकृष्टो मोदः प्रमोदस्तस्मिन्नत्यानन्द इत्यर्थः ।
उपपन्ने उपस्थिते सति किं किमर्थं प्ररुदितासि रोदितुं प्रवृत्तासि । “आदि
कर्मणि क्तः कर्तरि च” इति क्तप्रत्ययः । ‘वंशो वेणौ कुले वने पृष्ठाद्यवयवेषु
च ।’ इति विश्वः । ‘उपपन्ने’ इत्यत्र उपनीते [कृते] इति, । ‘महति’ इत्यत्र
स्फुरति [प्रकाशमाने] इति रङ्गनाथः पठति । पीनोन्नतस्तनविसर्पिभिः पीनी पीबरो
उन्नतौ यौ स्तनौ तयोर्विसर्पिभिः प्रसरद्भिरस्रैरश्रुभिः । मुक्तावलीविरचनापुन-
रुक्तिं मुक्तावलीं मौक्तिकहारस्तस्या विरचनारूपां पुनरुक्तिमानयन्ती । पुन-
रुक्तां मुक्तावलीं विरचयन्तीत्यर्थः । एकस्याः सत्त्वादन्या पुनरुक्ता न्यथा ।
‘पीनस्तनोपरिनिपातिभिरपयन्ती मुक्तावलीविरचनां पुनरुक्तिमस्रैः ।’ इति
रङ्गनाथस्य पाठः । तत्र पुनरुक्तिमिति क्रियाविशेषणमिति तद्व्याख्यानम् ।
उर्वशी—विस्मृतास्मि समयमित्यर्थात् । संकीर्तनं नामग्रहणम् । समयो नि-

१ पुत्रदर्शनेन-पुत्रमुहदंसणेण । पुत्रदंसणसमुत्थिदंण आणन्देन णन्दिद्वसि (विद्युम-
रिद्वसि) इ. पा. । दाणिं इ०-समअं सुमारिदाणि । अवधीमप सुमारिदो । मम हिअअे हिदे
इ. पा. । आआसेदि-आहण्डिअदि । इ. पा. ‘हिअअं आआसेदि’ इति बहुपु पुस्तकेषु यास्ति

राजा—कथ्यतां समयः ।

१ उर्वशी—अहं पुरा महाराजगहिदहिअआ महिन्देण आणत्तां
राजा—किमिति ।

२ उर्वशी—जदा सो मम पिअसहो राएसी तुइ समुप्पण्णास्स वंस-
करस्स मुहं पेक्खिस्सदि तदा तुए भूओवि मम समीव आअन्तव्वंति ।
सदो मए महाराजविओअभीरुदाए जादमेत्तो एव्व विज्जागमणिमित्तं
मअवदो चवणस्स अस्समपदे अज्जाए सच्चवदीए हत्थे अप्पआसं
णिक्खित्तो । अज्ज पिदुणो आराहणसमत्थो संवुत्तोत्ति कलभन्तीए
णिज्जादिदो मे दीहाऊ । ता एत्तिओ मे महाराएण संवासो ।

(सर्वे विषादं रूपयन्ति ।)

राजा—(सनिश्वासम् ।) अहो सुखप्रत्यर्थिता दैवस्य ।

१ अहं पुरा महाराजगृहीतहृदया महेन्द्रेण आज्ञापिता—

२ यदा मम प्रियसखो राजर्षिस्त्वथि समुत्पन्नस्य वंशकरस्य मुञ्चं प्रेक्षिष्यते
तदा त्वया भूयोपि मम समीपमागन्तव्यमिति । ततो मया महाराजविद्योग-
भीरुतया जातमात्र एव विद्यागमनिमित्तं भगवतश्चवनस्याश्रमपदे आर्यायाः
श्रुत्यवत्या हस्तेऽप्रकाशं निक्षिप्तः । अथ पितुराराधनसमर्थः संवृत्त इति क-
लयन्त्या निर्यातितो मे दीर्घायुः । तदेतावान्मे महाराजेन संवासः ।

यमः कालवधिर्वा । 'समयः क्षययाचारकालसिद्धान्तसंविदः ।' इत्यमरः । आ-
यासयति पीडयति । उर्वशी—वंशकरस्य—वंशं करोति प्रवर्तयतीति वंशकर-
स्तं तथाविधम् । जातमात्रो जात एव जातमात्रः । विद्यागमनिमित्तं विद्या-
नामागमोऽधिगमः स निमित्तं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । अप्रकाशं नि-
मृत्तम् । निक्षिप्तः न्यासीकृतः । आराधनसमर्थः । 'आराधनं साधने स्याद-
वाप्तौ तोषणेपि च ।' इत्यमरः । कलयन्त्या आलोचयन्त्या । राजा—सुखप्र-
त्याथिता प्रतिकूलमर्थयत इत्येवंशीलं प्रत्यर्थि सुखस्य प्रत्यर्थि सुखप्रत्यर्थि
तस्य भावस्तथा । सुखप्रतिरोधिता । 'अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ।'

१ गुणादु महाराजो । अहं पुरा महाराजगहिदहिअआ गुरुसावसंभूटा महेन्द्रेण अवधा
कडुअ अभवगुणादा । इ. पा.

२ रणसहायो । इ. पिअवअस्सो । इ. वंसकरस्स—वंसधरस्स । इ. अज्जाए...णिक्खिण्णो
एसो पुत्तओ...अप्पणाणिक्खित्तो । कलभन्तिए—सि काठणणिज्जादिदो एसो दीहाऊ
आऊ । इ. पाठान्तराणि ।

३ राजा मोहमुग्धच्छति ॥ सर्वे—समस्तसदु समस्तसदु महाराजो । कञ्चुकी—समाध-
यितु महाराजः । विदूषकः—अम्बलण्णं अम्बलण्णं । इत्यधिकं रङ्गनाथः पठति ।

आश्वासितस्य मम नाम सुतोपलब्ध्या
सद्यस्त्वया सह कृशोदरि विप्रयोगः ।

व्यावर्तितातपरुजः प्रथमाभ्रवृष्ट्या

वृक्षस्य वैद्युत इवाग्निरुपस्थितोयम् ॥ १६ ॥

१ विदूषकः—अअं सो अत्यो अणत्याणुबन्धी संवृत्तो । संपदं
तच्छेपि तत्तभवदा वक्कलं गेण्हिअ तवोवणं गन्दव्वंति ।

२ उर्वशी—मंपि मन्दभाणि किदविणअस्स पुत्तस्स लभाणन्तरं
सग्गारोहणेण अवसिदकज्जं महाराओ समत्थेदि ।

राजा—मा मैम

१ अयं सोर्धः अनर्थानुबन्धी संवृत्तः । सांप्रतं तक्ष्यामे तत्रभवता वक्कलं
ब्रूहीत्वा तपोवनं गन्तव्यमिति ।

२ मामपि मन्दभागिनीं कृतविनयस्य पुत्रस्य लाभानन्तरं स्वर्गारोहणेना-
वसितकार्या महाराजः समर्थयते ।

इत्यमरः । आश्वासितस्येति—हे कृशोदरि कृशमुदरं यस्यास्तत्सन्नुदिः ।
हे तनुमध्ये । अत्रोदरशब्दो लक्षणया कथ्यः वर्तते । सुतोपलब्ध्या पुत्रप्राप्त्या
आश्वासितस्य कृतसान्त्वनस्य मम नाम । यावत्सन्तानचिन्तानिवृत्त्या कृतस-
माधानोस्मि तावदित्यर्थः । सद्यः सपदि त्वया सहायं विप्रयोगशिरवियोग उप-
स्थितः प्राप्तः । उक्तार्थे उपमामाह—प्रथमाभ्रवृष्ट्या नूतनमेघवर्षणेन । ‘अत्रं मेघो
बारिवाहः’ इत्यमरः । व्यावर्तितातपरुजः । व्यावर्तिता दूरीकृता आतपरुगुष्म-
पीढा । तज्जनिता क्लान्तिरिति वा । यस्य तथाविधस्य । वृक्षस्य वैद्युतो विद्यु-
त्सम्बन्धी अग्निरिव । पूर्णयमुपमा । ‘आतपो रश्मिमात्रे स्यात्सूर्यरश्मौ च
दृश्यते ।’ इति धारिणः । अनर्थानुबन्धी अनर्थस्यानुबन्धः परम्परा अस्या-
स्तीति । ‘अत्रभवान्देवराजः स्वयमनुप्राहयितव्यः’ इत्यपि क्वचिपाठः [इति
रत्ननाथः] । तपोवनं गन्तव्यं नूनं तपोवनं गमिष्यति । कृतविनयस्य कृतः
सम्पादितो विनयः शिक्षा येन । ‘विनयं प्रणतौ प्राहुः शिक्षायां विनयो मतः ।’
इति विश्वः । अवसितकार्या समाप्तकर्तव्याम् । समर्थयते कदाचिन्मांस्यते ।
सुविनीतपुत्रस्य लाभानन्तरं कृतकृत्या भूत्वा मत्सुखासुखनिरपेक्षेयं स्वर्गं यास्व-

१ हा दृष्टि मन्दभाभा । मंनि किदविणअस्स पुत्तअस्स लभाणन्तरं सग्गारोहणेण अव-
सिदकज्जं विप्यअं,अग्गई महाराओ समत्थइस्सदि । इ. पा.

न हि मुलभविद्योगा कर्तुमात्माप्रियाणि
 प्रभवति परवत्ता शासने तिष्ठ भर्तुः ।
 अहमपि तव सूनाषायुषि न्यस्तराज्यो
 विचरितमृगयूथान्याश्रयिष्ये वनानि ॥ १७ ॥

कुमारः—नार्हति तातः पुंगवधारितायां धुरि दम्यं नियोजयितुम् ।

राजा—अयि वत्स

शमयति गजानन्यान्गन्धद्विपः कलभोपि स-
 न्भवति सुतरां वेगोदग्रं भुजंगशिशोर्विषम् ।

भुवमधिपतिर्बालावस्थोप्यलं परिरासितुं

न खलु वयसा जात्यैवायं स्वकार्यसहो भैरः ॥ १८ ॥

तीति कदाचिन्महाराजस्य बुद्धिः स्यादित्यर्थः । नहीति—मुलभविद्योगा मुलभः
 विद्योगो यस्याः सा । परवत्ता पराधीनता । 'परतन्त्रः पराधीनः परवान्'
 इत्यमरः । आत्मप्रियाणि स्वस्येष्टानि कर्तुं न प्रभवति हि । परतन्त्रः पुंस्य-
 आत्मनः शरीरस्य तच्चेष्टितानां चानीशतया नियमेन आत्मप्रियाणि कर्तुं नैव
 शक्नोतीति भावः । अत एव भर्तुः स्वामिनो महेन्द्रस्य शासने तिष्ठ आज्ञा-
 नुरूपं वर्तस्वेत्यर्थः । अहमपि तव सूनाषायुषि न्यस्तराज्यो निवेशितराज्य-
 मरः । तस्मै राज्यं दत्वेत्यर्थः । विचरितमृगयूथानि विचरिता मृगयूथा मृगस-
 मूहा येषु तानि । मृगाधिष्ठितानीत्यर्थः । वनानि आश्रयिष्ये । वानप्रस्थाश्रमं
 स्वीकारिष्यामीत्यर्थः । कुमारः—पुंगवधारितायां पुमांश्चासौ गौश्व पुंगवः महोक्षः ।
 'गोरतद्वितलुकि' इति टच् । तेन धारितायामूढायाम् । 'पुंगवधार्यायाम्' इति
 क्वचित्पाठः । पुंगवेन धारयितुमर्ह्यायामिति तस्यार्थः । दम्यं वत्सतरम् । 'दम्य-
 वत्सतरौ समौ' इत्यमरः । शमयतीति—गन्धप्रधानो द्विपः गन्धद्विपः गन्ध-
 गजः कलभो बालोपि सन्नन्यान्गजान् शमयति अभिभवति । गन्धद्विपलक्षणं
 बालकाप्ये—'यस्य गन्धं समाग्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः । तं गन्धहस्तिनं
 प्रकुट्टपतेविजयावहम् ॥' इति । भुजंगशिशोरपि विषं गरलं सुतरामत्यन्तं
 वेगोदग्रं वेगैरुदग्रं चण्डम् । दष्टानां प्राणहरमित्यर्थः । भवति । अत्र रङ्गनाथ-
 टीका यथा—वेगैः 'धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिविषवेग इति स्मृतः' इति वचनोक्तै-
 विषवेगैरुदग्रं क्रूरम् । भुजङ्गशिशोर्विषं गरलं प्रभवति मारणसमर्थं भवति । धा-

१ नृप० । तात नार्हसि मां नृपपुङ्गवधारितायां । इ. पा.

२ प्रभवतितराम् । वेगोदग्रं—वेगोक्त्रिकम् । इ. पा.

गुणः । इ. पा.

कान्तव्य मद्रचनादमात्यपरिषदं ब्रूहि संभ्रियतामायुषो राज्याभिषेकं
इति ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः ।

[इति दुःखितो निष्क्रान्तः ।]

(सर्वे दृष्टिप्रविषातं रूपयन्ति ।)

राजा—(आकाशमवलोक्य ।) किं नु खलु निरध्रे विद्युत्संपातः ।

१ उर्वशी—(तिलोक्य ।) अम्भो भअवं णारदो ।

राजा—अये भगवान् नारदः । य एषः

गोरोचनानिकषपिङ्गजटाकलापः

संलक्ष्यते शशिकलामलवीतसूत्रः ।

१ अहो भगवान् नारदः ।

स्रवश्च सप्त । उक्तं च वाग्भटादौ—‘रसास्रह्मांसमेदोस्थिमज्जशुक्राणि घातवः’ इति ।
एवं च सप्तैव विषवेगा अपि भवन्ति । तल्लक्षणानि च विषतन्त्रे पृषक्पृषङ्किरू-
षितानि । यथा—‘वेगो रोमाश्चमाद्यो रचयति विषजः स्वेदवक्रोपशोषौ तस्योर्ध्व-
स्रत्परो द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ । यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयनविवशतां
कण्ठमङ्गं च हिकां षष्ठो निःश्वासमोहौ वितरति च मूर्तिं सप्तमो भक्षकस्य ॥’
इति । बालावस्त्रोप्यधिपती राजा भुवं परिरक्षितुं सर्वतः शत्र्वादिभ्यो रक्षितुमलं
समर्थो भवति । उक्तार्थे अर्थान्तरं न्यस्यति—अयमुक्तरूपो भरः अतिस्रयः
[प्रकर्षः] ‘अयातिशयो भरः’ इत्यमरः । जाल्या जन्मनैव स्वकार्यसहः स्व-
कार्यनिर्वाहक्षमो भवति । वयसा तारुण्यादिना न खलु तथा भवति । पुरुषवि-
शेषनिष्ठः स्वभावसिद्ध एव कोपि महिमातिशयः कार्यनिर्वाहसहिष्णुर्भवति ।
न तत्र वयआदि हेतुरिति भावः । अमात्यपरिषदममात्यसमूहम् । संभ्रियतां
राज्याभिषेकः राज्याभिषेकस्योचिताः संभाराः क्रियन्ताम् । राजा—किं नु खलु
इ०—विद्युत्तेजसेव नारददेहदीप्त्या चक्षुषि प्रतिहते इयमुक्तिः । अत्रान्द्रुतस-
म्प्राप्तेः ‘उपगूहनम्’ नाम सन्ध्यङ्गमुक्तम् । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—‘तद्भवेदुपगूह-
वम् । यस्मादद्भुतसम्प्राप्तिः’ इति । गोरोचनेति—गोरोचनानिकषपिङ्गजटा-
कलापः गोरोचनायाः निकषाः कषपाषाणा लक्षणया तद्रता लैसास्तद्भृत्पिङ्ग-
पिङ्गले जटाकलापो जटासमूहो यस्य । शशिकलामलवीतसूत्रः शशिकलापद-

१ अर्थं लातव्य । कञ्चुकी—आज्ञापयतु देवः । राजा—इ. पा.

१ संभ्रियन्तां कुमारस्यायुषो राज्याभिषेकसंभाराः । इ. पा.

१ कृतो नु खलु भो विपुत्संपातः । इ. पा.

मुक्तागुणातिशयसंभृतमण्डनश्री-

हेमप्ररोह इव जङ्गमकल्पवृक्षः ॥ १९ ॥

अर्घ्यमस्मै ।

१ उर्वशी—(वषोष्मादाय ।) इअं भवदो अरिहणा ।

(ततः प्रविशति नारदः ।)

नारदः—विजयतां मध्यमलोकपालः ।

राजा—(उर्वशीहस्तादर्घ्यमादायावर्ज्यं ।) भगवन्नभिवादये ।

२ उर्वशी—भवन् पणमामि ।

नारदः—अविरहितौ दंपती भूयास्ताम् ।

राजा—(आत्मगतम् ।) अपि नमैवं स्यात् । (प्रकाशम् । कुमारम्-
श्लिष्य ।) वत्स भगवन्तमभिवादयस्व ।

१ इयं भगवतेऽर्हणा ।

२ भवन् प्रणमामि ।

यत्नं धवलं वीतसूत्रमुपवीतं यस्य । शशिकलात्र द्वितीयाचन्द्रः । मुक्तागुणाति-
शयसंभृतमण्डनश्रीः मुक्तागुणानां मौक्तिकहारानामतिशयैरुत्कर्षैः । उत्कृष्ट-
मुक्ताहारैरित्यर्थः । 'उत्कर्षोतिशये' इत्यमरः । संभृता कृता मण्डनश्रीरलं-
कारशोभा यस्य । एतादृशः सन् हेमप्ररोहो हेमः सुवर्णस्य प्ररोहा जटाश्रा-
क्षादयो यस्य तादृशः जङ्गमकल्पवृक्षो गमनशीलः कल्पवृक्ष इव संलभ्यते ।
स्वभावोक्तिरुपमालंकारौ । नारदावतारस्यानुरूपं वर्णनं भाषकविकृतं क्षिप्रुपा-
लवधे प्रथमसर्गे द्रष्टव्यम् । अर्थः पूजाविधिस्तदर्थं द्रव्यमर्घ्यम् । तदुक्तम्—
'मन्त्रमाल्यादेसंयुक्तमुदकमर्घ्यमुच्यते ।' इति । 'पादार्चाभ्यां च' इति यत्प्र-
त्ययः । 'वद् तु त्रिष्वर्घ्यमर्चार्थे पाद्यं पादाय वारिणि ।' इत्यमरः । उर्वशी—
अर्हणा पूजा । 'पूजानमस्वापचितिः सपर्यार्चाहर्हणाः समाः ।' इत्यमरः ।
नारदः—मध्यमलोकपालः मध्यमलोको मर्त्यलोकस्तस्य रक्षिता । 'पुंसि ध्रुतौ
मध्यमलोकमर्त्यो' इति त्रिकाडीशेषः । नारदः—दंपती जाया च पतिश्च ।
राजदन्तादिगणे जायाशब्दस्य दम्भावश्च जम्भावो निपात्यते । अत्र उर्वशीपुरु-
षसोः निष्प्रत्यहसमागमोपक्षेपभात् 'कार्ये' नाम पञ्चम्यर्थप्रकृतिरुक्ता । राजा—
अभिवादयस्व अभिवादनं कुरु । अभिवादनं नामोच्चारणपूर्वको नमस्कारः ।
आभिमुख्येन वाद्यते आशीरनेनेत्यभिवादनम् । 'समे तु पादग्रहणमभिवादनमि-

१ भवन्ना ह. अर्थं भगवदो अर्घ्यो । इ. पा.

कुमारः । भगवन्नोर्वशेय आयुः प्रणमति ।

नारदः—आयुष्मान् एषि ।

राजा—अयं विष्टरोनुगृह्यताम् ।

नारदः—(तथोपावेष्टः ।)

(सर्वे नारदमनूपविशन्ति ।)

नारदः—राजन् ध्रूयतां महेन्द्रसंदेशः ।

राजा—अवहितोस्मि ।

नारदः—प्रभावदर्शी मघवा वनगमनाय कृतबुद्धिं भवन्तम-
नुशास्ति—

राजा—किमाज्ञापयति ।

नारदः—त्रिकालदर्शिभिर्मुनिभिरादिष्टः सुरासुरसंगरो भावी ।
भवांश्च सांयुगीनः सहायो नः । तेन त्वया न शस्त्रं संन्यस्तव्यम् ।
इयं चोर्वशी यावदायुस्तव सहधर्मचारिणी भवत्विति ।

१ उर्वशी—(अपवार्यः ।) अम्महे सल्लं मे हिअआदो अवणीदं
विअ ।

१ अहो शल्यं मे हृदयादपनीतमिव ।

त्युभे ।' इत्यमरः । कुमारः—ओर्वशेयः उर्वश्या अपत्यं पुमान् । राजा—
विष्टरः आसमम् । 'विष्टरो विष्टपी दर्मेमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ।' इत्यमरः । 'वृ-
क्षासनयोर्विष्टरः' इति निपातः । राजा—प्रभावदर्शी—अयं शब्दो व्याख्यात-
पूर्वः । नारदः—अनुशास्ति कर्तव्यत्वेन निर्दिशति । त्रिकालदर्शिभिः त्रीन्काल-
भूतमविष्यद्भूतमानान्पश्यन्त्येवंशीलैः । सांयुगीनः संयुगे साधुर्बुद्धिः शलः ।
'प्रतिजनादिभ्यः खञ्' इति खञ्प्रत्ययः । 'सांयुगीनो रणे साधुः' इत्यमरः ।
संन्यस्तव्यं त्यक्तव्यम् । यावदायुर्यावजीवम् । इयं चोर्वशीत्यादिना समप्रफ-
लसंप्राप्तिकथनात् 'फलागमः' नाम पञ्चम्यवस्था प्रदर्शिता । अस्याः कार्येणार्थ-
प्रकृत्या योगाग्निर्वहणसन्धिः । उर्वशी—शल्यमिव मे हृदयादपनीतमिति वा
बोजना । शल्यं बाष्पाग्रम् । अत्र दुःखापनयात् 'समयः' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तम् ।

१ पौकुरवस ओर्वशेयः प्रणमति । इ. पा.

२ त्रैलोक्यदर्शीभिरादिष्टः सुरासुरविमर्दो भावी । भवांश्च सांयुगीनसहायस्तेन न त्वया शस्त्र-
संन्यासः कार्यः । इयं चोर्वशी यावदायुस्ते धर्मचारिणी भवत्विति । इ. पा.

राजा—परवानस्मि देवेश्वरेण ।

नारदः—युक्तम् ।

त्वत्कार्यं वासवः कुर्यात्त्वं च तस्येष्टमाचरेः ।

सूर्यः समेधयत्यग्निमग्निः सूर्यं च तेजसां ॥ २० ॥

(आकाशमवलोक्य ।) रम्भे उपनीयतां स्वयं महेन्द्रेण संभृतः कुमार-
स्यायुषो यौवराज्याभिषेकैः ।

(प्रविष्टा यथोक्तहस्ता अप्सरसः)

१ अप्सरसः—भवं इमे अभिसे असंभारा ।

नारदः—उपवेश्यतामायुष्मान्मद्रपीठे ।

२ रम्भा—इदो वच्छ । (इति कुमारमुपवेशयति ।)

१ भगवन्नेतेऽभिषेकसंभाराः ।

२ इतो वत्स ।

‘समयो दुःखनिर्याणम्’ इति तल्लक्षणात् । राजा—परवानस्मि देवेश्वरेण महे-
न्द्राज्ञानुरोधात्तदादिष्टमेव करोमीत्यर्थः । अत्र वाञ्छितसिद्धेर्गम्यमानत्वात् ‘आ-
नन्दः’ नाम सन्ध्यङ्गमुपक्षिप्तम् । त्वत्कार्यमिति—वासव इन्द्रस्त्वत्कार्यं तवा-
भीष्टं कुर्यात् । त्वं च तस्येष्टमाचरेः कुर्याः एवं युवयोरन्योन्योपकार्योपकारक-
भावोस्त्वित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—सूर्योऽग्निं तेजसा समेधयति वर्धयति । अग्निश्च
सूर्यं तेजसा समेधयति । ‘अग्नितेजो हि दिने सूर्यमनुप्रविशति रात्रौ सूर्य-
तेजोऽग्निमिति पौराणिकी प्रसिद्धिः । इति रङ्गनाथः । इमं विषयमधिकृत्य
‘दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ।’ इत्यत्र रघुवंशटीकायां
मङ्गिनाथोपि ‘सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते । आदित्यो वा अस्तं य-
ज्ञमिदमनुप्रविशति । अग्निर्वादित्यं सायं प्रविशति । इति श्रुतीरुदाहरति ।
अप्सरसः—अभिषेकसंभाराः—‘बिल्ववल्मीकमृत्तिकादिसामग्री’ इति रङ्गनाथः ।
अभिषेकवर्णनं कविनैव रघुवंशे सप्तदशे सर्गे सविस्तरं कृतं तत्रैव द्रष्टव्यम् ।
नारदः—मद्रपीठं हैमं मणिखचितभासनम् । ‘नृपासनं तु यद्भद्रासनं सिंहासनं च
तत् । हैमं’ इत्यमरः । अत्र रङ्गनाथः—भद्रासनलक्षणं चोक्तं देवीपुराणे—हैमं च
राजतं ताम्रं क्षीरवृक्षमयं च वा । भद्रासनं प्रकर्तव्यं सार्धहस्तसमुच्छ्रितम् ।
सपादहस्तमानं च राज्ञो माण्डलिकान्तरात् ॥’ वराहसंहितायां च—‘त्रिविध-

१ तव कार्यमसौ कुर्यात्त्वं च तस्येष्टकार्यं कृत् । सूर्यः संबधेयत्यग्निमग्निः सूर्यं स्वतेजसां ॥ इ. पा.

२ रम्भे आनीयतां कुमारस्यायुषो यौवराज्याभिषेकाय महेन्द्रेण संभृतः संभारः । इ. ता.

३ मद्रपीठे उपवेशयति । इ. पा.

नारदः—(कुमारस्य शिरसि कलशमावर्ज्यं) रम्भे निर्वर्त्यतां शेषो विधिः ।

१ रम्भा—(वयोष्णं निर्वर्त्यं ।) वच्छ पणम भगवन्तं मादा-
पिदरे अ ।

कुमारः— (यथाक्रमं प्रणमति ।)

नारदः—स्वस्ति भवते ।

राजा—कुलधुरंधरो भव ।

२ उर्वशी—पिदुणो आराधइत्तओ होहि ।
(नेपथ्ये वैतालिकौ ।)

प्रथमः—विजयतां युवराजः ।

अमरमुनिरिवात्रिर्ब्रह्मणोत्रेरिवेन्दु-

बुध इव शिशिरांशोर्बोधनस्येव देवः ।

भव पितुरनुरूपस्त्वं गुणैर्लोककान्तै-

रतिशायिनि समाप्ता वंश एवाशिषस्ते ॥ २१ ॥

१ वत्स प्रणम भगवन्तं मातापितरौ च ।

२ पितुराराधयिता भव ।

स्तस्योच्छ्रययो हस्तः पादाधिकोर्ध्वयुक्तश्च । माण्डलिकानन्तरजित्समस्तरा-
ज्याधिनां शुभदः ॥' इति । नारदः—शेषो विधिर्नीराजनादिः । रम्भा-
भगवन्तं नारदमित्यर्थात् । 'भगवन्तं महर्षिम्' इति क्वचित्पाठः । राजा-
कुलधुरंधरः कुलधुरैर्यः । धुरं धारयतीति धुरंधरः । 'संज्ञायां श्रुतवृजिधारिस-
हितापेदमः' इति खच् । सूत्रेधृधातोर्णिजन्तस्य ग्रहणात् 'खचि न्हस्वः' इत्यनेन-
न्हस्वश्च । अमरमुनिरिति—अमरमुनिर्देवर्षिरात्रिः ब्रह्मण इव । अत्रिर्ब्रह्मणो मान-
सपुत्रः । तदुक्तं मानवसंहितायाम्—मरीचिमन्यङ्गिरसौ—इति । अत्रेरिन्दुश्चन्द्रः
इव चन्द्रोत्रेर्नेत्रसमुत्पन्न इति पुराणानि । तदुक्तं पाद्ये—ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्त्व-
त्रिर्नाम महातपाः । सप्तकामः प्रजा वत्स तपस्तेपे सुदुस्तरम् । ऊर्ध्वमाचक्रमे
तस्य रेतः सोमत्वमीषिवत् । नेत्राभ्यां तस्य सुज्ञाव दशधा द्योतयद्दिशः ॥ इ-
त्यादि । एतत्सर्वं 'अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रैरिव द्यौः ।' इत्यत्र मन्निनायेन
विस्तरश्च उक्तमत एव विरम्यतेऽस्माभिः । बुधः किल बृहस्पतिपत्नीतारागर्भे
सोमेनोत्पादितः । अत्र मत्स्यपुराणम्—ततः संवत्सरस्यान्ते द्वादशादित्यसभिः।

१ वंशवधनः । इ. पा.

द्वितीयः—

तव पितरि पुरस्तादुन्नतानां स्थितेस्मिन्
स्थितिमति च विभक्ता त्वय्यनाकम्प्यधैर्ये ।
अधिकतरमिदानीं राजते राजलक्ष्मी-
हिमवति जलधौ च व्यस्ततोयेव गङ्गा ॥ २२ ॥

- १ अप्सरसः—(उर्वशीमुपेत्य ।) दिट्टिआ पुत्तस्स जुवराअसि-
रिए भत्तुणो अविरहेण वड्डसि ।
२ उर्वशी—साधारणो एसो अब्भुदओ । (कुमारं हस्ते गृहीत्वा ।)
एहि वच्छ जेड्डमादरं अभिवन्देहि ।

- १ दिष्टया पुत्रस्य युवराजश्रिया भर्तुरविरहेण वर्षसे ।
२ साधारण एषोभ्युदयः । एहि वत्स ज्येष्ठमातरमभिवन्दस्व ।

दिव्यपीताम्बरधरः पीताभरणभूषितः । राज्ञः सोमस्य पुत्रत्वात्सौम्यो राज-
सुतः स्मृतः ॥' इत्यादि । बोधनस्य बुधस्य देवः पुरुरवा इव । त्वं लोककान्तै-
र्लोकहृदयैर्गुणैः पितुरनुरूपः पित्रा तुल्यगुणो भव । अतिशयिनि सर्वोत्कर्षशालिनि
ते वंशे कुले आशिषः समामा एव । सर्वश्रेयोधिगमाभिरवकाशाः सत्यः
पुनरुक्ततां भजन्ते इत्यर्थः । अत एव गुणैः पितुरनुरूपो भवेत्येवाशा-
स्यसे । अनुरूपभावो रघुवंशे पञ्चमसर्गे यथा—'आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं
श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते । पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीच्छं भ-
वतः पितेव ॥' इति । तव पितरीति—उन्नतानां महात्मनां पुरस्ता-
दग्रे स्थितेऽस्मिन् तव पितरि । अनाकम्प्यधैर्ये अनाकम्प्यमक्षोभ्यं धैर्यं
चित्तस्वैर्यं यस्य तस्मिन् । स्थितिमति मर्यादापालके त्वयि च । वि-
भक्ता राजलक्ष्मीहिमवति हिमाचले जलधौ च व्यस्ततोया विभक्तजला
गङ्गैवेदानीमधिकतरं राजते शोभते । 'उन्नतानां पुरस्तात्स्थिते' 'स्थितिमति'
'अनाकम्प्यधैर्ये' इत्येतानि विशेषणानि हिमवत्पक्षे जलधिपक्षे च योज्यानि ।
उभयोर्मालिनीवृत्तम् । उर्वशी—साधारणोस्माकं सर्वासामप्सरसामित्यर्थात् ।

- १ दिट्टिआ प्यिअसही पुअअस्स जुअराअसिर्णि पेखिअ भत्तुणो अविरहे वड्डिदि । इ. पा.
२ रम्भा—(कुमार—) जेड्डमादरं—पढमं मादरं । अभिवन्देहि आहिवादेहि । वन्देहि । इ. पा.

कुमारः—(प्रतिष्ठते ।)

नारदः—तिष्ठ, समये तत्रभवत्याः समीपं गच्छसि ।

आयुषो यौवराज्यश्रीः स्मारयत्यात्मजस्य ते ।

अभिषिक्तं महासेनं सैनापत्ये मरुत्वता ॥ २३ ॥

राजा—एवमनुगृहीतो भगवतां कथं न योग्यो भविष्यति ।

नारदः—किं ते भूयः पाकशासनः प्रियं करोतु ।

राजा—यदि मे मघवा प्रसन्नः किमतः परमिच्छामि । तथा-
पीदमस्तु ।

भरतवाक्यम् ।

परस्परविरोधिन्योरेकसंश्रयदुर्लभम्

संगतं श्रीसरस्वत्योर्भूतयेस्तु सदा सतामं ॥ २४ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

॥ इति विक्रमोर्वशीये नाटके पद्यमोः ॥

॥ समाप्तमिदं विक्रमोर्वशीयं नाटकम् ॥

ज्येष्ठमातरमौशीनरीम् । नारदः—समये योग्यकाले । आयुष इति—ते तवात्म-
जस्यायुषो यौवराज्यश्रीर्युवराजलक्ष्मीः । मरुत्वतेन्द्रेण सेनापतेर्भावः सैनापत्यं
तत्राभिषिक्तं महासेनं कार्तिकेयं स्मारयति स्मृतिगोचरीकरोति । 'इन्द्रो मरु-
त्वान्मघवा' इत्यमरः । 'कार्तिकेयो महासेनः' इति च सः । राजा—एवं स्वय-
मभिषेककलशमावर्जयता । नारदः—पाकस्य तन्नामकदैत्यस्य शासनो हन्ता
इन्द्रः । 'भूयः प्रियं करोतु' इत्यनेन काव्यसंहारलक्षणमङ्गुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं
तु—'वरप्रदानसम्प्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते ।' राजा—भरतवाक्यं नटवाक्यम् ।
नाटकाभिनयसमाप्तौ नटेन सामाजिकेभ्य आशीर्दीयते । प्रस्तावनानन्तरं नट-
वाक्याभावादिदं भरतवाक्यमित्युच्यते । परस्परेति—परस्परविरोधिन्वोः पर-

१ राजा—तिष्ठ । समयेव तत्रभवत्याः समीपं यास्यामस्तावत् । इ. पा.

२ अनुगृहीतोस्मि भगवता । इ. पा. ३ प्रियमाहरतु । उपहरतु । उपकरोतु । इ. पा.

४ भूयादुद्धृतये सताम । इ. पा. अस्मादनन्तरम्—

सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वां भद्राणि पश्यतु ।

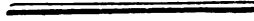
सर्वैः कामानवाप्नोतु सर्वैः सर्वत्र नन्दतु ॥ इति पद्यं पुस्तकद्वये ।

स्परं विरोधो वैरमनयोरस्तीति तयोः । निसर्गभिजास्पदयोरित्यर्थः । प्रायेण हीश्वरा मूर्खाः पण्डिताश्च दरिद्रा भवन्ति । एतदनुरोधादिदमुक्तम् । श्रीसरस्वत्योः । एकसंश्रयदुर्लभमेकत्रवासदुर्लभं संगतं मिलनम् । सहवसतिरित्यर्थः । सतां सन्नानां भूतयेऽभिवृद्धयर्थं सदास्तु । अत्र सन्नानां प्रसन्नसाया गम्यमानत्वात् 'प्रशस्तिः' नामाङ्गमुक्तम् । तल्लक्षणमादिभरते—'देवद्विजन्तृपादीनां प्रशस्तिः स्यात्प्रसन्नसन्तम् ।' इति ।

कालेवंशोद्भवेनेयं रामचन्द्रस्य सूनुना ।
मोरेश्वरेणात्पथिया निर्मितार्थप्रकाशिका ॥
नाम टीका सुबोधार्थं बालानां न्यूनमत्र यत् ।
तद्गुहाः क्षन्तुमर्हन्ति हंसक्षीरनयेन मे ॥
स्वतन्त्राः सर्वतन्त्रेषु लोकमण्डितपण्डिताः ।
तेभ्योऽर्पिता तथा लक्ष्मीमाधवौ परितुष्यताम् ॥

इति कालेवंशोत्पन्नेन रामचन्द्रसूनुना मोरेश्वरेण विरचितायां श्रीमद्विक्रमोर्वशीयटीकायामर्थप्रकाशिकायां पञ्चमोऽङ्कः ।

शुभं भूयादध्यापकस्याध्वेतुषु ।

कांतव्य मद्रचनादमात्यपरिषदं ब्रूहि संभ्रियतामायुषो राज्याभिषेकं
इति ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः ।

[इति दुःखितो निष्कान्तः ।]

(सर्वे दृष्टिप्रविघातं रूपयन्ति ।)

राजा—(आकाशमवलोक्य ।) किं नु खलु निरभ्रे विद्युत्संपातः ।

१ उर्वशी—(विलोक्य ।) अम्भो भवं नारदो ।

राजा—अये भगवान् नारदः । य एषः

गोरोचनानिकषपिङ्गजटाकलापः

संलक्ष्यते शशिकलामलवीतसूत्रः ।

१ अहो भगवान् नारदः ।

व्यस्य सप्त । उक्तं च वाग्भटादौ—‘रसाद्यङ्गमांसमेदोस्त्रिमज्जशुक्राणि घातवः’ इति ।
एवं च सप्तैव विषवेगा अपि भवन्ति । तालक्षणानि च विषतन्त्रे पृथक्पृथक्नि-
रूपितानि । यथा—‘वेगो रोमाश्चमाद्यो रचयति विषजः स्वेदवक्रोपशोषौ तस्योर्ध्व-
स्तपरो द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ । यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयनविवशतां
कण्ठमङ्गं च हिक्कां षष्ठो निःश्वासमोहौ वितरति च मूर्ति सप्तमो भक्षकस्य ॥’
इति । बालावस्थोप्यधिपती राजा भुवं परिरक्षितुं सर्वतः शत्र्वादिभ्यो रक्षितुमर्हं
समर्थो भवति । उकार्थे अर्थान्तरं न्यस्यति—अयमुक्तं रूपो भरः अतिशयः
[प्रकर्षः] ‘अयातिशयो भरः’ इत्यमरः । जाल्या जन्मनैव स्वकार्यसहः स्व-
कार्यनिर्वाहक्षमो भवति । वयसा तारुण्यादिना न खलु तथा भवति । पुरुषवि-
शेषनिष्ठः स्वभावसिद्ध एव कोपि महिमातिशयः कार्यनिर्वाहसहिष्णुर्भवति ।
न तत्र वयआदि हेतुरिति भावः । अमात्यपरिषदममात्यसमूहम् । संभ्रियतां
राज्याभिषेकः राज्याभिषेकस्त्योचिताः संभाराः क्रियन्ताम् । राज्ञा—किं नु खलु
इ०—विद्युत्तेजसेव नारददेहदीप्त्या चक्षुषि प्रतिहते इयमुक्तिः । अत्राद्भुतस-
म्प्राप्तेः ‘उपगूहनम्’ नाम सन्त्यङ्गमुक्तम् । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—‘तद्भवेदुपगूह-
नम् । यस्मादद्भुतसम्प्राप्तिः’ इति । गोरोचनोति—गोरोचनानिकषपिङ्गजटा-
कलापः गोरोचनायाः निकषाः कषपाषाणा लक्षणया तद्गता लेखास्तद्गतपिङ्ग-
पिङ्गले जटाकलापो जटासमूहो यस्य । शशिकलामलवीतसूत्रः शशिकल्यवद-

१ अर्थं कांतव्य । कञ्चुकी—आज्ञापयतु देवः । राजा—इ. पा.

१ संभ्रियन्तां कुमारस्यायुषो राज्याभिषेकसंभाराः । इ. पा.

१ कुतो नु खलु भो विपुत्संपातः । इ. पा.

मुक्तागुणातिशयसंभृतमण्डनश्री-

हेमप्ररोह इव जङ्गमकल्पवृक्षः ॥ १९ ॥

अर्घ्यमस्मै ।

१ उर्वशी—(यथोक्तमादाय ।) इअं भवदो अरिर्हणा ।

(ततः प्रविशति नारदः ।)

नारदः—विजयतां मध्यमलोकपालः ।

राजा—(उर्वशीहस्तादर्घ्यमादायावर्ज्यं ।) भगवन्नभिवादये ।

२ उर्वशी—भवन् पणमामि ।

नारदः—अविरहितौ दंपती भूयास्ताम् ।

राजा—(आत्मगतम् ।) अपि नामैवं स्यात् । (प्रकाशम् । कुमारव्य-
भिष्य ।) वत्स भगवन्तमभिवादयस्व ।

१ इयं भगवतेऽर्हणा ।

२ भगवन् प्रणमामि ।

यत्नं धवलं वीतसूत्रमुपवीतं यस्य । शशिकलात्र द्वितीयाचन्द्रः । मुक्तागुणाति-
शयसंभृतमण्डनश्रीः मुक्तागुणानां मौक्तिकहारानामतिशयैरुत्कर्षैः । उत्कृष्ट-
मुक्ताहारैरित्यर्थः । 'उत्कर्षोतिशये' इत्यमरः । संभृता कृता मण्डनश्रीरत्न-
कारशोभा यस्य । एतादृशः सन् हेमप्ररोहो हेमः सुवर्णस्य प्ररोहा जटाशा-
खादयो यस्य तादृशः जङ्गमकल्पवृक्षो गमनशीलः कल्पवृक्ष इव संलक्ष्यते ।
स्वभावोक्तिरुपमालंकारौ । नारदावतारस्यानुरूपं वर्णनं माधकविकृतं शिशुपा-
ल्लवधे प्रथमसर्गे द्रष्टव्यम् । अर्घ्यः पूजाविधिस्तदर्थं द्रव्यमर्घ्यम् । तदुक्तम्—
'मन्धमात्यादिसेयुक्तमुदकमर्घ्यमुच्यते ।' इति । 'पादार्घ्यां च' इति यत्प्र-
त्ययः । 'षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि ।' इत्यमरः । उर्वशी-
अर्हणा पूजा । 'पूजानमस्यापचितिः सपर्योर्चार्हणाः समाः ।' इत्यमरः ।
नारदः—मध्यमलोकपालः मध्यमलोको मर्त्यलोकस्तस्य रक्षिता । 'पुंसि भृतौ
मध्यमलोकमर्त्यां' इति त्रिकाडीशेषः । नारदः—दंपती जाया च पतिश्च ।
राजदन्तादिगणे जायाशब्दस्य दम्भावश्च जम्भावो निपात्यते । अत्र उर्वशीपुरु-
बसोः निष्प्रत्यहसमागमोपक्षेपणात् 'कार्यं' नाम पञ्चम्यर्थप्रकृतिरुक्ता । राज्ञा-
मभिवादयस्व अभिवादनं कुरु । अभिवादनं नामोच्चारणपूर्वको नमस्कारः ।
आभिमुख्येन वाद्यते आशीरनेनेत्यभिवादनम् । 'समे तु पादग्रहणमभिवादनमि-

१ अचना इ. अर्धं भगवतो अर्घ्यो । इ. प.

कुमारः । भगवन्नोर्वशेय आयुः प्रणमति ।

नारदः—आयुष्मान् एषि ।

राजा—अयं विष्टरोनुगृह्यताम् ।

नारदः—(तयोपावेष्टः ।)

(सर्वे नारदमनूपाविशन्ति ।)

नारदः—राजन् भूयतां महेन्द्रसंदेशः ।

राजा—अवहितोस्मि ।

नारदः—प्रभावदर्शी मघवा वनगमनाय कृतबुद्धि भवन्तम-
नुशास्ति—

राजा—किमाज्ञापयति ।

नारदः—त्रिकालदर्शिभिर्मुनिभिरादिष्टः सुरासुरसंगरो भावी ।
भवांश्च सांयुगीनः सहायो नः । तेन त्वया न शस्त्रं संन्यस्तव्यम् ।
इयं चोर्वशी यावदायुस्तव सहधर्मचारिणी भवत्विति ।

१ उर्वशी—(अपवार्यं ।) अम्महे सल्लं मे हिअआदो अवणीदं
विअ ।

१ अहो शल्यं मे हृदयादपनीतमिव ।

त्युभे ।' इत्यमरः । कुमारः—ओर्वशेयः उर्वश्या अपत्यं पुमान् । राजा—
विष्टरः आसमम् । 'विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ।' इत्यमरः । 'वृ-
क्षासनयोर्विष्टरः' इति निपातः । राजा—प्रभावदर्शी—अयं शब्दो व्याख्यात-
पूर्वः । नारदः—अनुशास्ति कर्तव्यत्वेन निर्दिशति । त्रिकालदर्शिभिः त्रीन्काल-
भूतभाविष्यद्वर्तमानान्पश्यन्त्येवंशीलैः । सांयुगीनः संयुगे साधुर्युद्धकुशलः ।
'प्रतिजनादिभ्यः खञ्' इति खञ्प्रत्ययः । 'सांयुगीनो रणे साधुः' इत्यमरः ।
संन्यस्तव्यं त्यक्तव्यम् । यावदायुर्यावज्जीवम् । इयं चोर्वशीत्यादिना समग्रफ-
लसंप्राप्तिकथनात् 'फलागमः' नाम पञ्चम्यवस्था प्रदर्शिता । अस्याः कार्येणार्थ-
प्रकृत्या योगान्निवर्हणसन्धिः । उर्वशी—शल्यमिव मे हृदयादपनीतमिति वा
बोजना । शल्यं बाष्पाग्रम् । अत्र दुःस्वापनयात् 'समयः' नाम सन्ध्यङ्गुफम् ।

१ पौरुवस ओर्वशेयः प्रणमति । इ. पा.

२ त्रैलोक्यदर्शिभिरादिष्टः सुरासुरविमर्दो भावी । भवांश्च सांयुगीनसहायस्तेन न त्वया सल्ल-
संन्यासः कार्यः । इयं चोर्वशी यावदायुस्ते धर्मचारिणी भवत्विति । इ. पा.

राजा—परवानस्मि देवेश्वरेण ।

नारदः—युक्तम् ।

त्वत्कार्यं वासवः कुर्यात्त्वं च तस्येष्टमाचरेः ।

सूर्यः समेधयत्यग्निमग्निः सूर्यं च तेजसां ॥ २० ॥

(आकाशमवलोक्य ।) रम्भे उपनीयतां स्वयं महेन्द्रेण संभृतः कुमार-
स्यायुषो यौवराज्याभिषेकैः ।

(प्रविष्टा यथोक्तहस्ता अप्सरसः)

१ अप्सरसः—भवं इमे अभिसे असंभारा ।

नारदः—उपवेश्यतामायुष्मान्भद्रपीठे ।

२ रम्भा—इदो वच्छ । (इति कुमारमुपवेशयति ।)

१ भगवन्नेतेऽभिषेकसंभाराः ।

२ इतो वत्स ।

‘समयो दुःखनिर्याणम्’ इति तल्लक्षणात् । राजा—परवानस्मि देवेश्वरेण महे-
न्द्राज्ञानुरोधात्तदादिष्टमेव करोमीत्यर्थः । अत्र वाञ्छितसिद्धेर्गम्यमानत्वात् ‘आ-
नन्दः’ नाम सन्ध्यङ्गमुपक्षिप्तम् । त्वत्कार्यमिति—वासव इन्द्रस्त्वत्कार्यं तवा-
भीष्टं कुर्यात् । त्वं च तस्येष्टमाचरेः कुर्याः एवं युवयोरन्योन्योपकार्योपकारक-
भावोस्त्वित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—सूर्योऽग्निं तेजसा समेधयति वर्धयति । अग्निश्च
सूर्यं तेजसा समेधयति । ‘अग्नितेजो हि दिने सूर्यमनुप्रविशति रात्रौ सूर्य-
तेजोऽग्निमिति पौराणिकी प्रसिद्धिः । इति रङ्गनाथः । इमं विषयमधिकृत्य
‘दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ।’ इत्यत्र रघुवंशटीकायां
मल्लिनाथोपि ‘सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते । आदित्यो वा अस्तं य-
ज्ञमिनुप्रविशति । अग्निर्वादित्यं सायं प्रविशति । इति श्रुतीरुदाहरति ।
अप्सरसः—अभिषेकसंभाराः—‘बिल्ववल्मीकमृत्सिकादिसामग्री’ इति रङ्गनाथः ।
अभिषेकवर्णनं कविनैव रघुवंशे सप्तदशे सर्गे सविस्तरं कृतं तत्रैव द्रष्टव्यम् ।
नारदः—भद्रपीठं हैमं मणिखचितमासनम् । ‘नृपासनं तु यद्भद्रासनं सिंहासनं च
तत् । हैमं’ इत्यमरः । अत्र रङ्गनाथः—भद्रासनलक्षणं चोक्तं देवीपुराणे—हैमं च
राजतं ताम्रं क्षीरवृक्षमयं च वा । भद्रासनं प्रकर्तव्यं सार्धं हस्तसमुच्छ्रितम् ।
सपादहस्तमानं च राज्ञो माण्डलिकान्तरात् ॥’ वराहसंहितायां च—‘त्रिविध-

१ तव कार्यमसौ कुर्यात्त्वं च तस्येष्टकार्यं कृत् । सूर्यः संबधयत्यग्निमग्निः सूर्यं स्वतेजसां । इ. पा.

२ रम्भे आनीयतां कुमारस्यायुषो यौवराज्याभिषेकाय महेन्द्रेण संभृतः संभारः । इ. पा.

३ भद्रपीठे उपवेशयति । इ. पा.

नारदः—(कुमारस्य क्षिरसि कलशमावर्ज्यं) रम्भे निर्वर्त्यतां
शेषो विधिः ।

१ रम्भा—(यथोक्तं निर्वर्त्यं ।) वच्छ पणम भगवन्तं मादा-
पिद्रे अ ।

कुमारः—(यथाक्रमं प्रणमति ।)

नारदः—स्वस्ति भवते ।

राजा—कुलधुरंधरो भव ।

२ उर्वशी—पिदुणो आराधइत्तओ होहि ।
(नेपथ्ये बैतालिकौ ।)

प्रथमः—विजयतां युवराजः ।

अमरमुनिरिवात्रिर्ब्रह्मणोत्रेरिवेन्दु-

र्बुध इव शिशिरांशोर्बोधनस्येव देवः ।

भव पितुरनुरूपस्त्वं गुणैर्लोककान्तै-

रतिशयिनि समाप्ता वंश एवाशिषस्ते ॥ २१ ॥

१ बत्स प्रणम भगवन्तं मातापितरौ च ।

२ पितुराराधयिता भव ।

स्तस्योच्छ्रायो हस्तः पादाधिकोर्धयुक्श्च । माण्डलिकानन्तरजित्समस्तरा-
ज्यायिनां शुभदः ॥' इति । नारदः—शेषो विधिर्नाराजनादिः । रम्भा-
भगवन्तं नारदमित्यर्थात् । 'भगवन्तं महर्षिम्' इति क्वचित्पाठः । राजा-
कुलधुरंधरः कुलधोरेयः । धुरं धारयतीति धुरंधरः । 'संज्ञायां श्रुतवृजिधारिस-
हितपिदमः' इति खच् । सूत्रेधृषातोर्णिजन्तस्य ग्रहणात् 'खचि न्हस्वः' इत्यनेन-
न्हस्वश्च । अमरमुनिरिति—अमरमुनिर्देवर्षिरात्रिःब्रह्मण इव । अत्रिर्ब्रह्मणो मान-
सपुत्रः । तदुक्तं मानवसंहितायाम्—मरीचिमन्यद्विरसौ—इति । अत्रेरिन्दुबन्धः
इव चन्द्रोत्रेनेत्रसमुत्पन्न इति पुराणानि । तदुक्तं पाद्मे—ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्त्व-
त्रिर्नाम महातपाः । स्रष्टुकामः प्रजा बत्स तपस्तेपे सुदुस्तरम् । ऊर्ध्वमाचक्रमे
तस्य रेतः सोमत्वमीषिवत् । नेत्राभ्यां तस्य सुस्त्राव दशधा योतयद्विशः ॥ इ-
त्यादि । एतत्सर्वं 'अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः ।' इत्यत्र मन्त्रिनायेन
विस्तरश्च उक्तमत एव विरम्यतेऽस्माभिः । बुधः किल बृहस्पतिपत्नीतारागर्भे
सोमेनोत्पादितः । अत्र मत्स्यपुराणम्—ततः संवत्सरस्यान्ते द्वादश्यादित्यसभिजः

द्वितीयः—

तव पितरि पुरस्तादुन्नतानां स्थितेस्मिन्
स्थितिमति च विभक्ता त्वय्यनाकम्प्यधैर्ये ।

अधिकतरमिदानीं राजते राजलक्ष्मी-

हिमवति जलधौ च व्यस्ततोयेव गङ्गा ॥ २२ ॥

१ अप्सरसः—(उर्वशीगुपेत्य ।) दिष्टिआ पुत्तस्त जुवराअसि-
रीए भत्तुणो अविरहेण वड्ढसि ।

२ उर्वशी—साधारणो एसो अण्मुदओ । (कुमारं हस्ते गृहीत्वा ।)
एहि वच्छ जेठ्ठमादरं अभिवन्देहि ।

१ दिष्टिआ पुत्रस्य जुवराजश्रिया भतुरविरहेण बर्षसे ।

२ साधारण एषोभ्युदयः । एहि वत्स ज्येष्ठमातरमभिवन्दस्व ।

दिव्यपीताम्बरधरः पीताभरणभूषितः । राज्ञः सोमस्य पुत्रत्वात्सौम्यो राज-
सुतः स्मृतः ॥' इत्यादि । बोधनस्य युधस्य देवः पुरुरवा इव । त्वं लोककान्तै-
ल्लोकहृद्वैगुणैः पितुरनुरूपः पित्रा तुल्यगुणो भव । अतिशयिनि सर्वोत्कर्षशालिनि
ते वंशे कुले आशिषः समाम्ना एव । सर्वश्रेयोधिगमाभिरवकाशाः सत्यः
पुनरुक्ततां भजन्ते इत्यर्थः । अत एव गुणैः पितुरनुरूपो भवेत्येवाशा-
स्यसे । अनुरूपभावो रघुवंशे पञ्चमसर्गे यथा—'आशास्वमन्यत्पुनरुक्तभूतं
श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते । पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीर्ष्यं भ-
वतः पितेव ॥' इति । तव पितरीति—उन्नतानां महात्मनां पुरस्ता-
दग्रे स्थितेऽस्मिन् तव पितरि । अनाकम्प्यधैर्ये अनाकम्प्यमक्षोभ्यं धैर्ये
चित्तस्थैर्ये यस्य तस्मिन् । स्थितिमति मर्यादापालके त्वयि च । वि-
भक्ता राजलक्ष्मीहिमवति हिमाचले जलधौ च व्यस्ततोया विभक्तजला
गङ्गवेदानीमधिकतरं राजते शोभते । 'उन्नतानां पुरस्तात्स्थिते' 'स्थितिमति'
'अनाकम्प्यधैर्ये' इत्येतानि विशेषणानि हिमवत्पक्षे जलधिपक्षे च योज्यानि ।
उभयोर्मालिनीवृत्तम् । उर्वशी—साधारणोस्माकं सर्वासामप्सरसामित्यर्थात् ।

१ दिष्टिआ प्पिअसही पुत्तअस्स जुवराअसिर्दि वेच्छिअ भत्तुणो अविरहे वड्ढिदि । इ. पा.

२ रम्मा—(कुमार—) जेठ्ठमादरं—पठनं मादरं । अभिवन्देहि आहिवादेहि । वन्देहि । इ. पा.

कुमारः—(प्रतिष्ठते ।)

नारदः—तिष्ठ, समये तत्रभवत्याः समीपं गच्छसि ।

आयुषो यौवराज्यश्रीः स्मारयत्यात्मजस्य ते ।

अभिषिक्तं महासेनं सैनापत्ये मरुत्वता ॥ २३ ॥

राजा—एवमनुगृहीतो भगवतां कथं न योग्यो भविष्यति ।

नारदः—किं ते भूयः पाकशासनः प्रियं करोतु ।

राजा—यदि मे मघवा प्रसन्नः किमतः परमिच्छामि । तथा-
पीदमस्तु ।

भरतवाक्यम् ।

परस्परविरोधिन्योरेकसंश्रयदुर्लभम्

संगतं श्रीसरस्वत्योर्भूतयेस्तु सदा सतामं ॥ २४ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

॥ इति विक्रमोर्वशीये नाटके पञ्चमोऽङ्कः ॥

॥ समाप्तमिदं विक्रमोर्वशीयं नाटकम् ॥

ज्येष्ठमातरमौशीनरीम् । नारदः—समये योग्यकाले । आयुष इति—ते तवात्म-
जस्यायुषो यौवराज्यश्रीर्युवराजलक्ष्मीः । मरुत्वतेन्द्रेण सेनापतेर्भावः सैनापत्यं
तत्राभिषिक्तं महासेनं कार्तिकेयं स्मारयति स्मृतिगोचरीकरोति । 'इन्द्रो मरु-
त्वान्मघवा' इत्यमरः । 'कार्तिकेयो महासेनः' इति च सः । राजा—एवं स्वय-
मभिषेककलशमावर्जयता । नारदः—पाकस्य तन्नामकदैत्यस्य शासनो हन्ता
इन्द्रः । 'भूयः प्रियं करोतु' इत्यनेन काव्यसंहारलक्षणमङ्गुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं
तु—'वरप्रदानसम्प्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते ।' राजा—भरतवाक्यं नटवाक्यम् ।
नाटकाभिनयसमाप्तौ नटेन सामाजिकेभ्य आशीर्दीयते । प्रस्तावनानन्तरं नट-
वाक्याभावादिदं भरतवाक्यमित्युच्यते । परस्परेति—परस्परविरोधिन्योः पर-

१ राजा—तिष्ठ । सममेव तत्रभवत्याः समीपं यास्यामस्तावत् । इ. पा.

२ अनुगृहीतोऽस्मि भगवता । इ. पा. १ प्रियमाहरतु । उपहरतु । उपकरोतु । इ. पा.

४ भूयादुद्धृतये सताम । इ. पा. अस्मादनन्तरम्—

सर्वेस्तरतु दुर्गाणि सर्वां भद्राणि पश्यतु ।

सर्वैः कामानवाप्नोतु सर्वैः सर्वत्र नन्दतु ॥ इति पथं पुस्तकद्वये ।

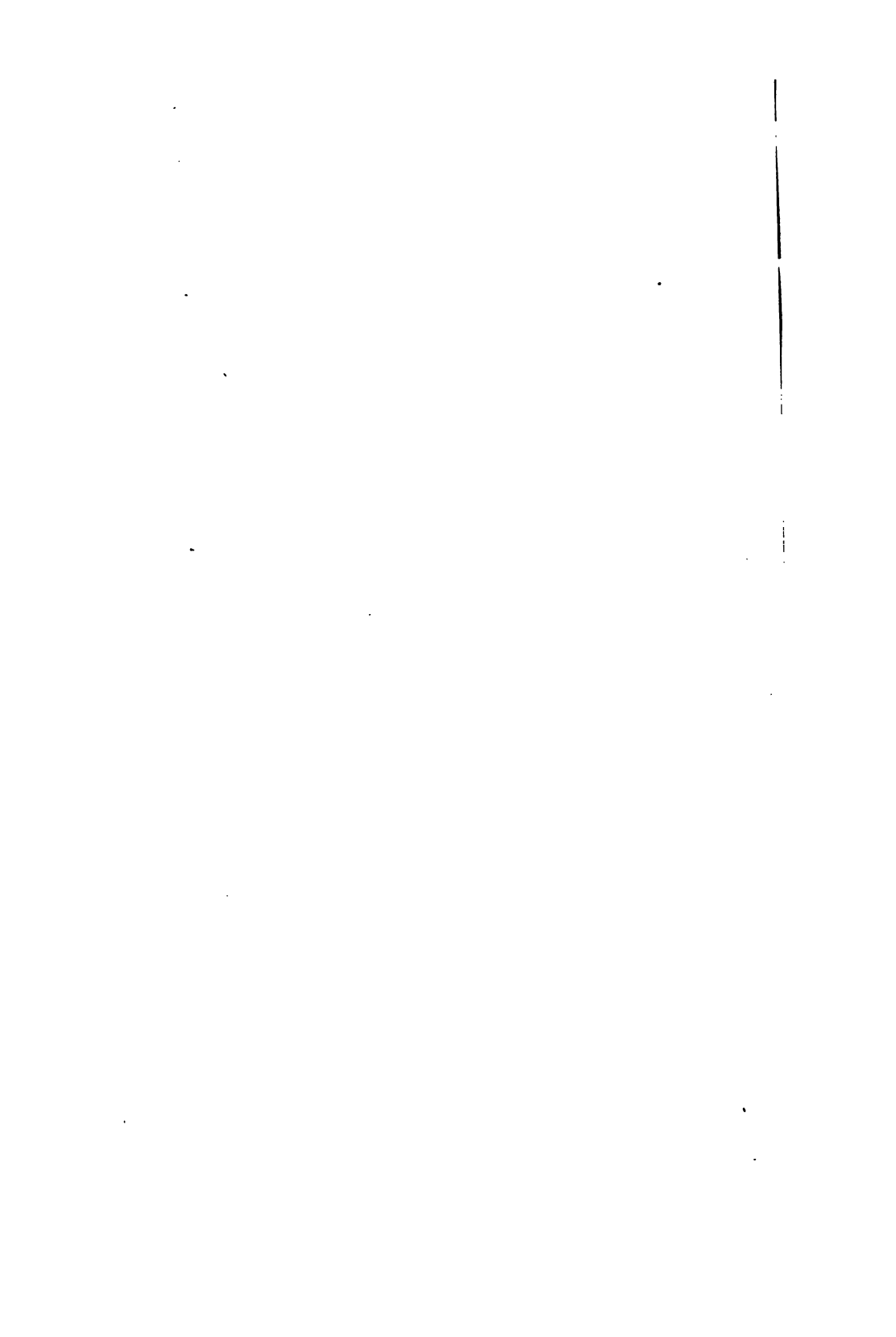
स्परं विरोधो वैरमनयोरस्तीति तयोः । निसर्गभिन्नास्पदयोरित्यर्थः । प्रायेण हीश्वरा मूर्खाः पण्डिताश्च दरिद्रा भवन्ति । एतद्दुरोधादिदमुक्तम् । श्रीसरस्वत्योः । एकसंश्रयदुर्लभमेकत्रवासदुर्लभं संगतं मिलनम् । सहसतिरित्यर्थः । सतां सन्नानां भूतयेऽभिवृद्धयर्थं सदास्तु । अत्र सन्नानां प्रसंसाया गन्धमानत्वात् 'प्रशस्तिः' नामाङ्गमुक्तम् । तल्लक्षणमादिभरते—'देवद्विजवृषादीनां प्रशस्तिः स्यात्प्रशंसनम् ।' इति ।

काळेवंशोद्भवेनेयं रामचन्द्रस्य सूनुना ।
 मोरेश्वरेणाल्पधिया निर्मितार्थप्रकाशिका ॥
 नाम टीका सुबोधार्थं बालानां न्यूनमत्र चत् ।
 तद्गुहाः क्षन्नुमर्हन्ति हंसक्षीरनयेन मे ॥
 स्वतन्त्राः सर्वतन्त्रेषु लोकमण्डितपण्डिताः ।
 तेभ्योर्पिता तथा लक्ष्मीमाधवौ परितुष्यताम् ॥

इति काळेवंशोत्पन्नेन रामचन्द्रसूनुना मोरेश्वरेण विरचितायां श्रीमद्विक्रमोर्ब-
 शीयटीकायामर्थप्रकाशिकायां पञ्चमोऽङ्कः ।

शुभं भूयादध्वापकस्याध्वेतुश्च ।

परिशिष्टम् ।

चतुर्थाङ्कगतानि रङ्गनाथपठितानि प्राकृतंपद्यादीनि ।

पृ. ९५ पं. १—

(नेपथ्ये सहजन्याचित्रलेखयोः प्राषैशिक्याक्षिसिका ।)

पिअसहिविओअविमणा सहिसहिआ [हंसी] वाउला समुल्लवइ ।

सूरकरफंसविअसिअतामरसे सरवरुच्छङ्गे ॥ १ ॥

(ततः प्रविशति सहजन्या चित्रलेखां च ।)

चित्रलेखा—(प्रवेशानन्तरे द्विपदिकया दिशोऽवलोक्ये ।)

१ प्रियसखीवियोगविमनाः सखीसहिता व्याकुला समुल्लपति ।

सूर्यकरस्पर्शविकसिततामरसे सरोवरोत्सवे ॥

पिअसहीति । सखी सखीति वा । उर्वशीविरहदूनचेताः सहजन्योपेता विह्वला कासारोपान्तोपविष्टा चित्रलेखा विलपतीत्यर्थः । सखी सहजन्यां प्रति सखी चित्रलेखां वदतीत्यर्थे इति वा । रविकरसंपर्कसंजातविकासरक्तसरोजवन्मत्सख्याः कदा नु भर्तृसंदर्शनादिजनितं सुखं संपत्स्यत इति सरोविशेषणध्वनिः । आक्षिप्तिकालक्षणमाह भरतः—चञ्चत्युटादितालेन मार्गत्रयभिभूषिता । आक्षिप्तिका स्वरपदप्रथिता कथिता नुषैः ॥' इति । पात्रप्रवेश एवैतस्या निवेशः । गाथा छन्दः । तलक्षणं च पिह्ले—'पठमं धारह मत्ता बीए अष्टारहेण संजुत्ता । जह पठमं तेह तीअं दहपञ्चविहूसिआ गाहा ॥' इति । दशपञ्चेत्यर्थाच्चतुर्थचरणे पञ्चदशमात्राविभूषिता भवतीत्यर्थः । विशेषान्तरं च तत्रैव—'सत्तगणादहिन्ता जो ण लहू छङ्गणे जो विसमो । तह गाहे विइ अद्वे छङ्गं लहुअं विआणेहु ॥' इति । गणक्षतुष्कलः । प्राकृतपद्ये न जगणः षष्ठः । छङ्गं लहुअमिति । एको लघुरेव षष्ठो गणः कार्य इत्यर्थः । विषमे जगणाभावः । अन्ते गुरुक्षत्राप्यावश्यकं इति हृदयम् ॥ द्विपदिकया दिशोऽवलोक्येति । द्विपदिकास्थगीतिविशेषेण दिगवलोकनं विधावाग्निमां गार्था पठतीत्यर्थः । दिशोऽवलोक्य द्विपदिकास्थगीत्या वदतीत्यर्थो वा । तलक्षणं चाह भगवान्भरतमुनिः—'शुद्धा खण्डा च मात्रा च संपूर्णोति चतुर्विधा । द्विपदी करणास्थेन तालेन परिगीयते ॥ पादे न पञ्चभागोऽन्ते औ स्तः षष्ठद्वितीयकौ । चतुर्भेरीदृशैः पादैः शुद्धा द्विपदिकोच्यते ॥ अर्धान्तेऽन्ये स्वराणाहुः खण्डा स्याच्छुद्धयार्थ्या । षष्ठेनैकेन गुरुणा मात्राद्विपदिका मता ॥ श्लेया

सहअरिदुक्खालिद्धअं सरवरअम्भि सिणिद्धअम् ।
वाहोवगिअणअणअं तम्मइ हंसीजुअलअम् ॥ २ ॥

पृ ९९ पं. ३—

(अनन्तरे जम्मलिका ।)

सहअरिदुक्खालिद्धअं सरवरअम्भि सिणिद्धअम् ।

अविरलवाहजलोळअं तम्मइ हंसीजुअलअम् ॥ ३ ॥

सहजन्या—सैहि, अत्थि कोवि समागमोवाओ ।

चित्रलेखा—गौरीचरणराअसंभवं संगममणि वज्जिअ कुदो से
समागमोवाओ ।

पृ „ पं. ७—

(अनन्तरे खण्डधारा)

चिन्तादुम्भिममाणसिआ सहअरिदंसणलालसिआ ।

विअसिअकमलमणोहरए विहरइ हंसी सरवरए ॥ ४ ॥

- १ सहचरीदुःखालीढं सरोवरे झिग्धम् ।
बाष्पापवल्गितनयनं ताम्यति हंसीयुगलम् ॥
- २ सहचरीदुःखालीढं सरोवरे झिग्धम् ।
अविरलबाष्पजलाई ताम्यति हंसीयुगलम् ॥
- ३ सखि, अस्ति कोऽपि समागमोपायः ।
- ४ गौरीचरणरागसंभवं संगममणि वर्जयित्वा कुतोऽस्याः समागमोपायः ।
- ५ चिन्ताद्नमानसा सहचरीदर्शनलालसा ।
विकसितकमलमनोहरे विहरति हंसी सरोवरे ॥

शुद्धैव संपूर्णा गुरुणान्तऽधिकेन तु ॥' इति । हंसीयुगलान्योक्त्या स्वपीडाति-
शयं वर्णयति—सहअरीति । अपवल्गितमुपप्लुतम् । ताम्यति ग्लानि भजते ॥
अनन्तरे जम्मलिकेति । जम्मलिका गीतिविशेषः । तथा चाह भरतः—
'उग्रहो द्विःसकृद्वैकखण्डो द्विशकलोऽथवा । यत्र ध्रुवो द्विराभोगो ध्रुवे मुक्तिः
स जम्मकः ॥' इति । एतस्यैव नाम जम्मलिकेति मतङ्गमतम् । 'ध्रुवे मुक्ति-
रहिता पूर्वोक्तं शिक्षिता सा' इति श्रीमद्भट्टसोमचरणाः । पुनः 'सहचरि'
इत्येव पठति तृतीये चरणपरिवर्तनेन । अविरलवाहजलोळं अविरलबाष्पजला-
ईम् । अं । ई देशी ॥ खण्डधारेति । खण्डधाराख्यो गीतिवि-
शेषः । तु—'यद्गीतं गुणचर्या च रागेण क्रीडनेन च । तालेन सा
याष्टिकेन प्रकाशिता ॥' इति ॥ हंस्यन्यापदेशेनः पुनः स्वावस्थामाह-
। गजान्बोक्त्या जायाविरहायासितस्योन्मत्तस्य पुरूरवसो रङ्गभू-

पृ. ९९ पं. १०—

(नेपथ्ये पुरुरवसः प्रावेशिकवाक्षितिका ।)

गहनं गइन्दणाहो पिअविरहुम्माअपअलिअविआरो ।
विसइ तरुकुसुमकिसलअभूसिअणिअदेहपब्भारो ॥ ९ ॥

पृ. ९९ पं. १२—

(लोष्टं पृहीत्वा हन्तुं धावन् । अनन्तरे द्विपदिकया दिशोऽवलोक्य ।)

हिअआहिअपिअदुक्खओ सरवरए धुदपक्खओ
वाहोवगिअणअणओ तम्मइ हंसजुआणओ ॥ ६ ॥

पृ. १०० पं ५—

(इति मूर्च्छितः पतति । पुनर्द्विपदिकयोत्याय निःश्वस्य ।)

मैइ जाणिअ मिअलोअणि णिसिअरु कोइ हरेइ ।
जाव णु णवतडिसामलि धाराहरु वरिसेइ ॥ ७ ॥

पृ. १०१ पं. ४— (अनन्तरे चर्चरी ।)

अलहर संहर एहु कोपमिआदत्तओ
अविरलधारासारदिसामुहकुन्तओ ।

१ गहनं गजेन्द्रनाथः प्रियाविरहोन्मादप्रकटितविकारः ।

विशति तरुकुसुमकिसलयभूषितनिजदेहप्राग्भारः ॥

२ हृदयाहितप्रियादुःखः सरोवरे ध्रुतपक्षः ।

व्याधापवल्गितनयनस्ताम्यति हंसयुवा ॥

३ मया ज्ञातं मृगलोचनां निशाचरं कोऽपि हरति ।

यावन्नु नवतडिच्छथामलो धाराधरो वर्षति ॥

४ जलधर संहरात्र कोपमाङ्गमः । अविरलधारासारादिशामुखकान्तः ।

मावाक्षितिकया प्रवेशं सूचयति—गहणमिति । देहप्राग्भारो देहाभोगः
हंसान्यापदेशेन राजा खदुःखातिरेकमाह—हिअअ इति । व्याधापवल्गित-
नयनः । पक्षे वाष्पापवल्गितनयनः । ध्रुतपक्षः कम्पितपक्षः । पक्षेऽसहायः ।
'पक्षः पार्श्वगुरुस्साध्यसहायबलभित्तिषु' इति त्रिकाण्डी । व्याधत्रासितनेत्रः ॥
मइ जाणिएति—जुनिश्चये । यावज्जलधरो वर्षति तावन्मृगलोचनामुर्वशीं
कोऽपि राक्षसो हरतीति मया निश्चयेन ज्ञातम् । वर्षणोत्तरं तु जलदनिश्चया-
त्केन नीता क्व वा गता मत्प्राणप्रिया किमिदानीं करोमि मन्दभाग्य इति । इति
क्वापि सकरुणं विचिन्त्येत्युत्तरचूर्णिकासंगतिः । 'मइ कोइ' इति च 'मया को-
ऽपि' इत्यर्थे देशी ॥ अनन्तर इति—चर्चरीसंज्ञो गीतिविशेषः । यदुक्त्म्—

ए मइं पुहवि भमन्ते जइ पिअ पेक्खिहिमि
तच्छे जं जु करीहसि तं तु सहीहिमि ॥ ८ ॥

पृ. १०१ पं. ७ प्रत्यादिशामि—

(अनन्तरे चर्चरी ।)

गन्धुम्माइअमहुअरगीएहिं
वज्जन्तेहिं परहुअतूरेहिं ।

पसरिअपवणुव्वेह्णिअपल्लवणिअरुं

सुललिअविविहपआरेहिं णच्चंइं कप्पअरुं ॥ ९ ॥

इति नतित्वा ।

पृ. १०२ पं. ४ अन्वेषयामि—

(पाठस्यान्ते भिन्नकः ।)

दैइआरहिओ अहिअं दुहिओ विरहाणुगओ परिमन्थरओ ।

१ ए अहं पृथ्वीं भ्रमन्त्यदि प्रियां प्रेक्षिष्ये

तदा यद्यत्करिष्यसि तत्तत्सहिष्ये ॥

२ गन्धोन्मादितमधुकरगीतैर्वाद्यमानैः परभृततूर्यैः ।

प्रधृतपवनोद्वेहितपल्लवानिकरः सुललितविविधप्रकारैर्नृत्याति कल्पतरुः ॥

३ दयितारहितोऽधिकं दुःखितो विरहानुगतः परिमन्थरः ।

‘द्रुतमध्यत्यं समाश्रिता पठति प्रेमभरंभटी यदि । प्रतिमण्डकरासकेन वा हु-
तमध्या प्रथमा हि चर्चरी ॥’ ‘सोमो वा प्रतिमण्डकः । लघ्वादितालो लोके-
ऽसौ रास इत्यभिधीयते ॥’ इति । मेघं प्रत्याह—जलहरोति—ए इति संबोधने,
एवमथ वा संहर, एहु, कोपम् इति पदत्रयम् । एहु एतस्मिन्मूलक्षणे जने कोपं
संहर । मा कुर्वित्यर्थः इति वा । ‘मइं, तच्छे, जं जुं’ इत्यादयोऽहं, तदा, यद्यदि-
त्यर्थे देशीशब्दाः । वसन्तवर्षनेन जलधरसमयप्रत्यादेशमाह—गन्धुम्माइएति ।
गीतैस्तूर्यैरित्युपलक्षणे तृतीया । प्रधृतेनेतस्ततः संचलता वायुनोद्वेगलनशीलमन्त्रकः
पल्लवानिकरः किसलयंसमूहो यस्य सः । एतेन पल्लवानिकरस्य करत्वं गम्यति ।
पाठस्यान्ते भिन्नक इति । ‘पाठो वाद्याक्षरोत्करः’ इति भरतः । भिन्नको
रागविशेषः । तथा चाह भरतः—‘षड्जमध्यमिकोत्पन्नो भिन्नको मध्यमो बहुः ।
षड्जप्रहांशो मन्यासो मन्द्रसोऽन्तोऽथवा भवेत् ॥ षड्जादिमूर्च्छनः शुद्धः संशा-
रिणि सकाकलिः । प्रसन्नादियुतो दानवीरे रौद्रेऽद्रते रसे ॥ दिनस्य पश्चिमे यामे
प्रबोज्यः सोमदैवतः ॥’ इति ॥ गजान्योन्था स्त्रावस्थांमाह—दैइआरहिओ
इति । भ्रमतीत्यध्याहारः । गजयूथपतिरहं स्त्रीयां प्राणप्रियामपि रक्षितुं न शक्तः ।

गिरिकीर्णणं कुसुमुज्ज्वलं

गजजूहवई तह झीणगई ॥ १० ॥

(अनन्तरे द्विपादिकया परिक्रम्यावलोक्य च सहर्षम् ।)

पृ. १०३ पं. १२ —

(अनन्तरे खण्डकः ।)

संपत्तविसूरणओ तुरिअं परवारणओ ।

पिअतमदंसणलालसओ गअवरु विक्षिअमाणसओ ॥ ११ ॥

(तेना खण्डकान्तरे चर्चरी ।)

बंहिण पै इअ अब्भत्थिअम्मि आअक्खहि मं ता

एत्थ अरण्णे भमन्ते जइ पइ दिट्ठी सा महु कान्ता ।

१ गिरिकानने कुसुमोज्ज्वले

गजयूथपतिस्तथा क्षीणगतिः ॥

२ संप्राप्तखेदस्त्वरितं परवारणः ।

प्रियतमादर्शनलालसो गजवरो विस्मितमानसः ॥

३ बर्हिण परमित्यभ्यर्थये आचक्ष्व मम ताम्

अत्रारण्ये भ्रमता यदि त्वया दृष्टा सा मम कान्ता ।

कथं मे यूथपतित्वं भिक् च मामित्यतिदुःखे कारणम् । अनन्तरे खण्डक इति । खण्डको गीतिविशेषः । तत्क्षणं तु—‘विरहव्यापृता या तु पठेद्गीतिं कुशीलवी । प्राकृतेन प्रबन्धेन खण्डकः स उदाहृतः ॥’ इति । गजान्यापदेशेन स्वावस्थां पुनराह—संपत्तविसूरणेति । विचरतीति शेषः । परबलदलनोऽप्यहं स्वप्रियतमासंरक्षणेऽपि क्षमो नास्मीति खेदे विस्मये च हेतुगर्भे विशेषणं परवारण इति । विसूरण इति ‘खिदेर्विसूरः’ इति विसुरादेशः ॥ तेना खण्डकान्तरे चर्चरीति । तेनेति मङ्गलार्थकमक्षरद्वयम् । तेनकलक्षणमाह भगवान्भरतमुनिः—‘ॐ तत्सदिति निर्दे-शात्तत्त्वमस्यादिवाक्यतः । तदिति ब्रह्म तेनायं ब्रह्मणा मङ्गलात्मकः ॥ लक्षित-स्तेन तेना इति अन्यत्रापि—‘तेकारः शंकरः प्रोक्तो नाकारश्च उमा तथा । गी-तादौ तेन वक्तव्यं तेना इत्यक्षरद्वयम् ॥’ इति । खण्डकचर्चर्योर्लक्षणं प्रागुक्तमेव । बर्हिणं प्रत्याह—बंहिण पै इति । बर्हिण पै परम् । त्वामिति वा । ‘आअक्खहि मं ता । अथ वण भमन्ते’ इत्यपि क्वचित्पाठः । निशामय शृणु । पाठान्तरे—आचक्ष्व मां ताम् । अथ वने भ्रमता । मां प्रति तामाचक्ष्वेत्यर्थः । वदनेने-

णिसम्महि मिअङ्कसरिसे वअणे हंसगई

ए चिण्हे जाणिहिसि आअक्खिउ तुज्ज मई ॥ १२ ॥

(चर्चरिक्कयोपाविश्य । अञ्जलिं बद्धा ।)

पृ. १०३. पं. १४ --

(चर्चरिक्कया विलोक्य ।)

पृ. १०५. पं. ३ --

(अनन्तरे खुरकः ।)

विज्जेज्जरकाणणीणओ

दुक्खविणिग्गहवाहुप्पीडओ ।

दूरोसारिअहिअआणन्दओ

अम्बरमाणे भमइ गइन्दओ ॥ १३ ॥

(खुरकान्ते चर्चरी ।)

हेल्ले हेल्ले,

१ निशामय मृगाङ्कसदृशेन बद्धेन हंसगतिः

अनेन चिह्नेन ज्ञास्यस्याख्यातं तव मया ॥

२ विद्याधरकाननलीनो । दुःखविनिर्गतबाष्पोत्पीडः ॥

दूरोत्सारितहृदयानन्दः । अम्बरमानने भ्रमति गजेन्द्रः ॥

त्युपलक्षणे तृतीया ॥ चर्चरिक्कयोपाविश्येत्यादौ चर्चरिका गतिविशेषः । ताल-
विशेषो वा । वभाण च भरतः—'विरामान्तद्रुतद्रुतं लघून्यष्टौ च चर्चरी'
इति । यथा—'०० । S । । । । । । । । ' 'अञ्जलिं बद्धेति । यदुक्तम्—'पता-
काहस्ततलयोः संश्लेषादञ्जलिर्मतः । देवतागुरुविप्राणां नमस्कारेष्वयं क्रमात् ॥
कार्यः शिरोमुखोरःस्थो नृभिः स्त्रीभिर्यथेष्टतः ॥' इति । अनन्तरे खुरक
इति—खुरको नृत्यविशेषः । तदुक्तम्—'पठमञ्जरिरागसंयुतं यद् द्रुतमध्येन लब्धेन
यत्प्रयुक्तम् । प्रतितालयुतं च नर्तनं तत्खुरकाख्यं मुनये शिवेन दत्तम् ॥ 'ल-
घुर्द्रुतद्वयं यत्र प्रतितालः प्रकीर्तितः' इति । खुरकाख्यो गेयविशेषो वा । आह
च भरतः—'पूर्वपूर्वाक्षरलागे योऽन्यो वर्णचयः स चेत् । उत्तरोत्तरसंघादौ खुर-
कः परिकीर्तितः ॥' इति । गजान्यापदेशेन पुनः स्थावस्थामाह—'विज्जेज्ज-
रेति—अम्बरमानेनेत्युपलक्षणे तृतीया । अतिविशाल इत्यर्थः ॥ पर-

परद्भुअ महुरपलाविणि कन्ती णन्दणवण सच्छन्द भमन्ती ।

जइं पंइ पिअअम सा महु दिठ्ठीता आअक्खहि महु परपुठ्ठी ॥१४॥

(एतदेव नर्तित्वा बलन्तिकयोपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा ।) भवति,

पृ. १०५ पं. ७—

वामकेन किञ्चिद्वल्लित्वा (आकाशे ।)

पृ. १०६ पं. ८—

सुखमास्तां भवती । साधयामस्तावत् । (उत्थाय द्विपदिक्रया परि-
क्रम्यावलोक्य च ।) अये, दक्षिणेन वनधारां प्रियाचरणनिक्षेपशंसी
नूपुरशब्दः यावदेनमनुगच्छामि । (परिक्रम्य ।)

पिअअमविरहकिलामिअवअणओ

अविरलवाहजलाउलणअणओ

दूसहदुक्खविसंतुलगमणओ

पसरिअउरुतावदिविअअङ्गओ ।

१ परभृते मधुरप्रलापिनि कान्ते नन्दनवने स्वच्छन्दं भ्रमन्ती ।

यदि परं प्रियतमा सा मम दृष्टा तर्ह्याचक्ष्व मम परपुष्टे ॥

२ प्रियतमाविरहङ्गान्तवदनः अविरलबाष्पजलाकुम्भनयनः ।

दुःसहदुःखविसंशुल्गमनः प्रसृतगुरुतापदीप्ताङ्गः ।

भृतां प्रत्याह—हेले हेले हेरे हेरे । परद्भुपति । आदरे द्विरुक्तिः । संबोधने मधु-
रप्रलापिनि । कान्ता मनोनयनानन्ददायिनी । नदनवने स्वच्छन्दं भ्रमन्तीत्या-
दीनि प्रियतमाविशेषणानि वा । ‘परभृते परपुष्टे’ इत्यर्थपौनरुक्त्यं वक्तुं रुन्मत्त-
त्वान्न दोषावहम् । यद्वा । ‘मधुपरपुष्टे’ इत्येकं पदम् । मधुना पुष्परसेन परम-
त्यन्तं पुष्टे इत्यर्थः । मधुपरा चासौ पुष्टेति वा । मधौ वसन्त इति वा ॥
[वलन्तिकयेति ।] बलन्तिका रागविशेषः । तथा च संगीतरत्नाकरे—
‘बलन्तिका तदुपाङ्गं स्याद्रिहीना मन्द्रदेवता । सन्यासांशप्रहे.....
शृङ्गारे शार्ङ्गिणोदिता ॥’ इति । वामकेनेति । वामकं पार्श्वस्थितवस्त्वव-
लोकने संस्थानविशेषः । यदुक्तम्—‘ध्रुतेन शिरसा यत्तु पार्श्वेन बलितेन
च । तद्गामकं वै करणं पार्श्वस्थस्यावलोकने ॥’ इति । दक्षिणेनेति ।
वनधाराया दक्षिणभागे । धारा पङ्क्तिः । दक्षिणेनेत्येनप्रत्ययान्तो निपातः ।
तद्योमे च वनधारामिति द्वितीया । ‘धारा पङ्क्तौ द्रवद्रव्यस्रवेऽश्वगतिपङ्क्ते’
इति विश्वलोचनः । द्विपान्यापदेशेन स्वदुःखातिरेकमाह—पिअअम

परिशिष्टम् ।

चतुर्थाङ्कगतानि रङ्गनाथपठितानि प्राकृतपंथादीनि ।

पृ. ९५ पं. १—

(नेपथ्ये सहजन्याचित्रलेखयोः प्राथैशिक्याक्षिप्तिका ।)

पिअसहिविओअविमणा सहिसहिआं [हंसी] वाउला समुल्लवइ ।

मूरकरफंसविआसिअतामरसे सरवरुच्छङ्गे ॥ १ ॥

(ततः प्रविशति सहजन्या चित्रलेखां च ।)

चित्रलेखा—(प्रवेशानन्तरे द्विपदिकया दिशोऽवलोक्ये ।)

१ प्रियसखीवियोगविमनाः सखीसहिता व्याकुला समुल्लपति ।

सूर्यकरस्पर्शविकसिततामरसे सरोवरोत्सङ्गे ॥

पिअसहीति । सखी सखीति वा । उर्वशीविरहदूनचेताः सहजन्योपेता विह्वला कांसारोपान्तोपविष्टा चित्रलेखा विलपतीत्यर्थः । सखी सहजन्यां प्रति सखी चित्रलेखां वदतीत्यर्थे इति वा । रविकरसंपर्केसंजातविकासरक्तसरोजवन्मत्सल्याः कदा नु भर्तृसंदर्शनादिजनितं सुखं संपत्स्यत इति सरोविशेषणध्वनिः । आक्षिप्तिकालक्षणमाह भरतः—चञ्चल्युटादितालेन मार्गत्रयभिभूषिता । आक्षिप्तिका स्वरपदप्रथिता कथिता नुषैः ॥' इति । पात्रप्रवेश एवैतस्या निवेशः । गाथा छन्दः । तलक्षणं च पिह्ले—'पठमं धारह मत्ता बीए अठ्ठारहेण संजुत्ता । जह पठमं तंह तीअं दहपञ्चविहूसिआ गाहा ॥' इति । दशपञ्चेत्यर्थाच्चतुर्थचरणे पञ्चदशमात्राभिभूषिता भवतीत्यर्थः । विशेषान्तरं च तत्रैव—'सत्तगणादहिन्ता जो ण लहू छङ्गे जो विसमो । तह गाहे विइ अद्धे छङ्गं लहुअं विआणेहु ॥' इति । गणक्षतुष्कलः । प्राकृतपद्ये न जगणः षष्ठः । छङ्गे लहुअमिति । एको लघुरेव षष्ठो गणः कार्य इत्यर्थः । विषमे जगणाभावः । अन्ते गुह्यात्राप्यावश्यकं इति हृदयम् ॥ द्विपदिकया दिशोऽवलोक्येति । द्विपदिकाख्यगीतिविशेषेण दिगवलोकनं विधावाग्निमां गाथां पठतीत्यर्थः । दिशोऽवलोक्य द्विपदिकाख्यगीत्या वदतीत्यर्थो वा । तलक्षणं चाह भगवान्भरतमुनिः—'शुद्धा खण्डा च मात्रा च संपूर्णेति चतुर्विधा । द्विपदी करणाख्येन तालेन परिगीयते ॥ पादे न पञ्चभागोऽन्ते औ स्तः द्वितीयकौ । चतुर्भिरिहशैः पादैः शुद्धा द्विपदिकोच्यते ॥ अर्धान्तेऽन्त्ये । नाहुः खण्डा स्याच्छुद्धयार्थया । षष्ठेनैकेन गुरुणा मात्राद्विपदिका मता ॥

सहअरिदुक्खालिद्धअं सरवरअम्भि सिणिद्धअम् ।
वाहोवगिअणअणअं तम्मइ हंसीजुअलअम् ॥ २ ॥

पृ ९९ पं. ३—

(अनन्तरे जम्मलिका ।)

सहअरिदुक्खालिद्धअं सरवरअम्भि सिणिद्धअम् ।
अविरलवाहजलोल्लअं तम्मइ हंसीजुअलअम् ॥ ३ ॥

सहजन्या—सैहि, अत्थि कोवि समागमोवाओ ।

चित्रलेखा—गौरीचरणराअसंभवं संगममणिं वज्जिअ कुदो से
समागमोवाओ ।

पृ ,, पं. ७—

(अनन्तरे खण्डधारा)

चिन्तादुम्भिअमाणसिआ सहअरिदंसणलालसिआ ।

विअसिअकमलमणोहरए विहरइ हंसी सरवरए ॥ ४ ॥

- १ सहचरीदुःखालीढं सरोवरे स्निग्धम् ।
बाष्पापवल्गितनयनं ताम्यति हंसीयुगलम् ॥
- २ सहचरीदुःखालीढं सरोवरे स्निग्धम् ।
अविरलबाष्पजलार्द्रं ताम्यति हंसीयुगलम् ॥
- ३ सखि, अस्ति कोऽपि समागमोपायः ।
- ४ गौरीचरणरागसंभवं संगममणिं वर्जयित्वा कुतोऽस्याः समागमोपायः ।
- ५ चिन्ताद्नमानसा सहचरीदर्शनलालसा ।
विकसितकमलमनोहरे विहरति हंसी सरोवरे ॥

शुद्धेव संपूर्णा गुरुणान्तेऽधिकेन तु ॥' इति । हंसीयुगलान्योक्त्या स्वपीडाति-
शवं वर्णयति—सहअरीति । अपवल्गितमुपप्लुतम् । ताम्यति ग्लानिं भजते ॥
अनन्तरे जम्मलिकेति । जम्मलिका गीतिविशेषः । तथा चाह भरतः—
'उद्ग्राहो द्विःसकृद्वैकखण्डो द्विशकलोऽथवा । यत्र ध्रुवो द्विरामो गो ध्रुवे मुक्तिः
स जम्मकः ॥' इति । एतस्यैव नाम जम्मलिकेति मतङ्गमतम् । 'ध्रुवे मुक्ति-
रहिता पूर्वोक्तलक्षणलक्षिता सा' इति श्रीमद्भद्रसोमचरणाः । पुनः 'सहचरि'
इत्येव पठति तृतीयचरणपरिवर्तनेन । अविरलवाहजलोल्लअं अविरलबाष्पजला-
र्द्रम् । ओल्लअमित्यार्द्रं देशी ॥ खण्डधारेति । खण्डधाराख्यो गीतिवि-
शेषः । तल्लक्षणं तु—'यद्गीतं गुणचर्या च रागेण क्रीडनेन च । तालेन सा
खण्डधारा याष्टिकेन प्रकाशिता ॥' इति ॥ इत्यन्यापदेशेनः पुनः स्वावस्वामाह-
चिन्तेति । गजान्बोक्त्या जायाविरहायासितस्योन्मत्तस्य पुरुरवसो रङ्गभू-

पृ. ९९ पं. १०—

(नेपथ्ये पुरुरवसः प्रावेशिकवाक्षिसिका ।)

गहणं गइन्दणाहो पिअविरहुम्माअपअलिअविआरो ।
विसइ तरुकुसुमकिसलअभूसिअणिअदेहपणमारो ॥ ९ ॥

पृ. ९९ पं. १२—

(लोष्टं गृहीत्वा हन्तुं धावन् । अनन्तरे द्विपदिकया दिशोऽवलोक्य ।)

हिअआहिअपिअदुक्खओ सरवरए धुदपक्खओ
वाहोवग्गिअणअणओ तम्मइ हंसजुआणओ ॥ ६ ॥

पृ. १०० पं ५—

(इति मूर्च्छितः पतति । पुनर्द्विपदिकयोत्थाय निःश्वस्य ।)

मैइ जाणिअ मिअलोअणि णिसिअरु कोइ हरेइ ।
जाव णु णवतडिसामलि धाराहरु वरिसेइ ॥ ७ ॥

पृ. १०१ पं. ४— (अनन्तरे चर्चरी ।)

अलहर संहर एहु कोपमिआटत्तओ
अविरलधारासारदिसामुहकुन्तओ ।

१ गहनं गजेन्द्रनाथः प्रियाविरहोन्मादप्रकटितविकारः ।

विशतिं तरुकुसुमकिसलयभूषितानिजदेहप्राग्भारः ॥

२ हृदयाहितप्रियादुःखः सरोवरे ध्रुतपक्षः ।

व्याधापवल्गितनयनस्ताम्यति हंसयुवा ॥

३ मया ज्ञातं मृगलोचनां निशाचरः कोऽपि हरति ।

यावन्नु नवतडिच्छधामलो धाराधरो वर्षति ॥

४ जलधर संहरात्र कोपमाङ्गप्तः । अविरलधारासारदिशामुखकान्तः ।

मावाक्षिसिकया प्रवेशं सूचयति—गहणमिति । देहप्राग्भारो देहाभोगः
हंसान्यापदेशेन राजा खदुःखातिरेकमाह—हिअअ इति । व्याधापवल्गित-
नयनः । पक्षे वाष्पापवल्गितनयनः । ध्रुतपक्षः कम्पितपक्षः । पक्षेऽसहायः ।
'पक्षः पार्श्वगहस्ताध्यसहायबलभित्तिषु' इति त्रिकाण्डी । व्याधत्रासितनेत्रः ॥
मइ जाणिपति—नुर्निश्चये । यावज्जलधरो वर्षति तावन्मृगलोचनामुर्वशी
कोऽपि राक्षसो हरतीति मया निश्चयेन ज्ञातम् । वर्षणोत्तरं तु जलदनिश्चया-
त्केन नीता क्व वा गता मत्प्राणप्रिया किमिदानीं करोमि मन्दभाग्य इति । इति
कापि सकरुणं विचिन्त्येत्युत्तरचूर्णिकासंगतिः । 'मइ कोइ' इति च 'मया को-
ऽपि' इत्यर्थे देशी ॥ अनन्तर इति—चर्चरीसंज्ञो गीतिविशेषः । यदुक्तम्—

ए मंडं पुहवि भमन्ते जइ पिअ पेक्खिहिमि
तच्छे जं जु करीहसि तं तु सहीहिमि ॥ ८ ॥

पृ. १०१ पं. ७ प्रत्यादिशामि—

(अनन्तरे चर्चरी ।)

गन्धुम्माइअमहुअरगीएहिं

वज्जन्तेहिं परहुअतूरेहिं ।

पसरिअपवणुव्वोळ्ळिअपल्लवणिअरुं

सुललिअविविहपआरेहिं णच्चंडं कप्पअरुं ॥ ९ ॥

इति नांतित्वा ।

पृ. १०२ पं. ४ अन्वेषयामि—

(पाठस्यान्ते भिन्नकः ।)

दैइआरहिओ अहिअं दुहिओ विरहाणुगओ परिमन्थरओ ।

१ ए अहं पृथ्वीं भ्रमन्त्यदि प्रियां प्रेक्षिष्ये

तदा यद्यत्करिष्यसि तत्तत्सद्विष्ये ॥

२ गन्धोन्मादितमधुकरगीतैर्वाद्यमानैः परभृतंतूर्यैः ।

प्रसृतपवनोद्वेलितपल्लवानिकरः सुललितविविधप्रकारैर्नृत्यति कल्पतरुः ॥

३ दयितारहितोऽधिकं दुःखितो विरहानुगतः परिमन्थरः ।

‘द्रुतमध्यलयं समाश्रिता पठति प्रेमभर्राश्रटी यदि । प्रतिमण्ठकरासकेन वा द्रु-
तमध्या प्रथमा हि चर्चरी ॥’ ‘सोमो वा प्रतिमण्ठकः । लम्बादितालो लोके-
ऽसौ रास इत्यभिधीयते ॥’ इति । मेघं प्रत्याह—जलहरेति—ए इति संबोधने,
एवमथं वा संहर, एहु, कोपम्’ इति पदत्रयम् । एहु एतस्मिन्मल्लक्षणे जने कोपं
संहर । मा कुर्वित्यर्थः इति वा । ‘मंडं, तच्छे, जं जु’ इत्यादयोऽहं, तदा, यद्यदि-
त्यर्थे देशीशब्दाः । वसन्तवर्णनेन जलधरसमयप्रत्यादेशमाह—गन्धुम्माइएपति ।
गीतैस्तूर्यैरित्युपलक्षणे तृतीया । प्रसृतेनेतस्ततः संचलता वायुनोद्वेलनशीलशब्दकः
पल्लवानिकरः किसलयंसमूहो यस्य सः । एतेन पल्लवानिकरस्त्व करत्वं गम्यति ।
पाठस्यान्ते भिन्नक इति । ‘पाठो वाद्याक्षरोत्करः’ इति भरतः । भिन्नको
रागविशेषः । तथा चाह भरतः—‘षड्जमध्यमिकोत्पन्नो भिन्नको मध्यमो बहुः ।
षड्जप्रहांशो मन्यासो मन्द्रसोऽन्तोऽथवा भवेत् ॥ षड्जादिमूर्च्छनः शुद्धः संधा-
रिभि सकाकलिः । प्रसन्नादियुतो हानवीरे रीद्रेऽद्भते रसे ॥ दिनस्य पश्चिमे यामे
प्रयोज्यः सोमदैवतः ॥’ इति ॥ गजान्वोम्बा स्वावस्यामाह—दुइआरहिओ
इति । भ्रमतीत्यध्याहारः । गजवृषपतिरहं स्वीयां प्राणप्रियामपि रक्षितुं न शक्यः ।

गिरिकौणणए कुसुमुज्जलए

गअजूहवई तह झीणगई ॥ १० ॥

(अनन्तरे द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च सहर्षम् ।)

पृ. १०३ पं. १२ —

(अनन्तरे खण्डकः ।)

संपत्तविसूरणओ तुरिअं परवारणओ ।

पिअतमदंसणलालसओ गअवरु विद्धिअमाणसओ ॥ ११ ॥

(तेना खण्डकान्तरे चर्चरी ।)

बाँहिण पै इअ अब्भत्थिअम्मि आअक्खहि मं ता

एत्थ अरण्णे भमन्ते जइ पइ दिट्ठी सा महु कान्ता ।

१ गिरिकानने कुसुमोऽञ्जले

गजयूथपतिस्तथा क्षीणगतिः ॥

२ संप्राप्तखेदस्त्वरितं परवारणः ।

प्रियतमादर्शनलालसो गजवरो विस्मितमानसः ॥

३ बाँहिण परमित्यभ्यर्थये आचक्ष्व मम ताम्

आत्रारण्ये भ्रमता यदि त्वया दृष्टा सा मम कान्ता ।

कथं मे यूथपतित्वं विक् च मामित्यतिदुःखे कारणम् । अनन्तरे खण्डक इति । खण्डको गीतिविशेषः । तद्वक्षणं तु—‘विरहव्यापृता या तु पठेद्गीतिं कुशील्वी । प्राकृतेन प्रबन्धेन खण्डकः स उदाहृतः ॥’ इति । गजान्यापदेशेन स्वावस्थां पुनराह—संपत्तविसूरणेति । विचरतीति शेषः । परबलदलनोऽप्यहं स्वप्रियतमासंरक्षणेऽपि क्षमो नास्मीति खेदे विस्मये च हेतुगर्भे विशेषणं परवारण इति । विसूरण इति ‘खिदोर्विसूरः’ इति विसूरादेशः ॥ तेना खण्डकान्तरे चर्चरीति । तेनेति मङ्गलार्थकमक्षरद्वयम् । तेनकलक्षणमाह भगवान्भरतमुनिः—‘ॐ तत्सदिति निर्दे-शात्तत्त्वमस्यादिवाक्यतः । तदिति ब्रह्म तेनायं ब्रह्मणा मङ्गलात्मकः ॥ लक्षित-स्तेन तेना इति अन्यत्रापि—‘तेकारः शंकरः प्रोक्तो नाकारश्च उमा तथा । गी-तादौ तेन वक्तव्यं तेना इत्यक्षरद्वयम् ॥’ इति । खण्डकचर्चर्योर्लक्षणं प्रागुक्तमेव । बाँहिणं प्रत्याह—बाँहिण पै इति । बाँहिण पै परम् । त्वामिति वा । ‘आअक्खहि मं ता । अथ वणे भमन्ते’ इत्यपि क्वचित्पाठः । निशामय शृणु । पाठान्तरे—आचक्ष्व मां ताम् । अथ वने भ्रमता । मां प्रति तामाचक्ष्वेत्यर्थः । वदनेने-

परहुअ महुरप्रलाविणि कन्ती णन्दणवण सच्छन्द भमन्ती ।
जइं पंइ पिअम सा महु दिड्डीता आअक्खहि महु परपुट्ठी ॥१४॥
(एतदेव नर्तित्वा बलन्तिकयोपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा ।) भवति,

पृ. १०५ पं. ७—

वामकेन किञ्चिद्वलित्वा (आकाशे ।)

पृ. १०६ पं. ८—

सुखमास्तां भवती । साधयामस्तावत् । (उत्थाय द्विपदिक्या परि-
कम्यावलोक्य च ।) अये, दक्षिणेन वनधारां प्रियाचरणनिक्षेपशंसी
नूपुरशब्दः यावदेनमनुगच्छामि । (परिक्रम्य ।)

पिअमविरहकिलामिअवअणओ

अविरलवाहजलाउलणअणओ

दूसहदुक्खविसंतुलगमणओ

पसरिअउरुतावदिविअअङ्गओ ।

१ परभृते मधुरप्रलापिनि कान्ते नन्दनवने स्वच्छन्दं भ्रमन्ती ।

यदि परं प्रियतमा सा मम दृष्टा तर्ह्याचक्ष्व मम परपुष्टे ॥

२ प्रियतमाविरहक्लान्तवदनः अविरलबाष्पजलाकुलनयनः ।

दुःसहदुःखविसंघुल्लामनः प्रसृतगुरुतापदीसाङ्गः ।

भृतां प्रत्याह—हेल्ले हेले हेरे हेरे । परहुपाति । आदरे द्विरुक्तिः । संबोधने मधु-
रप्रलापिनि । कान्ता मनोनयनानन्ददायिनी । नन्दनवने स्वच्छन्दं भ्रमन्तीत्या-
दीनि प्रियतमाविशेषणानि वा । ‘परभृते परपुष्टे’ इत्यर्थपौनरुक्त्यं बभूवन्भास-
त्वात् दोषावहम् । यद्वा । ‘मधुपरपुष्टे’ इत्येकं पदम् । मधुना पुष्परसेन परम-
त्यन्तं पुष्टे इत्यर्थः । मधुपरा चासौ पुष्टेति वा । मधौ वसन्त इति वा ॥
[बलन्तिकयेति ।] बलन्तिका रागविशेषः । तथा च संगीतरत्नाकरे—
‘बलन्तिका तदुपाङ्गं स्याद्रिहीना मन्द्रदेवता । सन्यासांशुप्रहे.....
शृङ्गारे शार्ङ्गिणोदिता ॥’ इति । वामकेनेति । वामकं पार्श्वस्थितवस्त्व-
लोकने संस्थानविशेषः । यदुक्तम्—‘ध्रुतेन शिरसा यत्तु पार्श्वेन बलितेन
च । तद्वामकं वै करणं पार्श्वस्थस्यावलोकने ॥’ इति । दक्षिणेनेति ।
वनधाराया दक्षिणभागे । धारा पङ्क्तिः । दक्षिणेनेत्येनप्रत्ययान्तो निपातः ।
तद्योगे च वनधारामिति द्वितीया । ‘धारा पङ्क्तौ द्रवद्रव्यस्रवेऽश्वगतिपदके’
इति विश्वलोचनः । द्विपान्थापदेशेन स्वदुःखातिरेकमाह—पिअममाधि-

अहिंअं दुग्मिअमाणसओ दरिअं गओ
काणणं परिभमइ गइन्दओ ॥ १५ ॥

(इति ककुभेन पडुपभङ्गाः ।)

(अनन्तरे द्विपादिकया दिशोऽवलोक्य ।)

पिअंकरिणीविच्छोइअओ गुरुसोआणलदीविअओ ।

वाहजलाउल्लोअणओ करिवरु भमइ समाउलओ ॥ १६ ॥

पृ. १०७ पं. ५—

(उपविश्य चर्चरी ।)

रे रे हंसा किं गोइज्जइ । (इति नर्तित्वा उत्थाय ।)

पृ. „ पं. ९— (चर्चरी ।)

गैअणुसारे मइ लक्खिज्जइ ।

(चर्चरिकयोपसृत्याञ्जलिं बद्ध्वा ।)

पृ. १०८ पं. ३—

(पुनश्चर्चरी ।)

कंइ पंइ सिक्खिउ ए गइलालस सा पंइ दिट्ठी जहणभरालस ॥ १७ ॥

१ आधिकं दूनमानसो दरिं गतः कानने परिभ्रमति गजेन्द्रः ॥

२ प्रियकरिणीवियुक्तो गुरुशोकानलदीप्तः ।

वाष्पजलाकुललोचनः करिवरो भ्रमति समाकुलः ॥

३ रे रे हंस किं गोप्यते ।

४ गत्यनुसारेण मया लक्ष्यते ।

५ कस्मात्त्वया शिक्षितमेतद्गतिलालस सा परं दृष्ट्वा जघनभरालसा ॥

रहोति—विसंगुलगमनः स्वलद्रतिः ॥ ककुभेन षडुपभङ्गा इति—ककुभा-
ख्यरागेण । उक्तं च भरतेन—‘मध्यमापञ्चमीधैवत्युद्भवः ककुभो भवेत् । धा-
शप्रहः पञ्चमान्तो धैवतादिकमूर्च्छनः । प्रसन्नमध्यारोहिभ्यां करुणे यमदै-
वतः । गेयः शारदि’ इति । उपभङ्गा अबच्छेदाः ॥ उन्मादातिशयब-
शात्पुनस्तमेवार्थमाह—पिअंकरिणीति । विच्छोइअओ इति वियुक्तो देशी ।
रे रे हंसा इति—हे गतिलालस गतौ गमनविषये लालसाभिलाषः यस्य ।
त्वयैतत्, अर्थाद्रमनम्, कस्माच्छिक्षितम् । गमनान्यथानुपपत्त्यैव सा परं नि-
श्चितं त्वया दृष्टा । बद्ध्वा ए गइलालस इति पदद्वयम् । लालसार्थाद्गतिलालसे
साभिलाष । चेदियं त्वया न दृष्ट्वा तर्ह्येतद्गतिरेतस्या मत्प्राणप्रियाया गतिर्षमक-
कंइ क्वं शिक्षितमभ्यस्तमित्यर्थः । कंइ केन शिक्षितमुपादिष्टमिति वा । एतद्ग-

(पुनश्चर्चरी । 'हंस प्रयच्छ' इत्यादि पठित्वा द्विपदिकया निरूप्य । विहस्य ।)

पृ. १०८ पं. ५—

(अनन्तरे कुटिलिका ।) मम्मररणिअमणोहरए

(मल्लघटी ।) कुमुमिअतरुवरपल्लविए ।

(चर्चरी ।)

दैइआविरहुम्माइअओ काणणे भमइ गइन्दओ ॥ १८ ॥

(द्विलयान्तरे चर्चरी ।)

गोरोअण्णाकुङ्कुमवण्णा चक्का भणइ मइ ।

महुवासर कीलन्ती घणिआ ण दिट्ठी पइ ॥ १९ ॥

(चर्चरीकयोपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा ।)

पृ. १०९ पं. ११

१ मर्मररणितमनोहरे ।

२ कुमुमिततरुवरपल्लविते ।

३ दयिताविरहोन्मादितः कानने भ्रमति गजेन्द्रः ॥

४ गोरोचनाकुङ्कुमवर्णं चक्र भण माम् ।

मधुवासरे क्रीडन्ती धन्या न दृष्टा त्वया ॥

तिलास्यमित्यपि केचित् । अर्थापत्त्यैव त्वत्कृतैतद्दर्शनमवधार्यत इति तात्पर्यार्थः । 'कंइ' इति देशी संबोधने बहुवचनम् । अग्रे च त्वयेल्लेकवचनमुन्मत्तोक्तेर्न दोषकृत् । वस्तुतस्तु दूरादाह्वाने हंसा इति भूतान्तत्वादेकवचनमेव । कुटिलिकोति । कुटिलिका नाव्यविशेषः । तदुक्तम्—'रागेण रहितं यत्तु चार्धमत्तलिकायुतम् । भाषयैव च तन्नाव्यं कुटलीसंज्ञकं मतम् ॥' अर्द्धमत्तलीलक्षणं तु—'उपेतापसृतौ पादौ वामभेद्रेचितः करः । कव्यामन्यस्तदा त्वर्द्धमत्तली तरुणीमदे ॥' इति । गजान्योष्या पुनराह—मम्मर इति ।..... । मर्मरः श्लक्ष्णपर्णध्वनिरिति यद्यपि तथापि विशिष्टवाचकानां पदानां विशेषणवाचकपदसानिध्ये सति विशेष्यमात्रपरत्वमित्यभियुक्तोक्तेः शुष्कपल्लमात्रपरोऽयं मर्मरशब्दः । यद्वा मर्मरः स्वरश्च रणितं च पश्यादीनां ताभ्यां मनोहरे ॥ मल्लघटीति । मल्लघटी नाव्यविशेषः ॥ द्विलयान्तरे चर्चरीति । नृत्यगीतवाद्यानां साम्यं लयः । 'लयः साम्यम्' इत्यमरः । तस्य च त्रैविध्यमुक्तमन्यत्र—दुतो मध्यो विलम्बश्च लयः स त्रिविधो मतः' इति ॥ चक्रवाकीमाह—गोरोअणेति । चक्का चक्रवाकी । 'कोकश्चक्रवाकः' इति

(अस्यान्तरे अर्धद्विचतुरस्रकः ।)

एकक्रमवाङ्मिअगुरुअरपेम्भरसे ।

सरे हंसजुआणओ कीलइ कामरसे ॥ २० ॥

(चतुरस्रकेणोपेत्याञ्जलि बद्धा ।)

पृ. ११० पं. ७ नागराजस्तिष्ठति—

[कुलिका ।]

कैरिणीविरहसंताविअओ । कौणणे गन्धुद्धुअमहुअरु ॥ २१ ॥

१ एकक्रमवर्धितगुरुतरप्रेमरसे ।

सरसि हंसयुवा क्रीडति कामरसे ॥

२ करिणीविरहसंतापितः ।

३ कानने गन्धोद्धतमधुकरः ।

त्रिकाण्डी । अर्धद्विचतुरस्रक इति । नन्यावर्तापरनामकः संस्थानविशेषोऽर्ध-
चतुरस्रकः । स च द्विवारं कृतत्वादार्धद्विचतुरस्रक इत्युच्यते । लक्षणं तु—‘अ-
स्यैव चेश्वरणयोरन्तरं स्यात्बद्धुलम् । वितस्तिमात्रमथवा नन्यावर्तं तदुच्यते॥’
इति । अस्यैवेति प्रकृतसंस्थानस्येत्यर्थः । अयमेव चार्धचतुरस्रक इत्याहुः ।
‘कमलसेविनि भ्रमरे प्रणयं करिष्ये’ इत्युपक्रम्यानन्तरं दृष्टं हंसं वर्णयति—
एकक्रम इति । ‘सरे’ इति पदविहीनो वा पाठः । कामरसेन कामाभिनिवेशेने-
त्यर्थः । यद्वा उन्मादातिशयवशेन भ्रमरमेव हंसबुद्ध्या वर्णयति—एकेति । अथ
वा हंसान्योक्त्या स्वावस्थामाह—एकेति । एकक्रमवर्धितगुरुतरप्रेमरसः । शरेण
हंसयुवा नावक्रीडति कामरसेन ॥ कामस्य रसोऽभिनिवेशो चस्मिन्नेतादृशेन
शरेण विद्ध इति शेषः । एकक्रमेण युगपद्वर्धितश्छिन्नः । प्रियाविरहेनेति भावः ।
गुरुतरः प्रेमरसो यस्वैतादृशो हंसयुवा नावक्रीडति । ईषत्क्रीडामपि न करो-
तीत्यर्थः । यद्वा । हंसजुआणओ इत्येकमेव पद्यम् । कुसुमसायकसावकामितसः
प्रियानिच्छेदच्छिन्नप्रेमा हंसयुवा क्रीडतीति शिरश्चारुने । अपि तु कथमपि क्रीडा-
केस्यमपि न करोतीति भावः । ‘बृह् छेदने’ इति धातुः । ‘निर्गतसरे’ पाठान्तरे
कामरसेन कामाभिनिवेशेन । उपलक्षित इति शेषः । यद्वा व्यतिरेकदृष्टान्तेन
बोज्येवं गीतिः । कामरसेन युगपदुत्पादितगुरुतरप्रेमरसो हंसयुवा क्रीडति ।
अहं तु दैवदग्धो न तथेति भावः । पेम्भरसे, सरे, कामरसे इत्यादिषु प्रथमा-
तृतीये ‘प्राकृते क्लिप्तचनमतन्तम्’ इत्यादि हेमचन्द्राकुपुक्तत्वाद्व्ये ॥
चतुरस्रकेणेति । संस्थानविशेषश्चतुरस्रकम् । यदुक्तम्—‘नन्यावर्तस्वयो-
रसो भवेदष्टादशाहुलम् । अन्तरे चतुरस्रे स्थाणं चतुरस्रं तदोदितम् ॥’
इति ॥ मजान्वापदेसेनाह—करिणीति । गन्धोद्धतो गवोद्धत इति च ।

पृ. ११२-पं. ७— (अनन्तरे चर्चरी ।)

फलिहसिलाजलणिम्मलणिम्मरु

बहुविहकुसुमाविरइअसेहरु ।

किंणरमहुल्गमिअमणोहरु

देक्खावहि महु पिअअम महिहरु ॥ २४ ॥

(चर्चरीकयोपधत्ताञ्जलि बद्धा ।)

पृ. ११३. पं. ९—

(अनन्तरे कुटिलिका ।)

पैसीअ पिअअम सुन्दरि एणए खुहिआकरुणविहङ्गमए णए ।

सुरसरितीरसमुत्सुकैणके अल्लिउल्लङ्गकारिए णए ॥ २५ ॥

१ स्फटिकशिलातलनिर्मलनिर्भर

बहुविहकुसुमाविरचितशेखर ।

किंणरमधुरोद्गीतमनोहर

दर्शय मम प्रियतमां महीधर ॥

२ प्रसीद प्रियतमे सुन्दरि एनया क्षुभिताकरुणविहङ्गमके नत्या ।

सुरसरितीरसमुत्सुकैणके अल्लिकुल्लङ्गकारिते नदि ॥

वर्णार्थं कृतोद्योगः परिसर्पति इतस्ततो भ्रमति । प्रसूतस्वरसुरोति कन्दायुत्सन्न-
नार्थं भूमिदारणम् । बुभुक्षया पीडितः क्रोधवशातः पृथ्वीदारणं करोतीति
वा । बराहस्वभाववर्णनं वा । पक्षे धीरः क्रीडार्थं वनगहने लीनः प्रियतमान्वे-
षणरूपनिजकार्योद्युक्तो भ्रमति । प्रबलतरविरहखिन्नो हस्तपादेन भूम्या-
स्फ़लनं च करोति । पश्यतेत्युन्मादवशादाकाशवचनम् । यद्वा शिलोष्णयदर्शन-
प्रवृत्तोऽन्तरा दृष्टं बराहं वर्णयति-यसरिएति ॥ पर्वतं प्रति प्रार्थयते-फलिह-
सिलेति । स्फटिकशिलातलैर्निर्भरमत्यन्तं निर्मलः । निर्मलनिर्भरेत्यत्र प्राकृते
पूर्वनिपातानियमाभिर्भरनिर्मलेति विधेयम् । यद्वा निर्मलेत्यन्तमेकं पदम् । नि-
र्भरेत्यारभ्य शेखरान्तमेकम् । देक्खावहीति दर्शयेत्यर्थे देशी । 'निर्मलनिर्भर'
इत्यपि क्वचित्पाठः ॥ नदीत्वेन ज्ञातां प्रियां प्रत्याह-प्रसीयति । सुन्दरि
नदि प्रियतमे नदीरूपे प्रियतमे । एनया नत्या प्रसीद प्रसादं रचय । प्रियतमे
मयीति वा । मत्कृतनमस्कारेण नदीभावं त्यक्त्वा आल्लिङ्गनादिना मयि अनुग्रहं
विधेहीत्यर्थः । क्षुभितेत्यादयो नदीसंबुद्धयः । नमस्कारादिना नदीभावापनयनप्र-
वृत्तं मामुदीक्ष्य स्वाश्रयविनाशशङ्कया क्षुभिताः प्रियागतिस्वराद्यनुकरणेन मत्पी-
डकत्वादकरुणा विहङ्गमा हंसपिकादयो यस्यां तत्संबुद्धिः । एषं च निन्नोण-

(तेन कुटिम्बिकान्तरे चर्चरी ।

पुंन्वदिसापवणाहककलोलुम्गअवाहओ
मेहअङ्गे णच्चइ सललिअँ जलणिहिणाहओ ।

हंसरहङ्गसक्खकुङ्कुमकआभरणं

करिमअराउलकसणकमलकआवरणु ।

वेलासलिलुव्वेल्लिअहत्यदिण्णतालु

ओत्थरइ दसदिस रुन्धेविणु णवमेहआलु ॥ २६ ॥

(चर्चरीकयोपघल्य जानुभ्यां स्थित्वा ।)

पृ. ११५. पं. २—

(चर्चरी ।)

सुरसुन्दरि जहणभरालस पीणुत्तुङ्गवणत्थाणि
थिरजोव्वण तणुसरीरि हंसगइ ।

१ पूर्वदिक्पवनाहतकलोलोद्गतबाहु-

मेघाङ्कैर्नृत्यति सललितं जलनिधिनाथः ।

हंसरयाङ्गशङ्कुङ्कुमकृताभरणः

करिमकराकुलकृष्णकमलकृतावरणः ।

वेलासलिलोद्वेक्षितहस्तदत्ततालो-

ऽवस्तृणाति दशदिशो रुद्धा नवभेषकालः ॥

२ सुरसुन्दरी जघनभरालसा पीनोत्तुङ्गवणस्तनी

स्थिरयौवना तनुशरीरा हंसगतिः ।

अन्यपीडकत्वे सत्यपि एतादृशमद्विरोधिविहगाभयदानेनापि मस्पीडाकरणं
तव नोचितमिति व्यज्यते । सुरसरिद्रूपायास्तव तीरे समुत्सुका एणा मृगा
यस्यास्तत्संबुद्धिः । सुरसरिदिति संबुद्धयन्तं भिन्नं वा पदम् । सुरसरितीरेत्य-
नेन च त्वमेतादृशी भस्प्रतिपक्षिपक्ष्वाभ्रदाननिरताहं तु त्वयि नितरामुत्कण्ठित
इत्यहो ते नैष्ठुर्यमिति ध्वन्यते ॥ उन्मादातिशयवशतो नदीं समुद्रत्वेन कल-
यस्तं च नतकत्वेन वर्णयति—पुंन्वदिसेति । वेलायां सलिलस्य यदुद्वेक्षित-
माघातस्तेन दत्तो हस्ततालो येन सः । हस्तदत्तेत्यत्र प्राकृते पूर्वनिपातानि-
बन्माहस्तहस्तोति विधेयम् । ओत्थरइ अवतरतीति वा । रुन्धेविणु रुद्धेत्यर्थे देशी ॥
मृगमनुयुङ्क्ते सुरसुन्दरीति—स्थिरयौवनात्वे सुरसुन्दरीत्वं हेतुः । एतादृशविशेष-
णोपलक्षिता मत्प्रिया बने भ्रमन्ती यदि त्वया दृष्टा तत्तार्हं मां विरहपाराधारात्समु-

गअणुज्जलकाणणे मिअलोअणि भमन्ते

दिठ्ठ पंडं तहविरहसमुद्दन्तरे उत्तारहि मंडं ॥ २७ ॥

पृ. ११६ पं. ८. आदास्ये तावदेनम्—

(ग्रहणं नाटयति ।)

पणइणिनद्धासाइअओ वाहाउलणिअणअणओ ।

गअवइ गहणे दुहिअओ परिभमइ स्वामिअवअणओ ॥ २८ ॥

(द्विपदिकयोपसृत्य पृहीत्वात्मगतम् ।)

पृ. ११८ पं. ३—

लेए पेक्ख विणु हिअए भवामि

जइ विहिजोए पुणि तहिं पेविमि ।

ता रण्णे विणु करिमि णिब्भन्ती

पुण णइ मेळइ ताह कअन्ती ॥ २९ ॥

(इति चर्चैरिकयोपसृत्य लतामालिङ्गति । ततस्तदीवस्थानमाक्रम्यैव प्रविष्टोर्वशी ।)

गगनोज्ज्वलकानने मृगलोचना भ्रमन्ती

दृष्टा त्वया तद्विरहसमुद्दान्तरादुत्तराय माम् ॥

१ प्रणयिनीबद्धास्वादी बाष्पाकुलनिजनयन ।

गजपतिर्गहने दुःखितः परिभ्रमति क्षामितवदनः ॥

२ लते प्रेक्षस्व विना हृदयेन भ्रमामि यदि विधियोगेन पुनस्तां प्राप्स्यामि ।

तदारण्येन विना करोमि निर्भ्रान्ति पुनर्न प्रवेशयामि तां कृतान्ताम् ॥

त्तारयेत्यर्थः । तत्कथनेनेति शेषः । काननस्य गगनोज्ज्वलत्वं महत्स्वनीलत्वाद्य-
तिस्रयसाधर्म्यात् । भ्रमन्ते भ्रमता त्वयेति वा । तह तथा । अनिर्वचनीयादित्यर्थं
इति वा ॥ गजान्यापदेशेन पुनराह पणइणीति—प्रणयिनीबद्धास्वादः
प्रणयिनीबद्धासादित इति वा । प्रणयिन्यावबद्धोर्यात्स्वविरहेणात एवा सम-
न्तात्सादितः कृशीकृत इत्यर्थः । प्रणयिनीबद्धाशाक इति वा । प्रणयिन्यां
बद्धा आशा येन । समासान्ते कः । क्षामितवदनो म्लानीभूतास्यः । 'वासिअ-
वअणओ' इत्यपि क्वचित्पाठः । तत्र प्रसारितवदनः इत्यर्थः । 'वासिएति' प्रसा-
रिते देशी । लतां प्रत्याह—लेए पेक्खेति । 'दाहकअं ती' इति पाठे दाहकृतं
ताम् । निर्गता भ्रान्तिर्यस्यां क्रियायां अथा स्यात्तथा । तामरण्येन विना क-
रोमि । इदानीं त्वरण्याद्वहिर्निष्कासयामि पुनर्न प्रवेशयामि । कदाप्यरण्यं नान-
वासीत्यर्थः । कृतान्तां स्वविरहेण पीडादायिकामित्यर्थः । कृतोऽन्तोऽर्थास्तु-

पृ. ११९. पं. ११—

(अनन्तरे चर्चरी ।)

मोरो परहुअ हंस रहङ्ग

अलि गअ पव्वअ सरिअ कुरङ्गम् ।

तुज्झह कारणे रण्ण भमन्ते

को ण ह्हु पुच्छिअ मंइं रोअन्ते ॥ ३० ॥

पृ. १२१. पं. ११—

(चर्चरी ।)

पाँविअहसअरीसंगमओ पुलअपसाहिअअङ्गअओ ।

सेच्छापत्तविमाणओ विहरइ हंसजूआणओ ॥ ३१ ॥

(इति खण्डधारया निष्कान्तौ ।)

चतुर्थोऽङ्कः ।

१ मयूरः परभृद्धसो रथाङ्गोऽलिर्गजः पवंतः सरित्कुरङ्गः ।

तव कारणेनारण्ये भ्रमता को न खलु पृष्ठो मया रुदता ॥

२ प्राप्तसहचरीसंगमः पुलकप्रसाधिताङ्गः ।

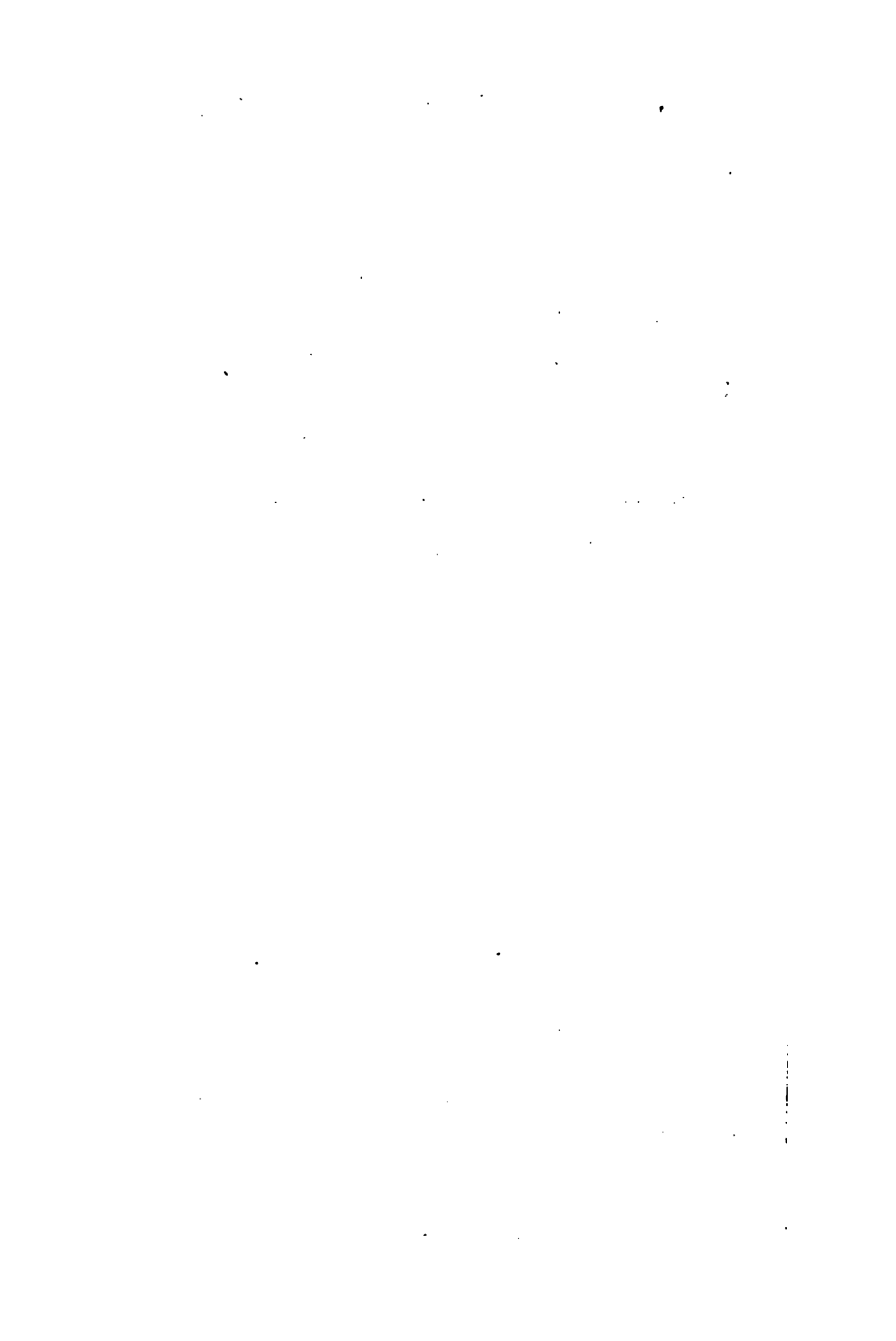
स्वेच्छाप्राप्तविमानो विहरति हंसयुवा ॥

खस्य यथेति वा । यद्वा कृतामर्थात्स्वाधत्तीकृतां तामुर्वशीं पुनररण्यानीं न प्रवेशयामीत्यर्थः । अथ वा पाठान्तरे दाहकृतं विरहजन्यतापजनिकाम् । संयोगे च दाहं कृन्ततीति व्युत्पत्त्या दाहनाशिकामित्यर्थः इति वा ॥ मिलितामुर्वशीं प्रत्याह मोरो परहुपति—‘हंस विहङ्गम’ इति पाठे हंसः कलहंसः । विहङ्गम-श्चक्रवाक इत्यर्थः ॥ हंसान्यापदेशेनाह पाविपति—प्रसाधितं भूषितम् । स्वेच्छयैव प्राप्तं विमानं यानं येन । स्वेच्छया विहरतीत्यर्थः । यद्वा स्वेच्छया ईश्वरेच्छया प्राप्तो विशिष्टो मानः प्रियासङ्गालिङ्गनादिजन्य उत्कर्षो येन । पक्षे अभिलाषोपनीतव्योमयानः ॥ खण्डधारयोति । खण्डधाराख्यां गीतिमुक्त्वा निष्कान्तावित्यर्थः । तल्लक्षणं च पूर्वमुक्तम् ॥

विद्युतिविक्रमोर्वश्याश्चतुर्थेऽङ्के यथामति ।

निर्मिता रङ्गनाथेन सद्भिः संशोध्यतामियम् ॥

इति रङ्गनाथविरचितायां विक्रमोर्वशीप्रकाशिकायां चतुर्थाङ्कान्तर्गतप्राकृतपद्योन्मेषः ।

श्लोकसूची ।

अग्ने यान्ति रथस्य रेणु ११४
 अग्ने स्त्रीनखपाटलं २१७
 अङ्गमनङ्गलिष्टम् ३१९६
 अचिरप्रभाविलसितैः ४१४३
 अदःसुरेन्द्रस्य कृता १११७
 अद्याहं पुत्रिणामग्र्यः ५११४
 अनुपनतमनोरथस्य ३१२२
 अनिर्देयसुखःस्वर्गः ३११८
 अनीक्षया शरीरस्य २११९
 अनेन कल्याणि मृणाल ३११३
 अनेन निभिन्नतनुः ५१६
 अपराधी नामाहं २१२१
 अपि दृष्टवानसि मम ४१३३
 अपि वनान्तरमल्पकु ४१२६
 अमरमुनिरीवात्रिः ५१२१
 अयं च गगनात्कोऽपि १११३
 अयं तस्या रथक्षोभा ३१११
 अयमचिरोद्गतपद्मव ४१२३
 अयमेकपदे तथा ४१३
 अबधूतप्रणिपाताः ३१५
 असौ मुखालम्बितहे ५१२
 अस्यान्तिकमायान्ती ४१३२
 अस्याःसर्गविधौ प्रजा ११८
 आत्मनो वधमाहर्ता ५११
 आ दर्शनात्प्रविष्टा २१२
 आभरणस्याभरणं २१३
 आभाति मणिविशेषो ५१४
 आयुषो यौवराज्यश्रीः ५१२३
 आरक्तराजिभिरियं ४१५
 आलोकयति पयोदा ४१८
 आ लोकान्तात्प्रतिहत २११

आविर्भूते शशिनि तमसा ११७
 आविलपयोधराग्रं ५१८
 आश्वासितस्य मम नाम ५११६
 इदं कण्ठि मां पद्यं ४१२१
 इदमसुलभवस्तुप्रार्थना २१६
 इयं ते जननी प्राप्ता ५११२
 उत्कीर्णा इव वासवाष्टिषु ३१२
 उदयगूढशशाङ्कमरी ३१६
 उर्वशीसंभवस्यायं ५१७
 उष्णालुः शिशिरे निषी २१२३
 ऊरुद्भवा नरसखस्य ११३
 एताः सुतनु मुखं ते १११
 एषा मनो मे प्रसभं १११८
 कार्यान्तरितोत्कण्ठं ३१४
 किं सुन्दरि प्ररुदितासि ५११५
 कुपिता न तु कोपकारणं ४११२
 कुसुमशयनं न प्रत्यग्रं ३११०
 कृष्णसारच्छवियौ ४१३१
 गतं अयं भीरु सुरारि ११५
 गूढा नूपुरशन्दमात्र ३११५
 गौरोचनानिकषपि ५११९
 णं मे लुलि अपारिजा १११३
 तन्वीं मेघजलार्द्रपद्मव ४१३८
 तथा वियुक्तस्यविलम्ब ४१३७
 तरङ्गभ्रमङ्गा क्षुभित ४१२८
 तन्न पितरि पुरस्ता ५११२
 तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभाव ४१२
 तुल्यानुरागपिञ्चुनं २११४
 त्वत्कार्यं वासवः ५१२०
 त्वद्वियोगोद्भवे चण्डि ४१४०
 त्वयि निबद्धरतेः प्रिय ४१२९

त्वां कामिनो मदनदत्ति ४११
 दातुं वा प्रभवसि ३११४
 देव्या दत्त इति यदि ३११७
 न तथा नन्दयसि मां २११५
 नद्या इव प्रवाहो ३१८
 ननु वस्त्रिण एव वीर्यं १११५
 नवजलधरः संनद्धोऽयं ४११
 न मुलभा सकलेन्दु २१९
 नहि सुलभवियोगा ५११७
 नितान्तकठिनां रुजं २१११
 निषिषन्माषवीमेतां २१४
 नीलकण्ठ ममोत्कण्ठा ४१९
 पद्मधां स्पृशेद्वसमुती ४१६
 परस्परविरोधिन्वो ५ २४
 परिजनवनिताकरा ३१३
 पर्युत्सुकां कथयसि २११६
 पश्चात्सरःप्रतिगमिष्य ४११५
 पादास्त एव शशिनः ३१२०
 पुरा नारायणेनेयं १११४
 प्रणयिषु वा दाक्षिण्या ३१२
 प्रभापल्लवितेनासी ५१३
 प्रभालेपी नायं हरि ४१३४
 प्रियमाचरितं लते १११६
 प्रियवचनशतोऽपि २१२२
 बाष्पायते निपातिता ५१९
 मद्रकलयुवतिशशि ४१२४
 मधुकर मदिराश्याः ४१२३
 मन्दारपुष्पैरधिवासि ४१३५
 मम कुमुभितास्वपि २१८
 मया नाम जितं बन्ध २११७
 महदपि परदुःखं ४११३
 मामाहुः पृथिवीभृता ४१२५
 मुञ्चत न तावद्गत्या ११६
 मुनिना भरतेन यः २११८

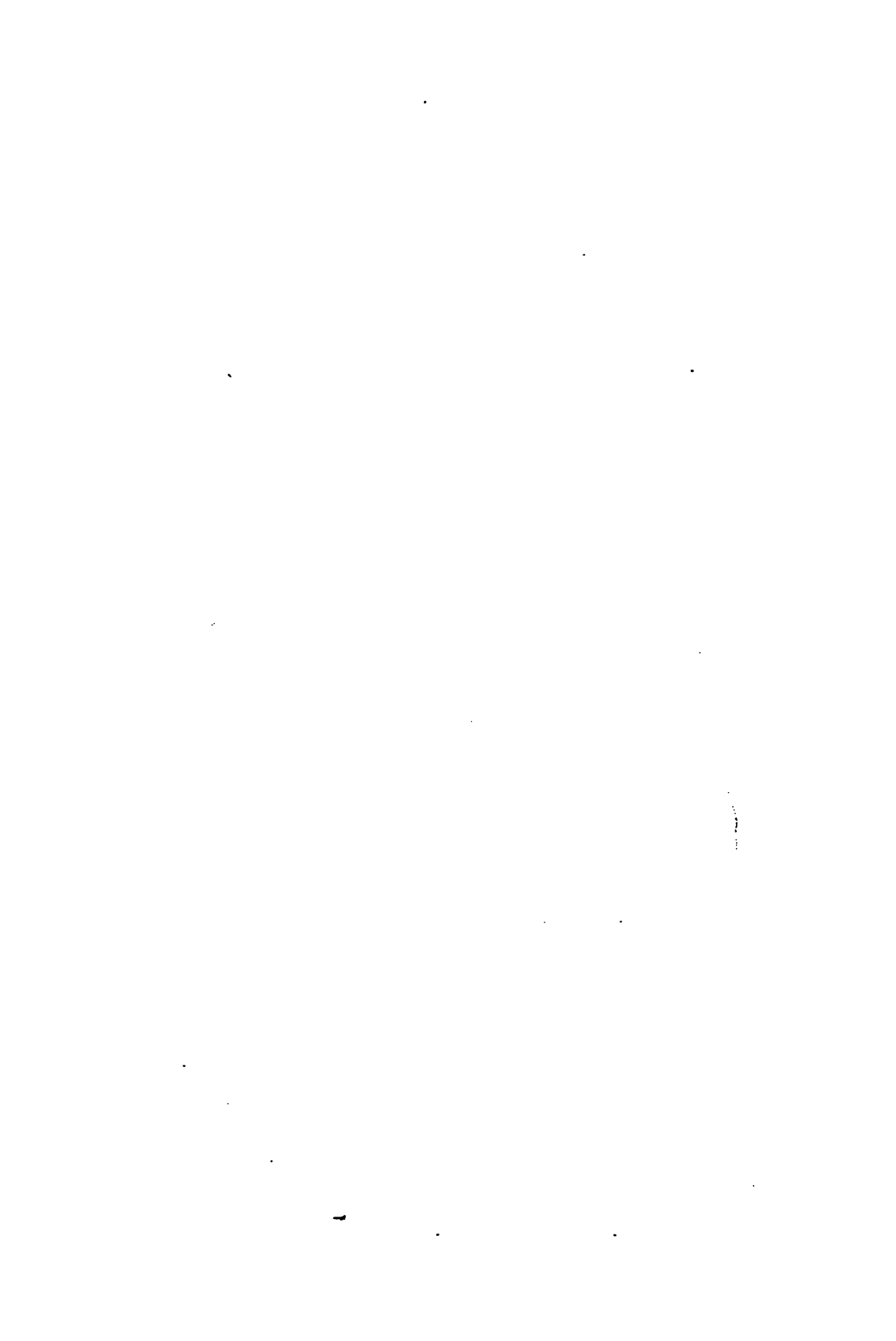
मृदुपवनविभिन्नो ४११०
 मेघश्यामा दिशो दृष्ट्वा ४११४
 यः सुप्तवान्मदक्ने ५११३
 यदयं रथसंक्षोभा ११११
 यदि हंस गता न ते ४११६
 यदिहार्दमिदं भ्रुत्वा ५११०
 यदृच्छया त्वं सकृद् ११९
 यदेवोपनतं दुःखा ३१२१
 यावत्पुनरियं सुभ्रु १११२
 रक्तकदम्बः सोऽयं प्रिय ४१३०
 रतिखेदसुप्तमपि मां ४१४१
 रत्नमिति न मम तस्मिन् ५१५
 रथाङ्ग नामन् वियुतो ४११८
 रविमावसते सतां ३१७
 वचोभिराशाजननै ३१९
 वासार्थं हर संभृतं २१२०
 विद्युच्छेखाकनकघञ्जिरं ४१४
 विविक्षुर्यदहं तूर्णं २१५
 वेदान्तेषु यमाहुरे १११
 शमयति गजानन्या ५११८
 संगमनीय इति मणि ४१३६
 समर्थये यत्प्रथमं ४१३९
 सरसि नलिनीपत्रेणा ४१२०
 सर्वैः कल्ये वयसि यतते ३११
 सर्वक्षितिभृतां नाथ ४१२७
 सर्वाङ्गीणः स्पर्शः सुतस्य ५१११
 सामन्तमौलिमणिरञ्जित ३११९
 समिञ्च संभावितञ्च २११२
 सितांशुका मङ्गलमात्र, ३११२
 सूर्याचन्द्रमसौ यस्य ४११९
 स्फुरता विच्छुरितमिदं ४१४२
 हंस प्रयच्छ मे कान्तां ४११७
 हतोष्ठरागैर्नथनोद ४१७
 हृदयमिषुभिः काम २११०

चतुर्थ्याङ्गताः प्राकृतश्लोकाः

एककमवद्विअगुरु ४१२०	बंधिण पै इअ अम्मत्थिय ४११२
करिणीनिरहसंता ४१२१	मइ जाणिअ मिअलो ४१७
गन्धुम्माइअमहुअर ४१९	मम्मररणिअमणो ४११८
गहणं गइन्दणाहो ४१५	मोरा परहुअ ईस ४१३०
योरोअणाकुङ्कुमवण्णा ४११९	रेरे हंसा किंगोइअइ ४११७
चिन्तादुम्मिअमाणसिआ ४१४	लए पेक्ख विणु हिअए ४१२९
जलहरं संहर एहु ४१८	विअण्णरकाणण ४११३
दइआरहिओ अहिहं ४११०	संपच विसूरणओ ४१११
पणइणिबद्धासाइ ४१२८	समर्थये यत्प्रथमं ४१३९
परहुअ महुरपला ४११४	सरसि नलिनीपणेणा ४१२०
पसरिअखरखुरदारि ४१२३	सर्वैः कस्ये वयसि यतत ३११
पसीअ पिअअम ४१२५	सर्वतितिभृता नाथ ४१२७
पाविअसहअरिसं ४१३१	सर्वाङ्गणः म्पर्शः सुतस्य ५१११
पिअअमविरहकिला ४११५	सहअरिवुक्खालिद्धअं ४१३
पिअकरिणीविच्छो ४११६	सहअरिवुक्खालिद्धअं ४१२
पिअसहिविओअ ४११	सुरसुन्दरि जहणभरा ४१२७
पुन्वदिसापवणाहअ ४१२६	हं ईं पै पुच्छिमि आअ ४१२२
फलिहसिलाअलणि ४१२४	हिअआहिअपिअदुक्ख ४१६

टिप्पणिस्थाः श्लोकाः ।

अन्यत्कथमिव पुलकैः पृ. ८९	मन्दारकुसुमदात्रा पृ. १४
अभिनवकुसुमस्तबकि ,, ११४	रक्षाशोककृशोदारि ,, ११४
क्वाकार्यं शशब्दम् ,, ११५.	सर्वस्तरतु दुर्गाणि ,, १४६
मत्तानां कुसुमरसेन ,, ८	

THE VIKRAMORVAS'ĪYA.

OF
KĀLIDĀSA

PRELUDE.

May That Eternal One (S'iva), easily attainable through steady devotion and contemplation, grant you the highest beatitude, (He, whom (the Vedic sages) describe in the Vedāntas as the one Purusha that pervading heaven and earth remains exceeding their measure; with regard to whom the term I's'wara (Supreme Ruler) not denoting any one else finds its syllables true as to their meaning; and who is sought in the inmost recesses of their hearts by those desirous of final emancipation by supressing *prāṇa* and the other (four) vital airs.

(After the recital of the Benedictory Stanza).

MANAGER—Enough of prolixity. (*Looking towards the curtains*) Ho ! Mārisha, come hither (at once).

(Entering)

ACTOR—Here am I, Sir.

MANAGER—Oh Mārisha, the audience has frequently witnessed the plays of old dramatic writers. I, therefore, shall exhibit to-day a hitherto unrepresented drama, named Vikramorvasi'ya. So let the band of actors be told to be careful about their respective parts.

ACTOR—As your honour commands. [*Exit.*]

MANAGER—Well now, I shall request the honourable audience here: (*with a bow*)

You will please listen with undivided attention to this composition of Kālidāsa, either through kind consideration for us, your humble servants, or out of respect for the (revered) hero of this excellent drama.

(Behind the Scenes)

“May he protect us, May he protect us, whoever be the friend of gods, or whoever can travel in the region of the sky.”

MANAGER—(*Listening*) Hollo ! What sound is this in the sky, that is heard like the plaintive cry of the female or-
preys, just after my request.* (*Meditating*). Ah yes, I have it.

The divine woman, the offspring of the thigh of the sage, the friend of Nara, has been, as she was returning after having waited upon the Lord of Kailása (Kubera) made a prisoner, midway by the enemies of gods. Hence it is that the band of nymphs is crying for help. [*Exit*.]

END OF THE PROLOGUE

(*Then enter the Nymphs of Heaven*)

NYPHS—Help ! Help ! he who is a friend of the gods and who can move in the region of the sky.

(*Then enter suddenly the king Purúravas in a chariot, and the Charioteer*).

THE KING—Away with your cries. Come to me Purúravas, who am just returned after having attended upon the Sun, and tell me what your ladyships are to be protected from.

NYPHS—From the violence of the demons.

KING—But what offence has the violence of the demons given to your ladyships?

NYPHS—Let your majesty hear. She who is the tender weapon of the great Indra whenever he is alarmed by unusual austerities, she that shamed Lakshmi proud of her beauty, she who is the ornament of Heaven—she, our dear friend Úrvas'î, has been, while wending her way back from the palace of Kubera, borne away a captive, along with Chitrakshâ, by Kes'in, a demon living in Hiranyapura, who was seen all of a sudden, while we were on half our way back.

KING—Do you know in what direction the rogue has gone?

NYPHS—In the north-east.

* The following verse is read by some after this:—

'Can this be the humming of bees intoxicated by the honey of flowers, or can it be the pleasing notes of the cuckoo; or have any nymphs sung a song in sweet but indistinct accents in the sky frequented on all sides by collections of divine beings.

KING—Banish your sorrow then. I shall try to restore you your friend.

ALL—This is worthy of one who is removed one degree from Soma.

KING—But where will your ladyships wait for me?

NYMPHS—On this peak of Hemakúta.

KING—Charioteer, bend the horses towards the north-easterly direction and urge them to swift flight.

THE CHARIOTEER—As your majesty of long life commands. (*He does accordingly.*)

KING—(*Marking the speed of the chariot*) Well done, well done. With this velocity of the chariot I can overtake even Garuda, though he had the start; with how much more ease than that offender of Indra? For,

By the wind produced by the speed of the chariot, the clouds being pulverised are flying like dust before it; the revolution of the wheels gives rise as though to a new circle of spokes in the midst of the (original) spokes; the long charries placed on the heads of the horses are motionless as if drawn in a picture; and the banner—cloth rests evenly between the point of its staff and its own end.

(*Exeunt the King in the chariot and the Charioteer.*)

RAMBHA'—Friends, the royal sage is gone; therefore let us also repair to the spot as appointed.

(*The rest assenting, they all represent ascending and wait.*)

RAMBHA'—Will the royal sage extract the dart (of anxiety) from our hearts?

MENAKA'—Dismiss all doubts as to that. Even the great Indra, when a war is at hand, invites him with great honour from the middle world and appoints him at the head of his army which is (then) always victorious.

RAMBHA'—May he be quite victorious in this adventure too.

SAHAJANYA'—(*after a minute's pause*) Be of good cheer, friends! Here is in sight the chariot, named Somadatta, of the royal sage with its flag bearing the sign of the deer

streaming on high. Indeed he cannot have returned without accomplishing his object.

(Then re-enter the King seated in the chariot, the Charioteer, and Urvas'i supported by Chitraklâ, with her eyes closed in terror).

CHITRA.—Take cheer, dear friend, take cheer.

KING—Take courage, fair nymph, take courage.

Oh timid one, the fear arising from the foe of gods has vanished; for, the power of the wielder of the thunderbolt guards the triple world. Open then your long eyes, just as a lotus plant blows open its lotuses in the morning.

CHITRA.—Alas! how is it that she, whose life is inforced only from her hard breathing does not yet regain consciousness?

KING—Her ladyship is terribly affrighted. For,

Her heart, frail like the stem of a flower, does not yet forego its tremor which is indicated by the sandal ointment throbbing between the breasts.

CHITRA.—Dear Urvas'i, compose yourself. You don't seem (to act like) a nymph of Heaven.

(Urvas'i revives.)

KING—(With delight) Ah, your friend is coming to herself. Lo.

This fair-bodied one almost relieved of her mental stupor appears like the night which is being left by darkness, when the moon has just made her appearance, or like the flame of a nocturnal fire which is almost devoid of smoke, or like the Ganges regaining its lucidity after being muddled by the fall of its banks.

CHITRA.—Friend take courage. The wretches, the enemies of gods, have very certainly been defeated.

URVAS'I—(opening her eyes) What, by the great Indra who sees through supernatural power?

CHITRA.—Not by the great Indra; by this royal sage, Purúravas, whose power equals that of Mahendra.

URVAS'Ī—(*Seeing the King; to herself*) The demons have indeed obliged me.

KING—(*Looking at Urvas'ī completely recovered; to himself*) It was but quite proper that all the celestial nymphs that had been seducing the sage Nārāyaṇa, blushed when they saw this lady who was produced from his thigh. Or why, she cannot be the creation of a hermit.

May it be that the Moon of lovely brightness became the progenitor in creating her? Or was it the God of Love himself, whose main element is the erotic sentiment? Or was it the Month rich in the production of flowers? For else, how indeed could, an old anchorite, grown dull by the study of the Vedas, and his thirst for pleasures extinguished, have produced such a fascinating form as this?

URVAS'Ī—Friend, where, indeed, can our friends at this hour be?

CHITRA.—The great King who extended (promised) them safety knows (it).

KING—(*Looking at Urvas'ī*) (The company of your friends) is in great distress. Let your ladyship see:

Even he, in the range of whose eyes you may chance to stand but once and thereby make them fruitful, even he, oh handsome one, will be uneasy by your absence; what to say then of those your friends whose hearts are full of ardent love for you?

URVAS'Ī—(*Aside*) His speech is noble, indeed. Or what marvel, if nectar flows from the moon! (*Aloud*) Hence it is that my heart yearns to see them.

KING—(*Pointing out with the hand*) These your friends, oh you of beautiful body, stationed on the Hemakūta, behold your face to which freshness has returned like unto the moon when released from an eclipse.

CHITRA.—Friend, behold.

URVAS'Ī—(*Looking longingly at the King*)—seems, in sympathetic grief, to drink me with the eyes.

CHITRA.—(*Meaningly*) Who? friend.

URVAS'Ī—I mean the group of friends.

RAMBHA'—(*with joy*) Here arrives the royal sage, bringing with him our dear friend Urvas'ī accompanied by Chित्रलेखā, like the Moon gone near to Vis'akhā.

MENAKA'—(*marking carefully*). Both our dear objects have been achieved. On the one hand this our dear friend has been restored, on the other, this royal sage is unhurt.

SAHAJANYA'—You have said truly, friend; the demons are difficult to conquer.

KING—This is the mountain-peak, Charioteer; descend the chariot.

CHARIOTEER—As you of long life command.

(*He does accordingly.*)

KING—(*Jesticulating that he received a jolt; to himself*) oh, this descent on a rugged surface has compensated me—

Since, it is owing to the jolting of the car that this my shoulder was touched by that of her whose hips are round, in a manner to cause my hair to stand erect, as if Love himself had burst into sprouts.

URVAS'Ī—(*Blushingly*) Friend, move that side a little.

CHITRA.—I cannot.

RAMBHA—Friends, come, let us honour the royal sage our benefactor. (*All approach the King*).

KING—Charioteer, stop the chariot, so that this beautiful-browed one, who is eager, meets her equally eager friends, just as the season's beauty meets the creepers.

(*The Charioteer acts accordingly.*)

NYMPHS—Joy to your majesty, on the achievement of this victory.

KING—And to your ladyships, on the restoration of your friend.

URVAS'Ī—(*Alights from the chariot assisted by Chित्रलेखā*) Friends, come and embrace me closely; certainly I had no hope that I should see my friends again.

(*Her friends immediately clasp her.*)

RAMBHA'—May your majesty, by all means, be the protector of the earth for hundreds of years.

CHARIOTEER—Oh you having long life, a sound like that of a chariot moving with great speed, is heard from the east.

And here does some one, wearing armlets of burnished gold, descend upon the peak of the mountain, like a cloud streaked with lightning.

(The Nymphs see him.)

ALL—Oh, it is Chitraratha.

(Enter Chitraratha.)

CHITRARATHA—*(Beholding the king, with great respect)* Your honour is to be congratulated upon your eminent valour, sufficient to oblige even the great Indra.

KING—Hollo, Lord of the Gandharvas!

(Alighting) Welcome, my dear friend.

(They grasp each other's hands:)

CHITRARATHA—Friend, having learnt from Nârada that Urvâsi was seized away by Kes'in, Indra ordered out the army of the Gandharvas for her rescue. Then having, on our way, heard from the bards the panegyric on your triumph we came here to you. It behoves your honour therefore to see Indra with us taking her with you. Your honour has indeed rendered a very agreeable service to the great Indra. For, see—

Formerly, she was given to Indra by Nârâyana, and now by you, his friend, having rescued her from the hands of the demon.

KING—No, not so.

It is undoubtedly through the power of the Thunderer, that his friends succeed in conquering his enemies. It is indeed the echo (of the roar) of the lion spreading through the caves of mountains that terrifies away elephants.

CHITRARATHA—This is proper. Modesty is the embellishment of exploit.

KING—Friend, time does not allow me to see Indra just now. Do you therefore take her ladyship to the Lord.

CHITRARATHA—As your honour pleases. This way, this way, ladies.

(Nymphs set out).

URVAS'Ī—*(Aside)* Friend Chitraklekhā, I am unable to take leave of the royal sage even though he is my benefactor. You be therefore my mouthpiece.

CHITRALEKHA'—*(Approaching the King)* Sire, Urvās'ī begs—'I wish, if permitted by your Majesty, to take your majesty's fame to the abode of gods as my dearest friend'.

KING—Farewell, to meet again.

(All the nymphs together with the Gandharvas gesticulate jumping into the sky.)

URVAS'Ī—*(Exhibiting a lundrince in her upward motion)* Oh, my long necklace of pearls consisting of one string has been caught by the twig of a creeper. *(Turning round on this pretext and looking at the King)* Chitraklekhā, just extricate this.

CHITRALEKHA'—*(Smilingly)* Caught very fast, most certainly; it is not easy I fear, to disentangle it. However, I will try.

URVAS'Ī—*(Smiling)* Remember, friend, these words of yours.

CHITRALEKHA'—*(Shows that she disentangles it).*

KING—You have done a sweet service to me, oh creeper, in throwing a moment's obstacle in her departure; since this fair one was once again seen by me with her face half turned round and her eyes turned towards their corners (or, with love-inspiring eyes).

CHARIOTEER—Oh long living one,

Here your missile presided over by Vāyu, having hurled into the salt sea the demons who had perpetrated a crime against the Lord of Gods, has entered again into your quiver just as a huge serpent enters its covert.

KING—Bring nearer the chariot then, that I might get into it.

(The Charioteer assents and does accordingly. The King gesticulates ascent into the car. Urras'ī with a sigh throws a look at the King and departs with her friends and Chitrarathu.)

KING—*(With his face turned to the path led by Urras'ī)*. Oh, what marvel this ! that the God of Love should always be bent on an unattainable object ?

This celestial woman, flying up into the middle pace of her father (the sky), violently tears away my heart from my body, like a female swan soaring into the air after drawing off a fibre from a lotus-stalk the end of which has been already lopped off. *[Exeunt Omnes.*

END OF ACT I.

ACT II.

(Enter the Vidushaka.)

VIDU'SHAKA—Ha, ha ! hike a Bráhmāna invited to dinner, with delicious food, bursting as I am with the secret of the King, I shall not be able to set guard upon my tongue in the crowd of men. I will therefore wait here in these outskirts of the palace Vimāna—Parichehhandā where the crowd is less dense, until his honour, my friend, rises from his official seat. *(Walks round and stations himself there)*.

(Then enter an attendant Maid.)

MAID—I am commanded by her majesty, the daughter of the lord of Kās'ī, thus:—Girl Nipuṅikā, ever since His Majesty returned after having attended upon the holy Sun, he appears to be like one vacant-minded. Ascertain, therefore, from his dear friend, the venerable Maṇavaka, the cause of his anxiety. But how is that fellow of a Bráhmāṇa to be overreached ? But why, the king's secret cannot rest long in his bosom any more than dew-drops upon the points of the blades of isolated grass. I shall (therefore) seek him out.

(*Walking about and looking on*) oh, here is the venerable Mānavaka, seated motionless for some reason or other, like a monkey drawn in a picture. Let me approach him. (*Going near*) Honoured sir, I salute you.

VIDUŚHAKA—Hail to you! (*To himself*) Now that I see this knavish maid the king's secret bursts out of my heart as it were. (*Aloud*) Well, Nipunīkā, where are you going about leaving your music exercise?

NIPUNIKĀ'—To see your honour, by the order of the queen.

VIDUŚHAKA—What does her highness command?

NIPUNIKĀ'—Her majesty says that your honour who has always befriended her never neglects her when she is in distress owing to some unusual suffering.

VIDUŚHAKA—(*Sarprisingly*) May it be that my friend has done any thing to offend her majesty?

NIPUNIKĀ'—Venerable sir, the queen was addressed by his majesty by the name of the woman for whom he has been longing.

VIDUŚHAKA—(*To himself*) What, has his majesty let out the secret himself? Why shall I plague myself then with tongue-tiedness. (*Aloud*) What; was she addressed as Urvasī? Since he saw that nymph his majesty has been out of his senses, and greatly vexes not only her majesty but myself too by turning his back on all diversions.

NIPUNIKĀ'—(*To herself*) So I have effected a breach in the fortress of his majesty's secret. (*Aloud*) Honoured sir, what am I to say to her majesty?

VIDUŚHAKA—Inform her majesty respectfully, oh Nipunīkā, that I will first try to wean his majesty from the chase of the mirage and then pay my respects to her.

NIPUNIKĀ'—As your honour commands. (*Exit*).

(*Behind the curtain, a bard*)

Victory to the king !

Your mission and that of the sun, the maker of the day, seem to us to discharge a similar function—in that you drive

out of the confines of your kingdom the dark tendencies of your subjects, and he chases from the universe darkness for the benefit of the denizens (of this planet), (in that again) he, the lord of splendours suspends his course, for a moment, in the central vault of the sky, and you also follow your own inclinations in the sixth division of the day.

VIDÚSHAKA—(*Listening*) Ha! my royal friend has risen from his seat of judgment and is coming hither. Let me at once join him. [*Exit.*

END OF THE PRAVES'AKA.

(*Then enter the love-affected king and the Vidúshaka.*)

KING—That celestial beauty, ever since I saw her, has entered my heart, in which a breach was made by the unerring shaft of the shark-bannered one (Madana).

VIDÚSAKA—(*To himself*). Indeed the poor daughter of the king of Kás'i must have been much annoyed.

KING—Have you kept the deposit of my secret safe?

VIDÚSHAKA—(*Sorrowfully, to himself*) Alas, alas! I am deceived by that knavish maid; otherwise my friend would not question me thus.

KING—(*With apprehension*) why are you silent?

VIDÚSHAKA—I have so (powerfully) restrained my tongue that I do not give an off-hand answer even to you.

KING—That's good. But where shall I now divert myself?

VIDÚSHAKA—Let us go to the kitchen.

KING—With what purpose?

VIDÚSHAKA—Why; there it is quite possible for us to dispel all melancholy thoughts by looking at the preparation of the five varieties of food the various materials for which have been collected together.

KING—(*with a smile*) There the presence of your honour's favourite things will afford you pleasure; but how am I to divert myself whose desire affects the unattainable?

VIDÚSHAKA—Is it not that your highness has been within the range of the lady Urvasi's sight?

KING—What then ?

VIDU'SHAKA—I should not at all then think her unattainable.

KING—Know for certain, this is (simply) your partiality (to me).*

VIDU'SHAKA—What your highness says simply adds to my curiosity. Is the lady Urvasi peerless in beauty like myself in goodness of features?

KING—Know, Māgavaka, to describe her limb by limb is simply an impossibility; but hear in brief—

VIDU'SHAKA—I am all attention.

KING—Friend, her person itself is the ornament (the beautifier) of ornaments, the highest decoration of decorations and a counter-comparison to all (acknowledged) standards of comparison.

VID.—Hence indeed it is that your honour has taken to the vow of a *chītaka* coveting the heavenly *Rasa* (love or water)

KING—Nothing consoles (lit. is a good refuge to) a love-sick person but a solitary place. So please lead the way to the *Pramadvana* garden.

VID.—(To himself) what help is there ? (*Aloud*) This way my Lord. (*Turning*) Your honour is greeted as a quest by the ~~southerly~~ breeze inspired as it were by the *pramadvana* garden.

KING—(observing) This epithet is very appropriate for this breeze. For,

Bedewing with honey (impregnateing) this *Madhari* creeper, and shaking into a dance the *Kaundi* creeper and thus uniting *sneha* (honey and affection) and *dākshinyu* (southerliness and cowtetsy) in itself, it appears to me like a lover.

VID.—And let your devotion assume the same nature. (*Turning*) Here is the gate of the *Pramadavana*; enter my Lord.

KING—you can enter first.

* Weigh it not thus; judge impartially. (Wilson)

(*Both enter.*)

KING—Friend, I was not right in thinking that my affliction would be dispelled on entering the *Pramularana*.

I am hurrying into the garden to assuage my grief but it is like swimming against the current when one is being borne down by it.

VID.—How do you mean ?

KING—In the first place, Love smites my mind, which can with difficulty be turned away from its longing after an unattainable object; what then (how much more will it be tormented) when the mango-trees in the garden, the sear leaves of which have been plucked off by the southerly wind, will present to my view their tender sprouts ?

VID.—Cease your lamentations. Ere long the God of love himself will be your comforter by fulfilling your desire.

KING—I accept the words (as proceeding from the mouth) of a Bráhmaja.

(*Both turn round.*)

VID.—Let your majesty behold the beauty of the *Pramalavana* suggestive of the advent of spring.

KING—Aye, I notice it at every step. For,

Here is the *Kurubaka* flower towards its tip whitish red like the nail of a lady's finger, and at its sides black; the new *Asoka* blossom stands ready to burst, charming on account of its accumulated redness; on the mango tree the new blossom appears greyish towards its tips on account of the pollen being but slightly formed;—so my friend, Vernal beauty stands between infancy and youth.

VID.—This bower of *Atimukta* creepers furnished with a crystal seat welcomes you, as it were, having itself got togeyther the articles of reception by the dropping of flowers on account of the black bees clashing with them. So let it be favoured first by you (by sitting there).

(*Turning both sit down.*)

VID.—Sitting at ease here, with your eyes attracted by

lovely creepers your majesty should dispel your longing for *Urvasî*.

KING—(*sighing*) Friend, my eye, grown fastidious by seeing her charms, does not now fasten its affection on the low branched garden creepers although they have blossomed. So think of some means whereby my desire might be fulfilled.

VID.—Friend, the helper of the great Indra longing for Abalyâ (the Moon), and I in helping you who are longing for *Urvasî*, are both mad men in this affair.

KING—Say not so. Great friendship, indeed, sees what to do (a remedy).

VID.—Well, let me think; but then do not interrupt my cogitation by your lamentations. (*Assumes a thinking mood*).

King—(*Showing that he perceived some omen. Aside*).

That lady with a full-moon-like face is not easily attainable; and yet there is this undefinable sensation of Love; my mind too, as if the fulfilment of my objects were at hand, suddenly experiences a feeling of relief.

(*Shows hopefulness.*)

(*Then enter in a balloon Urvasî and Chitrâlekhâ.*)

CHITRA.—Friend, whither are you going without telling me your object ?

URVASÎ—Friend, why do you question me now, when once on the peak of *Hemakûta*, you rallied me, when my flight into the heavens was for a moment obstructed by the twig of a creeper ?

CHITRA.—What, are you going to the royal sage Purûravas?

URVASÎ—This is a shameless procedure on my part.

CHITRA.—And whom has my friend sent onward ?

URVASÎ—My heart.

CHITRA.—First of all then, do you consider well (what you are going to do).

URVASÎ—The God of love urges me; what remains then to be considered?

CHITRA.—Then I have nothing to say.

URVAS'î—Then show me the way along which there may be no obstacle, while I am going.

CHITRA.—Calm your fears, my dear. Have we not been rendered proof to any insult from the demons by the revered Preceptor of gods who taught us the art of tying our hair in a knot—called *Apara'jita'* (the invincible)?

URVAS'î—Oh my memory had failed me.

(*Descending to the path of the Siddhas.*)

CHITRA.—Here we have arrived at the king's palace, the crest-ornament of Pratissthana which as it were sees itself (by being reflected) in the waters of the Ganges specially sanctified by the confluence of the Jamuna.

URVAS'î—(*Gazing*) It should rather be said that it is heaven itself transplanted here; (*thoughtfully*) Friend, where indeed, might the pitier of the distressed be?

CHITRA.—Descending into this *Pramudavana*, which is (as it were) a strip of the *Nandanavana*, we shall ascertain it.

(*Both descend.*)

CHITRA.—(*Seeing the king, with delight*) Friend, here is he expecting you, as the moon that has risen first expects the moonshine.

URVAS'î—Friend, the great king now appears to my eyes more delightful than when I formerly saw him.

CHITRA.—It is but natural; come, let us approach him.

URVAS'î—Concealed by my art, I shall stand by his side, and just hear what he is, in solitude, talking to his friend near him.

CHITRA.—As you like it. (*They do as described.*)

VID.—Friend, I have found out a means of union with your unattainable beloved.

KING—(*Remains silent.*)

URVAS'î—And what woman could that be, who, courted by him, gives herself airs?

CHITRA.—Why do you act a human being?

URVAS'î—I am afraid to see it through my prowess.

VID.—I have been saying—that I have discovered a means.

KING—Disclose it then.

VID.—Let your majesty resort to sleep, which by means of a dream will unite you; or draw a portrait of the lady Urvas'ī and remain gazing upon it.

URVAS'Ī—Light that you are, my heart, find consolation now (in these words).

KING—Both (your proposals) are ineffectual.

This heart (of mine) is ceaselessly pierced through by the shafts of Love; how can I then get sleep which in a dream will bring about a union? Nor will my eyes fail to be overflowing with tears, oh friend, even before I have finished delineating in the picture that fair-faced beloved (of mine).

CHITRA.—Did you hear, friend?

URVAS'Ī—Aye, I did, but not sufficient (to convince) my mind.

VID.—My ingenuity goes only so far and no further.

KING—(With a sigh) She does not know the extremely poignant mental torture to which I am a victim; or perhaps she disregards me though my affection is known to her through her superhuman power. Let the five-shafted God therefore be blessed by making my desires for union with that lady vain on account of the non-attainment of the fruit.

CHITRA.—Did you hear it!

URVA.—Oh me! He takes me to be so (*i. e.* faithless). I cannot (however) appear before him and give him a rejoinder; so I wish to give him one by means of a birch-leaf created by my prowess.

CHITRA.—I approve of it.

URVAS'Ī—(Hastily does as described).

VID.—(Seeing) Ha! what is that like the slough of a serpent that has fallen before us?

KING—(Observing) It is a writing on a birch-leaf.

VID.—Might not the writing have been dropped by the invisible lady Urvas'ī suggestive of a corresponding love, on hearing your lamentations?

KING—There is nothing that imagination will not conjure up; (*taking the birch-leaf and reading it to himself, and with delight*) friend, happy was your guess.

VID.—If your majesty pleases, I long to hear what is written herein.

URVAS'Ī—Well done, revered Sir, you seem to be a refined person.

KING—Hear. (*Reults*)

“My lord, if I whose heart is not known to you am really what you have supposed me to be towards you so much attached (to me), how is it then that even the breezes in the *Naxdana* garden blow hot upon my body while lying on a bed of *pu'rijita* flowers crushed (on account of my rolling upon it in agony).

URVAS'Ī—And what will he say now ?

CHITRA.—His limbs growing (emaciated) like a lotus stalk have already answered (for him).

VID.—You are to be congratulated on getting this consolation as I am to be when I am hungry and get an offering (*scastivāhana*).

KING—Why do you say simply a consolation.

This token of affection, oh friend, impressed by my beloved on this billet indicating equal affection (on her part) and embodying in itself a charming sense is, as it were (as good as), my face with upturned eye-lashes coming close to hers whose eyes are bewitching.

URV.—Now our love is equally divided.

KING—Friend, the characters would be spoiled by the sweat of my fingers; so keep this autography of my beloved.

VID.—(*Taking it*) Will the lady Urvas'ī show you your desires blossomed, and deceive you as to the fruit ?

URV.—Friend, while I quiet my heart—timid to approach (the king)—do you appear before him and say what behoves me to say.

CHITRA.—(*Saying 'Be it so' takes off the concealment-charm and approaching the king*) Victory to your majesty !

KING—Welcome to your ladyship; oh blessed one,

Unaccompanied by that friend of yours you do not delight me so much, as does not the Jamná without the Ganges once seen at the confluence.

CHITRA.—Is not the row of clouds seen first and lightning afterwards?

VID.—What ? Is not this Urvas'î, but only the beloved friend of her ladyship?

CHITRA.—Bowling her head to your majesty, Urvas'î requests—

KING—What are her commands?

CHITRA.—In the mishap arising from the enemies of the gods, your majesty was my deliverer; now I am mightily oppressed by love springing from having seen you; your majesty therefore should again take pity on me.

KING—O sweet-faced one,

You speak of her, dear to my sight, as being love-sick, but you do not see Purúravas afflicted for her sake; reciprocal is the attachment created in us both by love: a piece of hot iron deserves to be welded with another hot piece.

CHITRA.—(*Approaching Urvas'î*) Friend, come; seeing that the God of love is even more cruel to your beloved than to you, I have become his messenger.

URVAS'Î—(*Removing the charm of concealment*) Oh, you have lightly given me up.

CHITRA.—A short while hereafter, I will see who gives up and whom; meantime observe the etiquette.

URVAS'Î.—(*Bashfully*) Victory, victory to your majesty!

KING—Fair lady,

Victory is indeed mine, to whom is addressed by you this felicitation, never yet addressed to any but the thousand-eyed Indra. (*Takes her by the hand and seats her*).

VID.—Lady, why do you not salute this Brahmaṇa, the esteemed friend of the king ?

URVAS'Î.—(*with a smile bows to him*).

VID.—May your ladyship be happy.

(*Behind the scenes*).

A heavenly Messenger—O Chitralkhâ, hurry Urvas'î away. The Lord of gods with the Guardians of the quarters

is desirous of seeing to-day the dramatic performance taught to you by the sage Bharata, which is the substratum of the eight sentiments, and wherein there is charming acting.

(All listen).

URVAS'Ī.—(*Gesticulates grief.*)

CHĪTRA.—Did my dear friend hear the words of the heavenly messenger ? Ask his majesty's leave to your going.

URVAS'Ī.—My words fail me.

CHĪTRA.—My Lord, this person is dependant; so, permitted by your majesty, she wishes to render herself unoffending towards the gods.

KING.—(*Adjusting his words with difficulty*) I cannot stand in the way of your appointment made with Indra. But then, remember this person.

(*Exit, with her friend, Urvas'ī gesticulating affliction for being separated from the king*).

KING—(*heaving a sigh*) Friend, my eyes are now useless.

VID.—(*wishing to show him the letter*) Why, here is—(*checking himself, aside*) alas ! alas ! through my inattention I did not know that the birch-leaf had dropped down from my hand, when I was wonder-struck at the sight of Urvas'ī.

KING—Friend, what are you going to say ?

VID.—Your majesty should not despair. Urvas'ī is firmly attached to you; and love gone so far she will not slacken.

KING—My mind too tells me that. At her departure she, Not mistress of herself deposited with me her heart which she could command, (*v. l.* which was overpowered by love) as it were, by means of her sighs which were visible on account of the throbbing motion of her breasts.

VID.—(*Aside*) My heart trembles lest his majesty should now mention the birch-leaf.

KING—How shall I now divert my eye ? (*Recollecting*) ah yes, bring me the birch-leaf.

VID.—(*Gesticulates dejection*) Alas ! It is not to be seen; gone after Urvas'ī I presume.

KING—Foolish that you are you are negligent at every step. Now find it out.

VII.—(*Rising*) It might be here, or here. (*Gesticulates searching*).

(*Enter the Queen, the daughter of Kāshirāja, attended*).

QUEEN.—Oh Nipunika, did you tell me the truth when you said that my lord was seen entering this bower of creepers with the revered Mānavaka?

NIPUNIKA.—Was ever your ladyship wrongly informed by me?

QUEEN.—Then concealing myself behind a creeper I shall overhear his confidential chat so that I may ascertain whether what you told me is true or not.

NIPU.—As your ladyship pleases.

QUEEN.—(*Turning*) Oh Nipunika, what is it like an old rag that is being blown hither by the southerly breeze?

NIPU.—(*Observing*) My lady, it is a birch leaf, its characters being discernible as it turns round; oh, it is blown just against my lady's anklet. (*Picking it up*) How now, shall I read it?

QUEEN.—Read it to yourself first; if it be unobjectionable, I shall hear it.

NIPU.—(*After doing so*) My lady it seems to be the same sandal—Urvāsi's sonnet to his majesty. It has fallen into our hands through the carelessness of the revered Mānavaka.

QUEEN.—Then let me have its contents.

NIPU.—(*Reads as already read by the king*).

QUEEN.—Now with this very offering, I shall see that lover of the nymph. (*With her attendants turns round towards the bower*).

VII.—Oh friend, what is seen here on the side of the pleasure hillock near the *Pramalavana* fluttering at the mercy of the breeze?

KING.—(*Rising*) Honoured breeze of the south, and friend of the spring,

Take away for the sake of perfume the pollen of the flowers of creepers gathered by the spring. What good will you have done to yourself by carrying away for nothing the affectionate autograph of my beloved? For having made your suit to Anjanâ, you know that a love-sick person is kept up (kept alive) by such-like things which serve to divert the mind.

NIPUNIKA'—My lady, the search is being made for the very thing.

QUEEN—I understand it.

KING—I am totally undone.

QUEEN—(*Going to him*) Grieve not, my lord; here is the birch-leaf.

KING—(*In confusion*) Ah, it is the Queen. Welcome to you, our Queen.

VIDU—(*Aside*) Now she is unwelcome.

KING—(*To Vid.*) Friend, what should be done now?

VID.—What reply can a thief give when he is caught with his booty?

KING—(*To Vid.*) A fool that you are, this is no season for jesting. (*Aloud*) Queen, this was not sought by me; we were going to search a different thing altogether.

QUEEN—It is but proper to conceal your good luck.

VID.—Lady, hasten his meal which will serve to cure his bilious affection.

NIPUNIKA'—The Brahmana has given a nice defence of his friend.

VID.—Your ladyship will see that even a devil is conciliated by a dinner.

KING—You booby, would you perforce convict me?

QUEEN—Not yours the crime; it is I alone that offend, as I stand before you with my unwelcome presence, I go away from hence. (*Goes, gesticulating anger*).

KING—I am indeed an offender; be pleased, oh plantain-thighed one, to dispel your anger. When the master is angry, how can the servitor be guiltless? (*Falls at her feet*),

QUEEN—(*To herself*) I am not so weak-minded as to set any value on this supplication; but I am afraid of the repentance which will arise from my discourtesy.

(*Exit with her attendants leaving the king*).

VID.—The queen has gone away turbid like a stream in the rainy season; arise now.

KING—(*Rising*) It is not unnatural; mark you,

In the absence of true love, the supplications of husbands addressed to their ladies, though couched in hundreds of kind words, do not penetrate their hearts, just as a gem with an artificial colouring does not penetrate the hearts of skilled lapidaries.

VID.—In the present instance, it is quite lucky for you—a man with sore eyes cannot bear the flame of a lamp before him.

KING—No, say not so; though my mind is engrossed by Urvashi, I still feel the same respect for the queen; but now that she has slighted my supplication I shall cherish the best hopes about her.

VID.—Let your hopes stand (aloof) a while; look to the life of a hungry Brähmaṇa; it is time to bathe and dine.

KING—(*Looking towards the sky*) It is past mid-day—

Oppressed by heat the peacock sits in the cool basin round the root of a tree; the bee breaks open the *karnikāra* buds and lies on them leaving the hot water; the flamingo resorts to the lotus creeper on the bank; and the encaged parrot in the pleasure house, being exhausted, begs for water.

(*Exeunt omnes.*)

END OF ACT II.

THIRD ACT.

(*Enter two disciples of Bharata*)

FIRST—Friend Pallava, our preceptor when going to the house of the great Indra, made you carry his seat, and I was placed to guard the sanctuary of Fires; hence I ask—was the heavenly assembly pleased with the performance given by our preceptor ?

SECOND—Gálava, I do not know whether they were pleased or not. They were completely engrossed in the different sentiments appearing in the “*Lakshmi-svayamvara*” composed by Sarasvati; but—

FIRST—Your incomplete sentence seems to indicate some fault.

SECOND—Yes, during the performance, Urvasí’s speech was through inadvertence faulty.

FIRST—How was it ?

SECOND—Urvasí playing the part of Lakshmi was asked by Menakâ who acted the part of Váruni—Friend, here are assembled the principal persons in the three worlds with Keshava, and the Guardians of the quarters; on whom are your affections fixed?

FIRST.—What then?

SECOND.—The words “On Purúravas” escaped her lips when she ought to have said “on Purushottama”?

FIRST—The organs of sense conform themselves to what is to follow. Was not the preceptor angry with her ?

SECOND—Why, she was cursed by the preceptor; but the great Indra took pity on her.

FIRST.—How was it ?

SECOND—The preceptor’s curse was this—“Since you have transgressed my instruction, you will lose your position in heaven”; but after the performance was over, the great Indra said to her who was hanging her head down through shame—“I must now do a service to the royal sage to whom

you are attached and who is my supporter in battle. So in fulfilment of your desire, wait upon Purúravas until he sees an offspring from you."

FIRST.—It was worthy of the great Indra, who knows the hearts of others.

SECOND.—In the course of our conversation, we have overstaid the bathing-time of our preceptor; so, come, let us be at his elbow. (*Ereunt*).

END OF THE MIXED-VISHKAMBHAKA.

(*Then enters the Chamberlain.*)

CHAMBER.—Every house-holder, in early age, strives to obtain wealth, and when his burden (of family cares) is taken off by his sons, he can enjoy rest; but our old age, daily emaciating the body, is locked up in servitude; alas ! hard is the office of serving in the harem.

(*Turning*) I am ordered by the Daughter of the Lord of Kâshi who is observing a vow, that her majesty has already made a request to his majesty through Nipunikâ leaving aside her jealous anger for the fulfilment of a vow, and that I am to make the same request at her bidding. So I shall now go and see his majesty who has finished his evening prayers. (*Turning and observing*). Delightful indeed is the vespertine scene at the royal palace. For here,

The peacocks, dull on account of the slumbers coming over them at night-fall, perch on their roosts as if they were sculptured: the eaves cause the wild pigeons to be confounded with the (curls of) smoke issuing from the lattices; and the old ladies in the harem, diligent in their duties, are placing brilliant lights to mark the auspiciousness of the evening at the different spots in the palace where offerings of flowers are strewn.

(*Looking at the curtain*) Ah, his majesty is coming in this very direction.

Surrounded by the torches in the hands of the attendant maids his majesty appears like a mountain possessed of

motion on account of the wings not being cut off, with the *karṇikāra* trees in blossom along its slopes.

In the meantime, I shall stand in the range of his sight and await him.

(Then enter the King, as described, and Vidūshaka.)

KING—(Aside) I passed the day without much difficulty, my longing being forgotten in state affairs; but how am I to pass the night, the hours of which will for want of any diversion appear very long ?

CHAMBER.—(Approaching) Victory, victory to your majesty. My Lord, the Queen prays—the Moon is splendidly to be seen on the terrace of the *Maniharmya* palace. In your majesty's company her ladyship wishes to wait there until the Moon is united (in conjunction) with Rohiṇī.

KING—Venerable Lātavya, give my humble message to the Queen that I will do as she wishes.

CHAMBER.—As your majesty commands. [Exit.]

KING—Friend, can this preparation be really with reference to a vow ?

VID.—Oh, I presume that her ladyship is remorseful and therefore desirous of wiping out (making amends for) her slighting of your prostration under the pretext of a vow.

KING—You have said rightly. For,

Haughty ladies, who have disregarded the prostrations of their husbands, are on account of the latter's attempts at reconciliation only *secretly* ashamed (of themselves) though their hearts are subsequently stung with remorse.

So, show the way to the *Maniharmya* terrace.

VID.—This way, this way, my Lord. By this crystal staircase having the beauty of the waves of the Ganges, may your majesty ascend the *Maniharmya* palace charming to look at at the evening time.

KING—Do you ascend first. (All gesticulate ascending the stairs).

VID.—(Gazing) Friend, the moon-rise must be at hand, for

the face of the eastern quarter, cleared of darkness, seems charming to the view.

KING—You have said well.

Darkness being driven away from it by the rays of the moon concealed by the *Udaya* mountain, the face of the quarter of Indra's elephant, with the hair as it were well-arranged, attracts my eyes.

VID.—Ha, ha, my friend. here rises the lord of the twice-born appearing like a ball of sugar.

KING.—(*Smiling*) The glutton everywhere sees edible things only. (*Folding his hands and bowing*) Venerable lord of the night,

Allow to you that reside with the sun (*i. e.* are in conjunction) to give effect to the religious observances of the good; that gratify Gods and the Manes with nectar; that dispel darkness thickening (prevailing) at night, and that have placed yourself in the crest of S'iva.

VID.—Friend, permitted by your grandsire by means of words transferred to a Brahmaṇa (*i. e.* myself), take your seat; so that I too shall sit at ease.

KING.—(*Accepts the words of Vid. and sits. Looking at the attendants*) When the moonshine is clear, why this redundancy of the torches? You can rest yourselves.

ATTENDANTS—As your Majesty commands. [*Exeunt.*]

KING.—(*Looking at the moon*) Friend, the Queen will take an hour to arrive; so while we are alone, I shall tell you my state.

VID.—Nay, it is but too transparent; but considering (*Urvashi's*) love of that intensity, it is indeed possible for you to support yourself on the strength of hope.

KING—True it is; but then the agony of my heart is very acute.

As the current of a river, the rapidity of which is counteracted by the obstruction of rugged rocks, divides itself into a hundred channels, so the heart-abiding one (Love) grows a

hundred-fold in strength, when the happy union is delayed by difficulties.

VID.—As with your emaciated limbs you look very comely, I think your union with the dear one is not distant.

KING—(*Gesticulating that he marks an omen*) Friend,

Like yourself with words engendering hope, this right arm of mine comforts me whose agony is intense, with its throbbings.

VID.—A Brāhmaṇa's words will never be falsified.

KING—(*Sits in a hopeful mood*).

(*Then enter in a balloon Urvas'ī dressed as an Abhisāriki, and Chitraklā*).

URVAS'Ī—(*Looking at herself*) Friend Chitraklā, do you like this *abhisārika*' dress of mine, decked with but few ornaments, and veiled with blue silk?

CHITRA.—I have not the power of speech to praise it sufficiently. I am only thinking if ever I could be Parūravas.

URVAS'Ī—Friend, the God of love commands you to swiftly lead me to the abode of the dear one.

CHITRA.—Why, we have (already) arrived at the abode of your lover looking as it were like a peak of Kailāsa transformed.

URVAS'Ī—Then just ascertain, by means of your prowess, where the robber of my heart is, or what he is doing.

CHITRA.—(*Meditating, to herself*) Well, I will joke with her at first. (*Aloud*) Friend, here is he in a place worthy of enjoyment, experiencing the happiness of being united with his beloved obtained in fulfilment of his wishes (pictured to his mind).

URVA.—(*Gesticulates dismay*).

CHITRA.—You simpleton, what thoughts (can you entertain) about his union with a beloved (other than yourself).

URVAS'Ī—(*With a sigh*) My simple heart grows suspicious. (Or, my heart has not the cleverness to penetrate enigmatical speech.)

CHITRA.—Here is the royal sage seated on the *Maniharmya* (terrace) accompanied only by his friend; so let us go up to him. (*Both descend*).

KING—Friend, with the advance of night my love-sickness also advances.

URVASI—My heart trembles at this speech which is not clear enough: so till our suspicions are removed we will hear his confidential chat without manifesting ourselves.

CHITRA.—Just as you choose.

VID.—Why, then, enjoy these moon-beams charged with nectar.

KING—Friend, this sickness cannot be cured by any such means. Just think—

Neither a bed of fresh flowers nor the moon-beams, neither sandal-paste applied to each and every limb of the body, nor wreaths of gems, can dispel the torment of love; but that celestial beauty, (for one), or—

URVASI—And who is the other?

KING—Or else, a talk about her carried on in solitude, might mitigate it.

URVASI—O my heart, now are you blessed with the reward of having left me and transferred your allegiance to him.

VID.—Yes, I too when I do not get the sweet plantain soup and the delicious mangoes console myself with mentioning the names and wishing for them.

KING—This is accessible to you.

VID.—You too will obtain her ere long.

KING—Friend such is my feeling—

CHITRA.—Hear, you insatiate one, hear.

VID.—What is it?

KING—This shoulder pressed against hers by the jolting of the chariot is alone blessed in this body; the rest of the limbs are a burden to the earth.

CHITRA.—Why do you delay now?

URVAS'Ī—(*Approaching hurriedly*) Friend, though I stand before him, his majesty seems to be indifferent.

CHITRA—(*Smiling*) Oh you impatient one, you have not cast off the concealment-charm. (*Behind the scenes*) This way, this way, your ladyship.

(*All hear; Urvas'ī with her friend becomes despondent*).

VID.—Ho, now, here comes the Queen; so bridle your tongue.

KING—You too give no clue to your internal thoughts.

URVAS'Ī—Friend, what is to be done now?

CHITRA.—Fear not; we are invisible; the Queen appears in a garb which indicates that she is fasting and observing a vow. So she will not stay here for any length of time.

(*Then enter the Queen, her attendants carrying materials of worship.*)

QUEEN—(*Looking at the moon*) Oh Nipuuikā, the venerable deer-bannered God looks more lovely being in conjunction with Rohini.

MAID—Nay, his majesty with your ladyship (at his side) is even more lovely. (*They turn round*).

VID.—(*Gazing*) Friend, I cannot say whether (the Queen) is going to give me a present, or whether having given up her anger apparently for the observance of a vow she desires to wipe out the slight offered to your supplication. To-day the Queen appears very charming to my eyes.

KING—(*Smiling*) Both are possible; yet your latter assertion the more commends itself to me; since her ladyship—

Clad in a white silk raiment, decked only with ornaments indispensable to auspiciousness, and having her hair marked with the holy *dārvā* grass, appears to be reconciled with me from her very person, with its haughty deportment given up under the pretext of (the observance of) a vow.

QUEEN—(*Approaching*) Victory, victory to my Lord.

ATTENDANTS—Victory to your Majesty.

VID.—Welcome to your ladyship.

(*The King taking her by the hand makes her sit down*).

KING—Welcome to our Queen.

URVASI—Friend, it is but right that she is greeted with the title of Queen. In the majesty of splendour she does not appear a whit inferior to the queen of Indra.

CHITRA.—Nobly said, and without jealousy.

QUEEN—I have to perform a certain vow under my Lord's guidance, so an hour's obstruction be pardoned unto me.

KING—Nay, say not so; it is indeed a favour, and no obstruction.

VID.—May such obstruction accompanied by *svastivâchana* gifts grow apace.

KING—What is the name of the Queen's vow ?

QUEEN—(*Looks at Nipunika's face.*)

NIPUNIKA—My liege, it is called *Priya'nuprastâna* (*i. e.* the husband's reconciliation).

KING—(*Looking at the Queen*) If it be so,

In vain do you, oh blessed one, trouble your body, tender like a lotus-stalk, with this vow; is that bondman to be propitiated by you who eagerly seeks your favour ?

URVA.—Great is the King's reverence for his Queen.

CHITRA.—You simpleton, gallants who have transferred their love to other ladies become even more courteous.

QUEEN—(*Smiling*) It is indeed the effect of the observance of this vow that my Lord has been made to say this much.

VID.—Cease your remonstrations; it is not proper to urge any thing against good words.

QUEEN—Maids, bring me the materials of worship so that I may worship the moon-beams fallen on the *Maniharmya* terrace.

ATTENDANTS—As your ladyship commands; here are the materials—sandal-paste, flowers &c.

QUEEN—(*Gesticulating the worship of the moon-beams with sandal-paint, flowers, &c.*) Maids, give these sweetmeats to the revered Mānavaka.

ATTENDANTS—As your ladyship commands. Venerable Mānavaka, this is yours now.

VID.—(*Taking the dish of sweetmeats*) May your ladyship be happy; may your fast bear manifold fruits.

QUEEN—My Lord, just come here.

KING—Here am I.

QUEEN—(*Gesticulates worshipping the King, and then bowing with folded hands*) Calling the divine couple, Rohini and the Moon, to witness, here do I propitiate my Lord; (and declare that) I will behave amicably towards any woman whom my Lord woos, or who would like to be united to my Lord.

URVAS'Ī—Oh I do not know what the real import of her words is. But my heart has become clear (*i. e.* unprejudiced towards her) on account of confidence.

CHITRA.—Friend, the noble lady having consented to your union with your beloved, there will be no obstacle in its way.

VID.—(*Aside*) A fisherman baffled and disappointed at the escape of the fish says—Be it my merit (to allow the fish to escape). (*Aloud*) Lady, is his majesty so dear to you?

QUEEN—You fool, I wish to make my Lord happy even at the sacrifice of my happiness; judge from this if he is dear or not.

KING—You have the power to give me, your slave, to any other woman or to take me back; but then, oh timid one, I am not what you suspect me to be.

QUEEN—You may be or not (that is no question now). I have finished my observance called *Priya'nuprasādana* as intended. Come, girls, let us go. (*The Queen starts*).

KING—My dear, I have not indeed been propitiated if now you abandon me and go away.

QUEEN—My Lord, I have never before violated the rules (regarding my observances). [*Exit with attendants.*]

URVA.—Friend the royal sage seems to be fondly attached to his spouse; and yet I cannot recall my heart.

CHITRA.—What, are you now going to return in despair ?

KING—(*Returning to his seat*) Friend, has not the Queen gone far away ?

VID.—Say fearlessly what you would say. As an incurable patient by a physician so have you been given up by her ladyship of her own accord.

KING—Might Urvas'i—

URVAS'I— be blessed to-day ?

KING— the dear one, though invisible, let fall on my ear at least the tinkling of her anklets? Or coming slowly from behind, might she close my eyes with her lotus-like hands? Or on descending to this palace might she be brought forcibly to me step by step by her clever friend, her gait being slow on account of fear ?

URVA.—Friend, I shall just fulfil this desire of his.

(*Going behind the King she closes his eyes.*)

CHITRA.—(*Makes a sign to Vidûshaka.*)

KING—(*Jesticulating that he perceived the touch*) Friend, it is the beautiful lady born from the thigh of the sage Narāyaṇa.

VID.—How do you know that ?

KING—What difficulty is there ?

My body tormented by love, none else would be able to gladden with the touch of her hand; the moon-lotus does not bloom by the rays of the sun (falling upon it), but only by those of the moon.

URVAS'I—(*Taking off her hands and going up a little*) Victory to your Majesty.

KING—Welcome to you oh beautiful one. (*Seats her on the same seat with himself*).

CHITRA.—Lives my friend in happiness ?

KING—Happiness indeed has just come to me.

URVAS'Ī—Friend, the queen has given away his majesty; and so as her friend I sit in contact with him. Do not consider me to be an officious woman.

VID.—What, has the sun set to you even here (*i. e.* Have you been here since evening) ?

KING—(*Looking at Urvas'ī*).

If you touch this body of mine as having been given away by the Queen, with whose permission did you at first steal this heart ?

CHITRA.—Friend, she can have no answer to give you; now listen to a request that I have to make.

KING—I am all attention.

CHITRA.—In the summer season, following the spring I have to wait upon the venerable Sun: so my friend should behave in such a way that this dear friend of mine will not sigh for heaven.

VID.—Lady, what is there in heaven to be remembered ? There is neither eating nor drinking; there the fishes are only mocked with unwinking eyes.

KING—Oh blessed one,

The heaven being full of untold pleasures, who is able to cause a person to forget it ? But (this much I can promise that) Purūravas who is accessible to no other woman (will ever be) her slave.

CHITRA.—I am much beholden (to you for this assurance). Friend Urvas'ī, give me leave with a firm heart.

URVAS'Ī—(*Embracing Chitrakṣhā*) Pray do not forget me, my friend.

Chitra.—(*Smiling*) Now that you are united with my friend, this request had rather be made to you by me.

[*With a bow to the King, Exit.*

VID.—Your honour is to be congratulated upon the fulfilment of your desires.

KING—This is indeed my towering glory; mark you.

My friend, I do not think myself so much blessed with the attainment of supreme power indicated by there being only one royal umbrella, and by my edicts being coloured by the crest-jewels of feudatory chiefs; as to-day I do with the attainment of the charming servitude of this lady.

URVA.—I cannot say anything that would be sweeter than this.

KING—(*Laying hold of Urrus' with his hand*) Oh wonder! The attainment of desired objects produces the contrary results!

The same rays of the moon gladden my body; the same shafts of Love are pleasing to me. Oh charming lady, whatever was rough and unfriendly to me seems to have been rendered favourable by my union with you.

URVA.—I have sinned against my Lord in delaying to come.

KING—No, not so;

The happiness which waits upon one after misery is the sweeter (more savoury); for the shade of a tree is the more refreshing to him that has been oppressed with heat.

VID.—Friend, we have enjoyed the rays of the moon, which are charming at nightfall; it is now time for you to retire to bed.

KING—Then show your friend the way.

VID.—This way, your ladyship.

(*They turn round.*)

KING—O charming lady, this is my request, now.

URVA.—What is it?

KING—Formerly when my desire was not attained my night passed as if lengthened hundredfold; but if after union with you it extends to an equal length, O fair-browed one, I shall be very fortunate. [*Exeunt omnes.*

END OF ACT III.

FOURTH ACT.

(Then enter Chitrlekha, uneasy in mind, and Sahajanya').

SAHAJANYA'—(Looking at Chitrlekha) Friend, the poor appearance of your face, which looks like the fading lotus, bespeaks the uneasiness of your mind. Therefore, tell me the cause of your distress. Let me participate in it.

CHITRALEKHA'—Engaged here in paying respects to the venerable god Sun, in the order of service which the nymphs have to perform, I was filled with great anxiety about Urvas'i.

SAHA.—I know your mutual love. What further?

CHITRA.—Then, anxious to know the tidings of these days, I stood in meditation, when I learnt of a great calamity.

SAHA.—(With an anxious look) of what nature?

CHITRA.—Urvas'i had gone for sport to the Gandhamādana-forest, taking with her the royal sage, her love-companion, who had entrusted the burden of the government to his ministers.

SAHA.—That is indeed enjoyment which is had in places like that. What followed?

CHITRA.—There Urvas'i got angry with the royal sage, because he gazed for a long time on the daughter of a demi-god, by name Udayavati, who was sporting on the sandy bank of the Ganges by raising hillocks of sand.

SAHAJANYA'—Oh the fatality. Intense love is indeed intolerant. What next?

CHITRA.—Then not accepting the apology of her husband, with her mind infatuated by the curse of the preceptor, and forgetting the rule laid down by the Deity, she entered the forest, sacred to Kumāra, which ought to be avoided by women. And just after her entrance she was transformed into a creeper which may be retransformed by some other cause.

SABA.—There is nothing that fate may not bring under its influence. Alas ! that that sort of love should have met on a sudden with such a calamity. But what state is the royal sage in now ?

CHITRA.—He has been spending days and nights in quest of his beloved, in that very forest. Moreover, he will be a victim to a great disaster, owing to the appearance of these clouds, which cause uneasiness even to those who are happy.

SABA.—Friend, such elegant forms are never subject to long suffering. There will undoubtedly turn up some cause or other arising from some one's favour, to bring about their reunion. Come then, let us wait upon the god Sun who is about to rise.

End of the Praves'aka.

(*Then enter the King in the habit of a mad man*)

KING—Halt, wicked demon, halt. Whither are you bearing away my beloved ? Ah ! he has fled away to the summit of the mountain and showers arrows upon me.

(*Observing closely*).

This is a new cloud fully developed, and not a haughty demon in armour; this is the rainbow, and not an archer's bow drawn to its utmost length, as I thought; this too is a sharp shower of rain, and not a volley of arrows; and this here that shines like a streak of gold (on the touchstone) is lightning and not Ūrvas'ī, my beloved.

(*Pondering*) Where possibly can the plantain-thighed one have gone?

May she have, by her supernatural power, remained concealed through anger ?—(But no), she cannot cherish anger long. May she have fled up to heaven ?—(No, that even cannot be, for) her heart is affected with love towards me. Nor can the enemies of gods take her away from my presence. And yet she is completely invisible to my eyes. What (a sad) fate is this !

(*Looking in all directions; and heaving a sigh*) Alas, misfortunes never come singly to those on whom Fortune turns her back. For,

On the one hand there has befallen me all of a sudden this unendurable separation from my beloved, while on the other, the days will be delightful (now) on account of the intensity of heat being removed by the advent of new clouds.

(*Smiling*) In vain, indeed, do I neglect the growing anguish of my mind. For even the sages say that the king is the cause (*i. e.* ruler) of time. Why do I not then countermand the rainy season? But no. These tokens of the monsoons, form at present my royal paraphernalia. Thus—

The cloud decked with gold in the form of the flashing lightning is my canopy of state. The *chauries* of their sprouts are waved over me by the *Nichula* trees. The peacocks shrieking out more gaily on account of the lapse of summer are my bards. And the mountains leading down the waters of the showers are the merchants engaged in bringing me presents of wealth.

Well, enough. What is the use of my thus praising my paraphernalia? Let me in the first place search for my beloved in this forest. (*Looking*) Ha, my employment is as if given an impetus to. Because—

This young plantain tree, with its flowers having red lines on it and surcharged with rain water, reminds me of her eyes full of tears through anger.

How should I know that her ladyship has gone a particular way?

If that elegant bodied one were to touch with her feet the earth, in these forest sites, the sands of which are showered over by the clouds, then the beautiful line of her steps, marked with red-lac, and sunk towards the heels owing to her heavy hips, would appear here.

(*Walking about and seeing with joy*) I have got a vestige by which the angry lady's path may be traced out.

This is undoubtedly the breast-garment of her whose navel is deep, dropped down as she was walking with faltering steps through rage, dark-blue like the belly of a parrot, and spotted with drops of tears that were falling down the lips and were tinged with their redness.

(*Looking closely*) What oh ! This is only fresh green-ward with the *Indragopas* on it. Where indeed shall I get any tilings of my beloved in this lonely forest ? (*Looking north*) Ah, here, perched on a stone in the rocky soil emitting vapour on account of the showers of rain.

A peacock with his crest beaten by a violent fore-wind, is looking at the clouds, with his neck far upstretched and about to give escape to his shrieks.

Let me question him. (*Approaching*),

Oh you of dark neck and white eye-corners ! Have you seen in this forest, my beloved wife, with a prominent neck and far-stretching eyes ? For she is worthy to be seen (likely to attract notice).

How now ! he has began to dance without replying to me. What may possibly be the cause of his joy ? (*Contemplating*) Yes, I see it.

His plumage, beautiful like a cloud (streaked with lightning) and ruffled by the gentle breeze, is without a rival now, owing to the dis-appearance of my beloved. (For) what can he do, if the tresses of the charming-haired one, decked with flowers and having their tie loosened in sport, were in existence ?

Well, I will never ask him who delights in the misery of others. (*Walking about*) Here is a cuckoo seated on a branch of the *Jambu* tree, with her passion inflamed by the termination of the sultry season. Of all (species of) birds this species is very clever. I will therefore entreat her.

Lovers describe you as the messenger of Love ; You are an unfailling weapon, skilled in taming the pride (of women). Either quickly bring to me that my beloved, or

take me, oh sweet warbler, to where the charming lady may be.

What did your ladyship say? Did you ask me how she went away forsaking me who am so much attached to her? Let your ladyship hear.

She was angry, though I remember to have given her no cause for anger, even once. The ascendancy of women over their lovers, needs no deviation from true love (for them to get angry). How now! she has, cutting short our conversation, engaged herself in her own business.

It is truly observed that the distress of others, how-so-ever painful is but cool (not pain-giving); since disregarding the request of me who am plunged in misery, this impassioned bird, has set about tasting the fruit of the *Rajambù* tree, about to ripen, as if it were the lower lip (of her lover).

Even though such is the case, since her voice is melodious like that of my beloved, I will not feel offended with her. Let us away hence. (*Walking about and listening*) Ah, on my right I hear the sound of anklets indicative of the movement of the feet of my beloved. Thither let me proceed then. (*Walking about*). Ah, alas, alas.

This is not the tinkling of anklets, but the cooing of the royal swans, eager in their minds to fly to the *Mánasa* lake, on seeing the directions darkened by clouds.

Well, while these birds eager to go to *Mánasa* do not fly from this lake I must get (some) intelligence about my beloved from them. (*Approaching*) Ho, monarch of the winged tribes that breast the water,

You may leave for the lake *mánasa* afterwards. Leave aside the lotus-stalk, the provision for your journey; you may take it up again. First relieve me of my grief by giving me some news, of my beloved; for the execution of the business of a supplicant is more important in the estimation of the good than their own interest.

Since he looks up, he seems to say—"Intent upon going to the *mánasa* lake I did not notice her".

If, oh swan, my arch-browed beloved was not seen by you on the bank of the lake, whence did you then, oh robber, copy her entire gait, with the steps stately through passion.

Therefore,

Oh Swan, restore my beloved, since you have taken her gait; for he with whom a portion has been discovered, must restore the whole of what is claimed.

(*Smiling*) He has flown away in fear, thief as he is, thinking that I, a king, would punish him. (*Turning*) How, here is a *chakravāka* bird with his mate; so I shall ask him.

Filled with a thousand desires, oh *chakravāka* bird, this person, a king, bereaved of his beloved with wheel-like hips, asks you.

What? does he ask who I am? It must not be so. Surely he knows me not;

(I am he) whose maternal and paternal grandfathers are the Sun and the Moon, and who was willingly accepted both by *Urvāsi* and the Earth to be their lord. What! he remains silent; well then, I shall chide him.

When even the person of your mate is concealed (from your sight) by a lotus-leaf in the lake, you consider her to be at a great distance from you, and wail anxiously; such is your fear for separation out of the love you bear for your mate; whereas, for me who am (actually) bereaved from my wife, your sympathy is such that you refuse (even) to give me any information about my beloved.

Verily, my stars are manifesting their influence all the other way (for evil). I shall now go elsewhere. (*Standing a little way off*) Or rather I shall not go yet.

This lotus having in it a humming bee obstructs me appearing as it does like the face of my lady with a hissing sound when I bit her lower lip.

Well, I will make a request to this lotus-abiding bee, that I may not repent after going away from hence.

Oh bee, tell me some intelligence of her who has betwixt-ling eyes. (*Musing*) Or you have never seen that beautiful

lady- my beloved. If you had ever experienced the sweet fragrance of her breath, could you have ever fixed your affection on this lotus ?

Let us go then (*Turning*). Here is the royal elephant accompanied by his mate resting his trunk on a branch of the *Nipa* tree. I'll obtain some news from him about my beloved. (*Observing*) Or rather I should not make (so much) haste.

Let him first taste this branch of the *Sallak* tree, brought to him by his spouse in her trunk, which has put forth new sprouts, and which has a juice sweet like liquor. (*Waiting awhile*) Oh he has eaten it; now I'll ask him.

Did you, oh lord of the herd of elephants, see from a distance that lady charming to gaze on who is ever in youth, whose hair is decked with the *Yuthik* flowers and who ranks foremost among women that whisper passionately sweet.

(*Delightfully*) By this sweet and deep sound of his, which tells me that he saw my beloved, I feel consolation. Besides I bear you great affection on account of our mutual resemblance.

I am called king of kings, you (too are) king among elephants; you shed a broad and unceasing stream of rut, and my charity to the poor is (also) similar. *Urvas'i* is the most beloved of me among the fairest of women, (as is) in this herd this mate of yours. Everything of yours resembles mine; but may you never experience the pain of separation from your beloved (which I do).

May you be in peace. We now depart. (*Looking about*) Oh here I behold a very beautiful mountain named *Surabhikandara*. It is a favourite (haunt) of the nymphs. May the beautiful lady be discovered in its vicinity ? (*Turning and observing*). Alas ! on account of my sins even the cloud has become destitute of lightning; yet I shall not return without questioning the mountain here.

Oh mountain, with an extensive slope, has a woman, with prominent breasts beautiful hips and joints well-turned, resorted to any forest of yours which is the abode of Love.

Why, he is silent. Perhaps he cannot hear me, being at a distance. I shall go near him and then ask. (*Turning*),

Did you, lord of all mountains, see, in the lovely tract of this forest, a charming woman beautiful in all her limbs separated from me ?

(*Listening, with delight*) What ? he said that he saw (her) in the very order of my words*. May your honour then hear something more agreeable than this. Where is my dearest, then ? (*Hearing the same words behind the scenes*) Alas, it is the echo of my own words resounding in the interior of a cavern. (*Jesticulating disappointment*) I feel exhausted. I shall just sit on the bank of this mountain-stream and enjoy the breeze wafted over its waves. My mind is delighted to see this stream, turbid though it is on account of the rains.

Knitting its eyebrows in the form of the waves, having for a girdle the row of agitated birds, drawing tight, in the form of the foam, its garment loosened on account of hurry due to anger; as it proceeds in an uneven way, I conjecture that this is most probably that inexorable one (Urvas'i) transformed into a river going tortuously, revolving now and then my faults in her mind.

Well, I shall prefer my request to her. (*Folding his hands*) Oh proud lady, what little fault do you see in me for which you abandon your slave--me, whose affection is centred in you, who always speak sweet words, and whose heart is averse from faithlessness.

Or it must be a river in fact; for Urvas'i will never proceed towards the sea abandoning Purûravas. Well, good things can never be attained by despairing. I shall just go to the very region in which the charmer of my eyes disappeared. (*Turning and observing*) O joy, I have found the sign of her track.

Here is the red *Kadamba* tree a flower of which, indicating the end of summer and rugged on account of the incomplete (formation of the) filaments, was used by my beloved as an ornament for her hair.

*The original may also be so construed as to mean--oh king of all kings I have seen in the lovely tract of this forest a charming woman &c.

(Looking on*) I shall now request this stag sitting here to give me some news of my dear one.

This stag, who is of a dark and spotted colour seems as it were to be the glance of the beauty of the Forest cast for the purpose of observing the wood-land scenery.

(*Observing*) What, has he turned away his face through discourtesy towards me? (*Looking*),

The hind, while coming towards him is obstructed by her fawn which sucks her; and bending his neck the stag, with a stead-fast gaze, is looking at her viewing nothing else.

Oh lord of the herd,

Have you seen my beloved in the forest? I shall tell you her characteristic by which you may recognize her; hear me; she also glances as charmingly as your big-eyed companion.

What, has he turned his face towards his wife, and spurned my suit? It is but right; when a man is reduced in circumstances, he is liable to a number of insults. We shall go away hence.

(*Gazing*) And what is seen here in the cleft of the rock, of a deep red hue?

* After this some manuscripts read the following:—

(*Turning round and seeing an As'oka tree*)

Oh *As'oka* with red flowers, where possibly might that slender-waisted lady have gone leaving a person (me) deeply attached to her? (*Marking its top tossed by the wind*) In vain do you nod your head affected with neuralgia (shaken by the wind). For unless you received a kick from her foot, whence comes this wealth of your flowers, the petals of which are touched hard by swarms of bees gathering together in eagerness?

(*Marking closely*)

After this the com. Ranganātha reads the following stanza—

In the vicinity of a lofty tree bearing bunches of fresh blossoms, and charming with the hummings of bees and the cooings of the cuckoos, in the *Nandana* grove, an elephant, the lord of the herd, is wandering about, being consumed by the fire of separation from his mate.

As it sheds a halo of lustre it cannot be a particle of the flesh of a deer killed by a lion; perhaps it is a spark of fire; but it has rained just now. (*Thinking*) Oh it is a gem of the hue of a cluster of the flowers of the red *asoka* to draw up which the Sun seems to have extended as it were his ray (hand).

It attracts my mind; I shall just take it, oh

She, in whose hair scented with the flowers of the *mandāra* this jewel is fit to be placed, (that my beloved) is now unobtainable to me; what, shall I then soil it with my tears?

(*Behind the scenes*) Child, do take it. This is the gem called *Saṅgamanīya* produced from the red *lac* applied to the feet of the Daughter of the mountain; when worn (on the body) it brings about the union of loving persons.

KING—(*Listening*) Who is it that bids me thus? (*Looking at the quarters*) Oh it is some sage, leading the life of a deer, that takes pity on me. Revered sir, I am obliged to you for your advice. (*Taking the jewel*) Oh *Saṅgamanīya* if you bring about my union who am separated from that slender-waisted lady, I shall make you my crest jewel just as the Lord (Siva) makes the young moon his.

(*Turning round and looking*) Oh why is my passion inflamed to behold this creeper destitute of flowers as it is? Or it is but proper that it should gratify my mind. For this,

Looks like a slender lady whose lower lip has been washed with tears, on account of its leaves being wet with rain, who wears no ornaments on account of the budding forth of its flowers having ceased owing to the lapse of its (flowering) season; and who resorts to an anxious silence, by its being destitute of the hum of bees; meseems this is that irascible woman who after she had slighted me, fallen at her feet, has repented.

I shall just enjoy the delight of embracing it imitating as it does my beloved.

(*Embraces the creeper. Urvas'i thereupon enters in its place*).

KING—(*Gesticulating the sensation of touch while yet his*

eyes are closed) Ah! my body has become gladdened as if with the touch of the body of Urvasi; yet I cannot believe it. For—

Whatever, I at first refer to my beloved, turns out in an instant to be something else. I shall not therefore open my eyes yet for a while, when I have found my beloved, as I think, by the touch.

(*Gradually opening his eyes*) What! It is, forsooth, my dearest.

URVASĪ—(*With tears*) Victory to my Lord.

KING—While sinking in the darkness caused by separation from you, oh beautiful lady, I have luckily re-covered you as a dead man recovers consciousness.

URVASĪ—Internally possessing the sense of perception, I know every thing about your majesty.

KING—I cannot understand what you mean.

URVA.—I shall explain myself; but first may your majesty be pleased to excuse me for having reduced you to such a condition by fretting myself.

KING—Oh blessed one, you need not propitiate me; at your very sight, my internal and external senses are delighted. Tell me how your ladyship fared so long being separated from me.

URVA.—Listen, my Lord; the revered Kārtikeya having vowed everlasting celibacy settled upon the skirt of *Gandhamalana* called *Akalusha*, and laid down this rule.

KING—What is it ?

URVA.—That whatsoever woman enters this region will be transformed into a creeper and will not be reclaimed from that state unless by means of the jewel produced from the feet of Pārvati, My heart being infatuated by the curse of my preceptor, I forgot the rule of the deity (Kartikeya) and without heeding your supplication, I entered this forest sacred to Kumara; and as soon as I entered it I was transformed into a creeper.

KING—Now it is all right.

How else, could you who used to think that I had as it were gone on a journey when I was only sleeping through the exhaustion of gratified passion, bear, oh beloved one, a long separation from me?

I have regained you by means of this jewel, having learnt from a sage the means of reunion with you as you have already said. (*Shows her the gem*).

URVASI—Oh, it is the *sangamaniya* jewel. It was on account of this that I recovered my previous form as soon as your majesty embraced me. (*Takes the jewel and wears it on her head*).

KING—Fair lady, stand thus awhile.

This your face brightened by the refulgent redness of the jewel placed on your crest possesses the beauty of the red lotus shown on by the morning sun.

URVASI—It is long since you came away from *Pratishthita*; the subjects might blame me; so let us return.

KING—As your ladyship desires.

URVASI—How does your majesty wish to travel?

KING—Oh lady with a sportive gait, carry me home by means of a newly formed cloud, changed into the form of a balloon, decorated with bright pictures in the form of the rainbow, and having for its streamers the flashes of lightning. (*Exeunt omnes*)

END OF ACT IV.

FIFTH ACT.

[*Enter the Vidūshaka in high delight*]

VIDŪSHAKA—It is very lucky that my friend has returned after sporting for a long time in the *Nandanavana* and other forests sacred to the gods with his companion Urvasī. Excepting the want of issue, he has nothing wanting. As

it is some special occasion to-day, he has bathed at the confluence of the worshipful rivers, the Ganges and the Jamuna, with his queens, and has entered the royal palace. So while his honour is performing his toilet, I shall go and have the first share of the perfumes and flowers intended for him. (*Turns*).

(*Behind the scenes*).

Ah me ! a vulture has carried off the jewel worthy to be made the crest gem by the ladies in the harem of his majesty, taking it for a piece of flesh, when it was being carried by me in a casket of palm-leaves covered with a silk-handkerchief.

VID.—(*Listening*) It is a great calamity. That crest gem, called *Sugamanîya*, was very much prized by my friend, and hence his honour has left his seat and is coming in this very direction without finishing his toilet. I shall now approach him.

(*Then enter the king and his attendants in excitement.*)

KING—Where is that robber, the bird, bringing down death upon itself, which committed this the first depredation in the house of the very person who protects all ?

KIRA'TI—Here it is, hovering, as if drawing lines in the sky with the gem, its golden chain suspended from the point of its beak.

KING—I see it.

Bearing the jewel with its golden chain pendant from its beak, this bird moves rapidly in circles, and describes (similar) circles with the red hue of the gem as if it were a fire-brand whirled round.

What should be done now ?

VID.—(*Approaching*) No mercy in this case; a culprit must be punished.

KING—You are right, bring me my bow immediately.

(*Exit the Yavani the keeper of the bow.*)

KING—Friend, the bird has become invisible.

VID.—The flesh-eating culprit has gone away towards the south.

KING—(*Turning round and seeing*) I see it now.

The bird provides as it were the face of the quarter with an ornament for its crest by means of the gem with its lustre beaming all round, as if it were a bunch of *as'oka* flowers.

(*Enter the Yavani, bow in hand*).

YAV.—My lord, here is your bow with the glove (wrist-protectors).

KING—What is the use of the bow now? The bird has gone beyond the range of an arrow.

The king of jewels carried far away by the bird appears like mars at night when the planet appears near a piece of dense cloud.

(*Looking at the Chamberlain*). Iatavya, ask the Mayor at my bidding to hunt after the winged offender when at eve it goes to its roosting-place.

CHAM—As your majesty commands. [*Exit*.

VID.—Your honour should now sit down; where can the robber of the gem fly to escape punishment?

KING—(*Sitting with the Vid.*) Friend, my partiality for the gem stolen by the bird is not due to its being a gem, but to the fact that the *Sangamaniya* reunited me with my beloved.

VID.—Aye, you have already told me that.

(*Then enter the Chamberlain with the jewel and an arrow.*)

CHAM.—Victory to your majesty!

The condemned bird with the crest jewel fell down from the sky on reaching another tent with its body pierced by this shaft the form of which, (it seems) was assumed by your prowess.

(*All show their surprise.*)

CHAM.—To whom shall I give the jewel which has been washed with water?

KING—Huntress, purify it by passing it through the fire, and keep it in a casket.

HUNTRESS—As your majesty bids me.

[*Exit with the jewel*].

KING—Iātavya, do you know whose arrow it is ?

CHAM.—It seems to have a name upon it, but my sight is too dull to decipher the letters.

KING—Well then, bring me the arrow.

CHAM.—(*Does so*)

KING—(*Reuling the name to himself, indicates the delight of having had offspring*).

CHAM.—Meanwhile I shall attend to my task.

VID.—What is your honour thinking of ? [*Exit*].

KING—First of all, hear the name of him who discharged the arrow. (*Reuls*) This is an arrow of young (or prince) Ayus the wielder of a bow, son of Aila and of Ūrvas'ī, and the destroyer of enemies.

VID.—It is indeed felicitous that your honor prospers in having a son.

KING—Friend, how is this? Except in the sacrificial session in the *Naimisha* forest, I was never separated from Ūrvas'ī; nor did I ever see any sign of pregnancy; how could she then have a son yet ?

But, for some days only her body appeared to have dull eyes, the nipples of her breasts dark-coloured, and the face of a pale colour like that of a leaf of the *lavalī* creeper.

VID.—You need not ascribe all the qualities of mortals to celestial women; their actions are concealed (from us) by their prowess.

KING—Be it as you say; but then what reason had her ladyship to hide her son (from me) ?

VID.—Who can guess what the secrets of celestial women might be ?

(Enter the chamberlain)

CHAM.—Victory to your majesty! my lord, a female ascetic who has come from the hermitage of the sage Chyavana with a boy wishes to see your majesty.

KING—Usher them in both, at once.

CHAM.—As your majesty orders.

(Exit and re-enter with a female ascetic and a boy carrying a bow in his hand).

CHAM.—This way, your ladyship.

(All turn round)

VID.—*(Seeing)* can it be this brave boy to whom belongs the crescent-shaped arrow which killed its mark, the vulture? He most resembles your honour.

KING—It may be so, and therefore indeed,

My eyes fallen on him become full of tears, my heart feels parental affection and my mind delight; casting aside my gravity, I wish to clasp him mercilessly (closely) with my limbs affected with tremor.

CHAM.—Wait here, worthy dame.

(The dame and the boy stop short).

KING—Mother I bow to you.

TAPASI—Illustrious sir, be the perpetuator of the lunar race. *(To herself)* Oh the royal sage knows his relations *(to the boy)* without being informed. *(Aloud)* Child bow to your father.

BOY—*(Folds his hands in obeisance with the bow between them).*

KING—May you have long life.

BOY—*(To himself)* If so much is my affection *(for the king)* merely on hearing that he is my father and I his son, what must be the amount of love towards their fathers of those who have been fondled by them on their laps?

KING—Worthy lady, what brings you here?

TA'PASI—Listen my lord: this blessed Ayus was for some reason entrusted to my care by Urvas'i as soon as he was born; whatever religious rites—such as the *Jātakarma* and others—are essential for a kshatriya have been completely performed in his case by the revered Chyavana. On the completion of his (Vedic) studies he was also taught the science of war.

KING—He is indeed blessed.

TA'PASI—When he had gone to-day with the sons of the sages to bring flowers and sacrificial sticks he acted in a way unbecoming to one who dwells in a hermitage.

VID—(*Anxiously*) What was it?

TA'PASI—They say that he shot an arrow at a vulture, sitting with a piece of flesh on the top of a tree.

VID—(*Looks at the King.*)

KING—What then?

TA'PASI—On hearing of the occurrence the venerable Chyavana ordered me to send back my ward. I therefore wish to see the Queen Urvas'i.

KING—Take a seat revered dame.

TA'PASI—(*Sits on a seat brought to her.*)

KING—Lātavya, let Urvas'i be called hither.

CHAMBER—As your majesty orders. [*Exit.*]

KING—(*Looking at the youth*) Come, come, my boy.

They say that the touch of a son thrills the whole body with delight; gladden me then by coming to me, as the moon-beam does the moon-gem.

TA'PASI—Child, gladden your father.

KUMA'RA—(*Going up to the King, touches his feet.*)

KING—(*Embracing the Kumāra and seating him on the foot-stool*) Child, salute fearlessly this Brāhmaṇa, the friend of your father.

VID.—Why should he be afraid? Having lived in a hermitage, a monkey must be a familiar figure to him.

KUMĀRA—(*Smiling*) I salute you, father.

VID.—May you be happy.

(*Then re-enter the Chamberlain with Urvasi.*)

CHAMBER—This way, your ladyship.

URVASI—(*Looking at the Kumāra.*) Who is this with a bow sitting on the foot-stool, whose hair is being tied personally by my lord? (*Seeing the Tāpasi*) Oh it is my darling Ayus, as is suggested to me by (the presence here of) Satyavari. He has grown up (considerably). (*Turns*).

KING—(*Looking at Urvasi.*)

Here comes your mother, whose gaze is fixed upon you and who wears a bodice wet with the oozing of milk.

TĀPASI—Child, go up to your mother.

KUMĀRA—(*Goes up.*)

URVASI—Mother, I salute you.

TĀPASI—Child, be esteemed by your lord.

KUMĀRA—Mother, I bow to you.

URVASI—(*Embracing the Kumāra and lifting up his face*) Child, be dutiful unto your father. (*Approaching the King.*) Victory to your majesty.

KING—Welcome to the matron; seat yourself here (*Shares his seat with her.*)

URVASI—(*Sits down.*)

(*All sit according to their position.*)

TĀPASI—This Ayus who has gone through a course of instruction, has now come of age (lit. is fit to wear an armour). So I have returned my charge in the presence of your lord. I now wish to be permitted to depart (as) my duties at the hermitage are interfered with (by staying here).

URVASI—Having seen your venerable self after a long time, I am the more eager (to detain you); but it is improper to detain you; so your ladyship can depart, to see us again.

KING—Mother, tender my respects to the worshipful Chyavana.

TA'PASI—Be it so.

KUMA'RA—Lady, if indeed you are going back, you should take me too to the hermitage.

KING—Dear boy, you have lived the first period of your life; it is now time for you to commence the second.

TA'PASI—Child, obey the words of your father.

KUMA'RA—Then,

Send me my peacock called Manikanthaka, that has got a plumage, that used to rest upon my lap experiencing delight when scratched on the crest.

TA'PASI—(*Laughing*) I shall do so. May you all be happy.
[*Exit.*]

KING—O blessed one,

Having had this good son from you, I am to day the most blessed of all fathers, as Indra is by having had from Paunomi a son named Jayanta.

URVASI—(*Weeps at the recollection of something.*)

VID.—Why has her ladyship suddenly begun to shed tears?

KING—(*With much concern*)

When great joy has come to me on account of the perpetuation of my race, why have you, oh fair one, begun to shed tears causing the repetition of placing a wreath of pearls by your tears flowing along your stout and elevated breasts?

(*Wipes her tears.*)

URVASI—Let your majesty hear; at first I had forgotten it at the sight of our son. Now the mention of the great Indra's name has recalled his order (to my mind), (and it) grieves my heart.

KING—Say what the order is.

URVASI—Formerly, my heart being attracted by your majesty, I was ordered by the great Indra,

KING—What was the order?

URVASI—"When the royal sage—my dear friend—will see the face of a son born of you, you should come back to me."

Thereupon through the fear of separation from your majesty, as soon as the son was born, I secretly placed him under the charge (lit. hand) of the venerable Satyavati under the plea of his education. Thinking that he is now capable of serving his father, my long-lived son has been restored (to me). So my stay with your majesty is now over. (*All gesticulate grief.*)

KING—(*Sighing*) Alas! the opposition of fate to (human) happiness.

Oh slender-bodied one, separation from you awaits me just as I am consoled with the acquisition of a son. This (separation) comes (upon me) like the fire of lightning upon a tree the sufferings of which from heat have been alleviated by the shower of the first cloud.

VID.—So this incident has led to a calamity. Now I suppose his honour will wear bark clothes and go to a penance-forest.

URVASI—On account of my going to heaven after getting our son whose education is finished, your majesty will think of me, unfortunate that I am, as having achieved my object.

KING—Oh, say not so;

Dependence, in which separation is so easy, is not able to do the things it likes; (so) obey the order of your lord. I too, having abdicated the kingdom in (favour of) your son A'yus, shall resort to the forests in which herds of deer have roamed.

KUMARA—Papa is not acting judiciously in yoking a young bullock to a yoke drawn by an ox.

KING—Dear boy,

The scent-elephant, though a cub, overpowers common elephants; the poison of a young cobra is extremely quick in circulation (i. e. deadly). Though young a king is competent to protect the earth; this superior prowess enabling one to discharge one's duty exists by nature and is not (acquired) by the lapse of years.

Lātavya say at my bidding to the ministerial assembly
"Let preparations be made for the coronation of A'yus."

CHAMBER.—As your majesty commands. [*Exit sorrowing.*
(*All gesticulate that their vision is obstructed.*)

KING—(*Looking at the sky*) Whence is there a flash of lightning when the sky is fair ?

URVĀSĪ—(*Observing*) Oh ! it is the revered Nārada.

KING—Oh ! it is the revered Nārada. Thus appears he:—

With his matted hair tawny like the streaks of *gorochana*, and his sacred thread white like a digit of the moon, and his decoration being performed by the best wreaths of pearls, he appears like a moving *Kalpavrksha* possessed of golden branches.

(Bring me) Materials of worship for him.

URVĀSĪ—(*Taking the said things*) Here are materials for the worship of the venerable sage.

(*Enter Nārada.*)

NA'RADA—Victory to the ruler of the middle world !

KING—(*Taking from Ūrvasī's hands the materials of worship and offering them to Nārada*) Venerable sir, I bow to you.

URVĀSĪ—I salute you, revered sage.

NA'RADA—May you live inseparable as man and wife.

KING—(*aside*) Might it be so ? (*Aloud, embracing the Kumāra*) Child, bow to the honoured sage.

KUMA'RA—Holy sir, A'yus the son of Ūrvasī bows (to you).

NA'RADA—May you be long-lived.

KING—Let this seat be favoured (by you).

(*Nārada sits on it. All sit after he has sat.*)

NA'RADA—Hear, oh King, the message of the great Indra.

KING—I am all attention.

NA'RADA—Indra seeing (everything) through his (supernatural) power desires you who have formed a resolution to retire to the forest—

KING—What does he command ?

NA RADA—Sages seeing into the past, the present, and the future have foretold an impending war between the gods and the demons; and you are a warlike supporter of ours. You should not therefore throw away your weapon; and Úrvas'í here should be your partner while you live.

URVASÍ—Ah, a dart has been withdrawn as it were from my heart.

KING—I am at the disposal of the lord of Gods.

NA RADA—Good.

Indra should render service to you, and you should do what he wills; the sun kindles the fire, and the fire the sun with his heat.

(*Looking at the sky.*) Oh Rambhá, bring here the materials got ready by the great Indra in person for installing prince A'yus as the Heir-apparent.

(*Enter Nymphs with the said materials.*)

NYMPHS—Honoured sir, here are the materials for the installation.

NA RADA—Seat the long-lived prince on the auspicious seat.

RAMBHÁ—Come here, child. (*Seats the prince.*)

NA RADA—(*Pouring the goblet on the head of the prince*) Rambhá, finish the rest of the ceremony.

RAMBHÁ—(*Having done as directed*) Child, salute the holy sage, and your parents.

KUMA'RA—(*Bows according to the rank of the persons.*)

NA RADA—May you be blessed.

KING—Be the greatest man in the family.

URVASÍ—Win the favour of your father.

(*Two Bards behind the scenes.*)

FIRST BARD—Glory to the Prince !

As the celestial sage Atri was like the Creator, the Moon like Atri, Budha like the Cool-rayed (moon), and his Majesty like Budha, so do you become like your

father by your popular qualities. In your exalted race all blessings have indeed been fulfilled.

SECOND BARD—Like the Ganges with its waters distributed between the Himalayas and the ocean, Royal fortune now appears the more beautiful being distributed between this your father who stands at the head of the great, and you abiding by your duty and unshaken courage.

NYPHS—(*Approaching Urvas'ī.*) We felicitate you on the attainment of the dignity of Heir-apparent by your son and on being permitted to stay with your lord.

URVAS'Ī—This good luck is common to us all. (*Taking the Kumâra by the hand.*) Come, child, salute your mother's eldest sister.

KUMA'RA—(*Moves from his place.*)

NA'RADA—Wait, you can go to her ladyship presently,

The splendour of the installation of your son A'yus as Heir-apparent reminds me of the installation of Kârtikeya as commander-in-chief (of the heavenly forces) by Indra.

KING—How can he fail to become a worthy person when thus favoured by you ?

NA'RADA—What more, dear to you, shall Indra do ?

KING—If Indra is propitiated towards me, what further can I wish ? Still let me have this. [*Lit. let there be this.*]

Benedictory stanza,

For the welfare of the good, may there ever be, between wealth and learning which are at variance with each other, a union which is rare in one place, [*Exeunt omnes.*]

END OF ACT V.

FINIS.

APPENDIX.

Translation of the Prakṛta passages given by Ranganātha in Act IV.

P. 95 L. 1—(Behind the scenes, an आसितिका song introducing Sahajanyā and Chitrakṣhā.) Melancholy on account of the separation from her beloved friend, Chitrakṣhā, sitting on the bank of a lake, the lotuses of which have been caused to bloom by the rays of the sun, in affliction wails (or speaks to her friend).

(Then enter Sahajanyā and Chitrakṣhā.)

CHITRA.—(On entering, looking at the quarters with a द्विपदिका song.) Two female swans, tender-hearted, and touched with grief for a friend, are lamenting on a lake, their eyes flooded with tears.

P. 99 L. 3. (Hereafter a जम्बलिका song) Two female swans, tender-hearted and touched with grief for a friend, are lamenting on a lake, bathed with profuse tears.

SAHAJANYA.—Friend, is there any means of union ?

CHITRA.—Excepting the jewel of union produced from the lac of Gauri's feet, what other means can there be of her recovery ?

P. 99 L. 7 (Hereafter a जम्बलिका song.) With her mind suffering from anxiety, and desirous of seeing her friend, a female swan roams about on a lake charming on account of full-blown lotuses,

P. 99 L. 10. (Behind the scenes an आसितिका song to introduce Purūravas.)

The elephant-lord enters the forest, a change being perceptible in him on account of the frenzy due to separation from his beloved, the huge form of his body being decked with the flowers and tender leaves of trees.

P. 99 L. 12 (Picking up a clod of earth and running to attack with it) (Hereafter looking at the quarters with a द्विपदिका song,)

A young swan, brooding over his grief for his beloved, with fluttering wings and flooded eyes wails on the lake.

P. 100 L. 5 (*So saying, falls down senseless; again rising with a द्विपदिका song and sighing.*)

I thought that some demon was carrying away the fawn-eyed one; while the dark cloud, (decked) with the new lightning was showering.

P. 101 L. 4. (*Hereafter a चर्चरी song.*)

Oh cloud, you that have covered the face of the quarters with your dense showers, restrain your anger towards me, being ordered to do so; oh, if I, while wandering on earth, see my beloved, then I shall endure whatever you will do.

P. 101 L. 7. (*A चर्चरी song after the word प्रत्यादिशामि.*)

The heavenly tree dances in a number of charming ways, to the accompaniment of the songs of the bees exhilarated with fragrance, the playing of musical instruments (in the form of the notes of) the cuckoos, the clusters of its foliage waving in the blowing gale.

(*With these words, he dances.*)

P. 102 L. 4. (*A भिन्नक song after the word अन्वेषयामि.*)

Separated from his beloved, (and therefore) very much grieved, full of the grief of separation and extremely languid, the lord of the herd of elephants with a very slow gait (wanders) in the mountain forest bedecked with flowers.

(*Then turning round with a द्विपदिका song, and observing, says with delight.*)

P. 103 L. 12. (*Hereafter a खण्डक song.*)

Grieved (on account of separation) and desirous of seeing his beloved, the elephant-lord roams wildly, wondering in his mind (that though he was) the conqueror of enemies, (he could not protect his beloved who was taken away from him).

(*A चर्चरी song after the खण्डक.*)

Oh peacock, I beg you, inform me about her, if while moving in this forest you have seen that beloved of mine;

listen, her face is like the moon and her gait like the swan; by these indications you will recognise her, (and so) I have told you.

(*Sitting down after the चर्चरी song and joining his palms.*)

P. 103 L. 14. (*With the चर्चरी song, gazing.*)

P. 105 L. 3. (*Hereafter the खुरक—dancing song.*)

The mighty elephant living in the forest of the demi-gods, wanders measuring the sky (as it were) a flood of tears proceeding (from his eyes) on account of grief, and the joy of his heart cast far away.

(*1 चर्चरी song after the खुरक.*)

Dear cuckoo, sweet-warbler, soaring through the Nandana forest at your will, if indeed you have seen that beloved of mine, then, oh cuckoo, tell me.

(*Dancing to the tune, approaching with a बलन्तिका, and Enedica Madam,*

P. 105 L. 7 *With a slight turn in position, (In the sky)*

P. 106 L. 8—May you sit at ease, Madam. Let us depart at once. (*Rising and turning with a द्विपदिका song and gazing*) Ah, there is the sound, indicating the pacing of my beloved, of an anklet in the southern part of the forest-line; I shall just follow this sound. (*Turning*)

With his countenance faded on account of separation from his beloved, his eyes surcharged with the moisture of unceasing tears, his gait impeded by unbearable grief, his body heated by excessive and growing pain and his mind still further agitated, the elephant lord roams in the forest.

(Thus he repeats the six divisions of the verse according to the *kakubha* mode of singing).

(*Taen looking at the quarters with a द्विपदिका song*).

Separated from his dear mate burning with the fire of intense grief, and his eyes flooded over with tears, the elephant lord wanders afflicted.

P. 107 L. 5. (*Sitting continues with a चर्चरी song*).

Oh swan, why do you conceal it? (*Dancing and rising*).

P. 107. L. 9. (*A चर्चरी song.*)

I understand by your imitating (her) gait.

(*Approaching with the चर्चरी'song and folding his palms.*)

P. 108. L. 3.

(*A चर्चरी song again.*)

From whom did you learn this, you lover of a (charming) gait? Verily, you have seen her who is languid on account of her heavy hips.

(*A चर्चरी song again. Uttering the verse इस प्रबन्ध &c., and gazing with a द्विपरिका, and laughing.*)

P. 108. L. 5.—

(*Hereafter a कुटिलिका Dancing song*)

The elephant lord maddened on account of separation from his beloved, roams.

In a forest, which is charming on account of the rustling of leaves and the cooing of birds, and in which beautiful trees have put forth leaves and flowers.

(*A चर्चरी song after music and dancing.*)

Oh *Chakravàka* bird, of yellow and red colour, tell me if you have not seen that blessed woman, sporting in spring-time.

(*Approaching with a चर्चरी song and kneeling.*)

P. 109. L. 11.—*The अर्धद्विचतुरस्रक Position.*

The youthful swan sports in the lake of passion his intense affection being heightened by.

(*Approaching in the चतुरस्रक posture, and joining his palms.*)

P. 110. L. 7.—*After नागराजस्तिष्ठति—*

(*A कुटिलिका song.*)

(There stands the lordly elephant) in the forest grieved on account of separation from his mate, with the black bees rising up on account of the smell of his rut.

P. 110. L. 10.—(*Standing in the स्थानक position and gazing.*)

P. 110. L. 11. (*A चर्चरी song hereafter.*)

I question you, tell me, oh elephant-lord, that have felled down a tree with a sportive blow, did you see my beloved, who far excels the beauty of the moon, crossing your path?

P. 112. L. 3. (*Hereafter a खण्डिका song.*)

Attentive to his business, and striking the ground with his hard hoofs out-stretched, see, the courageous boar wanders here and there, lurking in a dense forest.

P. 112. L. 7. (*Hereafter a चर्वरी song.*)

Show (me) my beloved, oh mountain, bright (lit. extremely) white like (also on account of there being) crystal slabs, having a crest of variegated flowers and charming on account of the songs of demi-gods.

(*Approaching with the चर्वरी song and joining his palms.*)

P. 113. L. 9.—

(*Hereafter a कुटिलिका song.*)

Be pleased with this salutation, dearest lovely river, having with you gitated birds (who are) merciless (towards me), having, oh heavenly river, a yearning stag on your bank, and having the humming sound of a swarm of black bees.

(*A चर्वरा song after the कुटिलिका.*)

Having for the up-lifted arms the waves lashed by the east-erly breeze and for his limbs the clouds (reflected in water) the lord of seas dances prettily, using for the decorations conches, and the birds- swans and *Chakravākas*, as saffron marks and for his raiment the blue lotuses near which are elephants and sharks in large numbers, and giving a clap with his hand by the dashing of the wave against the shore. The rainy season newly set in coops up the quarters and pervades them.

(*Approaching with चर्वरी and kneeling.*)

P. 115. L. 2.—

(*A चर्वरी Song.*)

Ferry me over from the midst of the sea of separation if you have seen the fawn-eyed celestial lady wandering in the forest of a deep blue colour like the sky, whose gait is like that of a swan, whose body is slender, whose youth is eter-

nal, and whose breasts are large high and fully developed and who is languid on account of the burden of her hips.

P. 116. L. 8.—*After आसस्ये &c.*

(*Gesticulates picking it up.*)

The elephant-lord, attached to his mate and quite emaciated, his eyes bedimmed with tears, and his countenance faded, wanders afflicted in the forest.

(*Approaching with a द्विपदिका and picking it up, to himself.*)

P. 118. L. 3.—

See, oh creeper, I am wandering with an absent mind; if luckily I get her back, then certainly I shall remove her from this forest, and never again allow that ruthless lady to enter it.

(*Approaching with the चर्चरी he embraces the creeper; then enter Urvas'i in its place.*)

P. 119. L. 11.—

(*Hereafter a चर्चरी Song.*)

Wandering in the forest for your sake, whom did I not tearfully ask (intelligence about you)?—the peacock, the cuckoo, the swan, the *Chakravāka*, the bee, the elephant, the mountain, the river, and the deer.

P. 121. L. 11.—

(*A चर्चरी Song.*)

Being united with his consort and having his body horripilated, the youthful swan having obtained a balloon as he wished, sports.

(*Exeunt, after the खण्डधारा Song.*)

END OF ACT IV.

NOTES.

P. 1. L. 1. अयं—marks the beginning of works and carries with it the secondary sense of 'auspiciousness', as having emanated from the throat of Brahmā along with the syllable *Om*. Cf. ओंकारश्चाथसन्दश्च द्रवेती ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनियीतो तस्मान्माङ्गलिक-
कावुषो ॥

P. 1. L. 2. विक्रमोर्वशीराम्—(for explanation see *com*, p. 6). The play having for its heroine 'Urvas'i won by valour'. It will be more gram-
matical, however, to explain this (as Kātayavema does) as विक्रमश्च
उर्वशी च विक्रमोर्वशी तावधिकृत्य कृतं नटकम्. For the rule श्लिष्टकण्ठ्यमं-
समहंद्देन्द्रजननादिभ्यश्चः' Pān. IV. 3, 88, requires that छ (ईय) should
be affixed to Dw. compounds only (if it is to be attached to com-
pound words at all). But this supposes Vikrama to be a name of
Purūravas. Kātayavema actually remarks विक्रमशब्दः पुरुरवस्संज्ञ
इति संप्रदायः—'Tradition says that Vicrama was another name of king
Purūravas.' Whatever might be the correct explanation—perhaps
the poet purposely chose such an ambiguous title—there is no
doubt that there is a veiled reference here to the name of Vicramā-
ditya whom an almost universal tradition makes the poet's patron.
For further allusions to Vicrama, comp. अनुत्सुकः खलु विक्रमालंकारः,
विक्रममहिम्ना वधेते भवान् &c. and our notes *ad loc*.

P. 1. Ll. 3-7. In conformity with the rule laid down by writers on
Poetics that every poetic composition should begin with a benedic-
tion, or a salutation or hinting of the subject matter (आशीर्नामस्त्रियो
वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्), the poet opens the play with a benedictory
stanza, invoking the most important blessing of S'iva on the
audience.

This invocation which is addressed to S'iva shows that Kālidāsa was
a devotee of that God and a Vedānti too, although tradition and his
very name make him a worshipper of the Goddess Kālī. That he was
a Vedānti is abundantly clear from his assigning to Brahmā (Kum.
II.) and Vishṇu (Rag. X.) the highest attributes which properly
belong to Brahma (neu.), and from his actually speaking of the three
gods, Brahmā, Vishṇu and S'iva as one (Kum. VII. 44.), that is, each
identical with the supreme Brahma, considered in its different capa-

cities of creating, protecting and finally resolving into itself the universe. Kālidāsa's Śaivism in literature is not inconsistent with this view. For he was not a bigoted Śaiva; he did not live in an age of sectarianism.

वेदान्तेषु—In the Vedāntas *i. e.* the Upanishads. They are so called because they constitute what is called 'Brahma-Vidyā' and so form the final (अन्त) authority on the metaphysics of the Vedas; also because they are chronologically the last additions to them.

Vedānta as ordinarily understood, however, is a name given to the last of the six Systems of Indian philosophy, or Darśanas as they are technically called, propounded by Bādarāyaṇa, and developed by its greatest exponent Śāṅkarāchārya. In the Sūtra period of the Sanskr̥t Literature, the Karma-kānda and the Jnana-Kānda of the Vedas, were reduced to certain mnemonic aphorisms called the Mīmāṃsā-sūtras, more generally known as the Pūrva and the Uttara Mīmāṃsā. The former is ascribed to Jaimini, the latter to Bādarāyaṇa. It is the Uttara-mīmāṃsā that is popularly known as 'Vedānta'. It lays down a system for the proper interpretation of the Upanishads which teach the ultimate end or scope of the Vedas.

आहुः—The subject of this is 'the Vedic philosophers' understood. **एकमुद्रुयम्**—The supreme Spirit that alone truly exists. He is called *Parusā* because he reposes in the body (एत्)—as Jivātmā in the individual body, as Hiraṇya-garbhā in the cosmic body. See the Śrutis quoted in the Com. Cf. 'ज्ञेने जीवेन रूपेण एतेषु पुरुषो ह्यसौ' Bhāg. P. VII. 14. 37. and Bg. V. 13. Also because he is पुराण or eternal (Vide Com. on 'अत्रयः पुरुषः साक्षी—' Vi. Sah). In the Mah. Bhār. the word is thus derived: 'पूग्नास्तदा वैव त तेसौ पुरुषो मतः'; 'नवद्वारं एतं पुरुषं नैवेतैर्भूयः समन्वितम् । चाकरोति महान्मा यत्तस्मान्पुरुष उच्यते ॥'

व्यान्य स्थितं रोदसी—who remains, without space to occupy, after having pervaded the heaven and earth *i. e.* all space. This is meant to show that the supreme Being is अपरिच्छिन्न 'passing all measure.' Vide Rg. X. 90. 1, and the other Vedic passages quoted in the Com. रोदसी acc. dual, the twin worlds. Properly the space between the heaven and the earth, which is the seat of the roaring winds (from हृद् to roar).

अनन्यविषयः—Cf. 'अनन्यनारीसामान्यः &c.' further on (p. 91); 'द्वि-
र्तयमानो न हि शब्द एषः Rag. III. 49. **अथार्थाक्षरः**—अर्थमनतिक्रम्य वर्तन्ते
तानि अथार्थानि अक्षरानि यस्य is literally true, fully significant. 'To whom
alone in its fulness belongs the title of 'Lord'. Prof. Cowell. **अन्तः**—
In the cavity of the heart, *i. e.* by contemplation. Vide. Com. **निब-
न्धनेति**—'who restrain प्राण and the other vital airs'; qualifies 'युग्बन्धिः'

or it may be taken separately, by such means as the restraining of the Prāṇa (*i. e.* प्राणायाम) and the like (*i. e.* ध्यान &c).

स्थायुः—He who stands for all times without change, without motion, eternal. Some say that S'iva is so called because he stands like a tree. The name is thus accounted for in the V. P. समुत्थि-
 क्षालानस्मान्प्रजास्ताः सद्यवानहम् । ततोहं ताः प्रजा वृद्धा रहिता एव तेजसा । कोपेन
 महता युक्तो लिङ्गमुत्पाद्य चक्षिपम् । दन्तिर्न सरसो मध्य ऊर्ध्वमेव यस्य स्थितम् ।
 तदा प्रभृति लोकेषु स्थानुरित्येव विभुर्नम् ॥ स्थिरवृत्तिबोधः—(1) by means of
 unswerving devotion; or (2) by application to &c, or (3) by स्थिरवृत्ति
 unswerving devotion and योग contemplation, metaphysical abstraction (see Com.) Patanjali defines योग as विचक्षित्तनिरोधः control-
 ling the functions of the mind. निम्नेवस—Lit. that to which nothing
 is superior, or that from which true happiness results; hence, final beatitude, eternal bliss.

(*cf.* "Inferior enjoyment in heaven is not an object of desire to the more enthusiastic of the Hindus as it is but finite, and after its cessation the individual is born again in the world, and exposed to the calamities of a frail existence. The great aim of devotion is union with the supreme Universal Spirit, in which case the soul no more assumes a perishable shape." H. H. Wilson.

P. 5, L. 1. नान्द्यन्ते—For the definition of Nāndi see com. The Nāndi here consists of four Padas and is technically called पदावली. See Com. The term 'Pada' is differently explained as meaning either a quarter of a stanza, or the inflected form of a noun or verb, or even sometimes a whole sentence. According to Mātṛgupta, the Nāndi should contain an allusion to the incidents to be represented in the play; and our Nāndi is explained as conforming to this rule by Rang. and Kāt. (See Com.). सूत्रधारः—(lit. the holder of the thread of dramatic arrangement) is the stage-manager or the principal actor who assigns to the various actors the characters they are to represent, instructs them &c., and takes a leading part in the Prastāvanā or the prelude.

Sūtradhāra is never introduced first in Sanskrit plays. Nāndi being the stanza or stanzas of benediction or invocation must form the first words and if it were preceded by the word सूत्रधार it would lose its force of being the first words. The Nāndi was recited by the Sūtradhāra in the person of a Brāhmaṇa (as one authorised to give a blessing). The Sūtradhāra or the principal manager was generally a Brāhmaṇa and therefore qualified to repeat the Nāndi in his own person; but he did so, however as a Brāhmaṇa and not in

his character as a *Sūtradhāra* which he did not assume till he finished the Nāndi. Hence the words प्रविश्य &c. are not used, the reciter of the verses being already present on the stage. If the manager happened to be a *Non-Brāhmaṇa* he seems to have had no right to the title *Sūtradhāra* nor could he repeat the Nāndi. In this case a Brāhmaṇa performed the work of pronouncing the blessing and the manager then entered being called a स्थापक (a term also applying to the Brāhmaṇa *Sūtradhāra*). See Jagaddhara's remarks in his *Cont.* on the *Māl. Mād.*

In the etymology of the word *Sūtradhāra* we have perhaps a record of the development of the drama. It is properly derived from *Sūtra* 'a thread' and *dha'ra* 'holder or puller,' and appears to have been originally applied to a class of men who wandered from village to village exhibiting dolls and paper figures. The idea of investing human beings with particular characters seems to have been an after-thought. It is probable therefore that dramatic performances developed out of such exhibitions. Some, however, do not hold this view.

P. 5. L. 2 अनिर्विस्तरेण *i. e.* of the prelude. नेपथ्य—(irregularly derived from नि the eye and दृश्य suitable, goodlooking; some derive it from नृश्य or नश्य what is suitable to men, characters) the tiring room behind the curtains where the actors assume their respective characters. मरिच—(lit. one who is patient *i. e.* patiently carries out the behests of the *Sūtradhāra*) in dramas, a respectful term of address by the *Sūtradhāra* to the *Pāripārshwaka*.

P. 6. L. 2 पार्श्वार्थकः—an actor next in dignity to the *Sūtradhāra*, so named because he stands by the side (पार्श्व) of the *Sūtradhāra* and assists him in requesting the audience &c. (See *Com.*).

P. 6. L. 4. प्रयोगबन्धः—a dramatic composition. The singular is used जनै *i. e.* to denote the class of compositions that are exhibited on the stage. The reading 'दृष्टप्रयोगः प्रबन्धाः' although at first it appears easier, is rejected because प्रबन्ध means a continuous (न) narrative (बन्ध) and applies to such works as the *Harshacharīta* &c. which give details and is not generally applied to dramas wherein a great deal has to be left to the imagination of the audience.

P. 6. L. 4. सोहन् that I *i. e.* who know this fact. Cf. सोहमाजन्म—' *Rag.* I 5, also II 40, and स भगन् &c. further on (p. 22. l. 12)

अपूर्व—अविद्यमानं पूर्वं यस्य lit. the like of which did not exist before; novel, unique in excellence. नाटकम्—see introduction.

P. 6. L. 5. पाठेयु—पाठः what is to be recited, the part assigned to each actor.

P. 7. L. 2. भार्गमिश्रान्—मिश्र is simply an honorific suffix; see Com.

P. 7. Ll. 4-5. प्रणयिषु—प्रणयेन् (fr. प्रणय + इन्) a friend, or a supplicant, a petitioner. Here the latter sense is preferable, the प्रणय being that expressed in the words कृणुत &c. Cf. स्वर्धोऽसतां गुहतरा प्रणयिक्त्रिवैव. IV. 15.

दक्षिण्यान्—out of courtesy, kindness. दक्षिण्य is derived from दक्षिण which means skilful, clever, the skill or cleverness consisting in ministering to the wishes of others, &c. See Malli. on Rag. I. 31.

सद्गुरुव—the hero of the noble composition, or the excellent plot and the noble hero (the comp. being dissolved as a Dvandva, and सद् qualifying both वस्तु and गुरुव). वस्तु (also called इतिवृत्त)—the plot of a drama, the subject-matter of a poetic piece. क्रिया a literary work, composition. So in the Mūl. I. वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रिययाम्.

P. 8. L. 1. वा—has here the sense of च 'and, as well as.' अन्वरतले in the space or the region of heaven. तल is sometimes used at the end of a comp. without much alteration of meaning; e. g. महीतल the surface of the earth i. e. the earth itself (Rag. II. 50). Many ancient kings had the power to move in the sky, over the ocean &c. Vide Rag, V. 27.

P. 8. L. 3. अये—a particle, expressing sudden surprise or wonder. विज्ञापना viz. that contained in प्रणयिषु &c.

P. 8. L. 4. कुररी—a kind of bird called in Marāthi Titāri. It is a solitary bird living in the neighbourhood of watery places, utters shrill and frequent cries and is so timid that it flies away at the slightest approach of danger. Cf. 'सा मुक्तकण्ठं व्यसनातिभाराचक्रन्द विभ्रा कुररीव भूय' Rag. XIV. 64. 'कुररि विलपासि त्वं शीतनिद्रा न ज्ञेये' Bhāg. I, X. 90. 15. 'होशन्ती कुररीमिव' Mah. Bhā. Van, Par.

After this Rang, who reads भार्गमिश्रान् before कुररीणाम् has the couplet प्रज्ञानं &c. which is evidently out of place here. The Sūtradhāra, who hears a cry of distress, piercing like the shrill note of the Kurari bird, cannot compare it with any propriety with the hum of bees intoxicated with honey or with a sweet song sung by ladies. With our reading the sense is quite clear. A sharp sound like that of the Kurari birds falls on the ears of the Sūtradhāra

who does not know what to make of it. He therefore pauses to listen to the cry again and then ascertains its source.

P. 8, Ll. 6-7. नरसखस्य मुनेः—Scil. of Nārāyaṇa. Nara and Nārāyaṇa are two sages of Vedic reputation.* In later writings they are always mentioned together, sometimes being designated as देवैः, or पूर्वदेवैः, sometimes merely as ऋषीन् hermits, and at others as कविजनैः the most eminent saints. They are also spoken of as incarnations of Vishnu. Afterwards they came to be identified with Arjuna and Kṛishṇa, who were regarded as their avatāras or incarnations. (Vide Mah. Bhā. Van. 47. Udyog. 48). They are represented as practising religious austerities in the Badarikāśrama. According to the Vāmana Purāṇa their ascetic exercises alarmed Indra, who sent Kāma and Vasanta, with the nymphs of heaven, to disturb their meditations. Nārāyaṇa, understanding their purpose received them with great civility. He then taking up a flower placed it on his thigh, when, oh wonder, a beautiful nymph (Uṛvasī) appeared from it, whose superb charms covered the nymphs of heaven, with shame. He then courteously sent them away, making a present of the new born nymph to Indra. According to the Hari-vaṃśa Uṛvasī was produced by the sage from his thigh. The poet, as suits his purpose calls Nārāyaṇa a sage, and also identifies him with Vishṇu.

सुरस्त्री a female god, a celestial woman, and not, as one may be led to think, the wife of a god.

P. 9, Ll. 1-2. वन्दीकृता—See Gr. 229-230. सुरवत्— is preferred to कुरु because the nymphs were crying for help as is clear from their cry दरिद्रावतां &c., and not crying piteously.

अन्तरस्ताम्—A class of celestial damsels residing in heaven. They are very fond of bathing, can change their forms and are endowed with supernatural power. They are regarded as the courtezans of gods, and as such the servants of Indra, who when alarmed by the unusual religious austerities of any one on earth sends down one or more of them to allure him. Their origin is differently given in different places. According to the Rāmāyaṇa they sprang up from the churned ocean (see com.); while the Māh. Bhā. makes them the daughters of Kāshyapa and Pradhā:—इमं त्वन्तरस्तां वंशं

* In the R̥g Veda there are two hymns (VI. 12, 13) attributed to Nara. and one, the celebrated Purushasūkta (X. 90) to Nārāyaṇa,

विदिर्न पुरा लक्षणम् । प्रभासु महाभागदेवदेवर्षितः पुरा । अलम्बुना निचकेली विष्णु-
त्वर्गा तिलोत्तमा । अरुना रक्षिता वैर रम्भा तदम्भनीरमा । कौशिकी चतुर्बाहुष
सुरता सुरता तथा । द्रुविष चालिबाहुष ' इति आ० । Bana's account of the 14
families of the *Apsarases* seems to be mere fiction. The word is
generally used in the pl. though the sing is sometimes found used,
as well as the form अप्सरा (see com.).

प्रस्तावना—Every sanskrit play is introduced by What is technically
called अभ्युक्त or प्रस्तावना; for def. see Com. and Introduction. Since
the entry of the nymphs is indicated here by the *Sūtradhāra* with
the words ' here they enter ' the present प्र. is called प्रयोगतिशय.

P. 10. l. 4. अपटीक्षेपेण—with a toss of the curtain, suddenly.
This stage direction is used when a character is introduced suddenly
i. e. without any previous hinting and without the usual expression
ततः प्रविशति.

सूर्योपस्थानात्--The context does not explain what this उपस्था
was, or when and why it was performed. It, however, seems to
mean here personal attendance upon, with a view to pay one's
homage. Kings of the solar and lunar races are often described
as visiting occasionally gods like इन्द्र, सूर्ये &c. in order to
show their respect to them. Vide Rag. I. 75 पुरा शक्रमुपस्थाप
&c. उपस्थान also means personal service (p. 95, l. 10), mental
worship as in वरुणोपस्थान which is a part of a Brāhmaṇa's
evening prayer or *Sīyam sandhyopāsana*'.

In this speech the king mentions his name, which was too
well known to the denizens of heaven to need any thing more about
him, to inspire the nymphs with confidence (cf. the speech of
Menakā, at p. 13). While the fact of his having returned from the
sun after having waited upon that divinity at once shows that he
is a partisan of the gods (सुरपक्षपाती) and one having the power to
move in the ærial region.

P. 10. L. 7. अश्वत्—A demon; न सुरः असुरः the नञ् indicating
विरोध. According to the Rāmāyana those who partook of the
heavenly drink (सुरा also called अमृत) were called *suras*; and those
who obtained no share of it were called *asuras*—सुराप्रतिग्रहारेवाः सुराः
इत्यभिभिभुताः । अप्रतिग्रहणाच्चस्या दैतेयाश्चासुरा मताः ॥ The Nir. derives the
word thus—अस्तः प्रच्याविता देवैः स्थानेषु न द्रुष्टु रताः चपलाः इत्यर्थः । यद्वा
असुः प्राणस्तेन तदन्तो भवन्ति । अवलिपान्—अवलेप properly vanity, ar-
rogance ; here the result of vanity ; violence or outrageous conduct.

Note—The word असुर originally meant 'a god,' lit. one full of (र) spiritual life (असु); and is used in this sense in the oldest part of the Rg. Veda, being an epithet of the chief deities such as Indra, Agni and Varuṇa. But when the ancient Persians quarrelled with the Hindus calling their *devas* devils, the latter by way of retaliation called Asura the supreme god of the Persians, a demon. Thus the word *asura* which had so long signified a god came to mean 'a demon' with the Aryans; and their fertile genius easily led them to coin a word 'sura' for 'a god' from the very term *asura* which now meant 'not a god' by eliminating अ from it as if it were a negative particle. Cf. the word सित derived from असित meaning 'black' which was an original word and not a compound of अ+सित. Also ध्रुव from विश्वव्.

P. 10. L. 8. अपराद्धम्—is equivalent to अपराधः कृतः the termination ण being added भवे. It is a p. p. and not a noun. रण् with अय meaning 'to offend' generally governs the loc. in the sense of the acc. and sometimes the gen. as here; as कस्मिन्नयि पूजार्हे अपराद्धा शकुन्तेऽऽ; न तु घीस्मस्त्वैवं सुभगमपराद्धं युवतिषु । S'a. 'महतां योपराध्येत दूरस्थो-स्मीति नाधसेत्' । Pt. I.

P. 10. Ll 9-13. तपोविशेष—The *apsarases* being the servants of Indra call him *Mahendra* 'the great Lord.' The Purāṇas make the position of Indra dependent on the performance of a hundred Horse-sacrifices or attaining a certain amount of perfection in the performance of religious austerities. Hence he is represented as getting alarmed, whenever a human being is reported to him as practising extraordinary penance (तपोविशेष) or performing a hundred *Aśvamedha* sacrifices, and trying to throw obstacles in his way, such as sending nymphs of heaven to disturb his *Tapas* (asceticism), accompanied by *Madana* and his accomplices *Mudhu* and others, if necessary, stealing the consecrated horse &c. Com. 'जातशक्रेदेवैः मेनका नाम अप्सराः प्रेषिता नियमविप्रकारिणी; अस्त्येतदप्यसमाधिभीरुतां देवताम् &c. S'a. I. 'चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणबिन्दोः परिशंकितः पुरा । प्रत्रिजाय समाधिर्भेदनी हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥ Rag. VIII. 79; and the carrying away of Dilipa's horse (Rag. III).

महेन्द्रस्य—In Paurāṇic literature Indra is represented as subordinate to Brahmā, Viṣṇu and Ś'iva. He is, however, the lord of all other gods and hence is often styled as देवेन्द्र, सुरेन्द्र &c.

Indra is often called *Mahendra* probably in contradistinction to *Upendra*, as Vishnu in his dwarf (*Vamana*) incarnation (see *infra* note on पितुः पदं कथमम् I. 18) is sometimes called, the former being an elder and the latter a younger son of Kas'yapa and Aditi or Dākshāyaṇī.

In the Veda Indra is regarded as the God of the firmament (from *Ind* to shine or be powerful) and the highest place among gods is assigned to him, although he is by no means regarded as an uncreated being, being distinctly spoken of in various passages of the R̥g-Veda as being born. He is the dispenser of rain and the chastiser, with his resplendent weapon *Vajra*, of the demons (the clouds allegorically so spoken of). His assistants in his warfare are the *Maruts* or the storm gods. He is the regent of the east and his bright golden chariot is drawn by bay horses called *haris* (see note on हरिवाहनदिक् P. 74). For his full Vedic character see Apte's Sans. Eng. Dictionary. Indra is often called *S'atakratu* in the Veda. *Kratu* in the R̥g-veda means 'wisdom or power' and Indra is the god of hundred wisdoms or powers i. e. whose power and wisdom are infinite. In post-Vedic times, however, *Kratu* came to signify 'a sacrifice' and the term *S'atakratu* being probably misunderstood, Indra became 'the god of hundred sacrifices'. Hence the allusion to his fears &c. in the text. According to the Purānas Amarāvati is his capital; Indrāni is his wife; Jayanta his son; Nandana his garden, Airāvata his elephant and the rainbow his bow.

सुकुमारं प्रहरणम्—because he has another (*Vajra*) which is not सुकमार; cf. Indra's address to Kāma—उभे ममाले कुलिशं भवान् । वरं नयोकीयं हस्तु कुण्ठं त्वं सर्वतोऽगामि च साधकं च ॥ Kum. III. 12. प्रत्यादिशतीति by affixing अच् कर्त्तरि; but more correctly and conformably to the text प्र अदिशने by adding घञ् भावे. अर्वादिश—see com. इत is added to the words of the तारकादि class in the sense of 'तद् अस्य संजातम्' by 'तदस्य संजात तारकादिभ्य इतच्' Pan. V. 2. 36. तारकाः संजात अस्य तारकितं नभः । स्वर्गस्य—सर्गस्य *v. l.* has no propriety. उर्वशी—one of the twelve principal *apsarases* of heaven, thus enumerated—उर्वशी मेनका रमा मिथिलेशी अलंबुजा । विधात्री च घृताची च पञ्चकूटाः सिलोत्तमा । भानुमन्यबला वरुणा द्यौःसाप्सरसः शुभाः ॥ *Vahni Purāna*.

समापत्ति—properly means a casual meeting, an accidental encounter; hence accident, chance. Cf. सम्पत्तिवृत्तेन देव्याः परिजनेन Māl. III. हिरण्यपुर—This is probably the city of gold of the *asuras*, situate in the sky—one of the three cities (*tripura*) built for them by Maya, the other two being a town of silver in the air, and of iron on earth.

अर्धपथ एव—अर्धे neu, and meaning exactly a half precedes in a

(Gen. Tat.—by 'अर्धं पुराणम्' Pān. II. 2. 2. Mr. Pandit who does not see the propriety of these words remarks—"They (the words) can only mean, 'even half way, when only half the road had been traversed, and when the whole road had not been gone along'. But what is the force of उज्ज्वल even if we admitted अर्धपथं? How would it have been better if the demon had seized Urvas'ī at the end of the road or distance? But Mr. Pandit seems to have entirely missed the point of the poet. The words are not only proper but necessary. Had Urvas'ī reached 'the end of the road' she would have been in the midst of the gods or other inhabitants of heaven and the demon could not have ventured to commit the outrage. Nor could he have seized her at a station nearer to the Yakshas' abode without expecting to meet with some possible obstruction. The poet therefore selects a point in the distance where the ladies were most vulnerable, help from either quarter being equally out of the question.

बन्दिमहम्—this is a *namulanta* or the gerund in अम्. By Pān. III. 4. 45 (see com.), this gerund of a root may be used when an *upamāna* pada or its object is used as an *upapada*. गृहीता—seized in the manner of a captive *i. e.* taken a captive.

P. 11. अपि—as an interrogatory particle is always used at the beginning of a sentence. सः—shows the contempt with which the king treats the demon. जालम्— a rogue or villain; fr. प्रलु to cover as with a net; hence to fabricate a scheme to deceive others. It also means 'one acting rashly' (असमीक्ष्यकारी).

पूर्वाक्षरेण — see *supra* note on अर्धपथ p. 10. तेन &c. — Then *i. e.* since it is known in what direction the demon has gone it will be easy to track him out &c. प्रस्थानयनाय — is equivalent to प्रत्यर्पेणुम् । तुमर्थाच्च भाववचनात् । Pān. II. 3. 15. The dat. of an abstract noun formed from a root is often used to express the sense of the infinitive from the root. सुदृशं &c.—worthy of. Cf. सदृशमेतत्पुरुवंशमदीपस्य भवनः । S'ya. I. 2. 2. इत्ययं किं तस्मिन् क्लृप्तम् । Rag. XIV. 61. When meaning 'like or similar to' सदृशं may be construed with the instrumental also.

सोमादेकान्तरस्य—see com.; Cf. V. 21. सुते अमृतमिति सोमः fr. सू+मृ(न) by 'अनिस्तुम् &c.' Un. I. 139. Cf. the S'ruti—सूतेन नयो नवो भवति जायमानः । Probably *Soma* originally meant the plant of that name the juice of which formed a favourite beverage of the ancient sacrificers. It then became a name of the moon, according to Mr. Pandit's theory (see his note on ओषधियति quoted at full in our notes on Rag. II. 72.), through the medium of the word इन्द्र. Indu is used in the Veda primarily in the sense of 'a spar-

king drop of the soma juice'; cf. सुनाम इन्द्रः Rg. I. 16. 6; it then meant any round body; and lastly the moon. Thus the word *Inda* meant both a drop of the juice of the sacrificial plant and the moon; a synonym of Indu in the first sense is the word Soma; therefore *Soma* meant both the plant and the Moon.

इमं कूटः—or the 'golden-peaked' mountain, seems to be a northern hill of the Himalayan range where the scene of the first act is laid. According to the Paurāṇic geography, it is one of the seven *Varshapirvitas* (those that divide the known world into nine continents) supposed to be situated to the north of the Himālaya and the abode of the Kimpurushas. Kālidāsa in the *S'a.* VII. (p. 188) speaks of it as 'plunged into the eastern and western oceans and emitting golden fluid'. आद्युगननाथ—that they may go swiftly; see above note on सखीपत्यानयनाथ.

आयुष्मान्—the charioteer is to address the king thus; and for these reasons—(1) The charioteer, like the *Kanchul* was a man grown old in the king's household and was not treated as a mere servant but rather as an elderly and respectable man; (2) The chariot was generally used at the time of war or chase occasions when the life of the king was in danger and depended to a certain extent on the skill of the charioteer. So this was the most fitting term of address for him.

निरूपयन्—observing, marking closely वैनतेय—Garuda, mentioned here as a standard of fleetness. किं पुनः—with what greater ease; see A. G. § 267 (u). मघोनः—The reference to Indra's name is significant. Not only the speed of the chariot but Indra's divine power which exerts an occult influence in favour of his allies. See *Infra.* I. 15. मघवन्—मघते पृथ्वते इति irregularly derived fr. मद् + Unadi aff. कनिन् (अ१) with the aug. वृक् (वृ); there are twelve other words similarly derived given in the sūtra भक्षुश्चतुष्वन्त्रीहन्तेदन् &c. Un. I. 159.

रेणुवद्गो—रेणुादवीप् *v.* *l.* is not good as it involves a tautology with चूर्णोभवन्तः | For an ingenious interpretation of this see Rang. quoted in the com. रेणुवत्—like dust *i. e.* in atoms being no longer a dense body. अर—m. n. fr. अ. to go इयति अनेन.

P. 12. चित्रं—cf. 'निरुक्तम्यथापरिज्ञेया निभुर्ध्वकर्णाः' *S'a.* I. The chauri which is formed of the white bushy tail of the *chamara* deer (*Bos Grunniens*) and is used for whisking off flies, is regarded as an emblem of royalty. Cf. व्याधुर्गते &c. IV. 4. As such it was placed between the ears of horses to serve as an ornament like the plume of the war-horse of ancient chivalry.

चरषये—the velocity of the chariot suspended its (flag) play and caused it to appear fixed in one direction. यन्मध्ये *σ. l.* is ungrammatical as there is no noun to which यत् may be made to refer. With this description here comp. that in *S'a* I. 8-9. What a vivid picture the poet gives here of the velocity of the chariot!

राजर्षि—a king (a man of the kshatriya or military class) who leads the pious life of a ṛshi or hermit. *cf. S'a*. II. 14 quoted in the com. Also a kshatriya who has attained to the rank of a ṛshi by practising severe religious austerities. The *rajarshi* is inferior in rank to the Brahmarshi. Seven classes of ṛshis are usually mentioned; *viz.*—R̥shi, Maharshi, Paramarshi, Devarshi, Brahmarshi, Kāndarshi, and S'rutarshi. The R̥jarshi was of course a mixed order and so ranks below a ṛshi. शेषास्तथा—read शेषाः—तथा। The stage direction commences from इति &c.

अपि नाम—asks a question mixed with hope or expectation; while अदि by itself introduces a simple question.

P. 13. संपरायः—संपरायणं fr. सं properly, परा towards and इ to go, to mingle in conflict. The Purāṅas represent some of the illustrious monarchs of the solar and lunar dynasties as assisting Indra in his wars with the demons. *Cf.* भवाञ्च सायुगीनः सहयो नः &c. p. 142. Dushyanta, the hero of *S'a*. also assists Indra in a similar way. सर्वथा—in every way, *i. e.* with no injury to himself.

केतन—fr. कित् (चित्) to know, to observe + ह्युद् (अन) added करने (केन्द्रेण ज्ञायतेऽनेन) an ensign, a symbol. It also means 'a flag.' उच्चलित—flying, displayed on high and playing in the air. This indicates the gentle advance of the chariot. सोमदत्त—may be a proper name (or as Rang. takes it); see com.

P. 14. त्रिलोकरक्षी०—observe the modesty of the king. He does not take any credit to himself but attributes his success to the all-reaching power of Indra. *Cf.* I. 15 and *S'a*. VII. 4. चक्षुः आवर्त—long eyes (sometimes described as extending so far as to invade the border of the ears) were considered a mark of beauty. Here आवत् means large, as it corresponds to महत् in महोत्पन्न. पश्चिनी—this indicates Urvas'i's पश्चिनीत्व. For the idea, *cf.* नवोषसा भिन्नपिबैकपंकजम् *S'a*. VII. 16. प्रत्युषे indicates the passing of the night and suggests the refreshing influence of the morning. If we adopt the other reading we have directly निशावसान corresponding to भयगमन but then the simile becomes dry.

उच्छ्वसित—which is different from श्वसित, means a somewhat hard breathing due to sudden fright, or excessive fatigue and causing

palpitation of the heart. Some Mss. omit the word संभावित्र. परिचस्ता—here परि strengthens or intensifies the meaning as in परिशक्तिन, वयंस्वक &c.; cf. Latin prefix 'ex' in exasperate'.

कुसुम—shows the delicate condition of her heart. A woman's heart is represented as frail; cf. सपःपाति प्रणयि हृदयं Meg. हरिचन्दन—the heavenly sandal applied by Urvas'ī to her bosom when leaving heaven. It was visible owing to Urvas'ī's garment being probably displaced a little in her unconscious state. With this line comp. अपायि स्तनवेपर्युं जनयति भासः प्रमाणाधिकः S'a, I. 28. The reading सिचयान्नेन &c. (see ft. note) would be less objectionable being more decent.

P. 15. प्रकृति is the natural state (as opp. to विकृति). Hence प्रकृतिं आपद् or प्रतिपद्, प्रकृतेः स्था—to come to one's senses, to regain consciousness. अश्विस्त—*is f. and n.* आर्षिर्भूते—mark the propriety; that has just appeared, not yet brightly shining. सुच्यमाना—notice the force of the pre. p., being left (and not entirely युक्ता yet). सुक्ताकल्पा—the aff. कल्प is added in the sense of 'a little less than, almost equal to.' It denotes equality with a degree of inferiority.

त्रिदश—*for derivation see com.;* the gods are supposed to enjoy perpetual youth. According to some त्रिदश pl. (त्रिरावृत्ता दश ten repeated thrice, Malli. on Kum. III. 1) is a name for the gods taken collectively. Some add त्र्यधिका to the above, but it is simply a makeshift to make the number exactly thirty-three. परिपन्थिन् Lit. one who spreads evil reports about another; hence an enemy, an opponent. हताशाः wretched, because of their vile or frustrated hopes.

P. 16. किं पहाव &c.—by putting this question in Urvas'ī's mouth the poet makes an occasion to bring Puru'ravas prominently to her notice. प्रभावदर्शिन्—Prabhāva is the superhuman or divine power with which all the inhabitants of heaven are endowed in a more or less degree and which enables them to know things outside the reach of the senses, create any thing at pleasure (cf. *infra* प्रभावनिधिनेन &c. P. 49) &c. अनुभावेन—mark the difference between प्रभाव and अनुभाव. an instance of condensed style. Here all that can be said in praise of the king is summed up in the two epithets महिन्द. and राष्ट्रसिन्हा. Notice how the hero is introduced to the heroine, and compare this with the scene of S'akuntalā's first meeting with Dushyanta, and our remarks thereon. In both the heroes are introduced in their character of 'a benefactor and protector,' but the occasions are different.

उपकृतम्—for the grammatical cons. see note on अपराद्धम् p.10. Urvashi thinks herself compensated for the outrage as she got an opportunity to see the king. This suggests Urvashi's *abhilāsha* for the king as the word निर्वैर्यं suggests that of Purūrasas for the heroine. So the poet casts the *bija* (seed) of the plot here. See com.

स्थाने—this loc. of स्थान is used as an adverb in the sense of 'it is but proper that'. अप्नसः मीडिता इति यत्स्थाने कन्तु. Considering Urvashi's superior charms it was no wonder that &c. अयथा— or rather (corrects or modifies a previous statement). सृष्टिः—an offspring.

P. 17. अस्याः &c.—stanza quoted in the K. P. as an instance of the मसंदेहात्. (भेदानुक्तौ) and in the D. R. as an instance of आलम्बनविभाव. प्रजापति—used in the secondary sense of a creator or progenitor. कान्तप्रभः—the reading in the K. P. and D. R. is कान्दिप्रद, but symmetry (with शङ्करैकरस and वेदाभ्यासजड) requires our reading. Besides the moon is not generally described as 'an impartor of lovely complexion' but as 'a possessor of lovely splendour'. It is also more poetical to suggest by implication his कान्तिप्रदत्व. नु— asks a question accompanied by a doubt or some uncertainty.

शृङ्गार०—Der. as शृङ्गं प्राधान्यमिच्छति इति । कर्मण्यम् । Or according to the rhetoricians शृङ्ग the rising of love and रा with अङ्ग to take (शृङ्गं हि मन्त्रार्थद्वेदस्वदागमनहेतुकः । पुरुषप्रमदाभूमिः शृङ्गार इति गीयते ॥ पुष्पाकरः—Vasanta is pre-eminently the season of flowers the blooming of which prominently suggests the idea of budding youth.

(C. सखा रतीशस्य कतुर्थावने बपुस्तथालिङ्गदथास्य यौवनवम् ॥ Nai. Cha. I. 19. वेदाभ्यासजडः—Here the जडत्व no doubt refers to the body as well as to the mind. Notice Mr. Pandit's note here,* which is quite out of place if not totally absurd. The king must not be understood to mean seriously what he says here as a lover. कथं नु—नु like इव is often compounded with क्ति and its derivatives in the sense of 'how possibly, indeed,' &c. पुराणः—पुराभवः or पुरापि नवः (irregularly formed). मुनिः—The commentators of K. P. understand by this

* It is apparent that in Kālidāsa's time the study of the Veda (i. e. probably the learning it by rote) was not regarded as any more edifying to the mind or the body than it is at present. At the present day the numerous Brāhmins who spend their lives in learning by rote and afterwards repeating the Vedic texts are not credited with much intelligence or much appreciation of beauty, and are spoken of as contemptuously as the King speaks of Nārāyaṇa. S. P. Pandit.

ब्रह्मा or the creator; see com. But the context does not justify this meaning. At any rate that is not the meaning of the poet who acknowledges the omnipotence of Brahmā elsewhere (see S'a. quoted in the com.). The impropriety of the meaning also becomes palpable when we remember that Brahmā is the creator of the moon &c. whom the poet supposes to be possibly the authors of Urvasī's being. With the idea here comp. तस्याः सखे नियतामिन्दुः सुभ्रातृगालज्योत्स्नादि कारणमभ्युदयनस्य वेधाः ॥ Mā. Mād. I. 24.

P. 18. अश्वशब्दी—(1) who has delivered us from danger; (2) who asked them (her friends) not to be afraid or promised them safety. From their deliverance by the King Chitralkhā concludes that he must have got information of the outrage from her friends and that he must therefore be knowing where they then were. See also com.

यदृच्छा—या ऋच्छा यदृच्छा by Pān. II. 1. 57. This is used in the Inst. sing. in the sense of 'accidentally'. अवन्धयोः—so Dushyanta calls S'akuntalā 'नेत्रनिर्वाणम् Sa' III. (p. 70). सोपि—By making this general remark the king betrays his own feelings. आश्रितोद्दरः—whose friendship is wet with affection, loving. *v. l.* रुद्रसोद्दरः—though better contrasting with यदृच्छया and सङ्गत् is less poetical and certainly not Kālidāsa-like. अपवार्ये—(fr. वृ cau. with अर् to hide or exclude) like अपवारित and अपवारितकेन is used like 'apart, aside' in English. It is a stage direction opp. to प्रकाशं, used when a character turns aside and says something to a particular character only. सङ्गवेदपवारितं | रदस्यं तु सदस्यस्य पराङ्मुख्य प्रकाशयते). अभिजात lit. fit to be spoken by a nobly born person, polite, courteous; *cf.* अभिजातं खलु एव वारितः Sā. VI. चन्द्रादसुते &c. -*cf.* न केवलमस्य दर्शनं मधुरं वचनमपि । अथवा का खलु वर्गना चन्द्रः सुभाशरीति | Ruk. The notion that the moon is the source of nectar may be due, as remarked by Mr. Pandit, to the identification of the moon with Soma the favourite drink of the gods, or more probably it may have been suggested by the cooling and gladdening influence of the moon-light; *cf.* the expressions सुभासु, अमृतदीपिति &c.

प्रत्यागतप्रसादम्—goes with युक्त and चन्द्र and much improves the sense. The other reading makes the line simpler but less poetical. हेमकूटम्—also when there is an eclipse of the moon people get on some eminence whence they can get a better sight of her as she is cleared up. उपप्लव—fr. उपप्लु + अर् भवे lit. something passing by or overmaking its influence felt; hence a universal or a crushing calamity; or a portentous natural phenomenon. *Cf.* Rag. II. 48; X. 5; Kum. II. 32, IV. 46. Here an eclipse,

P. 19 समदुःखः&c—Urvas'ī wishing to give Chitrālekha' an idea of her own state of mind as regards the king replies in words which apply equally to the king and to her friends. She means—why, I see them. They are &c. The king says सख्यः पश्यन्ति &c.; Chi. tells her to mark them. Urvas'ī apparently improves upon the king's statement and says (सखीजनः) न केवलं पश्यति but समदुःखः &c. This speech has the intended effect on Chitrālekha. The reading समदुःखो विभीषादि जयणेहि (समदुःखः पश्यते नयनाभ्यां) though simpler is not so forcible as to lead Chitra. to eagerly ask the question अयि कः; it is also less poetical as it directly expresses Urvas'ī's feelings.

साकृतम्—भाकृतम् fr. कृ to sound with आ + कः भावे; meaning or intention; so साकृतं means 'meaningly, with intention to know.'

विद्यासासनीपगतः—The Hindu astronomers divide the heavens into 27 divisions each called after a particular constellation. These are poetically represented as the twenty seven daughters of Daksha and wives of the Moon. The constellations Chitrā and Vis'akhā shine brightly in the summer season, and next to Rohini, one or the other of them is represented as being in association with the Moon. Cf. हिमनिर्मुक्तयोयोगे विद्यासन्मसोरिव' Rag. I. 46. विद्याजे स्रष्टाकूलेसाभनुवर्तेते ॥a. III. Possibly in विद्यालेखाद्वितीया there is a reference to Chitrā, which is less prominent when the moon rises with Vis'akhā. विद्यासा is probably a corruption of विद्यासा as the constellation consists of two stars. प्रस्थानीता—may be taken predicatively, in which case अपरिखतः should better have been स्रष्टरिणापरिखतः; or adjectively प्रस्थानीता पियसली एकं पियं &c.

P. 20. हन्त—expresses delight.' रथोपन०—here by रथ we are to understand a रथचक्र. Round and plump hips constitute a mark of beauty in the case of females, according to Indian esthetics. सरोमविक्रिबं—in erotic poetry standing of the hair on their ends is considered to be the first sign of love. See com.

अकूरितं &c.—we reject the reading अकूरितमनोभवेनेव as meaningless; see com. where its impropriety is fully discussed. Love is often compared to a tree the seed of which is sown when the parties meet, which sprouts up when they come in closer contact with each other, bears its blossoms when there is a confession of love from both the sides and bears the wished-for fruits when the lovers are finally united. cf. तामाभित्य भ्रतिपथगतामास्थया लम्भमूलः संप्राप्तार्था नयन-विषयं रुढगगप्रवालः । हस्तस्पर्शो मुकुलित इव म्यकरोमोद्भ्रमत्कुप्योत्कान्तं मन-सिजतर्द्धा रसञ्ज कलस्य ॥ Māl. IV. 1.

सन्नदिम्—because she was thrown against the king by the jolting.

P. 21. संभावन्—lit. to imbue the mind with a good idea about another; hence to honour or respect, to greet.

अरिवातनी—a highly poetical line. Here the sorrow-stricken friends are compared to creepers which before the advent of Spring are flowerless and therefore gloomy-looking as it were, and Urvakī to the refreshing influence of the vernal season investing them with freshness and beauty.

दृष्ट्या—properly the instrumental of दृष्टि (fr. दृष् to order, to rule, that which ordains or rules) fate;—good or favourable fate—is used like a particle in the sense of 'All hail, I am glad that' &c.; when used with the root दृष् it means to 'congratulate one upon'; the person congratulated upon being put in the nom. case and the matter of congratulation in the instrumental. See A. G. § 280. (a).
पीडित—adv.

कल्पशतानि—lit. for a hundred *Kalpas*, hence for many, many years. *Kalpa* is the period of the duration of creation, equal to a day of Brahmā and to 1000 cycles of the four ages. पूर्वस्थां दिशि—because as the regent of the East, Indra has his residence in that quarter, and Chitraratha comes with a commission from him.

P. 22. चामीकर—gold (चामीकरे आकरे भवन्). अङ्गुलं-अङ्गं दयते (दे 1. A. to protect), दायति (दे 1. P. to purify, adorn) or पति (दो to out) इति.

अस्मी—a particle expressing sudden surprise or wonder. चित्ररथः—King of the Gandharvas. According to Bānabhata he was one of the 16 sons of Kas'yapa by his wife Muni. See. Kād. p. 218.

विक्रममहिम्ना—(1) with the greatness of prowess; (2) with the prowess of Vicrama. Doubtless the play on the word is intentional. Here as in अनुत्तरेः क्षुद्रु &c. (see next page) the poet means to convey a compliment to his patron Vicramāditya, before whom the play was probably exhibited.

मित्रबुद्धे—the king was no stranger to *svarga*, but was on familiar terms with its principal residents. हस्तौ स्पृशतः—touching each other's hand seems to have been in ancient times one of the modes of expressing joy when two friends met; see com. After this some read राजा-वयस्य, किमागमनकारणम्।

नारद—the name is variously derived; cf. Bhā. Dik.—नरस्य भर्षं नारं ददाति (aff. कः); यदा नारं पानीयमिन्द्र्युक्तं तन्विभुः सदा भयम् । ददाति तेन ते नाम नारं दति भविष्यति ॥ इत्यागमः । नारं नरसमुहं यति कः हेन इति वा । नरिद नारमज्ञानं तद यति ज्ञानोपदेशेन इति वा Nārada is a divine sage of great celebrity. Though reckoned as one of the ten *Prajāpatis*, the mind-born sons of Brahmā, he took no part in the work of creation. He is represented as always wandering, *Vīḍ* in hand (which instrument he is said to have invented) chanting praises of God, from world to world and acting as a universal messenger or bearer of news from the gods to men and from men to the gods. He is further known as one of the best devotees of Vishṇu (a परमभगवतः); see note on the word, S'a. VI. p. 180; see also *infra*, Act V. p. 140.

सतक्रतु—name of Indra. सतं क्रतवोऽस्य or rather सतं यज्ञानां दिवते कर्तृत्वेनास्य as it is a *nitya sumāsa* being a संज्ञा. Indra is so called because according to the Purāṇas he attained his position by performing a hundred Horse-sacrifices—a position which for that reason is open to others. See *supra* note on तपोविशेष० p. 10; for the Vedic sense, see note on महेंद्र p. 10.

चारणेभ्यः—चारयन्ति कीर्तिमिति चारणाः; bards, celestial panegyrists. "The charaṇas are still a class in Gujerath, who go about singing eulogistic songs, like their brother-caste the Bharotyas or Bhats" S. P. Pandit. जयोवाहरण—आह्वयतेऽस्मिन्वाहरणं a connected account; उच्येताहरणमुवाहरणं a loud narration of a connected account; hence a panegyric in verse (like the Marāṭhi *Povāḍā*) loudly chanted. According to some it has its technical meaning here *viz* a eulogistic poem beginning with some such word as जयति, embellished with alliterations, containing the eight cases and composed in the Malini or some such metre; see com. cf. Rag IV. 78. पुरस्कृत्य—having presented; पुरस्कृत्य to place in the front, present; cf. S'a. IV. महत्त्वान्स राजा शकन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्यः । p. 112. मघवत्—According to Pān. (VI. 4. 128) and the later grammarians this is derived like मघवत् (see notes to p. 11), the वत् being irregularly substituted for न्. It is however a regular vedic word, *fr.* मघ a gift, a present or wealth, Indra being the god of munificence.

P. 23. अतिसृष्टा—mark the force of अति, given once for all (never to be taken back); cf. Rag. XI. 48. मरुत्वत्—Lord of gods. In

the Vedic literature Marut is the name of a certain class of gods—the storm-gods—who accompany Indra and assist him in his warfare with the demons (the clouds, or darkness).

अनुस्तेकः—उत्तेजनमिति उत्तेकः fr. तिच् with उन् + घञ् (अ) भावे the act of being pouted up, being puffed up with pride; hence pride, haughtiness (कृतमिहितो भावो इत्ययमन्वयकल्पने). For this sense of उत्तिच् comp उत्तिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेः &c. Mv. II. 22. Rag. IV. 70. XVII. 43. अनुस्तेकः humility, modesty. Cf. with this 'modesty is the handmaid of heroism'. विक्रान्तलीकारः—this is also supposed to contain a covert compliment to king Vikramāditya. प्रभोः—mark the king's modesty. He does not call Indra a सुहृत् but 'his master'.

P. 24. जनान्तिक्कम्—the stage direction is used when a character turning aside says something to a particular individual excluding others with the hand with its fingers except the thumb and the one near the little finger extended so as to resemble three banners. See com. महाराजस्य क्रीडति &c.—a very polite way of saying 'she begs Your Majesty's leave to return to heaven'.

गम्यतां पुनर्दर्शनाय—This is the usual formal way of saying 'good-bye'. It is reprehensible to the Hindu ideas to say simply 'गम्यताम्'. In the present case, however, the king might be supposed politely to express his hope that the nymphs would see him again.

उत्पन्नभङ्गः—this is a mere device to give the heroine an opportunity to indicate her love; cf. the similar scene in S'a. II. 12. See com. एकादला—*a* necklace of pearls &c. consisting of one string only and of great length.

P. 25. वृडे &c.—Chitra, of course is joking. She knows that Uvas'i is in love with the king. भवतु—'indicates something about to be done, contrary to that to which things were tending before'. K. T. Telang, (notes on the Mud. p. 196) who quotes Rāghav. (common S'a.) in support of this meaning—भवत्विति निषेधे अरत् भवतु पूर्वते इति निषेधे इत्युक्तेः। स्मर &c.—Uvas'i means "I construe these your words into a promise to interest yourself in my affair."

क्षणविज्ञ—क्षण विज्ञः तं an Acc. Pat. अपाङ्गनया—"having eyes with beautiful (or long) outer corners. A better interpretation, however, would be 'with the eyes turned towards the corners, i. e. casting side-long looks.' A. Dic.; or having love-inspiring eyes. See com.

लवणम्बुद्राक्षी—the word लवण is used to distinguish it from 'the sea of milk &c.'. वायुद्वन्द्वं—a missile presided over by Vāyu. बल fr. अम् to throw, is something that can be thrown, an arrow and is thus distinguished from शस्त्र an instrument for cutting or killing, as a sword. It was a simple arrow discharged with an accompanying *mantra* or charm which endowed it with powers corresponding to those of the deity to whom the charm was addressed. Such an arrow had the power of hitting an unseen mark (*cf.* Śā. VI. 28), returning to the person discharging it &c.

Note:—That wonders like these, which were once regarded as the idle creations of the poet's brain or superstition, can be achieved by means of the strongly developed will-power is now shown to be more than possible by the modern discovery of the laws of Animal magnetism, and the hidden potentialities of the human mind.

महोरगः—implies hugeness of the arrow. We learn from the Mah. Bhār. that the arrows discharged by Bhīṣma and some other warriors were as big as the yoke of a carriage. उरसा गच्छतीति उरगः; the स is dropped by 'उरसो लोराच' Vārt. on Pān. III. 2. 48. बल—a large hole or burrow. सु शोभनमथं व्योम अथ; or अथपतति fr. अथ् to pierce or bore + अथ्.

P. 26. अहो नु खड्गु—expresses surprise, often agreeable; but *cf.* अहो नु खड्गु इन्द्रोपवर्षा प्रतिपत्तिम् Śā. V. p. 120. दुर्लेभस्यभिनिवेशी—अभिनिवेश means strong attachment, firm adherence. अभिनिवेशि v. l. is not so forcible. प्रसन्नम्—यगता स्था विचारः अस्मान्मथ तथ. (Bhānu. D.) thoughtlessly; hence forcibly, violently. It is more probably derived from प्रसह, ह् being changed to भ्; *cf.* प्रसह. पितुः मन्थनं पदं—the middle strife of her father Nārāyaṇa (here considered identical with Vāmana) i. e. the sky. Kālikāśa is very fond of using such periphrastic terms; *cf.* 'भात्मनः शब्दगुणं पदं' Rag. XIII. 1. There is an allusion here to the Vāmana incarnation of Viṣṇu. When the demon Bali grew oppressive and insolent, Viṣṇu, at the request of the gods, descended on earth as the son of Kaś'yaपा and Aditi in a dwarfish form. Assuming the character of a mendicant he went to the demon and begged as a boon, as much land as he could cover with three steps. This being granted the apparent dwarf assumed immense proportions, covered with one step the earth, with the second the sky and planting the third step on Bali's head pressed him down with all his legions to Pātāla. Pleased with the demon's devotion and generosity of heart, Viṣṇu conferred on him the sovereignty of the aether world and himself remained there in

his dwarfish form as guardian at the gate of his palace. The story is an old one and given in *R̥gveda* I. 22-16-20. Some suppose that Vishṇu in this hymn is identical with the sun-god who is poetically described as traversing the universe in three strides (which represent his positions in space) the first being his rise on the horizon, the second his ascending to the highest part of heaven (the zenith; Cf. *निट्येष* &c. p. 32) and the third his setting in the west when he appears to rest for a moment on the Western horizon.

सुराङ्गना—प्रसस्तमङ्गमस्या विषते इत्यङ्गना; the aff. न being added in this sense by the *Gaṇasūtra* 'आङ्गङ्ङने' V. 2, 100. **खण्डितायात्**—This corresponds to मद नयिदान् (क्षरीरात्) as gathered from the context. Other comparisons are clear. This sl. introduces the *bija* or subject matter of the next Act as required by the rules of Dramaturgy. See II 2. आदशेनात् &c.; see also com. and introduction sec. I.

SUPPLEMENTARY NOTES.

P. 10. **सुबोधस्थानात्**—Let us briefly consider here whether this attendance of Purūravas was *nitya* (regular, obligatory) or *Naimittika* (occasioned by some cause or special occasion, occasional or accidental). We are inclined to think that it was *Nitya*—regular *i. e.* occurring at fixed times. For—(1) the word उपस्थान is applied to a part of a Brāhmana's daily prayer and so refers to something regular; see also Act IV. p. p. 95,99—Where it means regular attendance (as stated periods). (2) Purūravas was a descendant of Sūrya (the sun-god) through his mother Ilá (see IV. 19). It is therefore natural that he should regularly pay his respects to his grandsire. (3) If the attendance had been exceptional the poet would probably have indicated the cause. (4) The *Māt. P.* from which the poet has borrowed his plot makes the king's attendance (though it is on Indra) regular. See introduction p. 29.

P. 25. sl. 16. अयं हि—अयाप V. l. seems to be preferable. We were once disposed to take हि in the sense of अवधारण, and so retain-ed it, but there is no propriety of this sense even. We cannot take it हेतौ as there is यत् already. अय is better on the whole though not quite satisfactory. 'She is seen once more (not a second time) to day &c.'

ACT II.

P. 28. **विदूषकः**—The humorous companion and confidant of the hero of a dramatic piece. His chief business is to stir laughter by his quaint dress, sallies of wit, his crooked form &c., and to

help the hero in his love-intrigues (विदूषको नाम नायकपार्श्ववर्ती कामपुद्-
 कर्त्थ (the third object of human pursuit) सहायः (assisting in) नयसु-
 दृश्यते । Kat. on S'ak.). He is a great deal more than the buffoon
 of western dramas. To translate the term by 'buffoon' is therefore
 to degrade it. He is not also a mere parasite. See com.

ही ही &c.—ही expresses surprise. The repetition shows the Vidū-
 shakā's joy. He is flattered by the king's having confided his secret
 to him. Rang. reads अविदाविद भोः; see com. निमन्त्रणिकः—a Brāhmaṇa
 invited to dinner. परमान्न—Delicious, rich food. निमन्त्रणैकपरवस्तुः *v.l.*—
 is not a good reading as it requires much straining to suit the context.
 It simply means 'wholly in the power of an invitation'; and then
 has the meaning assigned to it in the com. Mr. Pandit adopts
 this reading and thereby finds an occasion to make an ungenerous
 attack upon the poor professional Brāhmaṇas. स्फुटमानः—*habitually*
 breaking. This is not the present p. of स्फुट् 6 P. formed by the
 अ.ि. मान (आन *i. e.* शानच्) but a *kridanta* formed with मान् (षानच्)
 denoting habit by 'ताच्छीत्यवयोवचनशक्तिषु षानच्' Pan'. III. 2. 129. *Cf.*
 अ.ि.मानः Bh. Nit. 12. This is preferable to स्फुटन् which does not denote
 habit. आकीर्ण—*a crowded place*. See note on जनकीर्ण S'ak. V. p.
 126. कार्यासन—कार्ये legal business, settlement of disputes (*cf.* पौ-
 रकार्ये S'ak. VI : कार्य, कार्यार्थी Mrch. IX); आसन—a seat; the throne
 sitting on which a king hears complaints and dispenses justice. This
 is also called धर्मासन (S'ak. VI. Uttar. I) and व्यवहारासन (Rag. VIII.
 18). •जनसंपात—The word strikingly suggests the scene presented by a
 court of law where the tide of people is ever swelling. विमानपरिच्छन्द
 —The palace was so called probably because it resembled in shape
 a balloon or celestial car. *Cf.* मेघमतिच्छन्द the name of Dushyanta's
 palace, Sak. VI. and our note thereon. परिक्रमन्व—परि has reference
 says Mr. Pandit, to the necessarily small size of the stage on which
 he could only *walk about* to show that he proceeded to the palace.

P. 29. देवी—so the chief queen who has undergone consecration
 with the king is addressed in dramas. हञ्जे—wench ! A middle class
 female servant is thus to be addressed; while a low character is to
 be addressed as हाडे; see com. आर्यपुत्रः—Lit. son of the venerable
 (father-in-law): the husband is to be so addressed in a play. माण-
 वक—Lit. a little (wanting in common sense) man; name of the
 Vidūshaka. उत्कण्ठा—Lit. that in which the neck is raised in
 eager expectation; hence an ardent longing. Here it has a techni-
 cal meaning; a longing caused by love attended by a degree of in-
 attention to the usual pursuits. See com. ब्रह्मबन्धुः—A contem-

ptuous term for a Brāhmaṇa; lit. a cousin of Brāhmaṇas; hence a wretched or stupid Brāhmaṇa. ब्रह्मेव ब्राह्मणमिति वन्द्यस्य one who belongs to the Brāhmaṇa class (but does not possess any of their qualifications). अतिरिषेवः—Cf. to over-reach. अति-अभे-संभ्र means to lay out a scheme or a fabrication (संभाव) in order to deceive.

वानरः—वानं वनसम्बन्धि फलादिकं राति; or वा विकल्पेन नरः (a half man). The Vid. is often represented to be as ugly as a monkey.

P. 30 स्वस्ति—originally a noun; cf. स्वस्तिमती, स्वस्त्वस्तु ते Rag. II. 48; V. 17. Now used as an indec. with the dative. संगीत—singing with music and dancing; गीतं वाद्यं नर्तनं च वाद्यं संगीतमुच्यते. आज्ञापयति—Out of respect for the queen the Vid. speaks of her message as a command. It properly means 'what does her Majesty say?' The verbs आज्ञापय् and विज्ञापय् are respectively used without any idea of command or request when a person of higher rank addresses or says something to one of lower rank and *vice versa*.

देवी भवति &c.—These are not the actual words of the queen but an invention of the cunning maid. अनुचित—Mark the force of the word. She wishes thereby to appeal to Vid.'s nobler feelings. प्रविकूल—गतिगतः कूलं or प्रतीपं कूलम् lit. going against the bank or current; (opp. अनुकूल); for a similar transition of meaning comp. the words प्रतिलोम and प्रतीप.

P. 31 आर्षं &c.—Another trick of Nip.; यन्निमित्तं &c.—shows the king's उन्माद—one of the thirty three accessory feelings—and his consequent गोवस्त्रलन (blundering in names). Cf. Ś'āk. VI. 5. जिह्वाबन्धन—This implies the great effort the Vid. was obliged to make to curb his babbling propensity. विनोदविमुख—A part of the Vidūshaka's office being to keep the king in good humour by driving away his melancholy &c. by the exercise of his wit. देव्याः—equivalent to देव्यै. विद् with नि governs the dat. सुगतृष्णिका—सुगाणां तृष्णास्यो mirage, an optical illusion caused by an unequal refraction of light. In deserts it assumes the appearance of a lake &c. It is so called because the deer are decoyed by this watery appearance which they pursue with all their might without ever reaching it. Hence the pursuit of an illusory or unattainable object. The other reading (परिभातः &c. see, ft. note) is impolite.

P. 32. वैतालिकः—Lit. one singing in different *talas*; hence one paying more attention to musical measure of time than to melody and cadence; a sort of poetical wardar or bard whose duty it was to announce fixed periods of the day, to awaken princes at dawn with

music and song, &c. In his songs he sometimes referred to his master's excellences or exploits; at others he sang the glories of his ancestors in order to encourage him. Some read वैतालिकाः; but the pl. is not necessary as generally one and sometimes two vaital-kaś are mentioned in plays. The pl. नः in the following śl. is to be explained by supposing the bard to refer to his class like the Sūtradhāra reciting the Nāndi who also sometimes refers to the band of actors by using the word ' नः '

लोकान्त—Double meanings:—(1) extending to all classes of men; (2) reaching all the worlds. तमोवृत्ति (1) dark impulses or tendencies (under the influence of *tamas*); or तमःप्रधान वृत्ति: conduct chiefly influenced by the quality of darkness (one of the three qualities (constituents of the *Māyā* of the Vedāntins and *Pradhāna* of the Sāṅkhyas); (2) the prevalence or spread of darkness. The idea in the first sense is expanded in Ś'ak. V. 8.—नियमयसि कुमार-प्रस्थानानन्ददण्डः प्रज्ञमयसि विशदं कल्पसे रक्षणाय । For the second sense comp. Meg. निव्यञ्जोक्त्वा प्रतिहनतमोवृत्तिरम्याः प्रदोषाः मतो नः— is equivalent to मय्यामहे. The p. p. p. of मन् used in the sense of the present tense is construed with the gen.

एवः—*This*, that is now in the sky. This does not refer to the midday sun, as some suppose. For it is clear from the words of the king at the end of this Act (गतमर्धं दिवसस्य p. 66.) that it is 12 A. M. at the close of the Act; and the events subsequently related can be reasonably supposed to require the space of three hours; so that it is the commencement of the 2nd watch of the day (about 9 A. M.) that the bard now announces. The business time of the king. is from 6 A. M. to 9 A. M. see below note on षष्ठे भागे. According to others the time extends to 12 A. M. see com.; but then, the king has power to rise earlier from his seat. So it is about 9 A. M. that the king rises from his judgment seat. The reading एक for एव has no propriety. षष्ठे भागे—See com.; on this Wilson says:—

From the *Dasa-Kumāra* it appears that the day and night was each divided into eight portions, corresponding accordingly to one hour and a half, and they are thus disposed of: Day: first portion—the king being dressed is to audit his accounts; second—he is to pronounce judgment in suits appealed to him; third—he is to breakfast; fourth—he is to receive and make presents; fifth—to discuss political questions with his ministers and councillors; sixth—he is, as stated in the drama, his own master; seventh—he is to review the troops; eighth—he holds a military council. Night: first portion—the king is to receive the reports of his spies and envoys; second—he sups or dines; third—he retires to rest

after the perusal of some sacred work; the fourth and fifth portions or three hours are allowed for sleep; in the sixth—he must rise and purify himself; in the seventh—he holds a private consultation with his ministers, and furnishes the officers of government with instructions; and the eighth—is appropriated to the *Purohit* or priest, the Bra'mana and religious ceremonies, after which the business of the day is resumed.

आत्मनश्छन्दसर्षी—In the sixth portion the king is the master of his time. See com. The other reading does not bring out this sense. Cf. S'ak. V. 5.

P. 33. **कर्णे इत्वा**—Listening; not certainly to the strain poured forth by the *Vaidika* but to the commotion attendant upon the king's rising from the judgment seat. **प्रवेशकः**—For the definition see com. and introduction p. p. 3-4.

P. 34. **उत्कण्ठितः**—उत्कण्ठ अस्य संज्ञाना. **मकरकेतुः**—so called from the *Makara* (a sea-monster) subdued by him and represented on his banner. Notice the propriety of the word. 'By the mention of this title his invisibility is indicated.' S'ankara on the word in S'ak. III. This explains the अव्यक्तत्व of his arrows. **तपस्विनी**—Poor, helpless. तपस्विन् properly means an ascetic, and as an ascetic is necessarily a poor man depending upon others in every respect, it secondarily means one needing help, deserving pity; or तपस् may mean 'distress' (नप्यते अनेन) one in distress and deserving help. **निक्षेपः**—Any thing deposited without a seal in trust; (an open deposit—समर्थं तु निक्षेपणं निक्षेपः Mitak. on Yaj. II. 67). **अभिसंहितः**—see note on अतिसंधय p. 29. Cf. सकलमभिसंधाय M&L. Mad. I- 14.

P. 35. **सहसा**—thoughtlessly; fr. सह + term. **असा. महानस**—a kitchen; महश्च तदनस. Had it not been for a technicality of grammar (for by 'अनीदमायः &c.' P'an. V. 4. 94. अनस् has an अ added to its final when at the end of a Tat. comp.) we should have taken this as a Bah. as Swāmi, a commentator on Amara actually does. Bhānuji Dikshit therefore remarks अन्न अनसोपकरणं (i. e. of food) लक्ष्यते. अनस् properly means 'food' from अन् to breathe, अभित्यनेन; it also means a cart; comp. the cognate word in Latin *onus* a cart-load, a burden. **पञ्चविध**—viz. (1) भक्ष्य to be masticated and then eaten; (2) भोज्य to be eaten or swallowed without being chewed; (3) लेह्य fit to be licked; (4) शोष्य to be sucked and (5) वैश to be drunk. **अभ्यवहार**—fr. हृ with अभि and अव to collect together as materials for food. **साकर्य**&c.—Some read साक्या which makes the construction simple, but साक्यं is more idiomatic. The use of साक्यं as a predicative word with an inf. to which it gives a passive force is

common enough. Cf. 'एवं हि प्रणयवती सा सङ्गममुपेक्षितुं कुपिता' Mal. III. 22; 'सङ्गमालिङ्गितुं यवनः' S'ak. III. 5, the com. on it and our note *ad loc.* See A. G. § 178-180.

ननु &c.—Vid. means to say that if the lady Urvas'ī has seen him she must have been captivated by his beauty as he was with hers and that there must be a corresponding longing on her part for him which may soon lead to the union of both.

P. 36. पक्षपातोद्यं &c.—Mark the king's modesty. He means that he is quite unworthy of that princess of celestial beauties. Cf. the similar passage in S'ak. quoted in the com. Ranganātha reads 'पक्षपातोद्ये तस्यां सङ्गस्यालौकिक एव' Lit. 'Extraordinary is the predilection shown by faultless beauty towards her'. But this is not so forcible as our reading, and is but too plain to rouse the curiosity of Vid. सुकूपतया—V. l. कुरूपतया which we reject as being too prosaic and flat to suit the ludicrous character of Vid. The speech would lose all point if in his own words the Vid. were to describe himself as being unequalled in ugliness. 'The assumption' remarks Mr. Pandit, 'that he is handsome involving a transparent and therefore humorous implication that he is ugly is better than a declaration to that effect'. The Vid. here is of course humorous and jocose. Mr. Vaidya adopts the latter reading and cites the passage from the S'ak. 'मया नि चत्विण्डनुदिना तथैव दृशीतं' in support of his statement that the Vid. is always plain spoken. But *there* the Vid. is required to be serious. The two occasions are quite different.

समासतः—summarily; or better still, 'as a whole, collectively' This is opposed to प्रत्ययव्यं &c.

आभरणस्य &c.—Ornaments beautify other girls—inferior beauties—but this one herself sets off ornaments. प्रसाधनविधि here means the decorations themselves. Not that the decorations deck her person but the gracefulness of her person adds beauty to the decorations. उपमान—सामान्यधर्मत्वेन प्रसिद्धः पदार्थः things which are well known for their possession of the common attribute (constituting an उपमा), standards of comparison. प्रत्युपमानम्—a counter standard of comparison. If a comparison would be instituted between her face &c. and the known standards of comparison, such as the moon &c. their relation would be reversed. This idea is expanded by the poet in his description of another paragon of beauty. Cf. Kum. I. 41, 43-48.

The poet's power of description is seen in the different ways in which he describes perfect beauty. Cf. his description of Pārvatī—

सर्वोपमाद्भव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन । सा निर्मिता विषयजा प्रयत्नादिकर्ष-
सौन्दर्यदिदृश्येन ॥ and of S'akuntalā, S'āk. II. 9.

दिव्यरस—mark the *double entente* (1). heavenly love *i. e.* love for a heavenly being (Urvas'ī); (2) heavenly water. चातकव्रत—Vid. implies by this the king's indifference to the queen. चातक fr. चत् to beg; the चातक is said to drink no other water than that dropped from the clouds. Mallinātha (on Rag. V. 17) says ' परणी-
पतितं तोयं चातकानां इजाकरम्'। So it is wholly and solely dependent upon clouds for water. See our note in Sanskrit on the word at p. 106. Rag.

The chātaka is not a fabulous creature. It is a migratory bird which is seen in India in the rainy season and disappears in the autumn. It has a shrill but not unpleasant note, which is of the same pitch as that of the cuckoo and which much resembles the word for 'a cloud' pronounced in the vocative. Hence the bird is supposed to invoke the clouds for a shower, that it may intercept a few drops to quench its thirst. Mr. Pandit in his notes thus describes the bird that is seen in Western India—It is a small bird, smaller than the smallest dove, has a long tail and combines in itself the black, the yellow, and the white. It has a long crest on its head, of the shape of a bow with an arrow stretched on it, which is supposed to prevent it from bending its head by coming opposite the back and thereby to prevent it from drinking water lying on the ground or any water to drink which the beak is to be lowered.

P. 37. विविक्त—*a lonely or solitary place; fr. विविच् (विविच्यन्ति जना अत्र from which people separate themselves) + क्त added अधिकरणे. प्रमदवन—प्रमदानां वनं (sometimes प्रमदावनं); lit. garden for ladies. A garden attached to the royal harem so laid out and arranged as to secure utmost privacy so that the king may promenade there with the queens. आदिशब्द—A mere formal way of saying 'lead the way to'. Kings and other great personages never go out alone, but their servants walk before them to clear the way.*

का गतिः—Vid. is sorry to see that he has to act against his own wish *viz.* to dissuade the king from 'his pursuit of the mirage'. एतेन &c.—This remark is in keeping with the Vidūshaka's duty to minister to the humour of his master. प्रत्युद्गतः—such a respect he deserved as a *guest*.

इदं विशेषणं—Here the king refers to the epithet 'दक्षिण' in Vidūshaka's speech. It is capable of a double interpretation; (1) southerly; (2) polite, solicitous-to-please (especially ladies). See com. In this latter sense the term is usually applied to lovers who, even

when they are actually in love with one lady, seek to please other sweet-hearts by their pleasantry and solicitous attention (दाक्षिण्य). The Vid. uses it in the first sense. But the king whose mind is under the full sway of love understands it in the other. In the following Sl. the Wind is described to be a lover of the दक्षिण kind (see intro, p. 4).

निविञ्चन् &c.—The *mādhari* also called *rāsanti* (for both Madhu and Vasanta refer to the same season) is a spring-croeper which flowers and bears the sweet floral juice in summer. The *Kunda* otherwise called *mājlī* blossoms in the month of Māgha—two months before spring. This natural phenomenon the poet has clothed in a rich poetic garb. The Vāyu is compared to a lover who has two sweet-hearts, one the Mādhavi, young still, the other, the Kaundi grown up and somewhat elderly. He is specially attached to the former but tries to please the other by dancing with her. निविञ्चन्—has two meanings—(1) besprinkling *i. e.* generating floral nectar: (2) impregnating. नर्तयन्—(1) shaking; (2) making her dance. स्नेहदाक्षिण्य—These terms also have a double meaning. The breeze shows स्नेह (making the flowers unctuous with honey) to माधवी and दाक्षिण्य (southerliness) to कौन्दी which simply moves with it. स्नेह in the other case means love (leading to actual enjoyment). The meaning of *semen* is also hinted at. यौग-सम्बन्धन. स्नेह in both its senses and दाक्षिण्य are the chief qualifications of a lover.

P. 38. अभिनिवेशः—strong or passionate attachment. Vid. means that the king should be at least *dakshina* to the queen like the Vāyu. And the king indeed proves to be so. Cf. his remark या वैवं। उर्वशीगतमनसोपि मे &c. p. 66. प्रतीप—here used in its literal sense of 'against the current.' प्रतिगता आगे यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा; fr. प्रति + अप् water, which changes its अ to ई when preceded by द्वि, अन्तर and a preposition (by Pāṇ. VI. 3.97); द्वीप, समीप &c. Mr. Pandit reads for तत्रज्ञानये, तत्र ज्ञानये; and for हि तत्, महत्. But both the readings are not good. Such a plain statement as तत्र ज्ञानये is not only unpoetical but superfluous as the idea is already expressed in the passage तत्र मया &c.: महत् has no propriety. Mr. Pandit tries to give it a meaning by translating it by 'with great effort' a sense which the word cannot be made to have easily. And even with this sense it has no force. In our reading हि is अवधारणे 'certainly'. The king means that he's seeking peace of mind in the garden would be as futile as the attempt of a man to swim against a current when he

is being actually borne down by it, since every thing in it would tend to excite his passion and so make his case worse.

P. 39. पञ्चबाणः—For the five arrows of the God of love see com p. 48. According to others they are अरविन्दमञ्जेकं च शिरीषं च नमुम्वलं । पञ्चे गानि प्रकीर्त्यन्ते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥ These are his flowery arrows. Other arrows are also mentioned: उन्मादनस्तान्ध शोषणस्तम्भनस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पञ्चबाणाः प्रकीर्तिताः ॥ मलयवात—The breeze blowing from the south in spring and always associated with it. Malaya is a mountain in the south of India known for its sandal trees. The breezes blowing from the Malaya mountain are poetically supposed to waft the odour of the sandal trees and other plants growing on the mountain (Cf. Git. ललितलबंगलतापरिशीलन-कोमलमलयसमीरे) and thereby ruthlessly to inflame the passion of persons smitten with love. Cf. कथय कथमिवाशा जायतां जीविते मे मलय-भुजगवान्ता वाप्ति वाताः कृतान्ताः ॥ Bhā. II. 28. अयमनदाक्षिण्य दक्षिणानिल-हतक पूर्वास्ते मनोरथाः कृतं कर्तव्यं, वहेदानीं यथेष्टम् । Kād.p. 252. सहकार—A kind of mango tree, known for the sweet fragrance of its blossoms, so called probably because of its being a favourite haunt of lovers (lit. that which brings together). Malaya breezes, mango-sprouts, voice of the cuckoo &c. are poetically represented as the excitors of passion (कामोदीनगानि).

अनङ्गः—so called after his body (अंग) was burnt to ashes by Ś'iva when he attempted to shoot his dart at that Deity. Cf. Kum. III. 72. प्रतिगृहीतं—Accepted (so as to be one's own property) प्रतिग्रह has a technical meaning. It means 'what one receives with the intention of having the property in it transferred to himself'. The king means that he receives the blessing so that he may enjoy the fruit of its fulfilment. Here the king of course shares the belief that the words of a Brāhmaṇa (no matter he is so in name alone) must prove true. वसन्तावतारः—heralding the advent of the spring.

P. 40 कुरवकं—(कृत्स्नित ईशया अलीनामण्यमकरदन्ताद् रणेऽप) A kind of small red flower. See com. उपोढ—(fr. उप+वृ) developed or grown up by gradual increment. Cf. कितावद्धतिनामुपोढतयसां &c. S'āk. V. 9. मुग्धत्वस्य &c.—The first two lines describe youth in a concealed state (मुग्धत्व or the state immediately preceding youth) and the third line the first manifestation of youth. The three words कुरवक, राग and रजः may respectively refer to their secondary senses of childhood (कुरवक primarily implying scantiness of honey), feeling

of love (the precursor of youth) and puberty (the first manifestation of youth).

मणिकिन्ना—may be a slab set with jewels or a marble slab. **सनाय**—lit. one having a lord or protector; hence secondarily provided or furnished with. Mark how the original sense is quite lost sight of. **अतिमुक्तलता**—same as **माधुरीलता** (called in Marāthi **योगरा** or **करतूर-योगरा**, **अतिकास्ता युक्तं शोभस्यत्**. It has very beautiful white flowers.

“The beauty and fragrance of the flowers of this creeper give them a title to all the praises which Ka'lida'sa and Jayadeva bestow on them. It is a gigantic and luxuriant climber; but when it meets with nothing to grasp, it assumes the form of a sturdy tree, the highest branches of which display, however, in the air their natural flexibility and inclination to climb' Sir William Jones Vol. V. p. 124. as quoted by Sir M. Williams in his notes on the S'a'kuntala.

उपहारः—showing one's respect (fr. **वर** with **उप** to approach or move near, to serve); hence the means or materials of showing respect, such as a collection of flowers. **प्रतीच्छति**—expects, is waiting for. Cf. S'āk. p. 157. Here the bower is spoken of as though it were a conscious being intentionally making preparations to receive the king.

P. 41 **ललितलता**—Here the vernal creepers are compared to ladies beautifully attired and captivating men by their charms. Cf. S'āk. VI. p. 157. **सखे क्लेशविष्टः प्रियायाः किञ्चिदनुकारिणोऽपु लतासु दृष्टे विलोभयामि । नम्रमिदयासु**—shows womanly modesty. **धृति**—fr. **धृ** to hold fast as to a thing which gives pleasure; hence to be pleased. Cf. Rag. III. 10 XVI. 82. **दुर्ललितं**—**दुष्टं ललितमस्य** spoiled by fondling, obstinate in will, wayward, hard to please &c. **अहल्याकामुकस्य**—**कामुक** fr. **कम् + ङक** added **कर्त्तर**. According to Rāmāyana (Bālakāṇḍa Ch. 48) Ahalyā was the first woman created by Brahmā who gave her to Gotama. Indra who was captivated by her enchanting beauty on one occasion assumed the form of her husband in order to deceive her and seduced her in his absence. According to another account Ahalyā knew the god in disguise but in her wantonness of heart yielded to his desires. When Gotama returned home he saw the profligate god running in his disguise and understanding in a moment what had happened pronounced a dreadful curse upon him, which impressed upon his body a thousand marks resembling the female organ of generation afterwards changed into ornamental marks resembling eyes and deprived him of his virile powers, and also caused his wife to be a stone (according to Padma P.) for thousands of

years until Rāma, the son of Das'aratha, should release her from that form.

Such is the Paurāṇika story which, however, takes its rise from the original Vedic conception being misunderstood in later times. Ahalya' is the *Dawn* or *Night* which gradually disappears as the *day* approaches (अहनि लीयमाना). She is metaphorically spoken of as the wife or sister of the sun who pursues her and is also metaphorically called her *ja'ra* (स्वसु र्ने जा र उच्यते Rg.VI. 55. 4.); she grows feeble and feeble and finally disappears as the sun rises. And Indra is often identical with the sun. Also in the Taittirīya Sāmbitā, and the Śatapatha Brāhmaṇa which comments upon it Indra is spoken of as the ravisher (*ja'ra*) of Ahalya'. The allegory is well explained by Kuma'rila Bhatta, a celebrated Mīmāṃsaka, in his Tantravārtika* who makes Indra (the sun) carry away Ahalya' (the shades of night). Darkness prevailed before the creation; and the Rāma'yana representing Ahalya' as the first born daughter of Brahma' evidently refers to 'night, or the primeval darkness'. According to some, as Indra is the god of rain and Ahalyā means unploughed land (अ not + हल a plough and aff. यत्) this allegorical story of Indra's connection with Ahalyā may refer to the conversion of cultivable land lying untilled into a fertile one by means of rains.

वैद्यः—The reading वज्र is meaningless. According to one account (see com) the Moon was an accomplice of Indra in his seduction of Ahalyā. The Vid. humorously calls him a physician probably referring to his being the lord of herbs (औषधीपति). He also calls himself a *vaidyā* as he has to cure the king of his love-malady. So in the S'ak'. the Vid. says—सङ्घिन एव भूयं पि सङ्घिनत्वम्याधिना । न ज्ञाने कथं चिकित्सितस्यै मविष्यति । p. 155. अत्र—in these love-matters. उन्मत्तौ -foolish or stupid (as proved by the result). Vid. means, as Som's advice proved disastrous to Indra, so whatever I propose to you serves to augment your agony instead of palliating it. I am therefore a fool since I proceed in a matter in which my efforts have been already futile. This is of course slightly sarcastic. Cf. एव तावदुन्मत्तः । अहमपि एतस्य सङ्घेन ईदृशवर्णं इव संवृत्तः । S'ak. VI.

P. 42. अतिस्नेह &c.—The king says this taking Vidu'shaka's remark literally. Vid. is flattered by the compliment and says in the next speech that he would devise a remedy. समाधि—properly

* एवं समस्ततेजाः परमेधरत्वानिभिन्न इन्द्रसम्बन्धायः सधिता एव अहनि लीयमानाया रात्रेः अहल्यासम्बन्धायः कयात्मरूपरणे हेतुत्वात् अीर्यति अस्मादनेन वा उद्दिशेनेति अहल्याजारः न परस्मी व्यभिचारात् ।

a term of *Yoga*: here means 'concentration of the mind on a particular subject. निमित्त—a good omen, such as the palpitation of the right arm or throbbing of the right eye. See notes on III. 9.

न सुलभा—some read अदुलभा; but this reading must be rejected as it involves a fault of poetic composition called 'अविशृष्टविधेयांश'. Here the negation being emphatic must have a principal position and must not be subordinated by being made a member of the Tatpurnsya compound (अदुलभा). For a fuller explanation of this fault see our note on Rag. I. 21. च-च- This particle is often repeated with two assertions in the sense of 'on the one hand, on the other hand, though yet', and expresses antithesis. अनङ्गविचेष्टितं—The powerful (वि) action, sport or play of Love viz. the twitching that he felt. For the idea comp. ज्ञातमिदमाभमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः कलमि हस्य Sak. I. 15. अभिसुखीभिव च &c.—The king suddenly feels his longing relieved as though the fulfilment of his desire were at hand. From the sensation of pleasure he experienced he fancies that the fulfilment of his desire was near. Cf. सतां हि संदेशादेवु बस्तुषुः पमाजमन्तः करमवृत्तयः। The pl. ° सिद्धिषु may indicate a general statement—a feeling such as people experience &c.—or may be *metri causā*, as Mr. Pandit remarks.

यान—means here 'passage' or 'a path'; traversing along the heavenly path or journeying through the air. निर्दिष्ट—definitely pointed out.

P 43. सखि तदा &:—The allusion is to Chitrলেখà's speech दूढं जलु लमा &. p. 25. अपहस्तित—p. p. of the denom. verb fr. अहस्त (असारणार्थं हस्तः अहस्तः). This is a stronger term than दूर्गङ्गन. सम्प्रधार्यताम्—let the matter be carefully thought over; *i. e.* whether it is a proper course for you to follow. तावन्—just, beforehand *i. e.* before you have actually gone into his presence, when it will be too late. मदनः खलु. &c.—Cf. Shakspeare, Romeo and Juliet. Act II.

Jul—By whose direction found'st thou this place ?

Rom—By love, who first did prompt me to inquire

He lent me counsel and I lent him eyes.

P. 44 अन्तरायः—a hindrance or obstruction; fr. अन्तर or अन्तर and इ to go. to stand in the way (अन्तर्मध्ये अन्तरस्य व्यवधानस्य वा अपनं). Here Urv. refers to a misfortune like that mentioned at the beginning of the first Act—the outrage committed upon her by Kesi. देवगुरु—Here Bṛhaspati. When गुरु means 'a father' the term signifies Kaś'yaपा. अपराजिता—because never failing in its virtue.

Similarly Kāli, calls the protective herb of Bharata अपराजिता S'ak. VII. शिखाबन्धनविद्या—The hair-tying-spell. This appears to be a charm or charms which they were to repeat as they tied their hair. By virtue of the knot thus tied up they were rendered proof against all kinds of danger. According to foot-note 2 this Vidyā consisted in tying up the hair by means of an enchanted thread; but this does not seem to be intended here. This Vidyā must not be confounded with the *Tiraskurini* referred to further on. See *infra* p. 46.

विस्मृतं &c.—Kāliḍāśa uses this participle in an active sense; cf. S'ak. V. मयूर विस्मृतोति एनां कथं p. 118, and पूर्ववृषमयसंगादिस्मृतो भवान् p. 141. Rāghavabhatta explains this as विस्मृतं विपते अस्व by affixing the *mutab* aff. अच् by Pan. V. 2. 127. Urvas'ī was so much engrossed by thoughts about Purūravas that she forgot everything about the Vidyā.

सिद्धमार्ग—The path or region of the *Siddhas*. The *Siddhas* are a class of semi-divine beings, of great purity and holiness and possessed of the eight supernatural faculties (सिद्धयः), *viz.* अग्निमा महिमा चैव गरिमा लयेना तथा । प्राणिः प्राक्कायमीक्षित्वं वक्षित्वं चाह सिद्धयः ॥ To this is sometimes added कानावसायिता. They are supposed to inhabit the region between the earth and the sun. According to some their region is below the world of the moon. The region meant here is probably near the Himālayan peaks (see Kum. I. 5.).

P. 45. विशेषपावनेषु—See com.; cf. Rag. XIII. 58. अवलोक-
जत इव—The city was mirrored into the mingled waters of the Ganges and the Jamunā. The metaphor is suggested by a person's looking into a looking-glass. 'It is considered as leading to the acquisition of religious merit to look into sacred water as in a mirror so as to see oneself reflected in it'. Pandit, प्रतिष्ठान—The capital of Purūravas, situated according to the poet at the junction of the Ganges and the Jamunā which afterwards was called Prayāga. According to the Hv. it was situated on the north bank of the Ganges in the district of Prayāga (उत्तरे जाह्नवीतीरे प्रतिष्ठाने महायज्ञाः । राज्यं च कारवायास प्रयाने वृथिवीपतिः ॥).

This cannot be the town of the same name situated on the Godāvarī and capital of S'aliva'hana. Proofs—(1) It is clearly stated here as being situated on the Ganges. (2) The king uses a simile taken from the junction of the two rivers (II. 15); the sight therefore was quite familiar to him. (3) The king and Urvas'ī go for sport to the forests of the Hemakūta (Act IV); it is not likely that they would go to

such a distance if their capital was on the Gokū'vari. (4) After his return to the capital the king takes a bath, on a festival-day at the confluence of the Ganges and the Jamuna, Act V. p. 122. (5) It was the capital of the Lunar dynasty of kings whose territory lay to the west of the Jamuna and in the Doab, and who do not seem to have possessed any thing as far south as the Gokū'vari.

शिखाभरण—crest jewel;—implies both its uncommon beauty and position towards one end of the city. Mr. Pandit thinks the ornament referred to here is the modern *mūḍā*, but that does not seem to be possible.

P. 46. **प्रयमोदित इव**—By comparing the king to the moon and Urv. to moon-light and suggesting thereby their invariable connection (*cf.* Kum. IV. 33 कश्चिना सह याति कौमुदी), Chitrakelā implies a corresponding eagerness on the part of the king to see Urvasī. The idea here is that the moon rises first and moon-light follows, however short may be the period between the two acts. **कौमुदी**—For derivation, see *com.* **सविशेषं प्रियदर्शनः**—Because Urvasī now sees him with the eyes of Love.

तिरस्कृतिणी—Not a magic veil, as Mr. Pandit would have it; but a *Vidyā* or charm by which the celestial beings (deities included) could render themselves invisible to any one. To remove the **तिरस्कृतिणी** (*निरस्कृतिणोपमंत्रय* p. 53.) means to withdraw the spell or to undo its effect by repeating a counter-charm or so. The *tiraskarini* could act even on others: *cf.* Śāk. VI. p. 179, where Mātali is described as proud of this art; he is not likely to use a veil **प्रतिच्छन्ना**—Though herself invisible she is of course able to see others; she is also visible to the audience though invisible to the king and Vid.

'Being visible to the audience and invisible to individuals on the stage is a contrivance familiar to the plays of various people, especially our own, as the ghost of Hamlet, that of Banquo, Ariel in the Tempest, and Angino in the Virgin Martyr, who repeatedly enters invisible. The wardrobe of some of our old Comedians comprised a robe to walk invisible, which Gilford supposes was a dress of light gauzy texture. Something of the kind is used here apparently, as the stage directions are 'covered with a veil' and 'throwing aside the veil'. Wilson. Of course this remark applies to the actors' dresses and not to the *Vidyā*.'

दूष्णीमास्ते—For he does not hear the words of Vid.; so deeply is he engrossed in thinking of Urvasī.

P. 47. **आस्मानं विकल्पते**—Flatters or boasts of herself (by holding aloof or remaining inaccessible). In this sense, however, the verb **विकल्प** is more often used intransitively. Some read **कृतार्थयति**

for विकल्पते, which means 'makes her life fruitful'. But the former better suits the context. **मानुष्यं विदम्बते**—Ohitra. means that Urv. can know the woman by exercising her superhuman power. Not to do it is to show oneself as helpless as a mortal who cannot do it, विनेमि &c.—See com. Nothing is more painful to a woman than the existence of a rival wife. ननु &c—Do not I say, don't you hear &c. ननु is so used to call the attention of a person to something already referred to. स्वप्न—Cf. the cognate words *sopor* (L.) sleep, *schlafen* (Ger). प्रतिकृति—प्रकृष्टा, प्रतिनिधेयी कृतिः delineation of a likeness, a picture. The two expedients mentioned here are those usually resorted to by lovers to dispel their longing. **हीनसत्त्व**—Of low magnanimity, ungenerous (in that it entertained unworthy thoughts about Pur.), or void of courage (fr. हीन p. p. of ह्य, abandoned, destitute, and सत्त्व). सत्त्व-वतः भावः lit. existence; and as existence is coextensive with life it means life, spirit, power of endurance &c.

P. 48. अनुपपन्न-उपपन्न come near to (the desired object), अनुपपन्न not leading to the desired end, impracticable, impossible. न-न—The two negatives form an emphatic affirmative. असमाप्त्वं—Notice the grammatical anomaly. Syntactically दशाप्त्वं becomes the subject which is absurd. We must therefore take त्वं as equivalent to असमाप्यतः with the additional force of the indec. participle. समाप्य *v. l.* is against the context; it goes against the king's उभयमप्यनुस्पन्नम्. For the idea cf. त्यागालिख्य प्रपन्नकृपितां धातुरागैः क्लिष्टायमान्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुं । भवैस्तावन्मुहुःपथितैर्दृष्टिपलुप्यते मे &c.२ मत्संभोगः कथमुपनयेत्स्वयमप्यपीति निशामाकाङ्क्षन्ती नयनसलिलोत्थीरुहस्य वक्ष्यन्ते ॥ Meg. II. Comp. also S'ak. VI. 22. इजं—इज् means constant acute pain; fr. इज् to break to pieces. वापि—or perhaps.

P. 49. तस्मिन्काले—After the second alternative, the king speaks of Urv. less familiarly and more politely. समागमननोरथान्—The pl. is necessary. It shows how often the king thought of her. Comp. such expressions as संकल्प-मनोरथ-ज्ञातलब्धं समागमदुःखं &c.; इथैव संकल्पयन्ते राजसमनङ्ग नीतेसि मय्य विवृद्धि । S'ak. III (extra). कृती—One who has attained his end. This is preferable to सुखी *v. l.* which simply means happy. Cf. काम इयनीं सकामो भवतु &c. S'ak. IV. The king means that his mental anguish is too severe for him to bear and that he would fall a victim to it if he would not obtain his desired object. If then it is the object of Kāma thus to kill him let him satisfy his desire.

मान्—is emphatic; *me* whose longing is none the less intense. प्रतिवचनश्च—As already remarked the Prakṛta gen. stands for the dative; see com. प्रभावनिर्मितेन—Because she had none natural with her. अविधा—Help, help! अविहा should rather have been retained. It is probably a corruption of अन् + इह 'protect me here' and so it is an exclamation used in calling for help in danger. निर्दोक्त—निश्चयेन मुच्यते, कर्मणि घञ् (अ); that which is cast off at certain fixed times; a slough.

P. 50 अक्षराणि—This probably means a few letters hastily scribbled out and not a formal letter. नास्त्वद्यतिः &c—See com; the king does not expect such a fortunate thing as his receiving a letter from Urv. to happen; and hence his remark. The sense is whenever a person has an ardent desire for a thing there is nothing that he does not imagine as happening in fulfilment of it. Cf. मनोरथानामनष्टप्रपाताः v. l. S'āk. VI. 10. अनुवाच्य—Reading to himself. Mark this sense of वच् cau. with अनु. नागरिकः—lit. town-bred; clever, polite; see com.; cf. S'āk. V. नागरिकवृत्त्या संज्ञापयैनाम्. अज्ञाता—Whose heart—real state of feelings—is not known to you. यदि नाम—if at all; I am not in fact. Urvas'ī means—if it were true that I did not care for you even when I knew of your love how is it then that, even before I was aware of your real feelings, the Nandana breezes and the heavenly Pārijāta flowers alike failed to relieve my torment on your account? Your supposition therefore is wrong. My anguish is even greater than yours. A couch of flowers, cool breezes &c. are the stock remedies of persons suffering from the pangs of unrequited love. Cf. with this S'akuntalā's love-letter—तव न ज्ञाने हृदयं मम पुनः काम्यो दिवापि रात्रावपि । निर्घृणं तपति बलीयस्त्वापि वृत्तमनोरथानि अङ्गानि ।

P. 51. कमलनालायमानैः अङ्गैः—which bear a silent testimony to his equally great yearning for you. स्वस्तिवाचनक—वाचन fr. वच् cau + वृत् (अन्) + क added स्वार्थे. It is a present of sweetmeats &c. offered to a Brāhmaṇa on auspicious or festive occasions when he pronounces blessings by reciting holy verses. Mr. Pandit reads वाचनं (वाचनं) and remarks—वाचन is doubtless a very old corruption, the वाच of the Marāṭhi language, of उपायन. The corruption has been improved back into a Sanskrit word वाचक as will be seen from the following clerical verse usually repeated by the woman who gives an upāyana such as is described here. उपायनमिदं तु व्रतसंपूर्णहेतवे । वाचकं हि जन्मार्थं साहित्यं ददाम्यहम् ॥

समान्वासनमिति &c.—It is something more than that. उरवाहरण-
Declaration of love; or song as Mr. Pandit takes it. See *Supra* our
note on जयोदाहरण p. 22.

P. 52. उत्पश्यन्ना—With upturned eyelashes; here stands for
उत्पश्यन्मयनेन—with eyes fully staring at it. नखिरेक्षण—With eyes
exerting a maddening influence like wine; hence with fascinating or
bewitching eyes. See com.; comp. Shelley quoted by Mr. Vaidya—
Wilt thou not turn those *spirit-beaming* eyes and look on me ?

अथ—Here, now that the king has thus avowed his love. समविभागा
—Equally divided between us two; cf. further on sl. 16. स्वहस्तः—
Autograph. Mark the force of स्व; Urvas'i cannot deny it afterwards.
कुञ्जम् &c.—The appearance of the flower is the harbinger of the
coming fruit. Vid. means that Urvas'i is sure to see the king soon.
For the idea, cf. our note on अंकुरितं &c p. 20. विसंबद्—not to be in
agreement with, fail to fulfil one's promise, hence to deceive &c.
क्षम—fr. क्षम् to endure, क्षम्यते इति (घञ्) that can be endured; fit
for, becoming, proper. When it means enduring; able &c. it is
derived as क्षमते इति with अच् added कर्त्तरि. Mark the poet's skill in not
bringing forward Urv. at once. This serves a double purpose. It
shows Urvas'i's modesty and heightens the charm of the meeting.

P. 53. तिरस्कारिणीमपनीय—Removing the influence of the spell
of concealment. पूर्वदृष्टा—पूर्व दृष्ट. Here पूर्व is emphatic; *first seen* (and
not formerly seen) in confluence with; this is preferable to दृष्टपूर्वा. It
is a comp. सुभ्रुवा. बलवद्—Kálidása uses this as an adv.; cf. बलवद्-
स्वस्थसरीरा ऋजुमूला । S'ák. III.

P. 54. मद्रमुखि—lit. the sight of whose face is auspicious; gen-
tle one. पर्युत्सुक—Exceedingly (परि) restless. आर्त्त—Mark that this
is a stronger term than पर्युत्सुक. Cf. तपति तनुगोषि मदनस्त्वामनिशं मां पु-
पुनर्देहस्येव S'ák. III. 15. साधारणोर्ब &c.—अर्थ refers to the longing
expressed in the first and second lines; or better still, प्रणय may mean
a 'prayer' and then refer to Chitrakha's speech 'महारजिनानुकम्पनीया
(यथा मया सानुकम्पनीया तथा भवतीभ्यामहमपि इति प्रणयः). Cf. S'ák. quoted in
the com. and Raghavabhatta on it. Mr. Pandit says (see com.) स्मरं
प्रति प्रणयः and makes it refer to the fourth line. But that does not
seem to be a natural meaning. तस्मिन् &c.—A general maxim which
indirectly expresses a request to Chit. that she should try to bring
about a union between him and Urvas'i. Ranganāth reads the 2nd
l. as आर्त्तं न पश्यति पुरुरवसस्मदर्था, but symmetry requires our reading
(आर्त्तं पुरुरवसं well corresponding to पर्युत्सुकां तां). The third and fourth
lines too he reads differently (see com.). But यतस्व तां कौयुर्वा &c.

is too prosaic for Kālidāsa; an indirect request in the form of a *śāntān* is more poetical than one directly expressed. Besides what is the propriety of the loc. इन्दुविन्दे? सहेन &c.—Mark how the poet draws his similes from every-day-life.

दूती—A go-between, a female messenger conversant with love matters. See Māl. Mād. III. 15. Mud. III. 9. Jagaddhara quotes the following as the qualifications of a *dūtī*:—पटुता धृष्टता चेत्कीञ्चनकृत्वं प्रतापम् । देशकालज्ञता चैव दूतीकृत्ये गुणा यताः ॥ लघु—Suddenly, too unexpectedly. The poet purposely makes her remove the *tiraskarini* that the king may hear her reproach of Chitrakēhā.

P. 55. आचर—The customary formalities; see *com.* Some read आकारं 'adjust your features, compose yourself'. But the context does not justify this reading. Urvas'ī has already had time to compose herself. Chitra. means that Urv. should give up jesting and should first salute the king. Mark the growth in the familiarity of the nymphs with the king. They can jest in his presence. Further on (p. 90) Chitr. calls the king 'वयस्य'.

नाम—Indeed, to be sure; or 'I admit that' &c. See. *com.* जय-शब्दः—जयस्य शब्दः the expression of 'victory to you'. सहस्राक्षः—See note on अहत्याक्षयुकस्य p. 41. पुरुषान्तरम्—A *nitya samāsa*. The king means—'I have indeed got a victory now (gained my object). For by saluting me with the expression not hitherto addressed to any one but your master, the great Indra, you have accepted me as your lord (and husband).

P. 56. चित्रलेखे &c.—Mark the poet's genius in calling away Urvas'ī at a time when she most wished to be in the company of her lover and thereby giving variety and interest to the action. *Comp.* the similar scene in S'āk. where S'akuntalā is indirectly called away by Gautami—चक्रवाकवधुः आमन्त्रयस्व सहचरम् &c. p. 86.

भरतेन—A sage of *hoary* antiquity, since even Kālidāsa calls him a *Muni*.

He is the founder of the science of Music and Dramaturgy. His celebrated work is called 'the Bharata-Nāṭyasāstra', which is mainly a metrical composition divided into 38 chapters and contains among other particulars precepts and rules about every particular regarding dramatic composition. His time or age is generally considered to be later than the Sūtra period of the Vedas, as also the epic age of the Rāmāyaṇa and Mahābhārata. 'It is fairly within the Paurāṇic times, or perhaps at the junction of the Darsāna or Rationalistic and Paurāṇic or early Bra'hmanic times. The various references cannot take the

present work (*Natyasāstra*) beyond the first quarter of the fourth century before Christ. *H. H. Dhruva*. The sons of Bharata at the desire of king Nahusha who had obtained the temporary sovereignty of heaven, brought down the drama to the earth from heaven.

अष्टसायनः—See introduction, Sec I. **ललिताभिनय**—Abhinaya is of four kinds—आंगिक, वाचिक, आहार्य and सात्विक. The sixth and seventh chapters of Bharata's work deal with the sentiments in all their details, and their exhibition, while the next three chapters deal with gesticulations of different kinds. **सलोकपालः**—The *Lokapalas* are the guardians of the eight quarters; for their names see com.

P. 57. **अनपराद्ध**—See note on अपराद्ध p. 10. **प्रत्यर्था**—lit. one who seeks the opposite end; hence one who stands in the way of. In law this means 'a defendant'. **वैचक्षणिक**—*Cf.* लक्ष्मण-प्रयोगः &c. p. 18. **वक्तुकाम**—Notice that the nasal of the inf. is dropped before काम and मनस्.

P. 58. **स्ववश**—over which she had mastery. Mark the antithesis between अनीक्षण and this. **निन्दसितैः**—Urvā was breathing very heavily. Her sighs were indicated by the tremor of her breasts caused by her heart palpitating tumultuously. The poet has an *Utprekshā* on this. The king fancies that Urvā's by means of the sighs she heaved forth towards him, fixed in him her heart, the dislocation of which was indicated by the throbbing of her breasts. Mr. Pandit substitutes without propriety स्तन for स्तन. For, if, as he thinks, the flowers were shaken by the motion of her body, they could not have indicated the inward trembling of the heart.

Wilson quotes from the Rival Queen—

Alex. (to Statira) My fluttering heart, tumultuous with its bliss,
Would leap into thy bosom.

वेपथे—*Cf.* *ribo*. **वेला**—fr. वेल्, वेह् to shake, tremble. *Cf.* *volvo* to roll. **सर्वत्र**—*i. e.* in all matters indiscriminately. **वैधेय**—विधेयं विधानं doing one's bidding, executing one's commands; तस्यैवमधिकारी (सर्व. अण्); one fit for a servant's work; hence an illiterate person, a fool.

P. 59. **अन्वया**—In any other way (या) than truth; untruthfully, falsely. **भङ्गिणी**—So a queen is to be generally addressed by low characters. D. R. II. 10; see also com. **चरुचरा कथितं**—*scil.* that the king is in love with Urvā's. **परिवर्तन**—Because the characters were impressed on one side only. **कथं वाचयताम् &c.**—This shows that even low-class females were taught to read and write in those days.

P. 60. अविरुद्ध—Not objectionable or idicent, fit for a lady to hear. कौलीन—कुले जनसभूहे भवं arising from, born in a multitude of men; hence a report and generally a bad report, a scandal. Or कौ ग्रथियां लीनः or कुल may mean a family; something relating to family or private matters, a family scandal. क्रीडापर्वतः—क्रीडापर्वतः पर्वतः an artificial hillock for pleasure.

P. 61. वृषभिः—सुहृ रभन्ते take pleasure अद्; the spring season. Some read वृषभि यत्, but our reading is preferable as it explains the epithet वनस्वभिय. मनोविनोदरूलेः—Supply उपविः. ० रयन्तैः v. l. has no propriety. If there are hundreds of such amusements the king has the option to avail of them; why should he be after one of them alone ?

कामार्ते जनं &c.—Notice Ranganàtha's reading given in the com. He tries to explain it but the explanation does not seem to be satisfactory on account of the unnaturalness of the reading itself. The king can appeal to Vāyu's heart and rouse his sympathy better by gently reminding him of his love for Anjanā. अञ्जना—Wife of Vāyu and mother of Māruti.

'She was the daughter of a monkey named Kunjara and wife of Kesarin, another monkey. She was in a former birth a celestial nymph by name Punjakasthali and was born on earth owing to a curse. One day while she was seated on the summit of a mountain, her garment was slightly displaced and the God of wind being enamoured of her beauty assumed a visible form and asked her to yield to his desires. She requested him not to violate her chastity to which he consented; but he told her that she would conceive a son equal to himself in strength and lustre by virtue of his amorous desire fixed on her and then disappeared. In course of time Anjanā conceived and brought forth a son who was called Māruti being the son of Maruta.

P. 62. सुायमान &c.—केसर is here पुंजाग which has a beautiful large white flower with a circular tuft of filaments in the centre. This speech of Vid. is connected with his previous speech, भो वयस्य क्रियेन् &c, after uttering which he must have gone after what seemed to him to be the *bārjapatra* but which turned out to be a peacock's feather. दुरागतं—Vid. evidently plays upon the word स्वागतं uttered by the king. प्रतिविधेयं—How to remedy or mend the matter; what suitable reply to make ?

P. 63 लोच—fr. लृ to cut; also लोच fr. लृ. कुम्भीरक—Also कुम्भीरक &c. fr. कु भूमि; hence an earthen wall; and भिर् or भित् to

break; one who breaks into a house, a robber. *Cf.* पटवर. वां—A particle indicating a question. स खलु पर० &c.—See *v. l.* where मन्त्रपत्र probably means 'a state paper, a record of ministerial counsel.' सौभाग्य—Good luck; particularly refers to a man's or woman's getting a good wife or husband. The queen's speech is ironical.

चित्तोपशमन०—Vid. wants to account for the king's apparent incoherent conduct by suggesting that he is so acting under the influence of vitiated bile. Sweet things are one of the remedies for calming down excessive bile. The remedy suggested is in keeping with the Vidūshaka's fondness for a good dinner. The student should remember that it is near mid-day when the queen appears on the scene—a time when a bilious attack generally occurs;—*cf.* मध्याह्ने च तथार्थरात्रिसमये चित्तप्रकोपो भवेत् ।

सोभनं &c.—A sarcastic remark again, भाव्यास्तितः पित्ताचोपि &c.—'This refers to a method of exorcising a ghost that has taken possession of a person. A kind of yellow (or reddish) dinner of rice is prepared and offered to it with prayer and the ghost is then supposed to let its victim alone'. S. P. Pandit. राजा मूर्ख &c.—Because Vidūshaka's speech indirectly admitted that the king was guilty. बलात्—Forcibly. Mark the force of the word. The king does not admit that his conduct was strange in any way but sticks to his first plea that he was looking for something else.

P. 64. रम्भोरु—For the Voc. ending see com. च if. दासः—The king calls himself a servant here to please the queen; but as a voluptuary he believes women to have a sort of mastery over their husbands. *Cf.* IV. 12. where he says प्रयुना रम्येषु योषितां &c. The word *dāsa* is as old as the Aryan invasions of India recorded in the Veda. See our note on *dasyu* p. 125.

मा खलु &c.—the queen says that she is not so light-hearted as not to know the insincerity of his professions and that she is justified in disregarding his supplication. But, as Mr. Pandit remarks, 'true to her character as a Hindu wife, she fears that her hauteur exhibited in spurning his prostration will cause her to regret her conduct. She means that whatever his fault, she ought not to fall short of her ideal of a good wife. And we find in the next Act that the queen does repent. The poet's object here is to exhibit this trait of a Hindu wife.' *Cf.* Kanyā's advice to his daughter—भर्तृविप्रकृतापि राषणतया मा ह्य प्रतीपं गमः &c. S'āk. VI. 18. दासिण्य-कृतात्—*v. l.* does not properly form the antithesis required by किं.

P. 65. **प्रावृष्णदी**—Which is both, turbid and rapid, **अप्रसजा**—Has a double application, **इई**—*viz.* that the queen has gone unpacified.

रस—Mark the double meaning of this as also of **राग**. **रस**—(1) love; (2) water. **राग**—affection; (2) redness of colour. **सहितां**—scil. **रमविदां**: *cf.* **उपःसविधिमनस्विनीनां न तु पूर्वाभ्यक्षांवि भावशून्यः** | *Māl.* III. 3. **भक्तिःदुःखितः**—**Rang**. thinks that this should rather be **दुःखिताश्च** :

P. 66. **मा वैई**—This speech of the king shows that he is a **Dakṣiṇa Nāyaka**. **क्रिस्वहं** &c.—The king hopes that the queen in as much as she has slighted his prostration will repent and herself seek reconciliation virtually giving her consent to his marriage with **Uras'ī** and wishes to hold out. **धीरता**—refers to the king's words **धैर्यमवलंबिष्ये**.

कर्णिकार—This is supposed to be what is called in Marāṭhi **Pāṅḍarī** which has blood-red flowers in spring with all its green leaves dropped away. **सुकुलानि**—Symmetry would require this to be in the singular number.

—:o:—

ACT III.

P. 67. After **द्वीयोदू**: read **ततः प्रविद्यतः भरतशिष्यौ**.

त्वमासनं &c.—Mark the grammatical construction. Here **ग्रह** *cau.* is treated like a root governing two accusatives, though it is not directly mentioned in the *karika* **दुह्याच्** &c. *see con.*; *cf.* **ग्रहित्यभ्योर्ष्वन्तयेदिकर्मकत्वं निष्प्रमित्यनुसंधेयं** *Mallī. on Rag. XV. 88.*

When the sage Bharata had to go to Indra's palace he took with him his pupil Pallava who had to carry his Guru's seat. **Rṣhis** took their seats with them wherever they went. If they had pupils one of them carried it in his hands. Pallava had thus an opportunity to witness the play that was enacted before the celestial assembly. Hence it is that **Gālava** asks **Pallava** about the success of the performance,

अग्निशरणः—Every Aryan householder is enjoined by his religion to maintain the sacred fire in his house, strictly protected from pollution. The daily and other ordinary sacrifices were offered into this sacred fire. A separate room was therefore consecrated to this holy fire which was to be kept burning day and night, to avoid defilement. The Fire sanctuary therefore had to be watched, for which purpose **Gālava** was appointed by the sage,

गुरोः प्रयोगेण—It appears that the management of the play was in the hands of the sage Bharata who therefore had to give instructions to the actors and look to every thing connected with the play. आराधिता &c.—He knows that it was not आराधिता owing to the unpleasant turn the events took on account of the curse of the sage &c.; but he does not pronounce his definite judgement upon his Guru's performance. लक्ष्मीदेवदेव—when Lakshmi appeared out of the milky ocean that was being churned for Amṛta the gods and the demons both wished to have her. Thereupon Indra, seeing the obstacle to future churning proposed that the churning should be carried on till the appearance of Amṛta and then Lakshmi be disposed of by *Swayamvara*. In the *swayamvara* Lakshmi being helped by her friend Vārūni, the goddess of Surā produced from the churned ocean at about the same time with Lakshmi, chose Viṣṇu. The practice of *swayamvara* or the election of her husband by a bride was much in vogue among the Kshatriyas and especially kings in ancient times. When the intended marriage of a princess was announced the various suitors assembled at the house of her father and she made her choice by throwing a garland round the neck of one of them.

The reading in the *ft.* note (no. 2) is altogether wrong as it attributes उन्मादिता to Urvāṣī throughout the play which was not the case at all. The reading कथनाराधिता भवत् is also faulty as it is inconsistent with what follows. कथे would also require हि instead of पुनः in the subsequent speech.

P. 68. आम्—expresses 'recollection' here. वारुणी—so called because 'loved by Varuṇa'. लोकपालाः—Read व after this. Here Lokapāla may have the meaning assigned to it by Wilson.* पुरुषो-

◊ The Lokapālas or guardians of the world are more properly those divinities who were appointed by Brahma upon the creation of the world to act as rulers over the different kinds of created things. The following is the list as given in the Mahābhārata, the Harivaṅśa portion.—

Indra, sovereign of the three *Lokas*, or earth and the regions above and below. Soma—of sacrifices, ascetic rites, the lunar and solar asterisms, Brahmans, and healing herbs. Dakṣa—of the *Prāja-patis*, the patriarchs or first-created and progenitors of mankind. Varuṇa—of the waters. Vaisva'nara—of the *Pitris* or manes. Va'yu—of the *Gandherbas*, of unembodied element, of time and sound. Mahadeva—of the *Ma'tris*, of the spirits of ill, of kine, of portents and planets, of

काम—पुरुषेषु उक्तमः Loc. Tat.; Malli. on Rag. III. 49. who remarks न विभर्तते इति षष्ठीसमासविभेदात्। कर्मभारये तु 'सम्बहृत्परयोक्तृष्टाः पूज्यमानैः' इति उक्तमपुद्गव इति ह्यात्। But the author of the Tatvabodhini takes objection even to this and says that this must be taken as a Nityasa-māsa having no स्वपदाविग्रह. See our note on the word, Rag. III. 49.

भवितव्यता०—A remark suggested by the words निर्गता वाणी which make 'speech' the agent of the act. The limbs act under the influence of what is to happen. He means that it was fated that Urvasī should suffer degradation and hence her slip. न खलु—Here खलु is used (जिज्ञासायां) in the sense of inquiry (indicating eagerness to know the result). Was he not angry &c.? सा खलु—Here खलु is निश्चये. She was certainly &c.

P. 69. न ते दिव्ये &c.—Here we need not wonder how the sage could punish a mere slip of the tongue with so heavy a punishment. For a theatre is something different from the quiet study-room of the critic. एषसहायस्य—Cf. भवांश्च सांयुगीनः सहायो नः p. 142; and *supra*. p. 13. उग्रस्त्रियसंघातः &c. उपतिष्ठत्—एषा with उग्र in the sense of forming a union (संगनिकरण) is Atrn. by the Vart. उपादेव-दृक्संगनिकरणविनिकरणयथाशक्ति वाच्यम्. संज्ञान—संतन्यते that which is extended (संतन् + घञ् *i. e.* अ). Cf. अतन्य; or संतनोति कुलं fr. संतन् + ञः (अ) Vart. on Pān. III. 1. 140. पुरुषान्तरं—other persons or individuals *i. e.* their hearts. Here पुरुष refers to Urvasī and is used here like the English 'man'. अपराद्धा—is pass. here. This implies a slight personification of अभिषेक्येता. This conversation between the two pupils of Bharata is intended to prepare the audience to properly understand the events to be represented hereafter.

infirmities and diseases, and of ghosts. Vaisravana—of the *Yakshas*. *Rikshasas*, *Guhyakas*, of wealth and of all precious gems. Sesa—of the entire serpent race. Va'suki—of the *Nāgas* or ophite tribes of *Pātāla*. Takshaka, younger brother of the *Adityas*—of snakes. Parjanya—of oceans, clouds, and rain. Chitraratha—of the *Gandharbas*. Kumadeva—of the *Apsarases*. Nandi, the bull of *S'iva*—of all quadrupeds. Hiranya'ksha and Hiranyakas'ipu—of the *Daityas*. Viprachitti—of the *Dānavas*. Maha'kala—of the *Ganas* or *S'iva's* attendants. Vri-trā—of the children of *Am'lyusha* the wife of Twashtri. Ra'hu the son of Sinhika'—of evil portents and prodigies. Samvatsara—of the divisions of the time, from the twinkling of an eye to the period of an age. Suparna—of birds of pray. Garura—of the winged race. Aruna—the brother of *Garura*, was made by Indra ruler in the East. Yama, the son of *Aditya*—in the South. The son of *Kasyapa*, *Amburaja*—in the West. *Pingala*, the son of *Pulastya*—in the North.

विष्कम्भकः—fr. विष्कम्भ् to bind firmly together. Vishkambhaka is an interlude between the Acts of a drama which shows in a few words the connection between the parts of the story past and future and which is expressed through the conversation of characters other than the chief ones. It is *Suddha* or pure when introduced by one or more minor characters and *Misra* or mixed when expressed by characters minor as well as low. The present Vis. is *mixed* as it is conducted by a *madhyama pàtra* and by a low one speaking *prākṛta*. वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । संक्षिप्तार्थस्तु विष्कं भो मध्यपत्रपयोजितः । एकानेककृतः शुद्धः संक्षिप्तो नीचमध्यमे ॥

P. 70. कञ्चुकी—or chamberlain; (so called probably from the Kanchuka or the long thin robe he wore) is a respectable attendant of the harem. He is represented as an old man, a Brāhmana, endowed with many good qualities such as truthfulness &c. and a clever man of business. He is particularly chosen to fill this office on account of his old age which renders him above passion.

कल्पे—fr. कल् to impel, to urge to energetic action. कल्प free from sickness, healthy, youthful. कल्याण is derived from this. लक्ष्मु- Mr. Pandit reads भोक्तुं. This would make भयोन् mean 'pleasures' which meaning is quite inappropriate. साधवन्ती शरीरं-साधवन्ती प्रतिष्ठां v. l. bringing about the fixity of our position (old age being the first qualification in the case of a Kanch.) This reading is not good as it does not bring out the intended meaning. The Kanchuki by referring to the ravages which old age daily makes upon the human body wants to point out the necessity of rest in old age.

सेवाकारा &c.—Service is itself the prison. Old age is as it were bound in the fetters of service. The Kanch. means that in old age the body gets weakened and is quite unable to undergo physical labour, which, however, is forced upon it in the case of men of his class. The body, consequently, instead of getting rest it so much requires, has to work during its weakened state as if held in thralldom by *Seva*. The late Mr. Pandit takes सेत् as subject and कारापरिणति as predicate and translates.—'But this employment of ours is such that it has incarceration for its end.' This interpretation though supported by him with arguments is incorrect. In the first place it is not *Seva* but the old age of men of the Kanchuki's type that is contrasted with the happy old age of (पञ्चात्) men who can enjoy rest in it. Secondly employment does not invariably waste the body unless it is done in old age. But there is no reference to old age

if परिणति means 'end'. A third objection is, what is this incarceration if it is not service? The bondage of service is keenly felt when it has to be borne in old age and then it is a constant source of trouble. Pandit's argument that परिणति by itself does not mean 'old age' is not valid. For it does not mean directly 'end' either. परिणति can have the meaning of oldage, when so determined by the context; and it is used in that sense in S'is. IX. 3. The rendering सेवाकारा—सेवारूपा may also do. स्त्रीषु—having to guard women he has not a moment's respite.

The entrance of the Kanchuki is generally marked in Sanskrit plays by his thoughtful observations on old; age and his consequent decrepitude and the serene dignity which age imparts to his mein adds to the impression he makes on the audience.

सनियमया—'observing the rules'. Every *Vrata* has its rules such as fasting altogether or during a particular portion of the day, bathing more than once, wearing particular kinds of garments &c. व्रत०—This is in all probability the संकष्टचतुर्थीव्रत, the fruit of which was प्रियानुपसादन.

P. 71. मानः—ईर्ष्याकृतः क्रोधः । वृत्तान्तः—The general aspect of things. वृत्तः अन्तो यस्य. उत्स्कीर्ण—carved or sculptured out. धूमैः—The smoke of incense. The pl. shows that the incense was burnt in different places and the fumes were coming out through several latticed windows. धूमैः would have been simpler. वडभिः—the sloping roof of a house: here 'eaves'. This word according to Mr. Pandit is the origin of the Marathi वडवी. संदिग्धपारावताः—पारावत is the ash-coloured wild pigeon. As the curls of smoke issued forth from the windows it was very difficult for the beholder to distinguish between them and the pigeons sitting underneath the eaves. They were mistaken for each other. Mark the meaning of संदिग्ः; it properly means to besmear or anoint a thing so well as to conceal its proper appearance; hence to produce on one thing the appearance of another. The use of the word indicates the presence of the pigeons there.

आचारप्रयतः—'clean owing to their having performed the customary acts, such as washing the hands and feet, cleaning the face, putting on fresh clothes &c. Such acts induce bodily purity which is enjoined for all religious performances (cf. Rag. I. 35,90.). Lamps must be lighted after purifying the body as they are sacred objects. Rang. says आचारे प्रयतः व्याहतः 'engaged in'; but this sense of प्रयत is

rather unusual. सपुष्पबालिषु—Here बलि may simply mean 'offerings'. The places where the auspicious lights were placed were decked with garlands of flowers. Or better still *bali* may mean worship performed with flowers and other materials of adoration. Cf. अवधितबलि-पुष्पा &c. Kum. I. 60. अवधितानि बलिकर्मर्यासानि कुमुदानि S'ak. V. It appears that it was a common practice—which obtains in rare instances now, or on special occasions—in those days to worship first the places where the lights were to be placed. The places as occupied by the evening auspicious lamps were considered holy and the homage of worship was paid them in the shape of flowers, rice &c. They were also probably decked with *rāngoli* decorations. स्यानेषु—The places where light is necessary, and where lamps are generally placed are, the *sanctum sanctorum* of the household deities, the principlal hall, the verandas, and other frequented rooms.

सन्ध्यामङ्गलम्—The evening lamps, as dispellers of darkness and the fears attending it, are naturally considered auspicious; their punctual illumining at the evening twilight is supposed to induce Lakshmi to enter the houses which are thus lighted, and prosperity follows her foot-steps. These lamps are saluted as holy objects and worshipped like other deities. सुदान्तवृद्धाजनः—The old matrons of the house and not the old servant-maids of the inner apartments; this latter meaning is precluded by the epithet आचारप्रयत्नः. The matronly kinswomen of the king would personally do the work of placing the lamps. सुदान्त—सुदः अन्तः यस्य lit. free from pollution all round; is the apartment or apartments exclusively assigned to the women of the family. The idea of a harem is different; it contains the wives of a man. But the *Suddhānta* is occupied by the mother, sisters, aunts &c. of the householder. Purūravas has only one wife. जनः conveys a plural idea generally when at the end of a compound. Cf. सखीजनः p. 17. वृगशावैः सममेधितो जनः S'ak. II. 18. सुदान्तवृद्धो जनः v. l. is decidedly inferior. The work of placing lamps was generally done by the women in ancient times, while वृद्धोजनः will include males. But which are the males that can place the lamps? Not certainly the eunuchs, mutes &c.; the only aged attendant of the *Suddhānta* is the Kanekukī, but he is never known to perform this office.

पदिजन—shows that there was darkness in the earlier part of the night. गिरिरिच—shows the hugeness of the king's body. He was not spare-built, but stout and stalworth, such as Dillipa was. Cf. Rāg. I. 13. गतिमान्—This epithet is necessary to explain t

comparison. A mountain is steady while the king who was coming out was in motion. If therefore a walking mountain can be imagined the king can be compared to it. But the mountain cannot walk in its present condition divested as it is of its primeval wings. The poet, therefore, uses the expression अपक्षलोपात्. Mountains once possessed wings which were subsequently clipped off by Indra. See our note on Rag. I. 68, III. 42. If a winged mountain is therefore thought of it can be supposed to move and then would resemble the walking king. The idea is rather extravagant. Nārada is similarly compared further on to a tree in motion. See. V. 19. अनुत्त &c.—The female torch-bearers are here compared to the Karṇikāra trees which are tall and bear flowers on them. The female attendants were also of high stature and had in their hands torches which shone like flowers on the Karṇikāra trees. A thin, straight and tall form in the case of women is highly admired by Sanskrit poets and compared to a Yashti or stick.

P. 72. कार्य—the business of state (which had the temporary effect of drowning his uneasiness). अविनीद—In the night the king being unengaged his uneasiness will return and in that state the hours of night will appear to him more than usually long. For the idea cf. एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं त्रिषददीर्घतराम् S'āk. IV. 15. सभ्यगरामहनि न तथा पीडयेद्विप्रयोगः । शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनीदां सर्वां ते ॥ Meg. II. The opposite would be the effect when the two lovers are together; cf. अभिदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् Utt. I. 27.

सुदर्शनः &c.—whence a good view of the moon can be commanded. रोहिणीसंयोगः—Rohini is a lunar asterism of that name (the *Hyades*) figured by a cart and containing five stars. It is so called from the reddish appearance of the principal star (*Tauri-αdebaran*; रोहिणी also रोहिनि being the fem. of रोहिन red, by Pān. IV. 1. 39.). As personified Rohini is one of the daughters of Daksha and the most favourite spouse of the Moon. Cf. उपरागन्ते जज्ञिनः ससुगता रोहिणी योगम् S'āk. VII. 22. द्यस्य &c.—The king is in doubt as to the nature of the vow and the real motive of the queen in inviting him to the terrace. He, however, has a vague suspicion that his expectations might be realised (see p. 66 प्रणिपातलङ्घनात् &c.).

P. 73 अवधूत &c. When their proud wives are angry with them the husbands go the length of appeasing their wrath by even prostrating before them. Purūravas had resort to a similar means of appeasing his queen (p. 64). Dushyanta falls at Śakuntalā's feet though for a different purpose; S'āk. VII. p. 201.

But proud women slight such marks of contrition in the excitement of anger for which in their cooler moments they feel stung with remorse. निभृतेः—'Secretly'. We are tempted to take this as an adv. on the analogy of ज्ञेयैः, नीचैः, दुष्कैः &c. निभृत would have been gramatically less objectionable, but there is no Ms. authority for it. It may also be taken as an adj. qualifying अनुनयेः, but then the sl. would lose it's force considerably. The conciliatory attitude of the wife takes effect, no doubt, in the end. The wife feels remorse, but she is always loath to show it. She is unwilling openly to admit her mistake. The reason of this is furnished by the epithet मनदिवन्धः—(पद्मस्तं मनः आसां विपते) 'self respecting, proud.' Such women cannot tolerate their husband's flirtations. They jealously guard their female rights. The variant noticed in the com. is not supported by good Mss.; besides अनुस्येः is meaningless, as remorse on the part of the husband is not the point of the context. Mr. Vaidya substitutes अनुनयेः for अनुस्येः; but the context does not justify this, either. For, not only there is no अनुस्यदिविधत्त्वं but on the contrary the king has already said that he would not himself move in the matter. गंगातरंग—after this read सभ्रिकेण which has been omitted in the Sanskrit version. समाना भीर्यस्य स सभ्रिकः गंगानरंगणां सभ्रिकः। *Tarangas* (ripples) are waves that slowly rise and fall. So this shows that the steps were built of white shining marble and their slope was gentle-यथा—gives the reason. Just as the approach of the sun is heralded by Aruṇa (S'āk. IV. 1.) so the arrival of the moon is proclaimed by her spreading lustre which removes the darkness of the east.

P. 74. दूरमितः—The upward spreading rays of the moon just about to rise drove away the darkness from the east to a considerable distance beyond the palace westward. This darkness the king compares to the dishevelled hair flowing about the face of a woman. This reading we prefer to दूरतरं as the light was not yet so strong as to justify the use of the comparative which indicates excess. The east is here compared to a young woman who during the absence of her lord in a distant place keeps her hair uncombed and untied, which consequently hang loose on her back; and the woman is a picture of sadness and dejection. At the approach of her lord she combs her hair and trims them into a braid and the face resumes its usual beauty and attractiveness, thus pleasing the beholder; the East likewise at the approach of her lord binds up her hair in the form of darkness and greets him, with a joyful face; she has thus her back towards the king who therefore says अलकसंयमनात् and not पसादात्. The moon is implied to be the husband of the East.

हरिवाहनदिक्—The direction presided over by Indra, the east. In Ira is called *Harī-Vāhana* because his horses (sometimes spoken of as two, sometimes more—see Rg. I. 16, 1; 101, 10; 16, 4; &c.) are named *Haris*. See com. and Rag. III. 43. **खण्डमोदक**—This should rather be taken to mean a ball of sugar cut off at one side. It cannot be the full moon as is plain from the foregone description of the first part of the night (निशानिद्रालसा वह्निः &c.). The Vid. has hit upon a comparison of his own liking. He is a well known votary of gormandism. Cf. किं मोदकखण्डिकायां Ś'ik. II. 48. Sweet balls or *lālus* are his every day pastime; and any thing therefore that is round appears to him to be like his favourite article. In the present instance, however, by *molaka* we are to understand a mere round lump of sugar, as other *lālus* cannot be so white as to appear like the moon. **राजा द्विजातीनां**—The moon is said to be the king of the twice-born, for which see the quotation from the Hv. in the com. The royalty of the moon over the *dvijas* (the first three orders) may be perhaps due to his mistaken identification with the plant *Soma*, so well known in the Vedas. See Rgveda. VIII. 79. 8. X. 109. 2. In I. 91. 5, we have त्वं सोम आसि सत्पतिः त्वं राजा उद वृषहा । See our note on Rag. II. 73. For द्विज com. मानुषेभिर्जननं द्विर्नयं मौञ्जिबन्धनात्. Manu II. 169.

औदरिक्—उदरमेव देवता यस्य or उदरे एव प्रसितः। fr उदर + उक्; a glutton. **विषयः**—province, sphere or element; even his similes and metaphors are drawn from it. **क्षपा**—अपयति चेष्टां (active work or business) fr. क्षि can. + अच्.

रविमावसते &c.—वस् with अ governs the acc. On the *Amāvāsyā* (अमा together—or in the same house; अमा means 'a house' in the Veda-वसतः चन्द्राकौ अस्यां) or new-moon-day the sun and the moon are together or in conjunction *i. e.* they rise and set together. This phenomenon is poetically described by saying that the moon enters the sun. Certain rites, as enjoined by the Vedas, are to be performed on the *Amāvāsyā* day which would not take place if they, the sun and the moon, would not thus be together; and the pious would be in danger of losing religious merit. The moon realises this predicament of religious people and out of kindness for them enters the body of the sun. **सुधया तर्पयते**—The moon's body is supposed to be nectareous. For the notion expressed here see com. All this talk about the nectar in the body of the moon being drunk by the gods and the manes of the departed ancestors in turn may be due to the identification of the moon with *Soma* (beverage). O

it might have been a poetical way, afterwards woven into a systematic story, of explaining away the phenomenon of the waning of the moon. *Cf.* Rag. V. 16. and our note thereon. **पुच्छतां**—*fr.* **पुच्छ्ते** to wax strong, to prevail or grow dense. It has also the opposite sense of to grow weak, to faint. Its use in the first sense is very common in Kālidāsa's works *Cf.* S'āk. V. 18; Rag. II. 34 &c. **हरचूडा**—When Ś'iva drank the deadly poison, Halāhala, he felt a burning fire inflame his body and he was forced to adopt several means to cool it. Among others he bore the moon on his forehead.

उत्तिष्ठति—Read instead **उपतिष्ठते** 'he prays', in which sense **स्या** with **उप** is Atm.

P. 75. **ब्राह्मण**—A Brāhmaṇa being a worthy vehicle of divine message. **पितामहः**—*fr.* **पितृ + आमह** irregularly formed by Pāṇ. IV. 2. 36. **किं** &c.—This is a device to withdraw the girls from the scene where they are no longer required. **पौनरुक्त्य**—mark the transition of meaning; it properly means 'repetition; and since what is repeated is without interest and useless, it means superfluity.

P. 76. **सादृशं**—as actually expressed in her letter (p.50). **आद्या-बन्धन** &c.—*cf.* **सर्वोपि मन्यास्यम धार्यते**; Kād.; **गुरोर्वि रिरहदुःखमज्ञानम्**: साहयति S'āk. IV. 16. **बलवान्** &c.—The king means that although his physical depression is palpably seen it cannot adequately indicate his mental torment. **संकट**—hemmed in, impeded; see com. *Cf.* **रेवां इक्ष्यस्वुपलविषमे विन्ध्यगदे विस्तीर्णाम्** Meg. I. **परिहास-नायैः** &c.—The king does not look cast down and depressed in spirits which is a natural consequence of drooping limbs. On the contrary his drooping condition adds beauty to his appearance; he looks lively and graceful. This inconsistency is a proof that reunion with his beloved is not far distant. 'This refers to an idea,' as remarked by Mr. Pandit 'that unexpected cheerfulness is a precursor of approaching good luck'.

भवानिव—Vidūshaka's words are as hopeful as the pulsations of the right arm. **दक्षिणः**—There may be a pun on the word which may apply to Vid. and mean 'courteous, clever'; see Māl. II. The twitching of the right arm or shoulder in the case of men is a good omen and augurs the obtainment of something desirable especially union with a beloved person. *Cf.* **अभिमतफलसंती चाह पुस्कोर बाहुः** Bhatti I. 27, and our note ad. loc.; and Rag. XII. 90. The opposite is the case with women. Comp. also **तुसां सदा दक्षिणेदेहभागे**

जायां तु वामावयवे प्रजातः । एवंदः कलानि प्रदिक्षन्त्यवयवे निहन्त्यनुकांगविपर्ययेन ॥
 Vasantarājiya, as quoted by Hem. on Rag. XIV, 49. Here we have one limb of the *Sandhi* called *Anumāna* 'an inference' pointing to the acquisition of Urvas'ī. The poet has made use of this auspicious presentiment to prepare the audience for the sudden arrival of Urvas'ī on the stage. Cf. the king's speech II. 9. (p. 42).

P. 77. अन्यथा—other than true *i. e.* false. अन्यथा is used in this sense in न खलु अन्यथा &c. p. 59. Immediately after the Vidūshakā's hope-inspiring words the king feels auspicious signs which embolden the former to confidently assert that his words are bound to come true as he is a Brāhmaṇa. The infallibility of a Brāhmaṇa's words is hinted at here. प्रत्याशा—is hope based on some reasonable ground of expectation. ततः प्रविशति &c.—This is a different scene and has nothing to do with all that precedes. Urvas'ī starts at the hour of dusk as will appear subsequently. अभिसारिका—a woman who meets her lover at a rendezvous; see com. at this p. and at p. 43. Vasantasena similarly goes to meet her lover. अभिसारिका may be a wanton married woman or a courtesan as in this case. अल्पाभरण—मृकाभरण *v. l.* for which see com. and Ranganātha's remark. *Abhisārikās* will dispense with such ornaments as will produce lustre. They desire to walk out clad in dark vestments. वाग्बिम्बः—treasury of words, command over language. मदनः खलु &c.—Omit the last इति. परिवर्तित—'transferred'—indicates its whiteness and great size.

P. 78. मनोरथलब्ध—मनोरथ lit. the car of the mind; hence a desire, as it takes the mind from one object to another. This speech is intended as a pun. Chitra. wishes to vex her friend a little by means of jokes. So she uses an expression which apparently means—The king is enjoying the company of his beloved (other than Urv.) whom he has obtained according to his best wishes; but if rightly interpreted it would give her real meaning which is—he is enjoying his beloved's (Urvas'ī's) company whom he has pictured to his mind (obtained by his imagination).

सुग्धे—Simple girl. अन्या चिन्ता—An unworthy thought, *scil.* the beloved whose company he is enjoying is other than yourself. सोच्छ्वासं—heaving a sigh of relief. संदिग्धे—may be (1) a noun or (2) verb; (1) संदिग्धे वचति &c. My heart is not clever enough to penetrate an enigmatical speech; (2) My ungenerous or simple heart entertains a doubt woman's uncharitable heart is stupid enough to doubt the fidelity of her lover.

P. 79. रजन्वा—Mark the propriety of the word. रजन्व्यनुगामिनी भवन्ति लोका अस्मिन् अनिभिर्जायते—Because the king does not explicitly refer to the woman with whom he intends to pass the night. अन्तरिते—*scil.* by means of their निरस्करिणी. स्वैर—Mark the sandhi (स्व + ईर). अनुपक्रम्य—not to be approached; hence not to be remedied. आसक्तु—fr. तञ्च् with आ to coagulate, or तक् to live in distress + अ (घञ्). It properly means bodily distress; and secondly that which causes such distress, mental disquietude. See notes on Rag. I. 63. S'ak. p. 72.

प्रवद्य—प्रतिनवमप्रमद्य fresh. The cooling appliances mentioned here are usually employed by love-sick persons on such occasions. सर्वाङ्गीण—सर्वान् आनोतीति fr. सर्वाङ्ग + ल (ईन) which is added to पायिन्, अङ्ग, कर्म &c. (सर्वपथीन &c.) when preceded by सर्वे. • बटि—meaning a necklace occurs in Kum. V. 8. (विलोलयटिपविलुप्तचन्दनम्) and Rag. XIII. 54. (मुक्तामयी यटिरिवानुवेद्या).

P. 80. इदानीं—Now that all doubts are dispelled by the king's definitely referring to her in the words सा दिव्य. हृद्य—Because it was her love-bound heart which forced her in spite of herself to seek the king. शिखरिणी—A dainty prepared from curds mixed with sugar spices &c.; see com. Mark the Vidushaka's speech and comp. it with सर्वेव &c. p. 74. हरिणीमांस—*v. l.* we reject this unhesitatingly; for the Vid. is never described as fond of flesh, but is a lover of sweet things alone. Some might quote S'ak. II. अह्यमांसभूयिष्ठः आहारः मुञ्चते in support of this. But there, we must remember, the Vid. is describing the daily course of action of the whole party, and does not particularly refer to himself. He uses the passive construction, and says 'food consisting for the most part &c.' (भूयिष्ठः and not भयः) is eaten by the party and not necessarily by him; he does not say अस्माभिः.

एवं मन्वे—These words really bear connection with what he says in sl. 11. Chitra. probably connects them with the previous speech of Vid, and remarks to Urv. यजु &c. अर्धं तस्याः—see p. 20.

P. 81. सहसा—Adv. (properly inst. of सहस् force, violence) hastily, at once. अपतोपि मम &c.—An instance of the Gen. absolute, showing disregard or contempt. उदासीन—lit. one sitting erect (and not looking at the person approaching) hence indifferent. Urvas'ī appears before the king but forgets to take off her veil of magic and makes the remark. It shows her agitated state of the mind. Mark the poet's skill in keeping off Urvas'ī from

the king's view. **अविधा**—an interjection calling attention to something suddenly happening. **वार्चवमः**—**वार्चं यच्छति इति**. **वार्च** becomes **वार्चं** when followed by **यम** and the idea of 'observance of a vow is expressed'; Pan. VI. 3. 69.; otherwise **वार्चयामः**. Here the king too is to observe silence for some purpose. **आकार**—outward features, particularly the expression of the face as giving a clue to one's inward thoughts or mental disposition. See Malli. on Rag. 1. 20. **हला क्रिनच** &c.—This fear of Urv. at the approach of the queen shows her **संभ्रम**; see com.

P. 82. **शृगलाञ्जनः**—**शृगो लाञ्जनमस्य**; also called **शृगलस्मन्**, **शृगलक** &c. The spot on the moon is poetically supposed to be a deer. Cf. 'अंकात्रितैरिनिशृगलश्च शृगलाञ्जलः' S'is. II. 53. For another supposition Cf. Rag. XIV. 40. **स्वस्तिवाचनं**—see note on that word at p. 51. **विशेषरमणीयः**—more beautiful &c. **भवतः**—goes with **प्रणिपातलक्षणं**. **व्यपदेश**—pretext; fr. **अवदिश** to direct wrongly; hence to name falsely; cf. 'मित्रं च मां अवदिशस्यपरं च यासि.' Mrch. IV. 9. In the S'āk. the word occurs in the sense of 'a family'; V. 21. **द्युभर्त्सना**—Vid. says that the queen looks to be well pleased and in good humour. The explanation of this cheerfulness is either of the two in the view of the Vid.

सितांशुका—A white garment is sometimes worn on such occasions by females. **मङ्गलनाच**—Married ladies in their *saubhāgya* condition must needs put on certain ornaments and decorations, which the most poor cannot dispense with, as an auspicious token of their good fortune. The chief of them are the *mangalasu'tra* (a string of glass-beads mixed with gold ones), the Kumkuma (saffron powder) mark, the nose ring, bracelets &c. **पवित्रदूर्वाकर** &c.—It appears that the fine blades of the Dūrvā grass, which to the present day are held sacred by all true Hindus, were worn by women in their hair when observing a vow. The practice is not so common now. It is probable from the mention of Dūrvā which is sacred to Gaṇapati that, that deity was worshipped previously. The queen really desired to give up her anger but she does so under the pretext of the vow that she may not appear fickle-minded or weak in her indignation.

उज्झितगर्भ—A person, during the performance of a *vrata*, or rather any religious observance, is enjoined to give no harbour to the spiritual enemies of mankind, such as **काम**, **क्रोध** **मद** &c. This qualifies **वपुषा**. But as the **वृत्ति** does not belong to the body but to

the Ego the poet should have better written *वपुषा* omitting *वपुषा* altogether. *वपुषा इव*—*इव* goes with *पसन्ना*. Looks like one pleased or as if pleased. The reading *वपुषेव* is found in many editions of the play and if interpreted as in the com. yields a good sense. We even think we should have preferred it. The reading *वपुषेव* suggests a doubt which goes against the king's previous speech *तथापि* &c. Mr. Pandit urges two objections against *एव*(1) It can correctly mean 'appears reconciled by her person only', implying that she is not reconciled in mind, which goes against the context and the sequel of the story. (2) It may then perhaps mean 'appears reconciled by even her person' implying that her bodily appearance is itself enough to show that she is really reconciled. But this presumes what is not true; *viz.* that bodily appearance necessarily indicates a corresponding condition of the mind. But we do not take *एव* in the first sense; we take it to mean 'By her very bodily appearance.

P. 83. *देवीशब्देन*—mark the etymological meaning of *देवी* 'the resplendent one' and comp. it with *ओजस्विता*. *Urv* means that *Ausfarni* deserves to be called *Devi*; her personal splendour marks her out as highly worthy of this highest honour. *परिहीयते*—*हा* with *परि* in the Pass. means 'to be wanting in' or 'to be inferior to,' as here. *Cf.* न प्रतिच्छेदात्परिहीयते मधुरता 'Mal. II. मुहूर्तमुपरोधः &c.—There is a concealed sarcasm in these words. She knows that the king is constantly thinking of *Urvas'i*. ईदृश &c.—The *Vidu'shaka's* remark is intended to give a different colouring to the matter.

P. 84. *त्रियानुपसादनम्*—*भनु* indicates offence previously given. The term *अनुपसादन* is generally used with respect to a woman trying to please her husband or lover after giving him offence, while *अनुनयन* (see p. 65) is applied to a man acting similarly towards his wife or love, though the terms are frequently interchanged. *Cf.* अत्रयैनमनुनीय कथं वा विधियाणि जनयन्ननुनेयः 'Kir. IX. 39. अपसन्ना देवी p. 65; &c. ' Or better still ' remarks Mr. Pandit, 'अनुपसादन is conciliating the husband after she is herself reconciled, showing that she is not only no longer angry but that she is anxious to conciliate him'.

सृणालकौमल—implies extreme tenderness. *ग्लपयति*—causing to emaciate; *cf.* Kum. V. 29. It is the caus. of *ग्ले* to faint and is appropriate here. *उद्वृकः*—adds intensity to the *dkānkshā*. *बहुमानः*—simply 'respect, regard.' *अन्यसंक्रान्त* &c.—*Urvas'i's* remark that the king has great regard for his queen shows the fear of her heart that she may fail to secure his permanent love. *Chitra* tries to set her at ease on this point.

गागरिक—lit. a townsman; hence one polite or courteous, paying attention to ladies; so it means, 'amorous persons, gallants,' न युक्तं सुभाषितं &c.—For the auspicious words referred to here see com; Vid. wishes to please the queen and so asks the king not to go against her wishes. He is also afraid lest the speech of the king that he is already pleased (sl. 13.) might induce the queen to give up the completion of the vow which would mean loss of sweet-meats to him.

P. 85. शराव m. n.—(शरं cream, curds &c. भवति holds) a shallow dish, an earthen vessel. तव उपवासः—Here the Vid. refers to a fast: but there is nothing in the previous portion which suggests that the queen was observing a fast. The Vid. probably relies upon the fact that the observance of a vow is generally accompanied by a fast. Whether the queen's vow was coincident with the *Sankashta Vrata* is not quite clear, but the worship of the moon, the mention of *Dārvā*, and the description of the fore part of the night show that the time was the *Sankashta chaturthi*. We know that on this day fast is observed which is broken in the night after moon-rise. The gift of *Modakas* leads to the same inference. Rang. reads एतद्वत् instead of उपवासः which obviates the difficulty.

P. 86. वर्तितव्यं—Here the pot. p. shows *futurity with certainty*. क्रिपरं—Urv. is unable to mark the real point of the queen's speech; either she may be sincere in her speech or she may be sarcastic.

विशदं—suggests the absence of foul doubts. Cf. जातो मयायं विदुदः प्रकाने &c. S'ak. IV. 22. छिन्नहस्तः—Baffled in his efforts to catch. हस्त means by *Lakshana* 'skill'. The dejected fisherman unable to catch the fish once lost makes virtue of the necessity and says that he has spared the life of the fish and thus takes religious credit to himself. Similarly the queen being unable to divert the king from his strong love for Urv. gives her consent to what the king might do. तादृशः—Thus given away *i. e.* allowed to love another woman; or better still, see com. धीवर—इधति मन्थान् fr. धा + वर U. III. 1; (more probably fr. धी intellect, one distinguished by skill in catching fish): a fisherman.

P. 87. तथा—*scil.* loving another woman. हि—surely (भवचारणे). भीह—explains why she has the *S'antā* so readily. भव वा &c. This speech would show that though *Aus'inari* is really reconciled, and wishes to make amends for what she considered as her fault, *viz.* her having contemptuously treated the prostration of the king,

she has sufficient self-respect not to stay long where she was not most welcome. Though she herself was reconciled, she knew the king had not given up his pursuit of the intrigue after Urvas'i, and it would not have been proper even for a Hindu lady to do more than Aus'inarī did after telling the king that he was free to make love to Urvas'i. The passive and perhaps somewhat reproachful consent given by her to the king making love to Urvas'i is regarded by the author as sufficient to satisfy the king's conscience and justify the rest of his proceedings.

अलंघितपूर्वः &c.—The queen means that she has never broken the conditions of vows she had to observe. Her staying there any longer would be the violation of the rules, and the king would therefore do well not to ask her to remain there longer.

P. 88. त्रिवक्त्रः &c.—Urvas'i shows here again her despair (cf. her speech at p. 84); since the king loves his queen strongly he may not requite her love. This speech shows her timidity and at the same time the constancy of her love for the king. किं—may also be taken as a pron; 'what is it that you are going to withdraw? अपिनाम—These two particles when combined express a wishful supposition; 'would that'. These words of the king are connected with what he says in the following sl. Urv., however, without waiting to hear the subsequent part of the speech completes it in her own manner by saying अङ्ग &c. expressing her wish (see Rang. quoted in the com.) that her desire may be obtained.

कान्ता—The loved one. The word is necessary here. It dispels all doubt from Urvas'i's heart. कान्तं V. l. is inappropriate as we do not speak of a sound being कान्त. इम्ब—n. इति मनः; a mansion or palacial building. See com. साधस—Mental agitation. It is a combination of fear mingled with modesty. चतुरथा सख्या &c.—Chitra is here to do the work of a *duti* who is रतिकथाचतुरा; cf. सर्वोत्तमा रतिकथा चतुरेव हूनी गंगां सरजयति सिन्धुर्गतिं प्रसन्नाम् Mud. III. 9. बलात्—Force is necessary as she is मन्दायमाना.

P. 89. वृद्धतो गत्या &c.—Here we are to suppose that they take off their *tiraskariṅgi*. बरोहः—उह preceded by वाम and such other words takes उ in the fem.

अङ्ग &c.—This statement of Urvas'i alone being able to please him is corroborated by a particular illustrative statement in the next line which is therefore called दृष्टान्त. नोच्छसिति &c.—Cf. 'कुमुदाय्येव सार्धकः सविता बोधयति पंक्तान्येव' S'ak. V. 28.

P. 90. एकासने—shows his highest regard. अस्वाः प्रणववती—Like her loving friend (cowife). Urv. thinks herself to be the queen's friend as she has been kind to her. Cf. कुरु मियसकीवृत्ति सपत्नीजने S'āk. IV. 18. पुरोभागिनी—Lit. one who takes the first share of takes a share before it is due (पुरः); hence officiously and impatiently claiming what is not due, quarrelsome, naughty. This is the sense here: the meaning of शोषैकदत्त्व will not suit. Urv. means that she is not a पुरोभागिनी since she can claim the king now as hers being given to her by the queen. Or it may mean 'one who places himself in the front where he has no right to be; hence officiously meddling with other men's affairs. Urv. has made love to the king who rightfully belongs to the queen. She has no right to encroach on the rights of the queen which, however, she has ventured to do. This may expose her to the charge of meddling in other people's affairs. Kālidāsa himself defines the term to a certain extent in Sāk. V. किं पुरोभागे स्वातःश्रयमवलम्बते.

कथमिदं &c.—Mr. Pandit shows by his note on this passage that he did not understand its sense. He has missed the point and so has launched himself into a difficulty. For want of space we do not quote him here. This is not a regular question, as Mr. Pandit takes it, but an exclamation. Finding from Urvāśī's speech that she knew every thing that passed there since the evening Vid. infers that they were there from sunset or even before that and exclaims in surprise—'What ! Are you here ever since the evening?' See com.

व्यापार—Acting or behaving towards, coming in contact with. This word has a variety of meanings. cf. S'āk. सङ्कुन्तलव्यापारात् p. 41. and our note *ad loc.*; व्यापारतोषि मदनस्य p. 84. &c. The king's speech contains a very good hit which makes Urv. silent. Mark the sentiment of Śṛṅgāra in this sl. so delicately expressed. Chitralekha's speech embodies an *atankāra* called विकृतं for which see com.

P. 91. वसन्तानन्तरे &c.—For an explanation of this see note and com. on अप्सरोवारपर्यायेण p. 95. स्वर्गस्य नोत्कण्ठते—उत्कण्ठ् a denom. from उत्कण्ठा governing either the dat. or the gen., so that the Prākṛta gen. may also be rendered by the dat. स्वर्गाय. We, however, prefer the gen.: for उत्कण्ठ् contains the idea of स्मरण; the gen. shows that the स्मरण is due to the idea of happiness &c. associated with *svarga* which the dat. cannot do. Mark that Chit. calls the king her friend (वयस्य): see *supra* our note on, आचार p. 55. Cf. the similar request of Anas'ya to Dushyanta—वयस्य... यथा नौ मियसकी वपुजन-

शेवनीया न भवति तथा निर्देय' S'ák. III. p. 89. This speech of Chit. making way for Act IV is technically called अङ्गवतार (descent of an Act). See com. and intro. p. 3.

भवति &c.—Vidūshaka's remark is again expressive of his particular character. There are godly men, no doubt, who despise the acquisition of *svarga* but their reason for doing so is not that of our Vidūshaka. They know that there is no eternal life in that place. अनिनिदे: &c.—It is supposed that the inhabitants of heaven never shut their eyes but look with a firm uninterrupted gaze. Their eyes are as twinkless as those of fishes.

The notion is the more deserving of attention as it is one of those coincidences with classical mythology which can scarcely be accidental. Heliodorus says.—'The gods may be known by the eyes looking with a fixed regard, and never closing the eyelids'; and he cites Homer in proof of it. An instance from the Iliad which he has not noticed, may be cited perhaps as an additional confirmation, and the *marble eyes* of Venus, by which Helen knew the goddess are probably the *stadhu lochana*, the fixed eyes of the Hindus, full, and unveiled even for an instant, like the eyes of a marble statue.'

अनिर्देय०—निर्देह् to point out definitely: अनिर्देय not to be adequately described. दासः—One devoted to the service of; one who gives himself to another; cf. दास्य दाने दासन आत्मानं ददाति इति दासः Malli. on अथ प्रभृत्यवतताङ्गि तथास्मि दासः | Kum. V. 86. See. also com.

P. 92. इयं तावद्—इयं may refer to Urvasī, but more properly it refers to the speech that follows. The verse speaks of the height of his happiness and fortune. The speech is worthy of a gallant.

सामन्त—समंते भवः सामन्तः lit. a border prince; a tributary king; a petty chieftain ruling over a few villages. (कनिययमामपतिः). ०मौलि०—see. com. अङ्ग—Sign, characteristic mark; ज्ञासन written orders or edicts. Purn'aras was, the student should remember, the universal sovereign of his time and the petty princes were his principalities. They paid him tribute and received regal mandates from him to which they would show their respect by taking them on their crowned heads. The rays issuing from their diamonds fell on the order (ज्ञासन) which thereby became brightened by them. Cf. अञ्जेनररपति-समभ्यर्धितज्ञासनः Kad.; गुणानुरागेन शिरोभिदस्यते नराधिपैर्मल्यमित्रास्य ज्ञासनम् ' Kir. I. 21. This shows that the king was respected even in his absence. For this reason we prefer this to ०रञ्जितपादपीठम् ' v. 4. एकातपत्रम्—The exclusive privilege of using a white silken umbrellas as a mark of royalty is a sign of supreme or imperial rule. Cf.

एकातरं Rag. II. 47. No subordinate potentate, therefore, could use such an umbrella. कान्तं—Mark the propriety of the word. It is not forced upon him; he does it as a pleasant duty. नास्ति मे विभक्तः &c.—The idea is 'that a kindness should be reciprocated by a greater kindness; see भवानपि भवः प्रियतरं एषोऽनु' p. 112. Urvaa'i means the king's sentiment is so beautiful that it is not possible to find one which will be its superior, and that she will, therefore, say nothing in reply. Pandit.

P. 93. विरुद्धार्थे—Things opposed in their nature; contrarities. This is explained in the next verse. अविरुद्धसंवेधनः *v. l.*—Promoting results in their usual order, or, according to their nature. We reject this as it does not express the antithesis suggested by न एव in the next sl. नाम—May be प्राक्काश्ये (it is a well known fact that) or विस्मये (what wonder!). स एव—'Those very' which formerly used to burn me. सुखयन्ति—For the opposite effect of the rays of the moon and the shafts of Madana, *cf.* S'ák. III. 3. बाणास्त एव—*Cf.* स्मर एव तारहेतुनिर्घोषयिता स एव मे जातः S'ák. III. 10. मनांनुकूलाः—*v. l.* We reject this reading because the arrows can only hit the body and not the mind which is atomic in its nature, and which is different from हृदय. *Cf.* II. 2 (हृदयं कृतमार्गमव्ययपतिन). संरम्भ—Impetuosity, violence; or anger, zeal.

दुःखान्—After the experience of distress. *Cf.* सुखं हि दुःखान्मयभूय शोभने घनम्भकरेऽस्त्रिबदीपदर्शनम्' Mrbh. I. 10. निर्वाण—Complete satisfaction, supreme happiness. Lit. it means 'what is blown out' and refers to the blowing off, complete extinction of the self—a state of being completely identified with the supreme spirit; hence in philosophy eternal bliss, final emancipation. The word is used by the Buddhists to express their *summum Bonum* which is a state of rest and quietude in the bosom of the ocean of eternal beness, which is both consciousness and bliss. For other particulars see our note on that word at p. 70 S'ák. निर्वाणोऽवाते, Pân. VIII. 2. 50. When वात (wind) is not the subject, निर्वाण is the p. p. participle of वा with निरः निर्वाणोऽभिः मुनिश्च । निर्वाणो वातः ।

प्रदोष—पारम्भा दोषा यस्मिन् पारम्भो दोषाया इति वा. Prád. Samāsa; the forepart of the night. वासगृह—Inner apartment; the bed-chamber; *cf.* 'धर्मोसनादिशानि वासगृहं नरेन्द्रः Uttar.' I. 7.

P. 94. सख्यास्ते—Notice the use of सखी; the wife of the friend; or the friend's (king's) wife may also be spoken of as friend; *cf.* 'मेनका किल सख्यास्ते जन्मपतिञ्च' S'ák. VI. p. 159. and Meg.; सखी राधा

गुह्यरक्षणं विनिर्वाहं सर्वो ते; जाने सद्यस्तव मयि मनः संभ्रनस्नेहमस्मान् &c. अभ्यर्थेना—Here means 'an earnest wish'; or a prayer to God.

त्रिवाचा—Lit. that which consists of three watches (each of three hours) the first and the last half watch being excluded. See com. सुभ्र—The Voc. sing is noticeable. It should be strictly सुभ्रः. Many good authors, however, such as Kāli., Bhavabūti, and even Bhatti (VI. 11. हा वितः कासि हे सुभ्र' upon which Dikshit remarks प्रमाद एवायमिति बहवः) use the form in short उ. The point is fully discussed in the com. which see. The speech of the king contains what is called Bindu (for which vide com.)

ACT IV.

P. 95. छाया—Complexion, beauty collectively arising from a symmetrical arrangement of the parts. The comparison is very appropriate. It suggests the tenderness of Chitrakhā's feelings. अस्वस्यता—Mark the meaning of स्वस्य; lit. abiding in the self; hence at ease. Mark the influence which the Vedānta exercised upon the language. अप्सरोवारपर्यायेण—वार appointed time of service, regular return of a recurring event. पर्याय rotation. The sun is by turns served by several persons, for which see com. We do not find Chitrakhā's name in both the lists. From Chitrakhā's speech in the third Act, p. 91, it appears that she had to wait upon the sun in the *Grīshma* season. Now the Apsarasas that attend upon the sun in the hot season are Menakā and Rambhā according to one list and Menakā and Sahajanyā according to the other; and as these are separately mentioned in the play, Chitra. cannot be identical with any of them. Her term of service, therefore, must be a creation of the poet's imagination.

P. 96. प्रणिधानस्थितया—प्रणिधान (fr. प्र forcibly or greatly, नि into and या to place, to fix.) concentration of the mind upon one thing. The practice of yoga and particularly the last stage of it, *viz.* *Samādhi*, gives power to the *yogi* to divine the future, to know what passes in his absence or in places where he is not present, &c. Vide Patanjali's Yog. Su. III. 50. Heavenly beings are supposed to possess this power naturally; cf. Sa'nūmati's speech ' अस्ति मे विभवः प्रणिधानेन सर्वं ज्ञानुं ' S'a'k p. 149. अस्याहितं—अतिज्ञानेन आधीयते (तात्रि-वारणार्थं मनो दीयते Vac'haspatya). एव मनसि 'what is seriously taken to or felt by the mind; hence a great calamity.

P. 97. किल—'As I find'. रतिसहायः—'Her companion in love-

sports'. नक्षमीसहायं r. l. is without propriety. •राज्यधुरं—Read in the com. राज्यधुरः or राज्यधुरा for राज्यधुरः. The comparison is commonplace in Sanskrit; cf. तेन धूर्जगतां गुर्वां &c. Rag. I. 34. II. 74; III. 35 &c. गन्धमादन—A mountain to the east of Meru abounding in odoriferous herbs, whence its name (गन्धेन मादयतीति intoxicating with scent). See Kum. VI. 46. मन्दाकिनी—Originally the name of a tributary of the Ganges (see Rag. XIII. 48), but afterwards identified with the Ganges before it descended from heaven upon earth. सिकतापर्वत—This sort of amusement seems to be common with children; cf. Meg. quoted in the com.; and Mallinātha's com. on it; comp. also Kum. I 20—मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः &c. विद्याधर—A class of demigods (so called because of their peculiar knowledge of the magical art; विषया गुटिकाञ्जनादिविषयिण्या धरो धरकः); see our note on Rag. II. 60. None but divine beings could play on the banks of the divine river. निश्चयात्—Looked at steadfastly or intently.

P. 98. भवितव्यम्—'Fate.' Sahajanya attributes the anger of Urv. to the irony of Fate, thus freeing her from the blame of feminine jealousy. Cf. प्रायः जुषं च विधात्यजुषं च जन्तोः सर्वकथा भगवती भवितव्यैव । Mā. Mād. I. 26. The forms भवितव्य and भवितव्यता, in the sense of Destiny (personified) are always used as such, but not भव्य. Sah. next accounts for the fact by saying दूरकूटः &c. Cf. Ratnāvali—वक्रुष्टस्य प्रेम्णः स्खलितमाविषयं हि भवति । 'This somewhat modifies the proposition 'होदधं' by admitting partly a human cause for the fact of Urvāsī's having taken offence at Purūravas' conduct.' Pandit. गुरुशाप—See com. The *Guru* is the sage Bharata whose curse (see act III. p. 69) deprived the nymph of her residence in heaven and along with that of her divine nature also. The curse operated as soon as she came to reside with Purūravas. She was thus unable to remember certain things which otherwise she would not have forgotten. That she entered the forest sacred to Kumāra without knowing the consequences was due to this loss of superhuman knowledge. देवतानिबन्धा—For the *niyama* see p. 120. Kumāra or Kārtikeya, son of Śīva, was a celibate, so much so that he hated the very sight of women. Women, therefore, were and are absolutely forbidden to enter places consecrated to him.

कारणान्तर—'To be retransformed by some mysterious or unknown cause'. Chitra. might have known the cause, but in her distraction of mind she did not put herself again in her contemplative mood to find it out. This is the possible explanation of this reading

which is retained in the text as it is found in the majority of Mss. and is also the reading of Kātayavema. But even with this explanation the absence of a question from Sahaj. as to the nature of the cause, which we may expect her eagerly to ask, as well as her words further on अवश्यं किमपि अनुग्रहनिमित्तं &c. remain unintelligible. If Urv. knew the conditions of the curse and which, as we shall see further on, she did (p. 120. l.l. 1-2), Chitra. and Sahaj. also knew them. But the poet is not likely to refer to the *Kāraṇa* here as the ends of poetry will not at all be served by such a reference here. We would therefore prefer the other reading काननोपान्त-वर्तिलताभावेन where कानन means the forest sacred to Kumāra and not the गन्धमादनवन, as Mr. Pandit seems to suppose. Urv. was metamorphosed as soon as she crossed the boundary of the *Kumāravana*. काननोपात्ते वनेते (इन् being added simply कर्त्तरि) तदस्ती लता तस्या भावेन—transformed into a creeper which stood &c. परिणत—Changed, the original form being destroyed (परिणाम and विवर्त are two terms of the Vedānta; in the former there is the स्वरूपनाश, not so in the latter). रूपं—Mark the propriety of the word. The form was only changed but not the senses (cf. अभ्यन्तकरणम् &c. p. 119).

अलंघनीय—Not to be reached or brought under its power. लंघनीय lit. that can be passed over; hence completely brought under power. Cf. 'विधिरहो बलवानिति मे मतिः' Bh. Nit. sl. 91. Mark the poet's command over language. This is the second common saying in this page. नाम—The first is प्रसिद्धो; the second विस्मये or कुत्सने. ईदृशः—अन्यादृशः v. l. अन्य इव पश्यति; lit. unlike or different looking; hence strange, unexpected or undeserved. किमवस्थः—का अवस्था यस्य.

P. 99. अहोरात्राणि—Read अहोरात्रान्. The comp. is always mas. by 'रात्राद्वाहाः पुंसि' Pān. II. 4. 29. The neu. is sometimes used (see Manu. I. 64. 62. &c.). But it is ungrammatical at least according to Pān. निवृत्तानामपि &c.—The rainy season is described by the Sanskrit poets as producing uneasiness or strong longings in the hearts of lovers, especially those who are separated from each other. Cf. Meg. quoted in the com., the next line being कण्ठास्लेषप्रगीयनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे । आकृतिविशेषाः—आकृतीनां विशेषाः distinguished patterns of forms, men of uncommonly good or noble appearance. विशेष at the end of a comp. means 'excellent, noble'. Cf. अतिथिविशेष S'a'k. I. The idea is—persons who are so fortunate as to have a noble and imposing figure cannot be so unfortunate as to suffer from misery for a long time. अनुग्रह—The antidote against a curse; lit. compassion or favour of the individual denouncing the curse, The belief

is that every imprecation must have its अनुग्रह or means of termination, also called प्रतिज्ञाय.

Before this speech of Sah. some editions read—सह०-सखि अस्ति कोपि समागमोगयः । त्विन्द्र०-गौरीचरणरागसंनर्भं मणि वर्जयित्वा कुतोऽस्याः समागमोगयः। We reject these speeches as interpolations. For if we accept these as genuine, Sahajanya's present speech (किमपि समागमकारणं &c.) becomes absurd. Besides, the poet will not make here, in terms so distinct, a declaration which is likely to lessen the interest of the audience in the further development of the plot.

उन्मत्तवेषः—This strangeness in dress is an indication of that mental state which is technically called *Unmāta*. It is thus defined—विचलनं चोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः Sah. Dar.; or better विप्रलंभमहापापि. (as here) परमानन्दादित्रन्माऽप्यस्मिन्नन्यावभास उन्मादः । Raṅgagādhara. भा०-Expresses anger or pain. रक्षः—Mark the gen. which is neu.; here the king fancies the cloud to be a demon carrying away Urvas'i (see next sl.).

P. 100. नवत्रलधरः &c.—Stanza quoted in K. P. VII. as an illustration of the rule 'when the negation is prominent or emphatic the negative must be separately mentioned and be construed with the verb.' Also quoted in D. R. as an instance of *Unmāta*. संनद्धः—This and the other adjectives have a double application; e. g. अर्थ संनद्धः नवत्रलधरः न संनद्धः दृप्तनिष्ठाधरः &c. संनद्धः—Fr. संनह् to equip oneself and prepare for any action; (1) fully developed or equipped; cf. Meg. I. 8. कः संनद्धे विरहविभुरां त्वद्गुणैश्चैत जायां' where it is applied to a cloud, and means 'प्रकृष्टितसुरधनुस्तडितकतागर्भितादिसायुशीकः according to Saroldhārīnī, and व्याप्तः 'at work' according to Mallinātha; (2) fully armoured and ready for fight. The darkness of the cloud which the king took for a demon was thought to be his armour. The king marks the object closely and finds it to be a rainy cloud; what he took for the armour is its dark colour. The king ultimately finds that his whole delusion is removed and he is as far from his Urvas'i as before. न—The use of the negative particle न instead of अ is very appropriate since negation is an emphatic fact here. दूराकूटम्—(1) extended to a great length; (2) drawn to its utmost, greatly bent. नाम—(1) indeed, surely; or (2) as I supposed (संयाभ्ये). पट्ट—Sharp-falling, falling in quick succession. स्विन्ध्या—(1) bright shining; (2) radiant with beauty. For the comparison comp. सौदामन्य कनकनिकृषस्विन्ध्या Meg. I.

रम्भोरुः—One having thighs fleshy and tapering like the stalk of a plautain tree; one having beautiful thighs. उह takes उ in the

fem. when preceded by a word expressive of a standard of comparison. See com.

तिष्ठेन् &c.—The poten. is used to point out 'possibility'; it may be that &c. हीर्षे न सा &c.—There ought to be some such words as इति चेन्नैवं, यतः to connect this clause with the preceding. But the meaning is so clear that they are easily supplied. The stanza, therefore, is quoted in the K. P. VII. as an instance wherein the न्यूनपदस्य is neither a merit nor a fault. विहिता—The अ of अपि is dropped optionally before च; so अपिहित also. स्वर्गाच्च—The dat. in the sense of the inf.; see com. उत्पतिता—This supposition is natural as Urv. was a celestial being. The student should mark the different conjectures which arise in the king's mind and which are dissipated by reasons to the contrary. In the third line the supposition has to be inferred—May she have been carried by the demons? But this supposition is untenable on the ground expressed in the line. न च—The च refers to the first three lines. च—On the one hand.....on the other hand. अदृशेन—अगोचरं *v.l.*—not perceptible to the senses (here the eyes)—is not as appropriate as अदृशेन as it involves tautology with नयन.

P. 101. परावृत्त &c.—*cf.* प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यास्यापदः Bha. Nit. sl.90; *cf.* Eng. 'misfortunes never come single'. अनुबन्धि—Following closely. *Cf.* तदियमापन्समन्ततोऽनर्थानुबन्धिनी' Dk. च च—Show simultaneousness or the immediate succession of the two events. सुदुःसहः—The separation will be the more unbearable since it is coeval with the rainy season. The rain cloud takes away the excessive heat (आतपदि) of the day making it highly pleasant. This pleasantness must perforce bring to his mind his lost Urv., thus causing unbearable pain. *Cf.* यद्वासीतिकैरापि तदभिदेवस्य क्लान्तं प्रमाणीकृतं &c. and sl. 4, S'a'k. VI. p. 151. आतपदि—Because the heat is fierce in summer, It is only mitigated by the clouds. रन्ध्रैः—The days are found to be pleasant all the more because यदेवोपनतं &c. (see p. 93).

राजा कालस्य &c.—See the quotation from the Mah. Bhā. Udyoga P. Ch. 132. 16 given in com. The remark applies to countries that are under absolute monarchy. The king is said to be the maker of time. The mere breath of the king can make and unmake laws; he can therefore change the entire face of things and events. As the maker of time, the king (who takes the words literally) thinks of ordering the new cloud to disappear; for the appearance of the cloud is likewise the result of his own order. Another

thought, in the meantime, strikes his mind which does away with his desire to countermand (पत्यादिश्च) the rainy season. राजोपचारः—My being attended by the insignia of royalty. This is explained in the following sloka. For a similar राजोपचार cf. Rag. II. 9-14.

विद्युत्प्लेखा—रेखा रूपं कनकं रेखाकनकं; now see com. The streaks of lightning are in the place of the ornamental gold lines of the ceiling, the cloud being the ceiling itself. The word श्री prefixed to विमान indicates excellence (majestic appearance); or it suggests the idea that such halls are sacred to Lakshmi or induce her to reside under them. As an honorific prefix श्री is applied to great names such as श्रीश्यामः, to great works such as श्रीभागवतं &c., or to certain words such as श्रीकण्ठः, श्रीफलः &c.; विमान is m. n. अभ्र—अग्रे विभर्ति fr. अग and भृ+क (अ); or अभ्रति fr. अभ् to move, + भच्. स्वाधूवन्ते &c.—A king is fanned by *chauries*, which in this case is done by the Nichula trees.

P. 102. पदुतर०—Sweeter and more distinct. Cf. Rut. II. 6. The peacocks serve as minstrels to the king. धारासरो०—(1) their wealth in the form of streams of water; (2) wealth in streams *i. e.* an abundance of wealth. Mr. Pandit prefers धारासरो० *v. l.* but why धाराः simply? नैगमाः—Tra tlers; निगमे (नगिकपथे) भवाः । परिच्छद्—परिच्छाद्यने अनेन इति; *external* appendages, fr. परिच्छद् + घ (अ) which is affixed to indicate a class name in mas.; छाद् becomes छद् when घ is affixed provided it is not preceded by two or more prepositions: *e. g.* समुच्छाद्; | Pān. III. 3. 118, VI. 4. 16. The king says—enough of this praise; let me apply myself to the search of my beloved who is connected with my *inner* soul. Cf. Rut. Canto II. 1. where the rainy season is likened to a king.

हन्त—May be हर्षे, in which case संदीयनं ought to be taken to mean 'encouragement to persevere in the search' as Mr. Pandit takes it. The sight of the *Kandali* creates a longing in him which goads him on to undertake the search. It is better, however, to take हन्त in the sense of खेद alas! व्यवसिन—thus engaged in the search (cf. व्यवसिना Śāk. VI. 9). Alas! my distress I feel augmented engaged as I am in the search. The following sl. and especially the words इतो गतेने कथं &c. do not much favour the first interpretation. Also संदीयन does not properly mean 'encouraging'; it means 'exciting or inflaming'.

आरुकराजि—Reddish lines. कन्दली—Mr. Pandit understands by this 'the plantain tree' confounding probably the word कन्दली with कन्दली. But it seems monstrous to compare the eyes of a woman to

the large boat-like leaves of the plantain flower. कन्दली must be a different plant altogether, as the plural कुसुमे: shows. The plantain tree has but one flower and that too once in its existence, so that the adj. नव in its case becomes quite inappropriate. कन्दली is a small plant with beautiful reddish flowers. Their redness is here softened by the rain-water dropped upon them. स्मरयति—Puts me in mind of (so as to cause a longing). In this sense (*i.e.* आभ्यान—आभ्यानमु-ष्कन्तापूर्वकं स्मरणं Sid. Kau.) स्मरयति is the Cau.; otherwise स्मारयति. For a similar idea comp. आसारसिक्तकित्तिवापयोगम्पामाक्षिणोपव विविचकोक्षेः। विदम्यमाना नवकन्दलैस्ते विवाहभूमारुनलोचनधीः ॥ Rag. XIII. 29.

सूत्राक्षित्तया—Should be traced. The king tries to find out some definite marks which may indicate to him the whereabouts of Urvas'ī.

परुषां स्पृशेत्—Because as a celestial being she might move without at all touching the ground. स्थली—A natural spot of ground (while स्थल is artificial); *cf.* Kum. IV. 4. गुरुनितम्बतया—The plumpy hips being heavy their pressure is felt on the back part of the feet. The trace is therefore deeper behind than in the front where the impression is faint. *Cf.* Ś'āk III. 6, quoted in the com.

P. 103. ओडराग—It seems it was a common practice with ancient ladies to apply red paint (prepared from red lac) to their lips; *cf.* 'रागेन बालोडमलं चकार' Kum. III. 30, V. 11.; विवाहपारलक्षकः Mal. III. 5. &c. उदबिन्दु—उदक becomes उद when followed by मथ, विन्दु &c. (Pan. V. 3. 60.). *Cf.* Gr. Udor water, L. udus wet. निमज्ज—*i. e.* आवर्तमनोस Rag. VI. 52. It is considered a mark of feminine beauty to have a deep navel; *cf.* निचनानि Meg. II. अङ्कित—The tears as they fell upon her lips washed away the red lac applied to them. They thus acquired the colour of the lips and their red marks were left on the garment (bodice or scarf). निजगतेः—Walking with uneven steps. This may also be taken as Ab. Tat. (see com.); 'owing to her uneven movements or steps'. For the constr. of the sl. see com. शुकोदरद्वयाम—The parrots on this side of India do not show any change of colour as to their belly. The poet ought to be supposed to refer to some species found in his country. The king mistakes a green grass plot for the breast garment, but a closer observation disabuses his mind.

सेन्द्रगोपं—*Indragopas* are small insects that appear in the rainy season (hence so called, इन्द्रः गौः यस्य वर्षाभवत्वारः) and intersperse the green grass thus giving it a variegated appearance. This adj. accounts for the king's supposition of the red drops of lac and his

consequent delusion. The idea is very poetic and natural. Cf. *Rutu*. II. 5. कृतः &c.—Mr. Pandit takes this in connection with the preceding passages and translates—(And that is right) for how is any news about my beloved &c. But this does not seem to be natural. The present passage must be taken as an independent question. The king now despairing to discover any traces of Urv. wishes to gain some tidings of her from some one (though it would probably turn out to be a vain hope.) चक्षुःसित—Sending forth vapour. The idea of being refreshed is also present. Rain falling on the स्थली took away its heat and gave it, as it were, refreshment.

केकागर्भेण—Full of notes. के मूढि कायन्ति धनन्ति इति केकाः. The peacock was uttering his deep notes. The cry of the peacock is deep and melodious, especially at the approach of the rainy season. The *shatja* sound in music is borrowed from the peacock. Cf. *Rag*. I. 39. and com उन्नतित—This is the peacock's habit. कण्ठेन—The inst. is descriptive.

नीलकण्ठ &c.—Notice the alliteration (अनुप्रास) in this and also in the preceding verse. उत्कण्ठा-उन्व and दीर्घाङ्गुल्य are signs of female beauty. दृष्टिभ्रमा—Worth looking at *i. e.* likely to attract the eye. Notice the fanciful interpretation of Rang.; see com. He also notices the variant दिदृशुम which has no propriety.

P. 104. नर्तितुं—The peacocks commence their dance at the approach of the rainy season. Cf. *Rut* II. 6.

मद्यियाया विनाशान्—Pandit reads म्याविष्यानाशान् but there is no propriety of म. विनाश may mean 'disappearance' rather than 'death,' Urv. being a celestial being. Besides, the king would not prosecute his search if he were to suppose her dead. Nor does he speak anywhere else of her death. The silence of the peacock serves to intensify his fear that Urv. might have vanished from him for ever and so he says विनाशान्. Mammata takes objection to the use of the word विनाश which in its very utterance means 'death,' and cites this stanza in *Ullāsa* VII. as an instance of the rhetorical fault 'inauspiciousness' (अमङ्गलम्). Rang., however, tries to remove the objection by saying that the word is necessary as it indicates the उन्माद of the king and thereby contributes to the growth of the विषलम्बशृंगार. See com. घनरुचिर—Two senses are possible; (1) beautiful like a cloud (streaked with lightning); (2) thick and beautiful. We prefer the latter interpretation as the plumage of a peacock does not resemble a cloud; and even in that case we have to

take घन in a specified sense. The second sense is appropriate as it corresponds to हस्त in केशहस्ते which denotes 'luxuriance or abundance'. निःसपत्नः—without a rival to dispute its beauty. Mark the meaning of सपत्न which originally must have meant 'the son of a सपत्नी (properly सापत्न) and then an enemy or a rival in general. The Com. of Amara derives the word as सपत्नोव सपत्नः accounting for the change of the final ई to अ by Pāṇini's use of the word in IV.1.145.

रतिविगलितम्—This corresponds to वायनविभिन्नः। केशहस्तः—हस्त, पाश and पशु when coming after केश in a compound mean 'abundance, or a thick mass of'; see com. कुतुमसनाये—This is added to complete the likeness, the flowers resembling the eyes on the peacock's tail. किं करोति—Because, then his pride would be humbled. But now the death, at least the disappearance of Urv. leaves him the undisputed master of his possession. The reading in the K. P. is कं हरेत् 'whom will he attract or please' which is not so strong as our reading. We find a very nice play of fancy in this verse. For the main idea cf. अवि नुरगसथी गदुन्यतन्तं मयूरं न स रुचिरकलायं वागलक्ष्मीचकार । सपदि गत-मनस्क श्वित्रमात्यानुकीर्णे रतिविगलितबन्धे केशमज्ञे प्रियायाः ॥ Rag. IX. 67.

P. 105. आतपान्त—i. e. the approach of the rainy season. परभृता—So called because the female cuckoo is supposed to leave her eggs in the nest of a crow which broods them. Cf. प्रागन्तरिक्षममनात्सपदस्य-जातमन्धैर्द्वैः परभृताः खलु पोषयन्ति . Śāk. V. 22 and our note thereon. पण्डिता—Of course in settling love-disputes (or uttering sweet notes).

मदनद्वृति—For the short ending, see com. It is belived by the poets that the lovers who have fallen out forget their quarrels and get reconciled at the singing of the cuckoo. The bird may therefore be said to play the part of a *dūtt* or 'negotiator' between the disagreeing lovers. Cf. 'रतिद्वृतिपदेषु कोकिलां मपुरालापानिसर्गपाण्डित्याम्' Kum. IV. 16. मानावभङ्ग &c.—Clever in healing the wounded pride (of a woman who feels insulted by the flirtation of her husband with other sweethearts); for the influence of the song of the cuckoo which makes offended ladies forget their wrath see the quotations in the com. Kālidāsa's power as a masterly describer of the influence which Nature exercises upon the minds of others is clearly seen in this verse.

किंवाह भवती—An instance of आकाशभाषित. आत्मगतं—On my part i. e. given by me.

P. 106. प्रभुता रमनेषु—Mark the force of रमने (रमनेति रमने च अरिषन्)—on *loving* husbands only. The ascendancy of young women

over their husbands is so strong that they would have their sole attention given to them. Even mere suspicion of the faithlessness of their husbands excites their anger. Cf. Sahaj's speech at p. 98. Of course the ascendancy referred to here is to be understood in connection with love matters only and not in others, as the poet himself remarks—उपक्रा हि दारेषु प्रभता सर्वतोमुखी S'ak. V. 26. Comp. Manu IX. 3. (न स्त्री स्वान्तेष्यमहति).

कथा—Conversation, talk. Cf. S'ak. IV. 1. महदपि परुःखं &c.—Comp. किरलः परुःखदुःखितो जनः. We really find a paucity of men whom other men's sorrows touch. अधरं पा—A Sanskrit idiom, taking its origin in the conventional description in poetry of the woman's lip as containing nectar (cf. अधरसुभा—अमृतं &c.). महान्धा—The meaning of 'vanity' is also intended. राजजम्बु—The word राज thus prefixed indicates excellence; a jambu tree of the best kind. Cf. राजहंस, राजरम्भा &c.; 'राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुक्तमम्' Bg. IX. 2.

दक्षिणेन—The instrumental shows direction. Such words (ending in एन and showing direction) govern the gen. or acc.; cf दक्षिणेन पुष्पाटिकां S'ak. I. p. 19. शिवाचरणं—The notes of the royal swans resemble the jingling of anklets; cf. सा राजहंसैरिव संनताङ्गी गतेषु लीलाञ्जित-विक्रनेषु। अर्थायन प्रत्युदेषालुःशैरादिस्तुभिर्नूरसिञ्जितानि ॥ Kum. I. 34. सोम्यादहंसरवननूरनादरम्भा, Rutusauhāra III. 1. Hence the king's delusion.

मानसोरुद्रकं—Mānasa is the name of a sacred lake on the mountain Kailāsa on the other side of the Himalayan range. Being a mental creation of Brahmā it received this name indicative of the manner of its birth. Cf. कैलासपर्वते (शिखरे) राम मनसा निर्मितं सरः। ब्रह्मण नरशार्दूल नेत्रेदं मानसं सरः (ब्रह्मणा प्रागिदं यस्मात्तद्भूमानसं सरः v. l.) Rāmā. See our note on Rūg. VI. 24. It is also called Brāhma (Rūg. XIII. 60.). It is said to be the native place of royal swans which are described as migrating to its banks every year at the commencement of the rainy season. Cf. Meg. 11. and Malli, on it; also यस्यास्तोये कृतवसतयो मानसं संनिक्ठं नाध्यासन्ति.....Meg. II. शिञ्जित—applied to the sound of ornaments. 'अथ मर्मतः। स्वनिते वस्त्राणां भूषणानां तु शिञ्जितम् ॥ Amara.

तन्—That famous lake. पायेद्यं—'Provender'. Swans are described as living on lotus-fibres which, therefore, they carry with them on their journey to Mānasa उच्छ्वज—Because with the stalk in his beak the swan would not be able to speak. उद्धर—The use of this verb shows that the fig. is borrowed from the state of a man who is being drowned and solicits help to draw him out. स्वार्थोच्छ्वातां &c.—The

swan may refuse to comply with the king's request on the plea that his own business demands his immediate attention. The king therefore appeals to his goodness by means of a general rule observed in the life of the good. The illustration embodies a general principle of action and the figure therefore is *arthāntaranyāsa*, in which a particular statement is corroborated by means of a general one and *vice versa*. Cf. आपआतिप्रसन्नमनकलाः संयदो युजमानां and प्रत्युक्तं हि प्रययिषु सतापीप्सितार्थकियैव, Meg. II. Also 'एते सत्यदृषाः परार्थेषटकाः स्वार्थे परित्यज्य ये'; 'मन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः' Bha. Nit. Sl. 74, 78. परोपकाराय सर्ता विभूतयः ।

नतसूः—नत bent, arched; curved eyebrows are a mark of beauty; cf. भेदाङ्गुथेः कुटिलयोः &c. S'āk. V. 23. चरि &c.—The swan by looking upwards and not replying to the king shows that he has not seen Urvas'ī. But the king doubts this as improbable since his manner of walking proves that he must have seen her from whom the gait appears to have been stolen (or borrowed). मृदुल—Sportive steps are gentle and light. The swan walks in the same fashion as Urv. and hence the charge of theft against him. C. ईषेभिता सुललिता गतिरङ्गनामम् । Ritu. III. 17.

P. 108. ईस प्रवच्छ &c.—Stanza quoted in D. R. III. as an illustration of असम्प्रत्यय (unmeaning talk). The king takes his stand on legal ground. A thief is forced by law to give the whole when a part of the stolen property is found with him. The presumption is that he must have stolen the whole. The king means you have stolen my Urvas'ī's gait; you must therefore surrender the whole *i. e.* Urvas'ī in person. अनिबुद्धते—Claimed as one's property.

रथाङ्गनामन्—Lit. named after a part of a chariot (चक्र). Notice the alliteration, and the propriety of the words. The king wants to establish a sort of relation between the bird and himself. He is a रथी, his beloved a रथाङ्गभोषिषिवा and the bird is रथाङ्गनामन् so there is a common tie (रथ) binding them all together. कः कः—The goose's creaking resembles in sound कः कः 'who are you' and the king therefore thinks that the bird wants to know who he is. See Kāt. quoted in the com. A similar fanciful resemblance is found in the first crying of a child which is supposed to be कोई कोई, ना तावन्—I must not allow this ignorance on his part.

सुर्वाचन्द्रमसौ &c.—'आनह देवताहरे' Pān. VI. 3. 26. See H. G. under Compounds. The references have already been explained,

Pururavas is properly the great grandson of Sūry. See com.; Kālidāsa however, overlooks the fact. स्वयं वृतः &c.—*Cf.* परिग्रहवदुत्तेपि द्वे प्रतिष्ठे दुत्स्य मे । समुद्रवसना चेर्षां सखी च युवयोरियम् । S'ak. III. 18.

P. 109. सासि नलिनी०—The Chakrava'ka bird is represented as a type of constancy and connubial love. He cannot brook the least separation from his mate. Even a leaf separating him from his beloved is enough to make him cry piteously for her. The same is the case with the female bird. We know the poets believe that an inevitable decree of fate separates them in the night time when the cries are heart-piercing. *Cf.* नलिनीपान्तरितमपि सहचरमपश्यन्ती चक्रवा-
क्याटयि &c. S'ak. IV. p. 111 विधुर—Lovelorn (fr. व्यध् to hurt or विगता ध्: विधुरं तदस्मास्ति.) मयि च &c.—The king means that as a passionate lover himself the bird ought to sympathise with him the more readily and yet he does not—This is the working of fate. कान्ता—Mark the force of the word: as your wife is dear to you so is mine to me.

विपर्यायेण प्रभावप्रकाशः—*Cf.* अत्र तावद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम् S'ak. V. p. 136. अन्तःकूजित०—We know the fondness of bees for lotuses. They suck the honey as they hum. The lotus here is of course an open one and the bee is perched on it. The king compares Urvasī's mouth to a lotus (which is very natural) and the humming sound of the bee in the interior of the lotus to the murmuring or hissing sound produced by Urvasī due to pain caused by his biting her lower lip. This अत्ररदशन (a somewhat strange idea) is often described by Sanskrit poet-: *cf.* 'अधरकिसल गमं दन्तभिन्नं हृदयान्यः' Ritu. V. 15; also IV. 6. 12. 13. अपरिज्ञतकीमलस्य S'ak. III. 22. मधुकरे—मधुने would have been better, as the bee is described to be a lover in the next sl. (त्र रतिरभविव्यत्).

P. 110. ते—न्या. अवाप्स्यः—Had you felt (which you clearly have not). Mark the use of the conditional, which is used when the nonperformance of an act is implied or 'where the falsity of an act is implied as a matter of fact.' A. G. § 216. साध्यायः—The cau, of साध् is used in the sense of 'going' mostly in dramas and sometimes in poetry (Rag. XI. 90.); प्रायेण व्यञ्जकः साधिर्गमेरथे प्रयुज्यते S. D. According to S. P. Pandit it is a word which belongs to the phraseology of the class of ascetics called the Sidhakas. उदन्त—उदन्तः अन्तो यस्य (अन्ते निर्णयो यस्माद्वा) news, intelligence. नीप—The Nipa bears a fruit as large as and of the shape of a small apple. The fruit is ripe in the rains and is much liked by village people. The tree is called नीप (aspirated into न्नीप sometimes) in Konkon. Pandit.

शिवकरेण—A bad compound. करोति इति करेण, or के रेणरयः
 सङ्कनिज्ज—भङ्ग seems to be used here for a twig or branch broken
 off from the stem. Elephants are said to be very fond of the
 Sallaki; cf. स्थानमाहिरुमगस्य इभिनः सङ्कीविट्मङ्गवासिनम्। Kum. VIII.
 33. Uttar. III. 6 आह्निक—(आह्निक भवः, अह्न निर्वृतः साध्यः; fr. अहन् +
 इक), any thing performed daily such as bathing, taking meals, &c.;
 daily food. मदकल—attractive by their youthful love or sweetly
 warbling through intoxication, or uttering indistinct but sweet
 sounds in passionateness. सुशतिशयिकला—Urv. is likened to a digit
 of the moon on account of her peerless beauty and spotless purity.
 It is, however, better to separate the two words (see com.) in which
 case मदकल qualifies मञ्जुशयप. For it is not necessary to particularise
 women, and the elephant as the lord of the herd was in rut. It is
 necessary to compare Urvas'ī to the young moon for purity in the
 moon *i. e.* freedom from the spot, which is seen in her digit stage
 or phase. सुशिका—a kind of jasmine having very beautiful flowers
 also called शयिका on that account. शबल—Variegated. Wilson is
 wrong in translating this as 'having hair brown as the yellow
 jasmine.'

P. 111. स्थिरयौवना—Being a heavenly being. सुखालोका—*Cf.* इष्टिभ-
 मा *supra*. Mark the alliteration (अनुमास) in the stanza. सिन्धुमन्त्र्य-
 Here we are to suppose that the elephant gives out a cry. शसिना-
 Foretelling. The king regards the cry of the elephant as a good omen;
cf. for this sense of शस 'अभिमतफलज्ञेसी च. १५ पुस्तके वाहुः' Bhatti I 27.

नागाधिराजः—नगे भवः नागः (or न गच्छति अगः न अगः नागः a comp.
 नृत्सुपा; not one that cannot walk altogether). The king is इशिवी मुतामधि-
 पति; another name for इशिवीमु is नग; so he his नगाधिराज, and the
 elephant is नागाधिराज; so there is certain verbal similarity also between
 the two. दानं—(1) charity; (2) rut. अर्थिषु—(1) to those that desire
 money; beggars, to whom the king's charity was unstinted; (2)
 to those desiring their object *i. e.* the bees wishing for the elephant's
 temporal juice. स्त्रीरत्नेषु—Among best of women; रत्न at the end of a
 compound means any thing, best or excellent of its kind. मातुङ्गः—
 The king who knows the poignancy of the pangs of separation
 wishes that the elephant may not be subjected to this grief; he may
 escape this hard lot.

सुखमास्तां &c.—*cf.* स्वस्यस्तु ते यन्मथ किं त्रीयि स्वमायनिष्ठो ननु सर्वलोकः
 सुरभिकन्दरः—It is very difficult to determine the locality of this
 mountain; probably it is an invention of the poet. The name sug-

gests that it had a fragrant valley or valleys. शिवशाय &c.—It is not easy to see whether the poet speaks of the celebrity of this mountain on the authority of some Purāṇa or some story in the epics or it is a creation of his own imagination.

P. 112. उपरवका—Land at the foot of a mountain. The aff. त्यक् is added to उप and अग्नि in the senses noticed in the com. दुरितपरि-
 चानैः—Here the poet treats दुरितपरिचाम् as a compact notion instead of a compound one, otherwise the construction would have been दुरितानां परिचामैः. सतइशरुन्धः—For the derivation of सतइदा see com. Why the king should want light is not clear from the reading in the text. It appears that there was darkness and the king was unable to see far off. The reading in the foot-note makes this clear.

अल्पकुशास्तरा—indicates the plumpiness of her breasts which leave very little space in the interior. Cf. Kum. I. 40. पर्वतपर्वसु—Please separate the two words, as पर्वत पर्वसु. पर्वसु संनता—having well-turned, fleshy joints. The bones at the joints such as the knee, the elbow and the wrist did not show themselves out, but were fully covered with flesh. The adj. is an *epitheton ornans* and has as much or as little propriety as नितम्बवती below. पर्वसु and नितम्बवती appear to be suggested to the poet by the alliteration they have with पर्वत and नितम्ब. Epithets like this (comp. रम्भोरु p. 100, निमग्ननाभिः p. 101, रतिविगलितबन्धे p. 102, रथांगभोगिर्विवा p. 108, मुहुनिन्म्या p. 101, कृसोदरी p. 138.) which go against our sense of delicacy as they openly describe particular parts of the female body, are frequently to be met with in the writings of even the best Sanskrit authors.* अनङ्गपरिमह—Where Ananga delights to dwell; his property i. e. a charming place. नितम्बवती—having large, beautiful hips. See com. and remark on पर्वसु सन्नता above.

सर्वसितिशुता &c.—Strangely enough the sloka is found *verbatim et literatim* in the Rāmāyaṇa (Aranyakāṇḍa ch. 64, slokas 29-30)

* However revolting such descriptions may appear to our modern refined tastes and ideas it is certain they did not appear so to the good simple minds of olden times. Cf. what Milton says—

Then was not guilty shame: dishonest shame
 Of nature's works, honour dishonourable,
 Sin-bred, how have ye troubled all mankind
 With shows instead, mere shows of seeming pure,
 And banished from man's life his happiest life,
 Simplicity and spotless innocence!

where Valmiki puts it in the mouth of the similarly circumstanced Rāma, who hears it echoed with a similar result. **वनोद्देश**—is the same as **वनान्तर** in the preceding sl.

वथाकनक् &c.—The student should bear in mind that the words of the king in sl. 27 were echoed by the mountain which the king takes for a reply to his question. The words are so chosen that with a slight change in the construction and meaning they serve the purpose of a reply (see com.). This arrangement is called in dramatic language *Trigata* (for which see com.)

P. 113. **अतः प्रियतरं &c.**—For the pleasant reply returned by the mountain the king expresses his gratitude by wishing a greater happiness to the mountain, Cf. नास्ति मे विमनेतः प्रियतरं मन्मथितुं p. 92 and our note *ad loc.*

तरङ्ग-सूत्र-सूत्रा &c.—In this stanza the king expresses his supposition that his Urvas'ī has been changed into a river. Urvas'ī will knit her eye-brows in anger. How is this possible in the case of the river. The river has ripples on her body which by their gentle rise and fall resemble the knitting of the eye-brows in the act of frowning. Urvas'ī has a girdle round her waist, the gold bells of which in her movement produce a jingling noise. This condition is fulfilled in the case of the river by a line or row of cranes in excitement (**सुभिनविहगभेरितरणा**). The adj. **सुभित** is essential since the jingling of the bells finds its parallel in the crackling noise of the birds due to their agitation caused by their fear of the violent stream. **विकर्षन्ती &c.**—Urvas'ī's garment would get loosened through her hasty steps due to anger; (see **च्युतं क्वा भिन्नगंतरसंज्ञयम् &c.** sl. 7, p. 103). Where is the garment of the river? The long sheet of white foam produced by the water being dashed against a rocky bed is the garment of the river, which she draws behind her through anger and violent motion, the result of anger. **आविर्द्धं वाति** Urvas'ī's movement in walking would not be slow and regular. Her steps would be crooked and occasionally interrupted by her brooding mood—thinking about the offensive conduct of the king. The crooked and interrupted movements of the river are occasioned by her stream being repeatedly obstructed by the rocks in her bed. She has to stop occasionally to avoid the rocks and this avoidance not unfrequently makes it necessary for her to take a zigzag way. **पदा विद्धं वान्ती-व. l.**—is certainly to be rejected, as **पद** is quite meaningless when applied to the river. Besides **विद्धं** cannot be easily made to mean 'crookedly'. **यथा** should be construed with every distinct condition expressed in the first three lines; thus **यथा** अंग-

यथा भ्रमना, यथा.....विकर्षन्ती, यथा.....आविर्द्वा पाति तथा.....which expresses the conclusion that Urvas'ī has been metamorphosed into a river. Rang.—यथाशब्दः कौम्यञ्जकेषु तरेमत्यायाविद्धमित्यन्तेषु विशेषेषु योज्यः। The necessary conditions of metamorphosis are mentioned in the first three lines and the conclusion is drawn of the change of Urvas'ī into the river. The words स्मलिनमभितंषाय apply both to Urvas'ī and to the river. In the former they mean 'remembering (my) fault over and over again (बहुलः); in the latter 'frequently (बहुलः) avoiding the interruptions'. For नदीभावेन परिणता comp. लनाभावेन परिणतमस्या रूपम् p. 98. भ्राम gives us the figure called उत्प्रेक्षा in which the subject in hand has, superimposed upon it, the nature of a similar thing (संभावनमयोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परेण यत् vide K. P. x.). The उत्प्रेक्षा upon नरेमभ्रमंगा is that they are the eyebrows of Urvas'ī broken by frowns and so on; comp. अञ्जमनोऽङ्गशरीररसनाकलापाः ॥..... नयः.....नितम्बविम्बाः। मन्दं प्रयान्ति समदाः प्रमदा इवाप ॥ Ritu. III. 3, and भ्रूविभ्रमः ऋषिरास्तनुभिस्तरंगैः (जिताः) Ritu. III. 17.

रविवि—&c.—The three adjectives in the first line refer to मम and serve as reasons why Urvas'ī should find not the least fault in the king. The figure is परिहरः which consists in the use of significant epithets (विशेषणैस्साकूनैरुक्तिः परिकरस्तु सः K. P. x.). कमपराधवलम्—The force of अवि has to be understood here; the meaning being 'even what least fault'. The king says he is conscious of not giving her even the least offence, much less there is ground for a greater fault. If अवि is not inserted it would mean 'Urvas'ī may not find a small fault but she may find great faults to justify her anger. Mammata in his कथप्रकाश Ullā. VII. finds अनभिहितवाच्यत्वदोष in this (omission of a necessary word). मम—कर्तारि षष्ठी, मत्कर्तृकं.

P. 114. ससुभ्रमिसारिणी—The use of the word अभिसारिणी is intentional. The river is going (flowing) towards the sea, but this she does as an *abhisarika*, the ocean being poetically regarded as her lover; cf. भर्तृस्त्वथा कलुषितां बहुवचनस्य &c. Mud. III. 9; अनन्यसामान्य-कलत्रज्ञानैः विबन्धसौ पाययते च सिन्धुः। Rag. XIII. 9. The king has perfect faith in Urvas'ī's chastity. अनिर्वेदमाप्यापि श्रेयांसि—The negative particle अ in अनिर्वेद shows विरोध or opposition, अनिर्वेद being equivalent to धीरता. Cf. 'Faint heart never won fair lady'; अनिर्वेदः धियो मूढमनिर्वेदः परं दुःखं। अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेष्वनुवर्तते ॥ Rāmā. Comp. also साहने धीः प्रतिवसति (Fortune favours the brave), and further Shakspeare as quoted by Mr. Vaidya—

' We fail,

But screw your courage to the sticking place
And we will not fail '.

धर्मोन्तर्वासि—The Kadamba tree puts forth buds at the roar of clouds or when sprinkled with the first rain drops. Whenever a Kadamba therefore puts forth buds, it is a sign of the end of the summer season. *Cf.* महन्नवम्भः प्रविष्टसिक्ता रुद्रवपुष्टिः रकुटकोरुकेव । Utt. III. 42. See also Meg. I. 25. **शिखाभरण**—Mark the use of शिखा as applied to the hair of a woman. *Cf.* यस्याः शिखायामयमवैणीयः *infra* sl. 35. **सारङ्ग**—A gazelle, a spotted antelope.

रक्षाशक्ति &c.—This sl. is quoted in the K. P. Ullas'a VII. as an instance where harsh words are a merit as the king is in an angry mood. The commentators of the K. P. regard it as genuine and therefore we have given it here. **धूममानमूर्धन्**—an unusual comp. **सुधा**—falsely. He justifies this remark in the next two lines. **वाताभिभूत**—affected by rheumatism or wind. **उत्कण्ठा**—उत्कण्ठया घटमाना (gathering through eagerness) या षट्पदघटाः (swarms of bees) तासां संघट्टो गाढमिलनं यत्र स चासौ दृष्टच्छदः (with its petals bitten off), **सत्पादाहतिमन्तरेण**—It is a poetical convention to describe the *Asoka* tree as putting forth flowers when gently struck by amorous ladies with their foot decked with jingling anklets; *cf.* वादाहनः प्रमदया विकसत्यशोकः &c.; Kum. III. 26 &c.

तरुवर—is probably the mango tree. **स्ववका** अस्य संजाता असौ स्वव-
कितः । मन्वकल०—०कूजितं च ०संकारश्च ताभ्यां मनो हरे. **वन्द्य**—Name of a forest,
and not Indra's garden. **ऐरावत**—name of an elephant.

P. 115. **कृष्णसार** &c.—The idea expressed in this sl. is this. The forest at that time presented an attractive appearance on account of its beautiful scenery. The forest beauty is here personified. She wishes to take a view of her embellishments—her own charms; but this observation needs an eye, which is, in this case, the antelope squatting on the ground and looking about at the sylvan beauty. The antelope is as it were the solidified glance of the presiding deity of forest splendour. The eye of the *Kānanas'* being dark, the poet, somewhat boldly, not only makes the glance dark but compares it to the concrete body of the antelope. For Rang.'s reading and interpretation *vide* *com.* Mr. Pandit takes सार to mean 'essence'. *Cf.* Mā. III. 5. The fig. is *Utprekshā*.

अस्यान्तिरु &c.—*cf.* Rag. IX. 55. quoted in the *com.* **विपर्ययः**—
fr. इ with वि and परि + अच्.

जाकार्ये &c.—Stanza quoted in the K. P. as an instance of the mixed character of the accessory feelings. Some of the commentators of the *Prakās'* regard it as a quotation from *Vic.*, which does

not appear to be correct. See com. p. 116. भकार्य—*viz.* love for Devayāni, a Brahmaṇa's daughter.

Trans.—This foul act, and the (exalted) race sprung from the moon ! what a disparity ?—may she be seen again ! (Then, in that case) I possess sacred knowledge for the removal of faults. O ! her face is lovely even in anger. What will wise men free from sin, say ? (But) her sight is difficult to obtain even in a dream. O, my mind, be at rest : (and yet) what fortunate youth is that who will drink (the honey) of her under-lip ?

P. 116. प्रभालेपी—Shedding its lustre all round. This explains why the thing cannot be a bit of flesh. स्फुल्लिङ्ग—रङ्गना फुल्लारेण दिगति (manifests itself by being blown). अभिवृष्टं—Rained all round. गहनमभिवृष्टं *r. l.* makes अभिवृष्टं pass. वृष्ट् is both trans. and intrans. ; but its intran. use is more common. स्तवक—The word is necessary. The red lustre of the ruby can be attained neither by a single flower nor by its ten ler leaf (प्रसव *v. l.*), but by a bunch of flowers only. In the last line there is *Utprekshā*; the sun is said to be busy with an attempt to raise it up with his hands (rays).

अजोपहर्तं &c.—Why soil it with tears ! Urv., the fittest person to wear a jewel, being lost, its sight would force tears out of his sinful eyes.

P. 117. इति—By name. *Cf.* दिलीप इति राजेन्दुः Rag. 1. 12. क्षैल-सुता—It appears that the red lac of Pārvasī's feet was washed off by a small rivulet and deposited in the crevice where it got hardened and changed into a ruby. अनुशास्ति—Mark the force of भन्तुः it denotes authority or qualification in the person giving the direction: *cf.* भवाद्भ्यो यमदात्रतोदिर्न भवत्यभिज्ञेय इवानुशासने । Kir. I. मृगचारी—Living like a deer *i. e.* living upon fruits, roots &c. and simple water (abstaining from rich food). Kātayavema (see com.) gives the tradition that it was the sage Nārāyaṇa, father of Urvasī. But he could not be the father of Urvasī; for in that case the poet would have taken further notice of him. The king too does not mind him beyond paying him a compliment for his suggestion. Further on the king while speaking of the incident to Urvasī speaks of him as पुत्रे, p. 120.

विलग्नमध्यया—Having an exceedingly thin waist. This is a mark of beauty. Comp. मध्येक्षामा Meg. and वेदिविलग्नमध्यया Kum. I. 39. The reading निमग्नमध्यया is bad. निमग्न as applied to the waist is absurd. It is properly applied to the navel (see sl. 7. p. 102) and other joints. Kāt. reads पुनस्तथा वेदिविलग्नमध्यया where वेदि means the

sacrificial altar, the middle points of which come very close to each other, and not a ring, as Mr. Pandit takes it. बालनिषेधम्—The simile is appropriate in this respect:—The crescent of the moon was put on the head of S'iva for its cooling effect when his body was burning with the poison Haláhala he had swallowed. The gem would have a similar effect on the king.

रति—Mark the propriety of the word; 'pleasure, as from the company of a woman'. मनोरमा—gladdener of the heart. लम्बी &c.—Both Urv. and the creeper between whom the king establishes a similarity and identity, are slender. The rain drops are like tears washing the lower lip of Urv., who is weeping with remorse. The creeper has no flowers on it the season being past, Urv. likewise has no ornaments on her person, repentance preventing her from decorating her body.

P. 118. चिन्तामौनं &c.—There are no bees buzzing about the creeper; this silence is like that of Urvas'ī through anxiety. Mr. Vaidya quotes an instance of the opposite kind (wher a woman is looked upon as a creeper) from the Bhāminvilāsa—स्मितं नैतत्किन्तु प्रकृतिरमणीयं विकसितं पुल्लं मूले को वा कुसुमविदमुपत्यरिमलम् । स्तनद्वंद्वं मिथ्या कनकनिभेतत्कलयुगं लता रम्या सेयं धमरकुलनम्या न रमणी ॥

समर्थवे—is used merely in the sense of 'I think'. मियां प्रति—as belonging to Urv.; what the king thought to be the attributes of Urvas'ī proved to be something else; and so every time he was disappointed. Cf. sl. 1, 7, 14, &c. of this Act. विनिद्रे—विशा, sleep; hence a dull condition; विनिद्र therefore means 'opened'; it is also applied to a flower in this sense; cf. Kum. V. 80. स्पर्शं &c.—The king says he will not open his eyes as there is a fear that he may see something other than Urvas'ī in case he opens them.

P. 119. गतासुना—By one in a swoon. अन्वन्तरकरणवा—Having the organs concealed inside. Here करण is not limited to the 'm'n'l', as Mr. Pandit takes it, but refers to all the senses. Her form was changed, but consciousness was not suspended; she internally possessed all the organs of sense. With her mind alone she could not have seen what passed around her. It is only when the mind acts in combination with the sense of sight that one can see. प्रसन्नवाद्यान्तःकरणः—प्रसन्नः सबाह्यन्तःकरणोन्तरात्मा *v. l.* would be better. The external senses are ten, the five *Karmendriyas* (hand, foot, organ of excretion, organ of generation and throat), and the five *janendriyas* (ear, eye, skin, tongue and nose). The internal organs

according to the S'ankhyas are three—बुद्धि or organ of reasoning or apprehension, मनस् or organ of thought, and अहंकार or self-consciousness. To this the Vedāntis add a fourth, *viz.* चित्त or the organ of feeling. Nearly the same expression occurs in S'āk. p. 186. भक्तनुपः—Lit. one not to be defiled or polluted, holy. कच्छः—The skirt of a mountain with abundant water and beautiful scenery.

P. 120. गुरुवापः—See note on the word at p. 98. समयं—The condition or rule; properly समय means 'a contract' fr. इ with मन्, coming together in order to come to a mutual understanding. उपपन्न—Explained, made intelligible. इह—Refers to निमित्तं. प्रकृतिस्या—प्रकृति the original nature or natural form. Here it means the natural form.

P. 121. स्फुरता—Radiating on all sides. विश्वरितं—Urvas'i's face was tinged red by the red lustre of the gem and so bore the splendour of a lotus steeped in the light of the young sun. असूचन्ति—A denom. fr. असूय which properly means 'गुणेषु दोषाविष्करणे' (Sid. Kau.) Urv. was to be pitied; and yet the subjects would find fault with her. कथं—in what manner, what should be the form of the vehicle.

अचिरप्रभा &c.—This shows that the ancient balloons had banners and their sides were painted. The wish of the king was not altogether extravagant considering the divine powers of Urvas'i. As a heavenly being she could satisfy his desire.

ACT V.

P. 122. We have the Nirvahaṅga-sandhī in this Act. मन्दनवन—Not the garden of Indra but one of the forests of Gandhamādana, frequented by heavenly beings. अनुरजमानः—अनुरज् is sometimes used transitively; *cf.* Rāmā. सपस्थमनुरज्यन्ति विषमस्यं त्यजन्ति च । Or it may be a cau. form. असंतानन्वं &c.—Excepting the want of a son he has no other want. Some read संतानन्वं which also gives the same sense. त्रिदिविशेष—Some days of the months and the year are specified as holy, a bath at some sacred stream or the sea on which is considered as conferring special merit. उपकार्या—उपक्रियते (and not उपकरोति which explains उपकारिक) इति; a royal tent or any temporary residence erected for the reception of royal personages. *cf.* for a similar description स्नात्वा यथाकाममसौ सदारस्तीरोपकार्यं गतमात्र एव । दिव्येन शून्यं बलयेन बाहुमयोऽनेपथ्यविधिर्ददौ ॥ Rag. XVI. 73. यावन्—Used with the present gives it the sense of the future. अश्वभागी—Being a Brāhmaṇa and a personal friend of the king he

would be the first to get the flowers and perfumes that would remain after the king had finished his toilet.

P. 123. सालवृन्ताधार—seems to mean the lower half of a casket made of the *tāla* leaves. As such a precious gem could not be placed on it, its bottom was covered with a piece of white silk cloth (दुकूल) and then the gem was placed upon it. The gem itself was not covered, as Mr. Pandit supposes, as in that case the bird could not have descried it from a distance. It appears that Urvāśī had taken the gem off her person before bathing, as is usual with Hindu ladies, and handed it over to the servant-maid for safe custody, and that the maid was carrying it back to her mistress' tent. The gem was large enough to attract the bird. See *infra* sl. 4. •योग्यः— which used to be worn as.

P. 124. आहर्ता—The bird was bearing away its death as it were, and not the gem. तस्करः—Mark the deriv. तस्करोति इति तत्+कर; त् is changed to स् by the Var't. 'तद्दहतोः करपत्न्योश्चोरदेवतयोः सुद तलोपश्च' The sl. shows that theft was capitally punished in Kālidāsa's days. See intro p. 18. किराती—किरं पर्यन्तभूमिमतति इति किरातः; a class of mountaineers. Vide Amara II. 10. 20. Cf. पर्यन्ताभयिभिर्विजस्य सरसं नाम्नः किरातैः कृतम्' Rat. II. 3.

अलात—न लातमस्य that cannot be seized by the hand; hence a fire-brand. चक्र—The circle traced by it when whirled round. तद्गगरेखा—cf. ज्योतिर्ललावलयि Meg. रेखाबलयं—should rather be taken as one word (रेखाकृतं बलयं). अपराधी &c.—cf. the precept अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्। अयज्ञो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥ and अपराधिषु सत्त्वेषु नृपाणां सेव(क्षमा) दूषणम् । H. II. 170.

P. 125. यवनी—It was customary with the ancient Indian kings to employ Yavana females as their attendants—particularly as the bearers of their arms. By the term Yavana we are not to understand the Mahomedans who were not in existence in Kālidāsa's times, but the Greeks or Ionians (or the Tartarians or the Bactrians). Cf. एव बाणसमहस्ताभिर्यवनीभिः &c. Śāk. II. p. 44. and our note on यवनी. कुणप—m. n. a dead body. •भोजनः (often used as a term of contempt). प्रभापल्लवित्त—The gem with its halo of rays is compared to a nosegay or bunch of red *asoka* flowers with red leaves around. विस्तृत्य—the quarters are often poetically spoken of as ladies. Cf. हरिवाहनदिङ्मुखं p. 74. हस्तावाप—a protection for the hand, an arm-guard; fr. वप् with आ to protect. शरासनं—शरा अस्यन्ते अनेन. बाणपथ—how-shot. कृष्यभोजनः—Raw-flesh-eater, carrion-feeder. कृष्य—cf. L. caro.

मणिविशेषः—that excellent gem. **नक्तं**—*cf.* nocturn, night (L. *nox*). **लोहितारु**—The planet Mars so called from its reddish appearance. **परुष**—thick and therefore of a dense dusky colour. The bird that was flying away from the king intervened between the gem in its beak and the king just as the cloud would do between Mars and the beholder's eye. **नागरिकः**—The superintendent of the city police. **सायं**—*fr.* सो स्याति समापयति दिनं that which brings the day to an end. **०दस्यु**—a word of Vedic antiquity. It is probably derived *fr.* दस् to destroy, to kill, from which also दास is derived. In Veda the term often means an evil spirit, hence a cruel man, a thief. दस्यु or दास was the term originally applied to the aborigines of India by the Aryan invaders.

P. 126. **कुम्भीरक**—see p. 63. **रस्नमिति** &c. With this *cf.* the similar passage in Śāk. न तस्मिन्महाई रस्नं भर्तुर्वहुमतमिति तर्कयामि । तस्य दस्येन भर्तुर्गमतो जनः स्मारितः &c. p. 148. **परिगृहीतार्थे** &c.—It is clear from Viśvāśaka's speech बहुवतः खलुः &c. on p. 123. that he already knew every thing about the gem.

बलेन ते मार्गणतां &c.—This is merely a courtier's compliment to his master. **उपकार्यान्तर**—another tent. The Kauch. carelessly calls the huts of the hermits in the distance *Upukāryās*. The reading in the foot-note is better; 'having obtained his desert or punishment meet for his offence.

P. 127. **विस्मय**—They were astonished because the bird was pierced with an arrow, which they could not account for as the place was surrounded by the dwellings of hermits. **अग्निः** &c.—See *com.*

अग्निचुद्धं &c.—This was necessary as it was polluted by contact with the vulture. **वर्णविचारक्षमा**—The Kauch. was too old to decipher the letters. Mark the poet's skill in making the king discover the secret himself. There is considerable poetic charm in this. **सापत्यतां**—अपत्य-न पतन्ति (fall into hell) पितरोऽनेन; न+पत्+यत् (य) adled करणे. Yāska derives it as—अपत्यं कस्मात्—अपतते भवति पितुः सकाशादप्य दृशयित ततं (detached) भवति; अनेन जातेन सत्ता पिता नरके न पततीति वा.

नियोगनचून्यं करोमि—A phrase constantly occurring in dramas; it simply means 'I shall attend to my business'. It is a device to withdraw a particular character from the stage and is used even when there is no actual command given. **ऐल**—Purṇravas was so called being the son of इला (king इल transformed into a woman). **गर्हसुः**—संहतो *v. l.* would be better, as ग्रहसु does not go in well with

आयुम् (life). संतान—संतनोति कुर्म or संतन्यते कुलमनेन; संतम् + न or चञ् *i. e.* अ saddle-कर्तारि or करणे; or this may mean 'continuation of the family (the affix चञ् being added भवे). Both the senses are possibly intended.

P. 128. नैमिषेवसत्रात्—A sacrifice performed in the Naimisha forest. Naimisha is the name of a forest of Paurānic celebrity, represented as the seat of religious austerities and the performance of sacrifices, which sometimes lasted for a thousand years. *Cf.* नैमिषे निमिषेने ऋषयः शौनकादयः । सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥ It was here that the great Pauranic scholar, Śūta, narrated the Purānas to the sages. The Mahābhārata thus accounts for the name यतस्तु निमिषेनेदं निहतं दानवं बलम् । अरण्येऽस्मिस्ततस्त्वेतथैभिषारण्यसंश्रितम् ॥ सत्र—*a* sacrificial session generally lasting from 14 to 100 days. Satras lasting for a year or even twelve years were also not rare. 'The simple allusion' (to the sacrifice), remarks Mr. Pandit, 'gives an appearance of reality which a distinct statement that it was performed would have failed to convey.' The sacrifice referred to here could not have lasted for twelve years, as Mr. Vaidya supposes, as in that case the poet could not have passed it over with a mere allusion. The king too would not have undertaken a sacrifice, so recently after his marriage, which would have kept him away from his dearly loved Urvasī for such a length of time. The context also does not make such a supposition possible. It is more reasonable, therefore, to suppose 12 years to have elapsed between the events of the third and the fourth Acts.

आविलं—*Cf.* Ragh. III. 7. Kād. p. 11. The reading वृषुकाम is not good as it is वृषुक and not its point that assumes a darkish hue in pregnancy. कृत्तिचिद्दहानि—*Scil.* previous to his departure to the Nai. forest. The king had observed only a few early marks of pregnancy, but not such as are manifested later on, such as the enlargement of the abdomen &c.

ऋष्वन—Name of a sage, son of Bhṛgu by his wife Puloma'. A demon attempted to carry off Puloma' while pregnant, and the child was prematurely born, whence his name.

P. 129. नाराञ्चः—नरानाचामति (aff. अच्) or नारं नरसमूहमाचामति (aff. ङ); an arrow entirely made of steel. अर्धं is one with a steel point and edges.

वात्सल्य—वत्सलस्य भावः; mark the derivation of वत्सल—वत्स a calf + ल which gives the whole the sense of 'loving, affectionate' by वत्सांसाभ्यां कामबले Pa'n. V. 2. 98; otherwise वत्सवान् (having a

cal!). See notes on Rag. V. 7. Cf. राजा—किन्तु बाले आदिमन औरस इव कुत्रे स्निग्धनि मे मनः । नूनमनपत्यता मां वत्सलञ्जाति । S'ak. VII. p. 192. **वेद्यु**—one of the Sātrikabhāvas, the result of excited emotion. **अम्ब**—Voc. sing. of अम्बा a mother ; used in addressing a respectable elderly woman or mother. Cf. German 'amme'.

P. 130. **अस्य राजर्वे**—Genitive of agency; see com. **अनाख्यातोपि** &c.—This does not mean that the *tāpasi* or the boy found out the relation but that the king, as was apparent from his features, knew it almost intuitively and the *tāpasi* could well observe it. **चापगर्भ**—Like a true Kshatriya the boy would not part with his bow even when he was doing obeisance. The custom is still observed by the Indian princes who never lay aside their sword or dagger under any circumstances.

हावे—हृदयस्य कर्मे (aff. अण्). For the paternal feelings on a similar occasion comp. S'ak. VII. 17, 19. **जातकर्मे**—The ceremony to be performed on a child's birth (the fourth of the twelve rites mentioned by Manu, II. 27. &c). It consists in giving the child honey and clarified butter out of a sort of golden spoon before separating the navel string. It should be performed by the father, but in his absence by any one else. For a full description of the ceremony see our note on Rag. III. 18. **गृहीतविद्यः**—The *Vidyās* referred to include the *trayi* also. **धनुर्वेद**—Military science. One of the four *Upanvedas* or writings subordinate to the Vedas, attached to the Yajurveda, as *अथर्ववेद* is subordinate to the Rgveda. Archery formed the principal part of a Kshatriya youth's education in ancient times.

P. 131. **आश्रमविरुद्ध**—Himsā (हिंसा) not being allowed in the hermitage. The boy was taught the use of the bow but he was not to kill any animal as long as he remained at the hermitage. **गृहीतविद्यः**—The *Amisha* of course, as the student knows, is the gem *Sāmgamanīya*. **किल**—As was reported, as we were told. The *Tāpasi* was not an eye-witness of the act. She is telling what she heard probably from the hermit-boys. **हस्तन्यास**—हस्ते न्यासः.

P. 132. **सर्वोत्थित**—Thrilling through the whole body. **किल**—As they say. **चन्द्रकर** &c.—A very appropriate simile. The rays of the moon penetrate through every particle of the moonstone which at once begins to ooze under their influence; cf. इवति च हिम-रवमावुद्गते चन्द्रकान्तः । Utt. VI. 12. **असंकितः** &c.—Because *Viddishaka's* strange appearance, rendered more haggard by his wild and

quaint dress, was likely to frighten a child. **सास्त्रासृग्**—A *Maithya-mapadalopi samāsa*. See com. Vid. looked much like a monkey (see p. 29. आलिखितो वानर इव &c).

P. 133. **शिखंडक**—Is a term generally applied to the long hair on the crown of the heads of boys, also called *S'ikhā*. The tying it into a knot is sometimes done by the parents, especially by the mother, out of affection.

स्नेहप्रसवः—A stream of milk gushing forth at the sight of a child through the excess of maternal affection; cf. Rag. I. 84. स्नेह may also mean 'milk.' Such a description is common in Sanskrit literature. Prof. Cowell quotes Tennyson—

'The sacred mother's bosom, panting, burst
The laces towards her babe'.

जात—*m.* a son; generally used in the Voc. in dramas as a term of endearment; 'my darling, my dear boy'. **भर्तृवैभुमता भव**—It is a blessing which a Hindu woman most cherishes, and which is therefore bestowed on her by elderly persons. Cf. *S'ūk.* p. 206.

P. 134. **पितरमाराधयिता**—Nouns ending in *तृ* are used with the acc. instead of the gen. when habit or disposition is intended to be expressed, A. G. § 118. **अर्धासने**—This honour is due to the queen. Cf. Shakespere, Henry to Kath.—'Arise, and take place by us.' Henry VIII. Act. I. **कवचधरः**—The aff **अच** indicates a particular standard of age; see com. The capacity to wear an armour was a sign of the beginning of youth. This was also the time when a prince might be appointed the *Yuvardja*; cf. Rag. VIII. 94. **विसर्जयितुं**—Pass. infinitive. **उपरुच्यते** &c.—This remark is made that she might not be detained.

P. 135. **पूर्वास्मिन्नाश्रमे**—see com.; the other two *āśramas* are वानप्रस्थ and संन्यास; cf. Rag. V. 10 and our notes *ad loc.*

अमयः—अग्ने भवः । **पोलोमी**—Indra's wife, *S'achi*, daughter of the demon Puloman. See *Rāma. Uttar. Kānda XXVIII. 20.* As *S'achi* is regarded the best of wives, so is *Jayanta* considered the best of sons. Cf. Rag. III. 23. quoted in the com. **पुरंदरः**—Lit. the destroyer of the cities of his enemies. For the Vedic version of the story see our notes on Rag. II. 74.

P. 136. **प्ररुहितासि**—Mark the force of *प्र.* *Urv.* began to weep. When Vid. looked at her he saw the tears trickling down her cheeks, the king saw them flowing in a stream. **पीनोन्नतः**—Some read पीनस्तनोपरिनिगतिभिरानयन्ती मुक्तावलीविरचनापुनरुक्तिमत्तैः ॥ पुनरुक्ति—

Properly something repeated; hence any thing done again. महेन्द्रसंकीर्तनेन--Refers to the king's word पुरंदर in sl. 14. समद्यः--Condition imposed by Indra.

P. 137. विद्यागमनिमित्तं--This was the reason given to Satyavati. She was not informed, it appears, of the true cause; for had she known it, she would not have brought the boy directly into the presence of the king, but would have delivered him back to his mother to enable her to keep her away from the king's sight if she chose any more to do so. अपक्राशं--shows that even Chyavana was not made acquainted with the true parentage of the child. आराधनसमर्थः--*Scil.* by his good conduct as well as by assisting in the work of administration of the state. प्रत्यर्थिता--fr. प्रत्यर्थिन who seeks the opposite of; hence hostile.

P. 138. नाम--is used here अलीके. I was consoled, but it was a vain consolation. He means that the आभासन is in *name*, *apparent* only and not *real*. Or it (नाम) may be कृत्वायां (censure). कृषोदरि--has no special propriety here. See note on पर्वसु संनता. p. 112. व्यावर्तिना० the simile very forcibly expresses the king's meaning. The un-business caused by his want of issue (असंतानत्व) implied here corresponds to आतरुह् (the suffering caused by heat), सुतोपलब्ध्या आभासन to अभवृष्टि and the sudden separation for good (विप्रयोग) to the stroke of lightning.

सौर्यः--that desirable event, *viz.* सुतोपलब्धिः. अनुबंधी--अनु gives the idea of a chain or succession of misfortunes (such as separation from Urvas'ī, the king's retirement to the forest &c.). Vid. probably says this to Urv. to whose speech the latter adds, of course in the hearing of the king, मामपि समर्थयन्ते &c.--will (probably) think; see com. Here Urvas'ī expresses her fear that her action is likely to be misunderstood by the king. She is going to heaven just after her son is returned to her after being properly educated. The king therefore may possibly think that she has obtained her end and is now going to heaven with an easy heart--without much caring for him. This will be another misfortune to add to those mentioned by Vidu'shaka.

P. 139. सुलभविद्योगा--*cf.* सुलभविपदां प्राणिनां Meg. II. Here the king says that he will not think unkindly of her as he knows that she has no independence of action and also tries to console her. He means to say that he would entertain no ungenerous thoughts about Urv. who, as he knows, has no option in the

matter, and that she should, therefore, disburden her mind of her fear. •सूना•—सुगवप विन्वस्य राज्यं *v. l.*; there is no propriety of अप. Urv. did not say that she would go to heaven the very day. Nor was it possible for the king to carry out his object in a single day. विचरितं—*cf.* for the idea वृगेरजर्षी &c. Rag. XVIII. 7. It was a custom with ancient kings to abdicate the crown and to retire to a forest to lead there an ascetic's life, when their eldest son was old enough to take upon himself the responsible task of governing the kingdom. *Cf.* Rag. III. 70.

पुंगव—A well grown (strong and stout) bull—suggests ability and experience in the king. The bull was an animal of primary importance with the ancient Aryans. Hence the comparison. It is also one of the words that denote excellence when at the end of a Karnu. comp. दम्ब—A symbol of youth and inexperience. दमनमहतीति one requiring training and consequently experience. The comparison is common enough in Sanskrit literature: *cf.* गुर्वी धुरं यो भुवनस्य पिबा धुर्येण दम्बः सर्वज्ञं विभर्ति; also Mud. III. 3.

गन्धद्विपः—The scent-elephant. The possession of such an elephant is supposed to ensure victory to a king. See. com. वेगोद्दम-
fierce by its rapidity of circulation or virulence. भुर्वी &c.—Because a king is supposed to have something unearthly in him; *cf.* बालेपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः । महती देवता शिषा नरकमेव निष्ठति Manu VII. 8. न खलु वयसा &c.—Comp. तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते । Rag. XI. 1. प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसो हेतुः । Bh. Nit. 38. अरः—Excess of power or vigour, preeminence.

P. 140. संश्लिषतां—Let preparations be made. The student will get some idea of these from Bhatti. III. 3-5. विद्युत्सर्षपातः—The brightness of Nārada's body is so great that it dazzles the eyes like a sudden flash of lightning. गौरोचना—*is* known for its deep bright colour. द्युशिकला—Suggests both thinness and purity (whiteness). वीतमूत्र—*the* sacred thread. वीत its particular position; *cf.* उपवीत; प्राचीनावीत and निवीत. Amara II. 7. 50.

P. 141. •प्ररोह—branches and twigs. These correspond to the gold-coloured hair of Nārada. जङ्गम—भृशं गच्छतीति Adj. from जंगम्य (the Frequentative base of गम्) + भृश् of the पचादि group; that which moves constantly; hence moving (opp. स्थानर). Many eminent grammarians such as Kaiyatta, Vāmana, Bhattoji, hold that the affix य् (of the freq.) is added to roots implying motion in the sense of कौटिल्य (crookedness) only and not क्रियसम्पन्न्याहार (excess or frequency of action *i. e.* motion) but Nāges'abhata shows how this

opinion is due to a misunderstanding of the text of the Mahabhashya and remarks तस्माद्भवत्यर्थः किदासममिच्छाहारे यद् भवत्येव; अत एव द्यावर्तनिर्देशार्थको ब्रह्म इति सिद्धम् । ०कल्पवृक्षः—कल्प the desired object. तत्कलकः वृक्षः Madhyamapadalopi comp. See notes on Rag. I. 75 C/ with this Nārada's description in Sis. I गतं तिरश्चीनमनुद-सारथेः प्रसिद्धमूर्धञ्जलनं हृदिभुजः । पतदधो धाम तिसारि सर्वतः किमेतदित्याक-लमोञ्चिनं जनैः ॥ च इत्थिपामिद्व्यवधारितं पुरा ततः क्षरीरीति विभावितकृति । वि-भुविभक्तवयं पुमानि क्रमादमु नारद इत्यत्रोधि सः ॥ दधानमम्बोहृकेसरयुतीर्जदः शरच्चन्द्रमरिचिरोषिष । विहंगराज्राङ्गहृदिवायतौर्हरेण्यदोवर्हिहृवभित्तनुभिः । कृतोप-धीते हिमशुभ्रमुखकैर्धने घनाग्ने तडितां गयैरिव ॥

अर्घ्या—Materials of worship. मध्यमलोकपालः—Mr. Pandit remarks—Nārada does not say जयतु २ महाराजः. His blessing takes the form of a command to the course of the Universe and is not a mere wish, for the gods consider it an honour to give effect to his wishes; and to him the king is only a मध्यमलो०, as he has access to all the three worlds and assigns to the king his proper place. आवर्ज्य—Pouring it (on the feet of Nā.). Of course they rise before this. वृत्र cf. (L. Vergo), diverge. भगवन्—Learned men, gods, ascetics and sages are to be so addressed in dramas by the higher characters; see D. R. II. 67. दम्पती—See com. It is however, a regular Vedic word, दम् or दन (cf. L. domus) a house and पती the two lords (master and mistress) of.

P. 142. विष्टरः—notice the Sandhi. विस्तीर्यते इति lit. what is spread out. By Pān. VIII. 3. 93. (see com). The स्त is changed to ट् after वि when the meaning is a particular tree or a seat; but वृक्षस्य विस्तरः । नारदं अनु-अनु being a कर्मप्र. prep. governs the acc. अनुशास्ति भाज्ञापयति—Mark the king's modesty. Nārada says अनुशास्ति which implies slight superiority. The king does not think it respectful enough to be used of Indra and interrupting Nārada substitutes अ०. This is an additional instance of अनुस्तेकः खलु &c. p. 23. Comp तेन भवन्तं मर्थयन्ते । किमाज्ञापयन्ति and स भवन्तमनामयमभपूर्वकमिदं-याह । राजा-किन ज्ञापयति भगवान् । S'ak. III p. 62, V. p. 130. सांयुग्नि- Tried in battle, skilled in war. The aff. (ईन) is similarly added to प्रातिव्रत, सर्वजन, &c., प्रातिव्रतं साधुः प्रातिव्रतीनः, विभजनीनः &c. चारुव्यं—does not refer to Urvāśī's fear expressed in her speech मामपि &c. (p. 138) as Mr. Vaidya supposes, for that fear was already removed by the king; but to the thought of the coming separation which had been rankling in her mind ever since she saw her son.

P. 143. परवानस्मि—He means I am Indra's servant and in duty bound to obey his command not to retire to the forest. स्व-

स्कावे वासवः &c.—This is explained in. S'ak. VII. 34. (तव भवतु वि-
होमः &c.); cf. also Rag. I. 26. दिगन्ते &c.—See com. आकाशे
&c.—Here we are to suppose that Rambhà and the troop of other
Apsarases were yet in the air remaining invisible and awaiting
Nārada's order. अभिषेकः—stands for सामग्री. संभाराः—सम्यग्
भियन्ते; these are विश्व &c.; see com.; we may also add to these
all kinds of food grains, all juices, all flowers, all sacred grasses,
sacred waters &c.; for the full ceremony, cf. Rag. XVII. 9-28.
भद्रपीठ—भद्रते इति भद्रं fr. भद्रि कल्याणे. An auspicious seat of gold,
silver &c. specially prepared for an occasion. Cf. तत्रैव हेमकुम्भेषु
संभृतैस्तीर्थं वारिभिः । उरतस्थः प्रकृतयो भद्रपीठोपवेशितम् ॥ Rag. XVII. 10.

P. 144. कलशमावर्ज्यं &c.—This being the chief part of the
ceremony Nārada does it himself. It must be performed by the
worthiest of Brāhmaṇas. शेषो विधिः—*Scil.* putting on the deco-
rations and ornaments &c. पुरुषं—may also mean the bearer of
the yoke of the family (possession of the kingdom). Cf. आत्मकुलो-
चितं Rag. IX. 2.

अमरमुनिः &c.—Atri, a celebrated divine sage and one of the sons
of Brahmá. See our notes on Rag. II. 75. Each of the personages
mentioned here resembled his father by his qualities. लोककान्तेः—
To rule the people in such a way as to secure their affection and
to please them was regarded as the highest duty of kings. Cf.
Uttar. I. 12. अतिशयिनि—possessed of अतिशय or prosperity of
every kind to its fullest extent. Cf. Rag. quoted in the com. The
bard means that since the prince possesses all that can be wished
for the fittest blessing he can think of is that he should be able to
resemble his father in all his virtues.

P. 145. उन्नतानां पुरस्तात् &c.—as Hima'laya also is. Cf. स्थितः
सर्वोन्नतेनोर्वा ज्ञान्त्वा मेरुविवात्मना । Rag. I. 14. स्थितिम्—Preserving
social order, not transgressing the bounds of duty. Cf. Rag. III.
27 'स्थितेरभेचा' and note *ad loc.* This is said of course in order to
show to the prince what the subjects may expect of him. स्थिति-
and अनाकम्प्यं should also be taken with जलधि. Mark the lofty
flight of fancy in this sl.; we have already referred to the beauty
of this simile. उद्येष्टमातरं—*scil.* the queen—Aus'uarf.

P. 146. निद्र &c.—Nārada as the principal person directing the affair asks the prince to wait. The reading in the foot-note, however, is natural and preferable. यौवराज्यधीः—His majesty as a Yuvarāja महासैनं—महती सेना यस्य lit. the leader of the great army (of gods); see Kum. XIII. पाकघासनः—Indra; lit. killer of the demon Pāka. The term, however, originally meant पाकान् भक्षान् ज्ञास्तीति who guides the ignorant *i. e.* endows them with knowledge. See our note on the word, Rag. X. I. भरतवाक्य —The concluding speech (one or two S'lokas) of a piece, so called in honour of Bharata, the founder of the drama. It contains an expression of good wishes on the part of the actors in the form of a prayer or a blessing. परस्पर &c.—*Cf.* निसर्गभिन्नास्यदमेक-संस्त्रमदिनन्दये श्रीष सरस्वतो च | Rig. VI. 29.

NOTES TO SUPPLEMENT.

:o:

P. 149. The *Prākṛta* passages given here are expunged from the main text as they appear on strong grounds to be interpolations. We give below the reasons for our conclusion mostly abridging them from Mr. Pandit's preface p. p. 8-9.

(I) External reasons—(1) Six out of the eight Mss. collated by Mr. Pandit do not give them. (2) Kāṭayavema, a commentator of critical acumen, knows nothing of them. (3) A new edition of the play according to a Dravidian Ms. by Dr. Pischel omits them. II. Internal reasons—(1) The king as an *Uttamapītra* must and does always speak Sanskr̥t. He cannot be supposed even when under strong emotion or mental derangement to speak in regular turn two languages in order to give vent to his feelings; this would be quite unnatural. (2) They are mostly tautological, their contents being given in the Sanskr̥t verses that precede or follow them. (3) A great many of them though forming parts of the king's soliloquy are full of descriptions and vague allusions and references in the third person to some one in his situation rather than to him distinctly. (4) Not only none of them are required, but several of them interrupt the free and natural flow of the feelings expressed in the Sanskrit passages.

प्रावेशिका—Introducing a character. आश्रितिका—A kind of song sung while a character is approaching the stage and accompanied with dancing and the musical marking of time with the hands. See com. समुहपद्यि—The subj. is विशलेखा. उत्सव—bank. सखासहिता—सखीं हसीं v. l. द्विपादका—A kind of Prākṛta metre.

P. 150. *आलीढ—Completely overpowered or consumed by. It also means 'wounded or hurt by'; cf. देवमन्वन्तमीडनिकसुरासोः । Rag. II 37. अपवस्त्रित—Drenched in, filled up with, सम्मलिका—A kind of song in which each line is sung once or twice and no pause allowed between the chorus and the next line. Read in the com. ध्रुवेऽमुक्तिः for ध्रुवे मुक्तिः. उल्लभ—Mark that this is the origin of the Marāṭhi ओल्ले wet.

P. 151. देहप्रान्धारः—His huge body or the part of his body. As the elephant rushed through the trees and bore away with him the flowers and twigs of trees (Mr. Pandit remarks—mark that it is not the king that gives place to this stanza, but the same is sung and heard on the same

the king enters the stage, and must, therefore, be supposed either to be sung by him or by some one else there. In the latter case, however, the usual direction *नेपथ्ये* might be expected. *हृद्यःहित* &c. (sl. 6)—Mark that this stanza bears very little or no connection with the context. *मया ज्ञातं* &c.—A mere repetition of the contents of the preceding Sanskrit stanza.

चर्चरी—A kind of song. It is a strain sung by an actor or actress under the influence of passion and in a tone either low, middle, or of the highest pitch. 'This stanza' remarks Mr. Pandit, 'it must be admitted, has a place of its own, as it were, in the context, where it occurs, though we could very well do without it. It also has a claim to be part of the soliloquy containing one of the king's own sentiments.'

P. 152. *गन्धोन्मादन* &c.—उद्देगिन agitated or shaken. This stanza has no connection whatsoever with the context, except perhaps the king in his madness sees a *kalpa* tree dancing and himself dances in imitation of it. Rang. connects it with the context by supposing that the king describes the state of the tree in spring and thereby indirectly countermands the rainy season. *भिन्नकः*—see com. *विरहानुगतः*—in a state of separation.

P. 153. *खण्डकः*—is explained in the com. *परवारणः*—The repeller (of other elephants), the terror of his rivals. *तेना*—According to Rang. a particle indicative of auspiciousness; see com.; it is possible, however, that Rang. misreads *तेना* for *तेन* which may refer to the *khandaka*. *बहिष्ण* &c.—This is nearly a repetition of the preceding Sanskrit verse *नीलकण्ठमयीकण्ठा* &c.

P. 154. *खुरक*—A particular kind of dance or song; see com. The student will do well to pass over these technicalities. *विद्याधरकानन*—Probably a part of the forest frequented by the *Vidyadhars*. *बाष्पोत्पीड*—A gushing flow of tears. *अम्बरमानने*—Read *मानेन* majestic like the sky. *अम्बः* शब्दः तं रात्रि इत्यम्बरं (sound being the special property of the sky). *हेल्ले*—An exclamation to call attention.

P. 155. *कान्ते*—Rang. takes it as Voc. sing. but without propriety. It should rather be taken as loc. sing. of कान्त 'charming' qualifying नन्दनवन. *बलन्तिका*—A kind of *rāga*. He approaches after repeating the verse in that *rāga*. *प्रियतम* &c.—*विसंभ्रुल*—faltering in his steps, going unsteadily. These lines again are entirely out of place. The context requires the words *अहो भिक् भिक्* &c. to follow immediately after *यावदत्र गच्छामि, परिक्रम्य*.

P. 156. उपनयन—Divisions of the song which he repeats in the *kakubha rāga*. गतिलालस—anxious to learn the mode of walking.

P. 157. मल्लघटी, कुटिलिका—kinds of dance. मर्जर—the rustling sound of dry leaves; see, however, com. लक्ष—is the perfect harmonious combination of dance, vocal and instrumental music. See com.

P. 158. चतुरस्रक—a particular posture of the body or gesture in dancing. See com. वेमरसे—read वेमरसः; instead of सरसि read सरिणः see however com.; इत्यनुभाषणे कीलई कामरसे (इत्यनुभाषणे कीलई कामरसे) *v. l.* second line, would be better. एकक्रम—all at once. वन्धोद्धत &c.—The bees were attracted by the strong smell of the juice flowing down the elephant's cheeks and were maddened by it. We must supply some such word as भ्रमति. Mr. Pandit thinks that the lines may also be taken in connection with stanza 22, करिणीविरहः and गन्धे being taken as voc. sing. But that does not appear to be correct; for the elephant mentioned in stanza 21 is not the same as the one spoken of here; the former is करेणुविरहसंतापित, while the latter is करिणीसहाय.

P. 159. स्थानक—may mean (1) a particular position of the body or (2) a mode of recitation, as Rang. takes it. ललितमहार—a blow struck in sport; *i. e.* without exertion. This implies the great strength of the elephant. खण्डिका—A kind of song to be recited with particular gestures &c. अविचल—Unwavering, steady in his purpose. कौलः—A hog, a boar. For the twofold meaning of the epithets, see com. पश्यत—Rang. calls this उन्मादवशादाकाशवचनम्.

P. 160. निर्भर—This may be better taken with बहुविधः the whole being one compound word; or read निर्भर for निर्भर. शूलर—A garland. किनर—(Lit. कुम्भितः नरः a deformed man) certain beings with a human body and the head of a horse. They form a division of the demi-gods and are described as fond of singing in loud tones (Kum. I. 8). प्रसीद &c.—For एनया and नत्या Mr. Pandit reads नदि; the third line he reads as नीरसमुत्सुके नदि. Here the river is regarded as identical with Urvasī. सुरसरिम्—Voc. sing.

P. 161. Sl. 26. In his sudden frenzy the king fancies that he is standing on the shore of a sea. A strong easterly gale which then blew made the waters run fully in the whole of the bed and caused big waves to rise and strike against the banks. This caused the delusion. पूर्वदिक् &c.—A dancer throws up his hands.

The sea does the same by tossing about his waves raised by the violent wind blowing from the east. **मेवांगैः**—As the king is looking at the supposed sea he cannot refer to the clouds gathering overhead. So this may mean (1) limbs of azure colour or (2) his limbs in the shape of the reflected clouds.

हंस &c.—**हंसरथाङ्गैः शंखकुंकुमेन च कृतमाभरणं यैः**; a dancer ties to his feet little bells which make a jingling sound as he strikes the earth with his feet in the course of his dance, and also decorates his body with saffron marks. This the ocean has in the form of the noisy flamingoes and *chakrawalka* birds and the saffron-coloured conch-shells. Or this may mean—having the birds and conch-shells for saffron marks. Mr. Pandit reads **हंसविहंगमकुंकुमशंख०** and finds it difficult to assign a meaning to **कुंकुम**. If his reading be genuine **कुंकुम** may mean 'saffron-coloured'. **करिमकर &c.** This probably means—wearing a garment of lotuses variegated with dark in the form of sea monsters. A dancer also sometimes wears a mottled garment.

वेलासलिल०—The sea is supposed to beat the time to his dance by means of the waves which dash against the banks at regular intervals. **नवमेघकाल०**—dark like or with the new clouds. The last line, however, does not seem to refer to the dancing sea but to be an independent description of the cloudy sky.

P. 162. **गगनोज्ज्वल**—Majestic (bright and extensive) like the sky; see com. **प्रणयिनी &c.**—The king perhaps describes his own state here by means of an *anyokti*. **आस्वाद**—love. Rang. proposes to read **बद्धासादित**; for his explanation, see com. The reading **बद्धासाक** is, however, the best of all. **अरण्येन विना करोमि**—I shall take her away from the forest. **कृतान्ता**—for the various interpretations see com. The stanza is spurious. Kālidāsa never uses such expressions.

P. 163. **पुलक**—The hair standing on their ends through joy. **प्रसाधित** decorated. **सार्धं cau.** with **प्र** to embellish, to decorate. **विमान**—in the case of the swan means 'flight in the sky. 'And homeward wings his joyous flight' Wilson. **स्वेच्छा०**—Mr. Pandit remarks—the **इ** in **स्वेच्छा** refers to the *Vimāna* and not to the *Hamsayurā*.

APPENDIX.

I

METRES USED IN THE PLAY.

1 Verse in Sanskrit is regulated by quantity and not by accent as in English. A *pālya* or stanza consists of four *pādas* or quarters. A *pāda* is regulated by the number of syllables (अक्षर) or syllabic instants (मात्रा).

2 The vowels अ, इ, उ, ऋ and ए are short and the rest long. The quantity of a syllable is determined by the vowel it ends in. A syllable with a short vowel is called लघु or light, and one with a long vowel is called गुरु or heavy.

3 But if a light syllable be followed by an *Anuswa'ra* or *Visarga* or by a conjunct consonant the syllable is made heavy. A syllable at the end of a quarter may be short or long as the exigency of a metre requires it. सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गो च गुरुभवेत् । वनेः संयोगपूर्वञ्च तथा पादान्तगोपि वा ॥

4 A short syll. is marked as ॐ, and a long one as— . The following letters are symbols representing different triads (गणः) of light and heavy syllables:—

य ॐ—; र ॐ—; त — ॐ; भ—ॐ; ज ॐ—; स ॐ—; म — —
न ॐ— . ग represents a heavy syll. and ल a light one.

The following couplet will help the student in remembering the long and short syllables forming each *Gāya*—
यादिमध्यात्सानुषु यरना
याति लाघवम् । भद्रसा यौरवं याति मनो तु गुरुलाघवम् ॥

5 The following are the metres occurring in this play.

अनुष्टुभ्, इन्द्रवज्रा, उपजाति, वैतालीय, औपच्छंदिक, अपरवक्त्र हुतविक्रित, वंशस्थ, पुथिनामा, पहरिणी, मञ्जुभाषिणी, वसंततिलका, मालिनी, वृथ्वी, मन्दाकान्ता शिखरिणी हरिणी, शार्दूलविकीर्णित, आर्यो.

Their definitions and schemes:—

अनुष्टुभ्—अनुष्टुभ् or S'loka is defined as—
द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठं च पादानां क्षेत्रेऽनियमो मतः ॥ In an *Anushtubh* the fifth syll. ought to be short and the sixth long in all quarters. The seventh should be short in the second and fourth quarters only. Other syllables are governed by no rule.

I. 12, 13, 14. II. 4, 5, 15, 17. III. 9, 11, 18, 21. IV. 9, 14, 17, 18, 19, 21, 27, 31, 40. V. 1, 3, 7, 12, 14, 20, 23, 24.

इन्द्रवज्रा—स्यादिन्द्रवज्रा यदितौ जगौ गः । Sch. of G ततज ग ग.

IV. 35.

उपजाति—अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजो पादो यदीय्युपजातयस्ताः ॥ A mixture of इन्द्र. and उपेन्द्र. (उपेन्द्रवच्चा जतजास्ततो गौ । Sch. ज त ज ग ग) forms उपजाति.

I. 17, 18. V, 2, 6.

वैतालीय—यद्विषमेशौ समे कलास्ताश्च समे स्फुरिरन्तराः । न समाश्च पराधिता कला वैतालीयेऽने रलो गुरुः ॥ The first and third quarters contain six *mātrā*s (syllabic instants) and the second and fourth eight each, followed by a *रण्य* and a short and a long syllable. See also Apte's Dictionary. IV. 12.

औपच्छन्दसिक.—The same as *Vaitāliya* with only a long syllable added at the end of each quarter. I. 15, 16.

अनरवक्त्र—(a particular kind of *vaitāliya*), अयुजि ननरला गुरुः समे तदरवक्त्रमिदं नजौ जरौ ।

Sch. न न र ल ग (odd quarter)

न ज र र. (even „)

II. 22.

द्वुनविलम्बित—द्वुनविलम्बितमाह नभौ भरी । Sch. न, भ, भ, र. (4. 8,* or 4. +. 4.)

II. 9 III. 6. IV. 26, 29.

वंशस्थ or वंशस्थविल—त्रतौ तु वंशस्थमदीरितं जरौ । Sch. of G. ज त ज र. *Vams'astha* is a metre with twelve syllables for a foot.

I. 5, 9. III. 12. 13. IV. 7, 37, 39.

पुष्पितामा—अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पितामा *Puspita'ma* is an *Ardhasamavṛtta* i. e. one of which the first and third and the second and fourth feet are alike. The uneven feet have twelve syllables each and the *ganās* न न र य, and the even ones have thirteen syllables each and the *ganās* न ज ज र followed by an extra long syllable

III. 3. 22.

प्रहर्षिणी—ऽशाभिर्भनजरगाः प्रहर्षिणीयम् । Sch. म न ज र ग (3. 10).

I. 3 Foot-note.

मञ्जुभाषिणी—सत्रसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी । Sch. स ज स ज ग (6. 7).

IV. 33, 43.

वसन्ततिलका—उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः । Sch. त, भ, ज, ज, ग, ग.

I. 3. II. 14, 16. III. 19, 20. IV. 6, 11, 15.

V. 9, 15, 16, 19.

मालिनी—ननमययुतेयं मालिनी भागिलांकेः । Sch. न, न, म, य, य,

II. 6. IV. 10, 13, 22. V. 17, 21, 22.

पृथ्वी—जसां जसयला वसुमहयतिश्च पृथ्वी गुरुः । Sch. ज स ज स य ल ग (8.9).

II. 11.

* The numerical figures indicate the ca. u. a. or pause.

मन्दाक्रान्ता—मन्दक्रान्ता जलधिपटगेम्भो नतो ताडुक चेत् । Sch. न, न, न,
न, त, ग, ग. (4. 6. 7.)

I. 7. II. 1. III. 1. IV. 4.

शिखरिणी—रसै रुद्रैविज्जा यमनसमला गः शिखरिणी । Sch. य, य, न,
स, म, ल, ग. (6. 11.)

IV. 28, 34.

हरिणी—नसमरसला गः बद्धेदेहेयैहरिणी मता । Sch. न, स, म, र, स, ल, ग. (6.4.7.)

II. 10. III. 10. IV. 1, 20. V. 18.

सादूलविक्रीडित—सुांधैर्यदि मः सजां सननगाः सादूलविक्रीडितम् ।

Sch. म, स, ज. स, त, त, ग. (12. 7.)

I. 1, 4, 8. II. 7, 20, 23. III. 2, 15. IV. 2, 25, 33.

भाष्यो—This belongs to the class of metres regulated by the
number of *mātrās* or syllabic instants.

यस्याः पादे प्रथमे द्वादश नाभास्तथा तृतीयेपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थेके पञ्चदश सार्या ॥

The first and third quarters contain 12 *mātrās* or syllabic instants,
the second 18 and the fourth 15. This can be easily recognised.

II.

BOMBAY UNIVERSITY EXAMINATION PAPERS.

1865.

I. To what class of dramatic writings does the Vicramorvas'ya belong? Mention the peculiarities of the class and of the sub-division in which it is found. II. On what natural phenomena are the legends of the Vicramorvas'ya founded? III. Give a brief out-line of that play. IV. Give a list of the works of Kālidāsa. V. Translate into English,—The whole passage from सधैः कस्ये वयसि &c. p. 70, to यावदेनमवलोकनमार्गे स्थितः प्रतिपालयामि p. 72. VI. Give the contents of the 2nd Act and the Vishkambhaka of the 3rd. VII. What is a *Trotuka*, what *Vishkambhaka* and what *Pravesaka*?

1868

I. Translate into English:—(1,2) एतेन प्रमदवननोदिनेन.....p. 37. to प्रविशतु भवान् । p. 38. (3) आचसितस्य मम नाम &c. p. 138. (4) सर्वक्षिप्रमृतां नाथ &c. and the passage following to कंदरमुखविसर्पा प्रति-
ज्ञन्दः । p. p. 112, 113. How does the echo in this last passage lead the king to exclaim कथं यथाक्रमं दृष्टव्याह ! II. Name and define the species of dramatic composition, to which, according to the Native critics Vicramorvas'ya belongs. What minor incidents in his play resemble those in S's'kun'ala? III. Explain the following

giving the context in each case: (a) अग्रे याति तस्य रेणुवदमी पूर्णभवन्तो घनाः । (b) तत्रैतन्मनिषाः ऽद्रवान्स्थिते । मया खलु दुर्लभप्रार्थनः कथामत्मा विनोदयितव्यः । (c) अतःखलु मया दिव्यरसाभिलाषिणा शानकवनं गृहीतम् । (d) छिन्नहस्ते मर्त्ये पलायिते.....तादृशः प्रियस्तत्रभवान् । p. 86 (e) मुनिना ज्ञानेन &c. l.l. 1, 2 p. 56. What do you know of this Bharata? Name the *Ritis* alluded to here. What is the usual number and which is or are omitted here? IV. Give about 8 epithets of the God of Love you may have met with in Sanskrit works and explain their propriety. V. (a) न्वामालिख्य प्रणयकृपितां धातुरागैः शिलायामान्वानेने ज्ञानानिने यावदिच्छामि कर्तुम् । अस्मैः=वन्मुहुर्षाचनैर्दृष्टिरालुप्यते ने ॥ मन्मथारामहाने न तथा बाधयेन्माद्रोगः । शक्रे रात्रौ गुरुतरशुभं निर्विनीदां नश्यते ॥ In what poem do these lines occur? Quote the stanzas from the *Vicramorvasya* which contain the same ideas as these lines.

1873

I. Translate into English the following:—(1) सामंतमौलिमणिरंजित &c. p. 92. (2) त्रियुल्लेखादनकठचिरं &c. p. p. 101, 102. (3) अथवा स्थाने मनोरमा ममेयम् । इयं हि तन्वी मेघजलाद्. &c. IV. 38. II. (Give the metre of each of the above verses. Dissolve the compounds सामंतमौलिमणिरंजितवादर्पाठं, कृतार्थः, मञ्जरीचामराणि, धाराहारोपनयनपराः, and मेघजलाद्भ्रंजनया, and state to which class each of them belongs. Give the meaning and explain the etymological formation of आनाथ, तडित्त, तस्कर, धनुः, पाँठ, पुरंदर, प्रसभं, भुजंग, वनिता, विद्युत्, and शरभु. Explain and illustrate the use of 'किमुन'. III. Explain the meaning and context of the following passages: (1) भविन्नव्यतानुविधार्यां &c. p. 68 l. 11. यथा मुनयेषु आहरन्ति &c. p. 101. l. 6.; (2) प्रभुन रमणेषु.....अपेक्षते. p. 106; (3) विभाविर्तेदा देशेन &c. p. 108. l. 3; (4) हनहपखन &c. V. 12; (5) P. 126. l.l. 6-7.

1878.

I. Translate into English:—(1) p. 79 The whole passage from राजा—नयस्य, एवमादिभिरनुपक्रम्योयमातङ्कः | to the end of sl. 11, p. 89. Write a note on एवं in सखे एवं मन्ये | What is the object of शृणु in Chitraklā's speech? (2) अयमंक्रन्दे तथा वियोगः &c. p. 101. (3) सरसि नलिनीपत्रेणानि स्वमावृत्तविग्रहां &c. p. 109. Write a note on the double use of च in the above two passages. II Explain in Sanskrit prose the following:—कृपिता न तु &c. IV. 12. III. Explain the allusions in the following:—(a) सूर्यचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ । (b) विभाविर्तेकदेशेन देयं यदभियुज्यते । (c) समयये यस्प्रथमं प्रियां प्राति क्षणेन तन्मे परिवर्ततेऽस्यथा । IV. Explain the following words; स्वमासर्न प्रतिग्राहितः (p. 67.); त्वमध्यासित् (p. 67.); सेवा कारापरिणतिः (p 70); सहस्राक्षदगतः पुरुषान्तरदे (p. 55.); सप्युपबलिषु, सम्प्रामङ्गलवर्तिका विभजने शुद्धान्तवृद्धाजनः (p. 71). प्र-

त्यादेशः (रूपगर्हितायाः श्रियः); पितुः पदं मध्यमम् (उत्पत्तन्ती); दिग्भरतामिसाशेषा
 आनकननं पृथीतम्; सुवदनामालेख्येपि शिष्यामसमाप्य (p. 48.). V. Criticise
 the manner in which Purúravas reconciles Ausínari to his making
 love to Urvasí.

1882

I. Translate into English:—(a) The passage from राज्ञा—
 समाधासनमिति किमुच्यते (p. 51.) to कले विसंबदति (p. 52), except वयस्य
अक्षराणि. (1) Dissolve and name the compounds कलितार्थवन्ध,
 उत्सृज्यया, मर्दिरेकमेन. (2) If the readings in the fourth and sixth lines
 (scil. उत्सृज्यया &c. अत्रावयोः &c.) do not yield a good sense, mention
 others that you may know. Give reasons. (b) श्रियमाचरितं...मयाप दृष्ट
 (p. 25). Name the metre. Say why it will be improper to read
 हि instead of अय in the last line. II. Give notes on the following
 words and expressions:—विदग्ध, अगाहनेषा, पञ्चबाण, अयराजिता,
 सिद्धमार्ग. III. Explain, giving the context, the following:—(a)
 अभिजातं जलु अह्य वचनम् । अथवा चन्द्यावृत्तमिति किमवाचयति । (b) नास्त्य-
 गतिमनोरथानाम् । सखे प्रसन्नस्ते तर्कः । (c) सर्वज्ञं पुरुषान्तरविदो महेश्वरम् । (d)
 उर्वे—अहो अन्वेक्षितं लघु त्वयोञ्जितास्मि । शिवा—इत्ये मुवृत्ताः कात्यायन न
 कामुञ्जिष्यतीति । आचारं तावन्मतिपयस्य । (e) लोभेण पृथीतस्य कुम्भीरकस्य
 आस्ति वा प्रतिवचनम् । (f) दूरकूटः जलु मन्वयोवहनः । IV. What is the mean-
 ing of the title *Vikramorvasí*? What are the sources from which
 Kálida'sa draws his materials of *Vikramorvasí*? Which portion of
 the dramatic plot is the creation of the poet? V. Note briefly the
 resemblances in ideas occurring in *Sakuntala* and *Vikramorvasí*.

1887.

Translate into English:—(a) एषा मनो मे &c. (p. 26). What is
 there in the first half that corresponds to कण्डितामारु in the second
 half? (b) हृदयमिश्रभिः..... * * * श्रियां सन्नमप्य (श्रियामसमाप्य p. 48.).
 (p. 48). (c) अन्वृत्तमिति श्रियाः &c. p. 73. Explain clearly the force of अयि.
 Is निभूः a satisfactory reading? (d) सर्वकृतिमृतां गाय &c. p. 112;
 both as a question by and answer to the king. II. (a) Was the
 Suryopasthāna of king Purúravas mentioned in the first act of the
Vikramorvasí a *Nitya* or a *Naimittika* *Vidhi*? Give reasons for
 your answer. (b) What is the allusion in तिष्ठत्येव कृष्णमधिपतिर्ज्योतिषा
 श्योममप्ये? (c) What is generally believed to be the situation of
 प्रतिष्ठान? Is this प्रतिष्ठान one with the capital city of Purúravas's
 described in the play? Illustrate your answer with quotation.
 (d) What things are disclosed by the play which lead one to the
 conclusion that the celestial heroine was not jealous, and recognised
 the superiority of the earthly heroine? III. (a) Criticise the forms
 and constructions in bold types:—यथादिदिहं मदेहं संक्रमानहे; अन्वस-

रेव मन प्रतिभाति; सखि न खलु तामभिक्रुद्धो गुरुः; एतानैपहारिकभोदकानार्थ-
माणवकं लम्भयः तेन त्वया न राज संन्वस्तव्यम्. (b) Explain the gram-
matical forms गुपुसुः, मुक्तकल्पा, बाचंयमः, विमनस्का. IV. Explain fully:—
दक्षकलो मे विप्रमावतारः; पीडित मां परिष्वजध्वम्; हला चित्रलेखे उपकारिणमपि
राजासौ न शक्नोम्यामन्त्रयितुम्; अयाङ्गनेत्रा; पञ्चविधस्याभ्यवहारस्य; अयं मेऽवहारित-
तलज्जो व्यवसायः; विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते.

1890

I Describe briefly the character of the hero of Vicramorvas'ya and compare it with that of the hero of S'akuntala. Make a note on the word Vicramorvas'ya II. Translate into English:—(1) सर्वैः कल्पे
व्यसि &c (p. 70). Compare the readings—लम्भुं for भोक्तुं; मथा for मियं
(third line): प्रतिष्ठां for शरीरं and काकुः for कराः. (2) परिक्रम्य to the
end of sl. 2. p. 71. (3) Parse the words महाराजः, निशानिहलसाः, आचार-
प्रयतः. संश्यामङ्गलदायिकाः. III. Explain the following stating the con-
text in each case and noting any grammatical peculiarity or other
important features—(a) सद्योषावकाश इव ते वाक्यशेषः । (b) अम्ब भगवते
अवनाय मां प्रायेगतय । (c) कथं सेन्द्रगोत्रं नवशाडलाभिदम् । (d) विभावितैक-
देशेन देयं यदभियुज्यते । (e) अहो अनास्थातोपि विज्ञान एतस्य राजर्षेरीरसः सं-
बन्धः । (f) कथमिहैव युवयोरस्तमितः सूर्यः । IV. Quote the words, if
possible, or the substance (in Sanskrit) of the description of any
two of (1) The lineage of the king, (2) The likeness of the creeper
and Urvas'i; (3) The likeness of the river and Urvas'i; (4) The
noon tide at the palace, (5) The evening at the palace.

1895

I Relate the story of उर्वशी and पुरुषा as given in the Purānas and quote or give the substance of the Vedic verses on which the
story is supposed to be based. II Translate into English:—(a)
गूढा नूपुरसन्दमात्रमात्रे मे &c. p. 88. (b) सरसि नलिनीपत्रेणापि &c. p. 109. (c)
समर्थेये यत्प्रथमं प्रियां प्राप्ते &c. p. 118. न हि सुलभाविशोगा &c. p. 139. Name
and dissolve the compounds underlined (namely नूपुरसन्दमात्रम्, पृथ-
क्स्थितिभीरुता, विनिन्दे, सुलभाविशोगा, विचरितमृगयुथानि). III. Explain fully
the following:—(a) तुल्ययोगस्तव च सवितुष्ठाधिकारो मती नः (b) हा धिक्
हा धिक् अभिसंहितोऽस्मि दास्याः पुत्र्या । अन्यथा न मां वयस्य एतत् पृच्छेत् । (c)
एतावन्मन्त्रयमाणेन भवता र्षितं मे कौतूहलम् । (d) ननु भाण्. तथैव म्लानकमलनाम्नाय-
मानैरङ्गैः । (e) साधारणोऽयम्भयोः प्रथमः स्मरस्य and the second line. (f)
ननु प्रथमं मेवराजिर्देहयते पश्चात् विपुषता । (g) युज्यते आत्मनः सौभाग्यं प्रच्छा-
दयितुम् । (h) उपयमपि घटते । तथापि भवता यत्पश्चादभिहितं तन्मां प्रतिभाति । (i)
नन्वेतस्य वतपारिग्रहस्यायं प्रभावो यदेतावन्मन्त्रित आर्यपुत्रः । (j) यदेवोपनतं
दुःखात्तुल्यं तदस्य चरम् । निर्वोणाय तरुच्छाया तप्तस्य हि विशेषतः ॥ IV To what
does the king liken the course of love when it meets with im-
pediments and the face of Urvashi brightened by the lustre of the
Sangamaniya jewel?

8287 082

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

ACME
BOOKBINDING CO., INC.

JUN 21 1984

100 CAMBRIDGE STREET
CHARLESTOWN, MASS.

3 2044 024 293 573

THE BORROWER WILL BE CHARGED AN OVERDUE FEE IF THIS BOOK IS NOT RETURNED TO THE LIBRARY ON OR BEFORE THE LAST DATE STAMPED BELOW. NON-RECEIPT OF OVERDUE NOTICES DOES NOT EXEMPT THE BORROWER FROM OVERDUE FEES.

WICHER
MAY 10 1985
15 MAY 21 1985
CANCELLED

CANCELLED
BOOK DUE
SEP 22 - 1986
7519.381
SEP 1 1 1995
OCT 0 4 1998
BOOK DUE
CANCELLED

